

OKRAJNI LO CELJE

EKONOMAT 17.33/3 -

DAROVANO KNJIŽNICI
EDVARDA KARDELJA
V CELJU

DAROVANO KNJIŽNICI
EDVARDA KARDELJA
V CELJU

Celjski zbornik 1957

Pr.

Režiki Gorečan

za vestno, poritovalno in pedagoško delo

Celje, 29./9. 58

Poročnik Helena b.r.
preds. sveta za
sv. varstvo OŠ Celje.

Načelnik:

Lisjak

Šef sveta za sv. varstvo:

Ločuray

EDWARD J. ARKELL
CAROLINA UNIVERSITY
V. 2013

Calicut: 1937

Mr. Arthur Johnson

no other particular in person this

July 14/37

Respectfully

Arthur Johnson

1000

1000

Arthur Johnson

1000

Arthur Johnson

CELJSKI ZBORNIK

1957

CELJE
1 9 5 7

IZDAL SVET ZA PROSVETO IN KULTURO OKRAJA CELJA

ZBORNIK
CELJSKI

1927

D 467/1985

CELJE
1927

Maksim Gaspari: Obiranje hmelja

*P*rvi Celjski zbornik je izšel leta 1951 ob petstoletnici mesta Celja. V uvodni besedi, ki jo je napisal prof. Anton Aškerc, je bil poudarjen kulturni, gospodarski in politični pomen mesta Celja in celjske pokrajine za slovensko narodno skupnost. Ugotovitev, da je Celje močno industrijsko in politično središče z razgibanim kulturnim življenjem, je obenem rodila pobudo za Celjski zbornik, ki naj bi pomenil vidno središče organiziranega, tvornega kulturnega življenja. Tedanja uvodna beseda je Celjskemu zborniku tudi vsebinsko postavila določene naloge, s katerimi naj bi lokalni kulturni, znanstveni in javni delavci obravnavali celjsko pokrajinsko enoto in jo tako še močneje povezali z napredujočo slovensko skupnostjo v naši socialistični stvarnosti. Celjski zbornik 1951 je izšel iz sredine, ki se je rahlo združevala v tedanjem klubu celjskih kulturnih delavcev. Formalno pobudo zanj je dal urednik prof. Grobelnik, moralno hrbtenico pa je temu kulturnemu dejanju nudil predsednik celjskega okraja tov. Riko Jerman, ki je obenem poskrbel tudi za materialno podlago.

Misel na izdajo drugega Celjskega zbornika je oživela ob prvih pripravah na celjski festival pod naslovom »Celje 1957«. Ta zbornik naj bi po zamisli organizatorja te velike prireditve na poljudnoznanstveni način populariziral najvažnejše probleme s področja vseh družbenih dejavnosti v celjskem okraju od gospodarskih do kulturnih.

Po izidu prvega zbornika se je v Celju nekajkrat, posebnostno pa l. 1953, v ožjem krogu kulturnih delavcev precej govorilo o celjski kulturni reviji, celjskem mesečnem glasilu, ki naj bi družilo javne delavce in jih vzpodbujalo k intenzivnejšemu delu na vseh področjih javnega življenja. Zamisel o zborniku, ki naj bi od časa do časa izšel, da bi utegnila biti preskromna. Tudi ob nastajanju drugega zbornika se je vprašanje celjske revije za kulturna, gospodarska in socialna vprašanja spet odprlo s posebno željo, da bi revija nudila prostor za leposlovje. Morebiti je zato prav, če o tej stvari navedemo nekaj načelnih ugotovitev, ki pa nimajo namena dušiti pobudo in prizadevanje za močnejše organizacijsko središče lokalnega kulturnega sodelovanja, kakor pa morejo biti občasni zborniki.

Revija, tudi celjska revija ne bi smela nastajati iz nekih ambicij in golega navdušenja, marveč iz resnične potrebe, da se v njej določen kulturni krog ali kulturno gibanje izraža in izkazuje.

Revija bi morala imeti svoje korenine prav toliko v družbi kot v zavesti posameznikov, ker samo tako bi utegnila biti pomembno kulturno dejanje za naš čas in naš prostor, v tem primeru omejen na ožjo celjsko

pokrajino. Ne bi bilo dobro, če bi se izkazalo, da v tej pokrajini ni dovolj moči za redno izhajanje takega glasila, niti ne bi bilo kdovekaj koristno, če bi se glasilo spremenilo v magazin, ki ne bi imel trdne idejne orientacije in jasne perspektive v okviru našega družbenega življenja, marveč bi služil le za odlaganje prigradnih, boljše ali slabše pisanih sestavkov in razprav brez splošne značilnosti in pomembnosti. Tudi ne bi bilo s stališča slovenskega kulturnega življenja najbolje, če bi taka, iz slabo premišljenih osnov zrasla celjska revija začela iskati pomoč zunaj svojega pokrajinskega območja, kajti to bi pomenilo le, da se je nekje na novo navrtal kulturni fond, lokalno kulturno prizadevanje pa zato ne bi bilo prav nič močnejše in boljše.

Tudi uredniške izkušnje ob delu za drugi Celjski zbornik potrjujejo zgornje ugotovitve. Povabljenih je bilo precej sodelavcev, mnogi pa se niso odzvali. Vsi, ki so se odzvali, so si težko utrgali čas za izvršitev naloge, katero so prevzeli. S tem seveda ni rečeno, da je to nekaj splošno značilnega in za vselej veljavnega. Morebiti bi glasilo, ki bi pogosteje izhajalo, samo po sebi spreminjalo razmere in vabilo sodelavce. S tem ko bi samo raslo, bi rasli ob njem tudi sotrudniki. Vendar se nam zdi, da lahkovernost ni upravičena. Zato menimo, da je SPK okraja Celje na skupni seji s SPK mesta Celja ravnal prav, ko se je odločil za čim bolj pogosto izdajanje Celjskega zbornika, ni pa pritrdil tistim, ki se ukvarjajo z mislijo o mesečni literarni reviji celjskega okraja.

Zavedamo se, da pričujoči celjski zbornik ni sad daljšega organiziranega kulturnega dela, marveč da je bolj prigradniško zbrano gradivo z nekaterih področij javnega življenja, upamo pa, da bomo ob podpori okrajnega ljudskega odbora v prihodnje nudili lokalnim kulturnim delavcem možnost za objavljanje njihovih del, s tem pa bomo obenem skušali razvijati kulturno zmogljivost celjskega območja in tako množiti slovensko kulturno rast v okviru naše socialistične družbe.

Tine Orel

SAVINJSKA DOLINA IN HMELJ

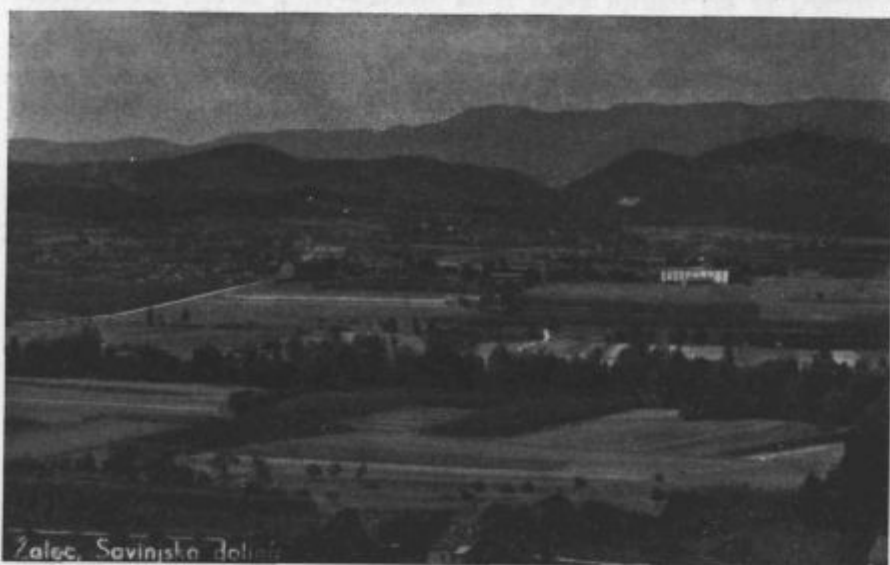
MARJAN ŽAGAR

Ne bi povedali preveč, če trdimo, da je današnja Spodnja Savinjska dolina do Celja dar hmelja. Odkar je v 80 letih preteklega stoletja prebivalstvo uvedlo sajenje hmelja, se ni začelo korenito spreminjati le zunanje lice pokrajine, temveč se pred drugimi slovenskimi agrarnimi predeli hitro spreminja tudi antropogeografska slika. Hmelj je dvignil kmetijstvo Savinjske doline na stopnjo najnaprednejših slovenskih oziroma jugoslovanskih agrarnih pokrajin, njenim prebivalcem pa je posadil življenjsko raven nad raven agrarnega prebivalstva v ostalih pokrajinah za toliko, kolikor jih je tudi kulturno in agrotehnično postavil znatno nad nje.

Namen pričujočega sestavka je nakazati nekaj glavnih značilnosti, ki jih je vrisal hmelj v antropogeografsko podobo pokrajine in so vredne nadaljnje obdelave, predvsem pa je namen prikazati fizične pogoje, ki omogočajo tako uspešen razvoj te donosne monokulture. Kdaj pozneje naj bi temu sledila nadaljnja obdelava, če se smemo tako izraziti, hmeljske pokrajine v celjski okolici.

Za študijo, ki bi bila vredna tega naslova, je potrebno mnogo drobnega opazovanja in dela v svetu. To bi šele pokazalo resnično fizično, kulturno in gospodarsko-geografsko podobo, takšno, kot se nam kaže z vsemi posameznimi prirodnimi, kulturnimi in gospodarskimi črtami in v celoti. Čeprav je Spodnja Savinjska dolina na videz enotna pokrajina, nudi človeku vendar toliko tankih razločkov v kvalitetah prsti, v sušnosti na terasah in pobočjih, v vlažnosti dolinskega dna, v prisoji in osoji, nadmorski višini, toplotnih obratih itd., da mora umno gospodarjenje z njimi vnaprej računati. Prav tako so na razvoj gospodarjenja v Savinjski dolini in še posebej na hmelj vplivali historični momenti, ki so vredni proučevanja, preden bi zaključili to študijo. Tako bo treba raziskati, kateri naključni in kateri zakoniti momenti so vplivali na uvajanje in širjenje hmelja v naši pokrajini v kapitalizmu, kako so vplivale krize in razni drugi gospodarski činitelji na hmeljišča in hmeljarje (n. pr. iz katerih površin se je hmelj umaknil, pri kateri socialno posestni kategoriji itd.), kako so učinkovale vojne na obseg hmeljišč, kako je vplival hmelj na socialno posestno strukturo, na zemljiško razdelitev in parcelacijo, kako je po osvoboditvi vplivala na razvoj hmelja hitrejša urbanizacija pokrajine, ko je del prebivalstva našel lažji zaslužek v industriji itd. Pričujoča študija je le majhen doprinos k temu delu, in sicer tega dela prvi del.

Že površen pogled v poletno pokrajino Savinjske doline kaže ne- navadno podobo. Mnogoštevilni nasadi visokega hmelja zapirajo pogled, pozimi pa zbujajo pozornost zložene hmeljevke, ki spominjajo na stož- časte indijanske šotore. V najnovejši dobi hmeljevke hitro zamenjuje modernejša naslednica žičnica. Hmelj je omogočil ali priklical tudi nove oblike tipov gospodarskih poslopij. Po uvedbi hmelja so mesto malega hleva začeli graditi prostornejša, kombinirana gospodarska poslopja s podzidanim pritličjem, nastane tudi vezani kozolec, kot prizidek h gospo- darskemu poslopiju pa se vedno češče pojavlja ozka in visoka, zidana zgradba brez oken — sušilnica za hmelj. Nekdaj skromna, majhna, s slamo krita kmečka hiša s čopom na čelni strani je domala izginila, zamenjala jo je večja, zidana in z opeko krita hiša, katere zunanji in notranji videz se hitro modernizirata.

Zalec

Naselja, ki ležijo v sredini ter na južnem in severnem robu ši- rokega dolinskega dna, daleč od struge Savinje izven poplavnega pasu, so se tudi močno povečala. V glavnem so to obcestna naselja s hišami, obrnjenimi proti cesti, za njimi se košate gospodarska poslopja, vsa do- mačija pa je obdana s sadovnjaki. Drug, zelo pogost tip so gručaste vasi, medtem ko so dolga, raztegnjena naselja redka (prim. Podlog¹, str. 76).

V Spodnji Savinjski dolini prevladuje zemljiška razdelitev na prave delce. Plešič je mnenja, da je ta manjša deljivost posesti ohranila sa- vinjsko kmetijo pri večji moči in da se je spričo te moči, pa tudi spričo širine delcev same na sebi tu laže uveljavila kultura hmelja ter da je današnja borba z razdrobljenostjo zemljišča tu lažja kakor na marsika-

teri drugi naši ravnini ali kraškem polju (¹, str. 44). Središče slovenskega hmeljarstva je Žalec, ki mu je tudi hmelj v veliki meri pripomogel, da tako hitro izgublja ruralne sledove. V Žalcu nastaja namreč čedalje več pomembnih ustanov, potrebnih modernemu hmeljarstvu (n. pr. Juteks — tovarna jute, Hmezad, Hmeljarski inštitut, banka, Hmeljska komisija itd.).

Vendar zemljiška posest ni najugodnejša niti kmetijstvu na splošno, še manj pa hmeljarstvu, ki zaradi izbire tal, kolobarjenja, velikih investicij, predvsem pa velike potrošnje hlevskega in umetnega gnoja terja večje kmetijske obrate. Od vseh hmeljarjev v l. 1948 jih je imelo 25% pod 2 ha, 39% pod 5 ha, 31% pod 10 ha in le 5% preko 10 ha obdelovalne zemlje³.

Hmelj je prinesel savinjskemu kmetu višji življenjski nivo, ker pa terja mnogo delovne sile, je tudi preprečil izseljevanje. Seveda bi bilo zanimivo pogledati razvoj prebivalstva v Savinjski dolini zadnjih sto let in ga primerjati z ostalimi pokrajinami Slovenije. Samo majhna primerjava med razvojem prebivalstva v Žalcu in Šempetru v Spodnji Savinjski dolini na eni in Šentjurjem, ki leži v vzhodnem delu Celjske kotline, na drugi strani, kjer hmelja do sedaj niso intenzivno gojili, nam že kaže, da niti Žalec niti Šempeter ne zaznamujeta ne padca ne zastoja v razvoju prebivalstva okoli 1900. leta, ko se je po vsej Sloveniji izselil ves prirodni prirastek, kar je dovedlo ponekod do znatnega padca ali vsaj do zastoja prebivalstva.

	1869	1880	1890	1900	1910
Žalec	553 (100 %)	608 (110 %)	657 (119 %)	744 (134 %)	764 (138 %)
Šempeter	275 (100 %)	282 (102 %)	122 (44.36%)	335 (122 %)	365 (133%)
Šentjur	368 (100 %)	427 (116 %)	422 (114 %)	360 (98 %)	405 (110 %)
	1931	1948	1953		
Žalec	735 (133 %)	1087 (197 %)	1344 (243 %)		
Šempeter	397 (144 %)	511 (186 %)	520 (189 %)		
Šentjur	520 (141 %)	655 (178 %)	732 (199 %)	(5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12).	

Vloga hmelja je v narodnem gospodarstvu, kot bomo videli, znatna. Za ilustracijo rentabilnosti hmeljske proizvodnje navajam primerjavo dveh tipov gospodarstev, ki zajemajo spodnjo Savinjsko dolino. Prvi primer prikazuje gospodarstvo brez hmelja, drugi primer pa prikazuje stanje v letu 1955 s hmeljem. Oba primera sta vzeta iz poročila predsednika sveta za kmetijstvo in kmetijsko združništvo Franca Lubeja (¹³, str. 43):

1. Tip gospodarstev brez hmelja:

Posevek	Obdelovalna površina ha	%	Povprečni pridel. na ha/q	Skupaj pridelek v q	Cena 1 q v din	Letni dohodek v din
A. Kolobarski posevki						
krušna žita	1250	16,7	16	20.000	3.500	70.000.000
krmna žita	1240	16,5	14	17.360	3.000	52.080.000
koruza	675	9,1	25	14.375	2.700	38.813.000
krompir	1250	16,7	150	187.500	1.200	225.000.000
krmne rastline	2490	33,3	60	149.400	600	89.640.000
vrtnine	450	6,0	400	180.000	2.000	160.000.000
razno	111	1,6	9	1.035	4.000	4.140.000
B. Strniščni posevki						
živinska krma	(1870)	—	200	374.000	200	74.800.000
S k u p a j	7466	100	—	—	—	714.473.000

2. Tip gospodarstva s hmeljem:

A. Kolobarski posevki						
krušna žita	1122	15,8	13	14.638	3.500	51.231.000
krmna žita	916	12,4	10	9.160	3.000	27.480.000
koruza	942	12,2	16	15.072	2.700	40.694.000
krompir	1008	13,3	120	120.960	1.200	145.142.000
krmne rastline	1389	18,5	40	55.920	600	33.552.000
vrtnine	449	5,0	300	134.700	2.900	269.400.000
razno	115	1,8	6	690	4.000	2.760.000
B. Strniščni posevki						
živinska krma	(1580)	—	150	237.000	200	47.400.000
C. Izločine						
hmelj	1516	21,0	12	18.192	46.700	849.566.000
regresi in dotacije iz komis. razlik hmelja					17.500	318.360.000
S k u p a j	7466	100	—	—	—	1.785.583.000

Posebno pomemben je hmelj za našo zunanjo trgovino, saj ostanejo doma le manjše količine, vse ostalo pa je namenjeno izvozu predvsem v ZDA (1953. leta so prevzele 35% našega hmelja), ki so stalen odjemalec največjih količin našega hmelja, nadalje v Veliko Britanijo, Francijo, Nizozemsko, Avstrijo, Nemčijo in druge države v manjši meri². Veliko važnost razmeroma majhne kmetijske površine nam kaže dejstvo, da je znašala vrednost izvoženega hmelja v letu 1953 2,4% od vrednosti celotnega izvoza kmetijskih pridelkov iz Jugoslavije. Še več pa nam pove primerjava z LR Slovenijo, kjer znaša vrednost izvoženega hmelja 63,58% od celotnega izvoza kmetijskih proizvodov v letu 1953 (2, 14, 15).

Najlepši dokaz, da je hmelj res donosna kultura, nam nudijo posestniki, ki niso kmetje pa v hmeljski pokrajini posedujejo parcelo ali

dve njivski površini. To so kmečki sinovi, ki so si izbrali druge poklice, doma pa so podedovali ali celo kupili nekaj orne površine. Te njive so posadili s hmeljem. Le redko opazamo na takih parcelah krompir, fižol, zelje ali podobno kulturo, ki bi jim služila za ozimnico, kot je to navada v drugih slovenskih pokrajinah. Čeprav terja hmelj obilo nege, delovne sile, ki jo morajo najemati, vlečno silo, mnogo gnoja, ki ga morajo dokupovati, visoke investicije in dosti skrbi, se jim vendar to izplača.

Hmelj je kultura, ki sam na sebi ne omogoča tako visoke zemljiške rente, ampak je donosna predvsem zato, ker v primeri z ostalimi kulturami dobro plačuje zelo mnogo delovne sile. Savinjski kmet ne more opraviti vsega dela sam, marveč je odvisen od tuje pomoči. Zato je med najbolj množičnimi sezonskimi deli v današnjem času v Sloveniji znano

Hmelj obirajo

obiranje hmelja. Prvikrat rabi hmeljar pomoč že od začetka do srede aprila, ko je treba odkopavati hmelj. To delo sicer še ni množično, opravijo ga sorodnice in znanke hmeljarskih služkinj ali pa nekatere obiralke, ki često zahajajo v tisto kmetijo. Tudi postavljanja hmeljev ne zmore hmeljar sam. Konec aprila pridejo tako imenovani »štangarji«, ki postavijo hmeljeveke. Njihovo delo je plačano po efektu (akord). Ti delavci so po navadi tudi preddelavci pri poznejšem obiranju. Pred vojno so to delo opravili prebivalci iz okoliških hribovskih predelov, ki so danes večinoma zaposleni v industriji. Danes prihajajo postavljalci hmeljev s Kozjanskega, Krškega in Ptujškega polja. Glavno sezonsko delo se začne 15. ali najpozneje 20. avgusta z obiranjem hmelja in se konča do prvega septembra. Število sezonskih delavcev pri obiranju hmelja presega v zadnjih letih število 10.000¹⁷. Glavni dotok obiralcev

Rentabilnost proizvodnje nekaterih kulturnih rastlin

v spodnji Savinjski dolini — povprečje v letih 1951—1952 (¹⁰, str. 50, 51)

Kultura		1952 ha donos q na ha	Število delovnih dni na ha	Odkupna cena za 1 q din	Obdelava, reproduk- cija, spl. str. 30 %	Večvrednost na 1 ha + ali —
Krušna žita (pšenica, rž soržica)	zrno	12,3	30	2.660	9.000	4.778
	slama	26,9		300	18.700 8.310	
Krmna žita (ječmen, oves)	zrno	10,5	30	1.900	9.000	— 8.380
	slama	19,2		400	18.700 8.310	
Koruza	zrno	16,4	65	1.900	19.500	— 2.275
	slama	33,9		400	16.650 10.845	
Hmelj	storžki	7,2	398	40.000	119.400 59.900 53.790	54.370
Krompir	gomolji	110,3	69	1.600	20.700 3.600 7.290	144.890
Zelena koruza	zelenje	238,6	35	350	10.500 9.000 5.850	58.160
Čebula		62,3	102	5.000	30.600 39.870 21.141	219.889
Kapusnice		167	102	2.400	30.600 3.987 10.376	355.837
Črna detelja (podsevek)	seno	7,4	12	700	3.600 7.500 3.330	— 9.250
Lucerna (podsevek)	seno	8,8	12	700	3.600 9.000 3.780	— 10.220
Travniki		24,9	27	600	8.100 — 2.430	4.410
Ajda (prašna) (strniščna)	zrno	6,1	29	3.700	8.700	— 9.550
	slama	10		350	18.700 8.220	

je z Dravskega, Ptujkega in Brežiško-krškega polja, s Kozjanskega in predvsem iz Hrvatskega Zagorja. Ko je obiranje končano, pomagajo obiralke še okopavati repo in sušiti ter spravljati seno, da nadomestijo hmeljarjem zamudo v ostalem poljedelstvu, ki so jo utrpeli z obiranjem.

Treba je poudariti, da je hmelj poleg višje življenjske ravni savinjskega hmeljarja tudi kulturno in civilizacijsko vzdignil nad ostalo kmečko prebivalstvo. Kvaliteten hmelj in visok hektarski donos je možno doseči le z obilnim trudom in z modernimi agrotehničnimi sredstvi in metodami. V letih hmeljske nadprodukcije vzdrži na trgu le najboljši hmelj, pa tudi sicer je razloček v ceni med različnimi kvalitetami precejšen, zato je bil hmeljar prisiljen slediti napredku, proučevati kvarne in ugodne vplive na rast hmelja, poizkušati, investirati in se izobraževati.

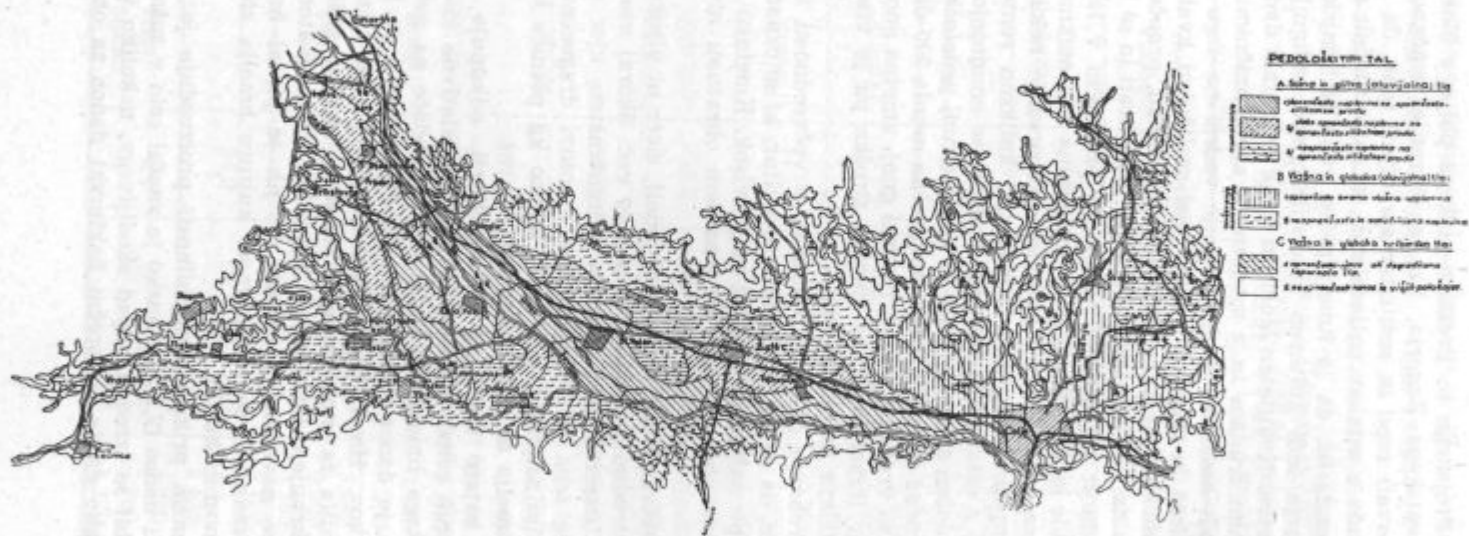
Velika prednost pri kulturi hmelja je predvsem v tem, da plača mnogo delovne sile in to tudi v letih z razmeroma zelo nizkim hektarskim donosom. Priložen prikaz o rentabilnosti proizvodnje nekaterih rastlin v Spodnji Savinjski dolini nam ponazarja, kolikšno rento nam nudi hmelj v primeri z ostalimi kulturami. Podatki se omejujejo na tisti del ozemlja, ki je določen za melioracijo in ga kaže tudi pedološka karta. Kot plačilo za del enega dneva je vzeta povprečna mezda 300 din, v stroških za reprodukcijo so vračunani seme, hlevski gnoj, umetna gnojila, zaščitna sredstva in kolje (hmeljevke), za splošne stroške pa je vračunana 30% vrednost od obdelave in reprodukcije.

Če si nadrobneje ogledamo rubriko o večvrednosti v priloženem prikazu, opazimo, da se gojitev nekaterih kultur, ki so označene z minus, niti ne izplača po našem računu, ki ni previsok. Kmetovo delo torej ni bilo ali ni dovolj plačano, kar pri končnem obračunu niti ni opazil¹⁹ (str. 46).

Izkazana večvrednost, ki jo nudi hmelj, sicer ni visoka, čeprav pomeni za naše narodno gospodarstvo mnogo več. Skoraj vsa količina našega hmelja se namreč gotovo proda v inozemstvo, kjer so cene dosti ugodnejše, poleg tega pa nam prodaja zagotovi dragocene devize. (Za ilustracijo bi bilo zanimivo pogledati, koliko kg pšenice lahko kupimo za donos 1 ha hmelja na svetovnem trgu).

Zadruga, katere člani so vsi hmeljarji, odkupuje ves pridelek hmelja po enotnih cenah glede na kvaliteto. Relativno visoka kvaliteta našega savinjskega hmelja bo našla tudi v bodoče na svetovnem trgu kupca, tako da je danes prodaja hmelja zanesljivejša in lažja od vseh poljskih pridelkov. Hmeljske zadruge nudijo svojim članom še razne ugodnosti: posojila za modernizacijo nasadov, gradijo sušilnice, nabavljajo stroje, odkrbujejo hmeljarje z reprodukcijskim materialom itd. Če upoštevamo vse navedene prednosti, ki jih je plačal hmelj še poleg nakazane večvrednosti, se rentabilnost kulture hmelja znatno zveča v konkurenci donosnih kultur.

V priloženem prikazu rentabilnosti proizvodnje je naveden zelo nizek hektarski donos (7,2). Dejansko je znašal celo v sušnem letu 1952, v katerem je bil še izreden napad škodljivcev, nekoliko več, še več pa v letu 1951, tako da je povprečni hektarski donos za obe leti 8,6. Če

Pedološke značilnosti Spodnje Savinjske doline

pa vzamemo ta hektarski donos za osnovo, se nam ob istih obdelovalnih, reprodukcijskih in splošnih stroških večvrednost dvigne že na 110.910 din na hektar. Vendar se ne smemo pomiriti niti s takim donosom, saj je povprečni hektarski donos v zadnjih štirih letih v Savinjski dolini že dosegel in presegel 12 q na hektar, kar štejemo za zdaj za normalo, ki pa bo še presežena. Pri 12 q na hektar znaša večvrednost že 246.000 din na hektar. Pri istih stroških bi to pomenilo za vso Savinjsko dolino, kjer se goji hmelj, t. j. za 3130 hmeljarjev na 1872 ha hmeljišč, 462 milijonov 215.520 din večvrednosti.

Že samo navedena problematika kaže, da je vredna nadrobnejše obdelave, ki bo šele odkrila pomen, vrednost in zasluge kulture hmelja v Spodnji Savinjski dolini. Preden se lotimo teh vprašanj, pa si moramo ogledati prirodne pogoje, ki jih nudi pokrajina kmetijstvu in seveda predvsem hmelju.

Jedro savinjskega hmeljarstva je v aluvialni, osrednji Spodnji Savinjski dolini med Ložnico in Savinjo ter na desnem bregu Savinje ob Bolski, kjer seže do Vranskega. Če računamo, da je po današnjih pogojih možno saditi na tri hektare travnikov in dva hektara njiv en hektar hmelja (zaradi hlevskega gnoja, delovne sile, obdelave, oskrbe hmeljarjev z raznimi potrebščinami itd.), je v nekaterih delih Savinjske doline dosežena že skrajna meja in bo treba nova hmeljišča iskati drugje, v sami Spodnji Savinjski dolini pa le z melioracijo.

Največja zgostitev hmeljskih nasadov je v okolici Sempetra in Gomilkega, kjer doseže v stari občini Sempeter 34%, v Gomilskem pa preseže 30% orne površine. Visoka zgostitev hmeljišč je še v bivših občinah Braslovče, Polzela, Žalec in Petrovče, kjer hmelj zavzema blizu 25% orne površine. Takoj za temi so še bivše občine Tabor, Griže, Prebold in Vransko (preko 15%), ob Savinji pa Šmartno ob Paki (preko 15%) in Škofja vas, odkoder se širijo novi nasadi proti Šmartnem v Rožni dolini, proti Vojniku in Strmcu in preko Ljubečne proti Blagovni in Ponikvi.

Danes se nasadi hmelja hitro širijo tudi v ostale občine, tako da jih najdemo še daleč izven tega območja, vendar le v manjši meri³.

Največ hmeljišč je v n. m. višini 250—300 m, najvišja hmeljišča pa sežejo do višine 700 m.

Relief

Savinjska hmeljska pokrajina je del Celjske kotline, to je ene od treh velikih slovenskih udornih tvorb, ki so nastale v terciaru, in sicer v njegovem pododdelku — oligocenu. Vendar je v sedanjem obsegu tektonsko zasnovana udorina, ki se je izoblikovala proti gredi pliocena³⁰ (str. 450). Udor je nastal med vzhodnimi Karavankami, ki zapirajo kotlino na severu in severo-vzhodu, Menino in planoto Dobrovelj, podaljškom Savinjskih Alp, ki zapirata kotlino na zahodu, in Posavskim hribovjem, ki zapira kotlino na jugu. Proti vzhodu je bila kotlina odprta, saj je vzhodni del kotline prirodno nadaljevanje Spodnje Savinjske

doline in je v podolju od Celja proti vzhodu treba gledati nekdanji tok Savinje. Poznejše gubanje in dviganje ozemlja na vzhodnem robu kotline med Konjiško-rogaško gorsko pregrajo in vzhodnimi odrastki Posavskega hribovja je pretrgalo zvezo z vzhodom in ustvarilo današnjo hidrografska mrežo (¹⁸ str. 85, ²⁵ str. 4—9). Nastalo udorino je zalilo oligocensko morje, ki je bilo zaliv Panonskega morja. Morje se je proti koncu oligocena umaknilo, v miocenu pa zopet povrnilo, tako da je geološka zgradba Celjske kotline v veliki meri odvisna od obsega in globine panonskega morskega zaliva in sladkovodnih jezer, ki so ostajala za umikajočim se morjem. Morje in jezera so bila namreč erozijska baza, kjer so se nalagali sedimenti. Ko se je miocensko morje umaknilo, so mu sledile reke in nasipavale kotlino s svojim prodom (²⁵ str. 10—63, ¹⁸ str. 83).

Tudi vulkanska dejavnost je doprinesla h geološki zgradbi Celjske kotline. Danes so pred vso starejšo vulkansko dejavnostjo še najopaznejši močni izbruhi lave in pepela v miocenu. Večji vulkani so bili predvsem na robu kotline (n. pr. Smrekovec). Na severnem obrobju kotline so se odprla žrela na dolgi prelomnici, iz katere se je izlivala lava proti jugu v dno kotline. Prelomnico izdaja termalna črta od Topolšice preko Velenja, Dobrne in Vojnika proti mineralnim vrelecem pri Rogaški Slatini. Na tej črti se vrste topli in mineralni vreli, vmes je tudi nekaj naselij z imenom Slatina. Kamenine tega vulkanskega delovanja sta andezit in z morskimi sedimenti ter drugimi vulkanskimi izmečki sprijet pepel-groh. Grohe najdemo tudi v samem osredju kotline pri Teharjih. Tudi južno od Celja so delovali v miocenu vulkani in zapustili več sledov v današnji geološki zgradbi. Pri Čreti, na Dobrovljah, vzhodno od Tremerja in Laškega, okrog Galicije, pri Liscah in pod Jožefovim hribom sledimo andezitu in zelenkastemu vulkanskemu grohu, vendar v tako majhnih množinah, da morfografsko ne pride do veljave. Južno od Celja poteka druga termalna črta od Zagorja preko Laškega, pod Dobjem (vas Slatina) proti Podčetrtku. Omenjanja vredno je, da daje vulkanski groh zelo rodovitno prst.

Proti vzhodu prevladujejo v Celjski kotlini vedno bolj marinski laporji, peščenjak in trdi litavski apnenec. Litavec je predvsem viden po svoji znatnejši strmini (n. pr. v Dobrnskem podolju), ponekod pa so se v njem razvili celo kraški pojavi (n. pr. pri Ponikvi nad Šentjurjem), medtem ko se je v manj čistem litacu konglomeratu, peščenjaku in laporju izoblikoval docela umirjen relief (³⁰ str. 432).

Za današnje morfogeografske oblike Spodnje Savinjske doline je predvsem važen pliocen. Nekako na sredi te dobe je prišlo v naši pokrajini do udara ob že znanih prelomnicah. Kazno je, da je nastalo udorino zalilo jezero, reke pa so v njo nanosile prod, pesek in blato. Vsa udorina je namreč na debelo zasuta s pliocenskim materialom, ki je še danes ohranjen v obliki teras na zahodnem robu kotline, v vzhodnem delu ter v jugozahodnem kotu.

Dobro ohranjeni ostanki ravnikov v obrobju Celjske kotline nam pričajo, da je bilo v pliocenu tudi izdatno uravnavanje. Taki ostanki široke pliocenske uravnave so Menina planina (1400—1500), ki so jo tek-

tonske sile dvignile, nadaljevanje istega ravnika pa nam je iskati na Golteh in v njihovem sosedstvu (1500—1580) v Boskovcu, Medvednjaku in v andezitnem Smrekovcu, nadaljnji ostanek te uravnave pa zasledimo v Dobrovljah. V osredju Celjske kotline je ohranjena dokaj obsežna Ponikevska planota (470—560 m), ki je tudi del iste uravnave, le da je zaostajala niže zavoljo manj izdatnega dviganja (⁸⁰ str. 433—435).

Tudi diluvij je dal Celjski kotlini svoj pečat. V ledeni dobi so bile Savinjske Alpe prekrite z visoko plastjo ledu. Mogočni ledenik se je pomikal skozi Logarsko dolino, kjer sta se mu pridružila ledenika iz Matkovega in Robanovega kota. Prednica naše Savinje, ki je izviralala izpod ledenika, je odnašala morenski material, ga drobila, brusila in pod Braslovčami odlagala glino in prod. Ostanki diluvialnih teras so ohranjeni na severnem in južnem robu kotline niže Braslovč in Vranskega, pritoki Savinje so jih že močno razrezali (¹⁸ str. 86—87).

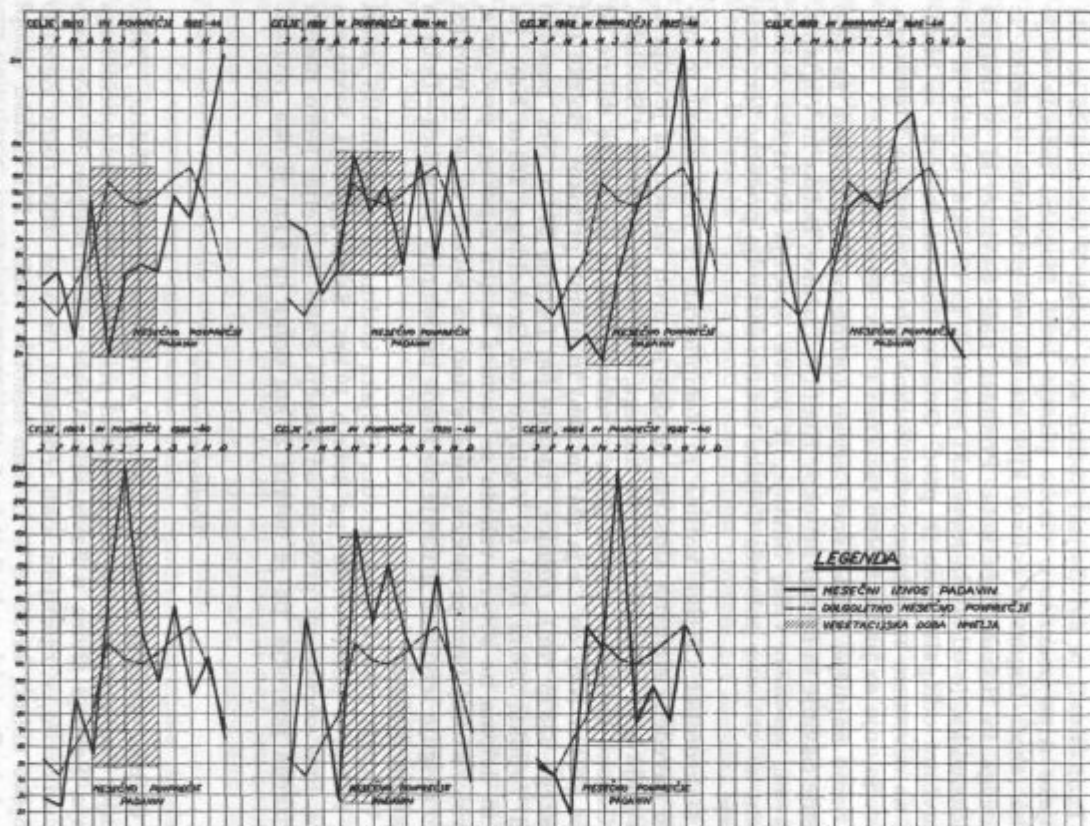
Samo najnižje, ravno dno Celjske kotline pa je predvsem že del današnje Savinje in njenih pritokov Hudinje, Ložnice, Bolske in Voglajne. Ta ravan, ogromen vršaj Savinje, je prava Spodnja Savinjska dolina, medtem ko vzhodno polovico Celjske kotline sestavlja pretežno terciarno gričevje.

Makrorelief Celjske kotline ni kompliciran. S treh strani jo obdajajo navedena slemena alpskega predgorja, proti vzhodu pa je odprta, saj prehaja brez ozkih meja preko nizkega, valovitega gričevja v Sotelsko. Dno Celjske kotline je naplavljena ravnica Spodnje Savinjske doline od Letuša (324 m Nm) do Celja (241 m Nm) in njenih pritokov: Bolske (od Vranskega 338 m Nm), Ložnice, Hudinje (od Dobrne 374 m Nm, posebno pa od Vojnika, 280 m Nm) in Voglajne (od Grobelnega, 264 m Nm). Na jugu in deloma na severo-vzhodu se ravnica dotika alpskega predgorja, ki strmo, skoraj brez prehodov pada v dno, na severu pa se iz ravnice zložno dviguje terciarno gričevje do znane prelomnice Topolšica—Dobrna—Rogaška Slatina.

V takem obsegu meri celotna Celjska kotlina v vzporedniški smeri blizu 40 km, v poldnevniški pa dobrih 10 km. Sama Spodnja Savinjska dolina, brez obrobne gričevja od sotočja Pake do Celja, jedro našega hmeljskega področja, pa je dobrih 20 km dolga in 6 km široka ravnica.

Vodne razmere

Celjsko kotlino odmaka Savinja s svojimi pritoki: Bolsko, Pako, Hudinjo, Voglajno in mnogimi manjšimi pritočki po večini hudourniškega značaja. Savinja izvira v Savinjskih Alpah pod Okrešljem in teče nato skozi slikovito, v zgornjem toku ledeniško, nato pa ozko rečno Zgornjo Savinjsko dolino, ki se le tu in tam nekoliko razširi. Pri Letušu vstopi v Spodnjo Savinjsko ali Celjsko kotlino. Dolinsko dno se kmalu močno razširi, ko se ji z desne od Vranskega pridruži do 3 km široka aluvialna ravnica Bolske. Že pri Polzeli se Savinji močno približa z leve strani Ložnica, ki pa teče nato skozi vso Spodnjo Savinjsko dolino vzporedno

Mesečne množine padavin za Celje v letih 1950—1956 in povprečje let 1925—1940

z njo in se ji pridruži šele pri Celju. Obe vzporedni rečni dolini samo še razširjata ravnico. S severa vstopa v Celjsko kotlino Hudinja, ki si je ustvarila vrzel v Konjiško-rogaški pregraji tako, da v svojem zgornjem toku od izvira v Pohorju do Socke odmaka še del podravskega predalpskega sveta, nato šele vstopi v Celjsko kotlino in pri Vojniku v ravnico, ki jo sama še razširi do sotočja z Voglajno pri Celju. — Tudi zgornji tok Voglajne je izven Celjske kotline. Ko vstopi Voglajna pri Šentjurju v vzhodno obrobje Celjske kotline, se ji skupno s svojim pritokom Slomom posreči nekoliko razširiti dolinsko dno, vendar ji pozneje odpornejša kameninska osnova dolinsko dno zoži in se ravnica razlije šele pod Teharji v Celjsko ravan.

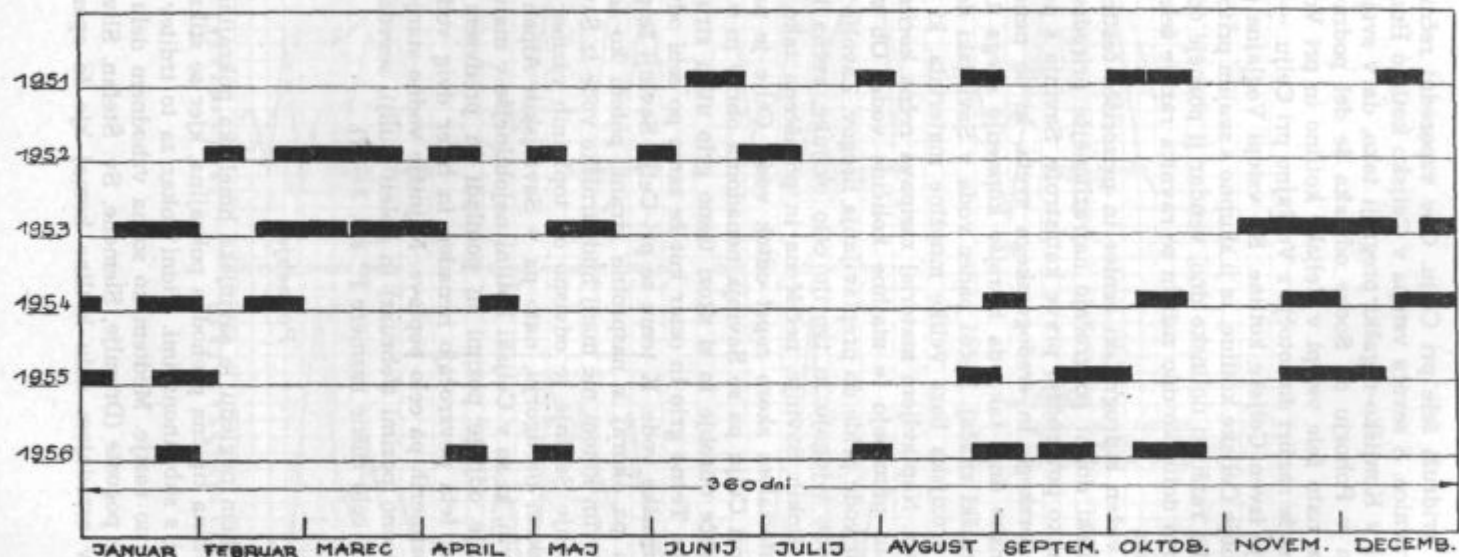
Celje je važen hidrografski center in prizorišče čestih poplav. Poplave v Savinjski dolini povzročajo najrazličnejše prirodne značilnosti, ki združene lahko povzročajo prave katastrofe. Savinja s pritoki priteče v ravnico iz gorskega in sredogorskega sveta, ki se nenavadno hitro spušča v dolinsko dno, tako da hitrejše kopnenje snega ali naliv daje vodam hudourniški značaj. Rečni padec voda v Savinjski dolini ni velik in je ravnica erozijska baza velike množine materiala, ki ga prinašajo reke iz hribovja. Naplavljeni material zasipava rečna korita, ki so zategadelj plitva in prenesejo le majhne količine vode. Ob vsakem znatnejšem porastu vode pride do preplavljanja bregov. Zavoljo slabega vodnega padca vode vijugajo in tvorijo celo okljuke, rečna korita pa so, posebno pri pritokih Savinje, nečiščena in poraščena tako, da je z naplavljenim materialom skoro zaprt odtok vode. Celje je najnižja točka kotline, prav pri Celju pa se Savinja nenadoma obrne in v ostrem kotu zavije, da preseče obrobje in si skozi tesno grlo utira strugo skozi Posavsko hribovje. Tesno grlo in oster kot že sama po sebi odvajata velike količine hudourniške vode. K temu se pri Celju Savinji še pridruži Ložnica, Voglajna pa skoraj z nasprotne strani, potem ko je nekaj prej prejela pod pravim kotom nič manj hudourniške vode iz Savinje.

Vodno stanje Savinje je odvisno od toplotnih razmer pomladi, ko najprej v alpskem predgorju, nato pa v Savinjskih Alpah kopni sneg, in pa od padavin, ki so v Celjski kotlini najobilnejše v maju in oktobru. Hitro nastopanje odjuge pozimi in pomladi in predvsem hitri nalivi v topli polovici leta povzročajo nenaden in hiter dvig vodnega nivoja, v neugodnih primerih pa celo poplave. Najnižje vodno stanje imajo imenovane reke pozno pozimi (februar) in poleti (julij), seveda kolikor gre za normalne ali celo sušne razmere (²⁸ str. 3—57).

Podnebje

V klimatskem pogledu je savinjska hmeljska pokrajina kakor tudi vsa Celjska kotlina tipična prehodna pokrajina, kjer se stikajo subalpski podnebni vplivi s subpanonskimi. Vidni dokaz za to trditev nam je prirodno in kulturno rastje. Medtem ko so na vzhodnem delu kotline terciarne gorice še pogoste (Dramlje, Slemene, Sv. Štefan, Slivnica, Sladka gora), jih je v osrednjem delu kotline komaj kje še opaziti. Tudi za

SUŠNE PERIODE 1951—1956

Označene so sušne periode, kjer vsaj 10 dni ni padlo 1 mm padavin

nižje temperature manj odporno sadje kot breskve, marelice in češnje proti zahodu pojenjajo. Hrastov gozd najdemo še v ravnici severo-vzhodno od Celja (pri Ljubečni), proti zahodu pa nastopa hrast le še posamič, v manjši meri in le na prisojnih pobočjih. Isto sliko nam kaže domači kostanj in oreh, ki na vzhodu nista redka. Staro izkušnjo hmeljarjev po svetu, da terja hmelj take klimatske pogoje, ki so za vinsko trto skoraj že prehladni in da trta komaj še uspeva, potrjuje tudi Celjska kotlina. Nekako pri Celju se križata hmelj in trta. Trta poredkoma sega proti zahodu, sicer pa prevladuje na prisojnih pobočjih vzhodno od Celja; hmelj sega tudi še proti vzhodu, skoraj do Ponikve, njegovo intenzivno področje pa je zahodno in severno od Celja (²⁰ str. 39).

Poleg rahlih klimatskih razlik med vzhodom in zahodom je treba upoštevati še toplinski obrat v dnu Celjske kotline, ki povečuje kontinentalnost in otežkoča registriranje povprečnih toplinskih razmer v vsej kotlini. Meteorološke postaje Celje, Vojnik in Šentjur se namreč nahajajo v dnu dolin.

Na splošno ima Celjska kotlina povoljne podnebne razmere. Povprečna temperatura v juliju znaša 20° C, v januarju —1,5° C, povprečna letna temperatura pa je 9,5° C²¹. Zimske temperature v samem dolinskem dnu se proti vzhodu dvigujejo zavoljo toplinskega obrata, ki je najopaznejši v Celju, saj priteka mrzel zimski mraz ob Savinji do Celja. Drugačno podobo pa nam kaže vsaj nekoliko dvignjeno terciarno gričevje v kotlini. K trditvi, da je vzhodna polovica vendarle nekoliko hladnejša pozimi, nas silijo zimske padavine, ki padajo po gričevju okrog Šentjurja kot sneg, medtem ko v zahodnem sosedstvu še dežuje. Podoben dokaz nam nudi tudi kvaliteta snega, ki je na vzhodu bolj suh, in v določenih primerih dolgotrajnejša snežna odeja.

Povprečna letna množina padavin znaša v dolinskem dnu v petnajstletnem povprečju (1925—1940) 1150 mm. Najmanj padavin pade v hladni polovici leta, spomladi pa se množina padavin naglo dvigne, da doseže sekundarni maksimum maja, nato preko vročih mesecev množina padavin rahlo pada do slabo opaznega sekundarnega minimuma v juliju, pa se zopet hitro dviguje in doseže v oktobru primarni maksimum (glej priloženi prikaz padavin). V obrobem gričevju in hribovju pade letno do 1500 mm padavin.

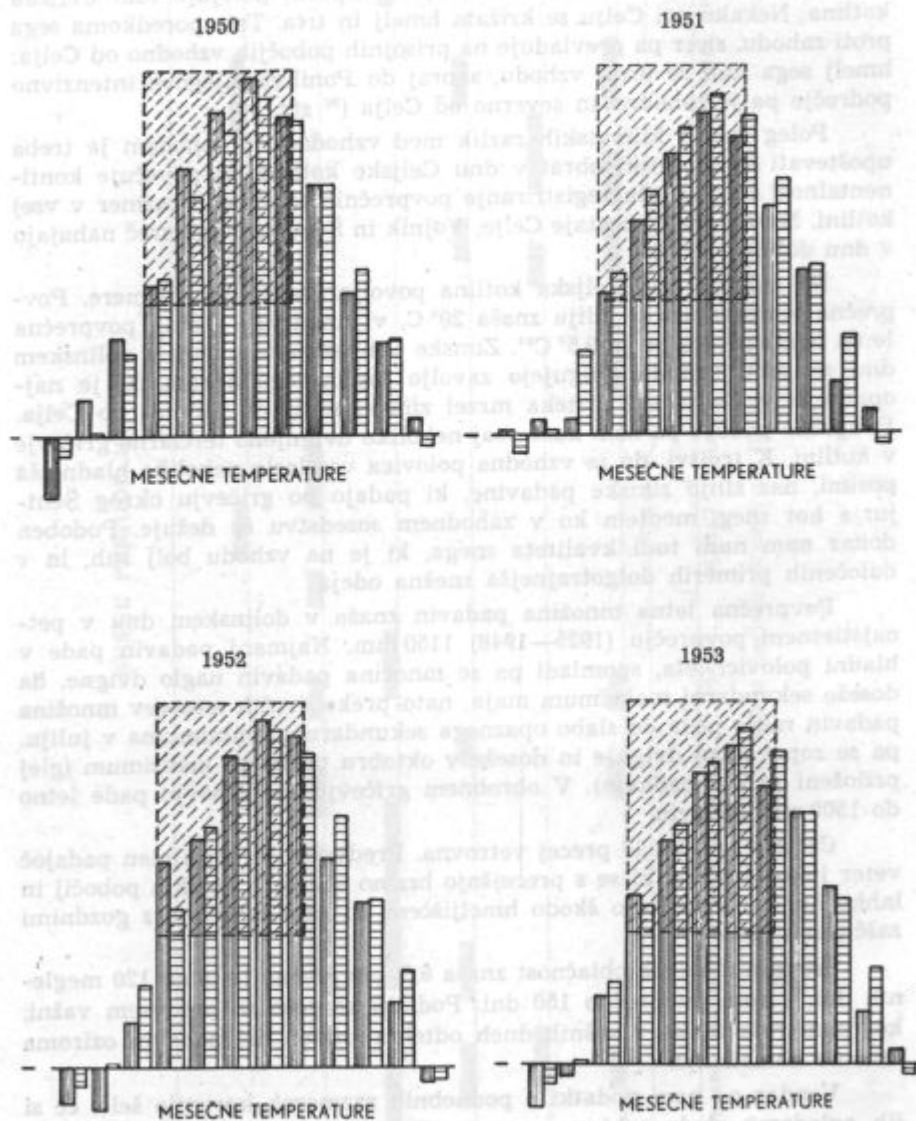
Celjska kotlina je precej vetrovna. Predvsem je neprijeten padajoč veter jugozahodnik, ki se s precejšnjo brzino spušča z gorskih pobočij in lahko nanese precejšnjo škodo hmeljiščem, ki niso zaščitena z gozdnimi zaščitnimi pasovi.

Srednja mesečna oblačnost znaša 6,5, povprečno je letno 120 meglenih dni, z roso povprečno 150 dni. Podatki za roso so predvsem važni, ker nam rosa lahko v sušnih dneh odtehta znaten del padavin oziroma umetno namakanje.

Vendar pa nam podatki o podnebnih razmerah koristijo šele, če si jih ogledamo glede zahteve posameznih kulturnih rastlin in glede na kvaliteto prsti.

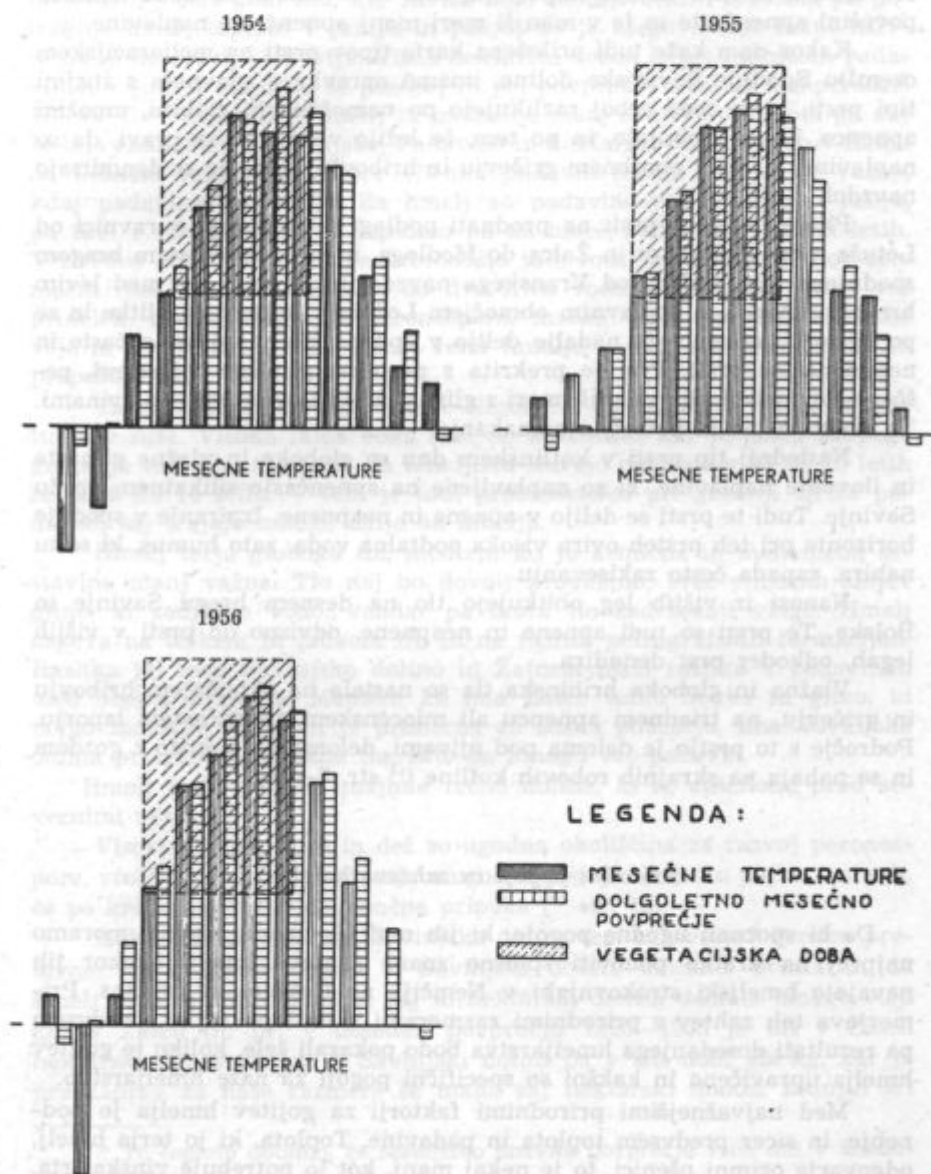
MESEČNE TEMPERATURE ZA CELJE

v letih 1950—1956 in večletna povprečja 1925—1940.

MESEČNE TEMPERATURE ZA CELJE

v letih 1950—1956 in večletna povprečja 1925—1940.

Na razvoj tal v Celjski kotlini so vplivali najrazličnejši činitelji, med katerimi so še posebej značilni: relief, podnebne razmere, delovanje površinske vode, geološko-petrografska podlaga posebno v obrobnem hribovju in gričevju, rastje in človek. Prsti so se razvile v glavnem na aluvialnem in diluvialnem materialu, zato so še mlade in slabo izprane, povečini apnenčaste in le v manjši meri manj apnenčaste naplavine.

Kakor nam kaže tudi priložena karta tipov prsti na melioracijskem ozemlju Spodnje Savinjske doline, imamo opravka v glavnem s štirimi tipi prsti, ki se med seboj razlikujejo po namočenosti, globini, množini apnenca, ki ga vsebujejo, in po tem, če ležijo v dnu, to se pravi, da so naplavine, ali pa v obrobnem gričevju in hribovju, odkoder se denudirajo navzdol.

Plitke in sušne prsti na prodnati podlagi se raztezajo v ravnici od Letuša mimo Šempetra in Žalca do Medloga, in sicer med levim bregom spodnjega toka Bolske od Vranskega navzdol in Savinjo ter med levim bregom Savinje in poplavnim območjem Ložnice. Te prsti so plitke in se po odstotku apnenca še nadalje delijo v apnenčaste, manj apnenčaste in neapnenčaste prsti. Prst je prekrita s pretežno glinasto-peščenimi, peščeno-ilovnatimi ali v manjši meri z glinastimi in ilovnatimi naplavinami. Ta tla so sušna in potrebna namakanja.

Naslednji tip prsti v kotlinskem dnu so globoke in vlažne glinaste in ilovnate naplavine, ki so naplavljene na apnenčasto silikatnem produ Savinje. Tudi te prsti se delijo v apnene in neapnene. Izpiranje v spodnje horizonte pri teh prsteh ovira visoka podtalna voda, zato humus, ki se tu nabira, zapada često zakisevanju.

Nanosil iz višjih leg oblikujejo tlo na desnem bregu Savinje in Bolske. Te prsti so tudi apnene in neapnene, odvisno od prsti v višjih legah, odkoder prst denudira.

Vlažna in globoka hribinska tla so nastala na okolišnjem hribovju in gričevju, na triadnem apnencu ali miocenskem apnenčastem laporju. Področje s to prstjo je deloma pod njivami, deloma pa pokrito z gozdom in se nahaja na skrajnih robovih kotline (19 str. 7—19).

Prirodni pogoji in zahteve hmelja

Da bi spoznali ugodne pogoje, ki jih nudi Savinjska dolina, moramo najprej na kratko ponoviti splošno znane zahteve hmelja, kakor jih navajajo hmeljski strokovnjaki v Nemčiji, na Češkem in pri nas. Primerjava teh zahtev s prirodnimi razmerami v naši pokrajini, predvsem pa rezultati dosedanjega hmeljarstva bodo pokazali šele, koliko je gojitev hmelja upravičena in kakšni so specifični pogoji za naše hmeljarstvo.

Med najvažnejšimi prirodnimi faktorji za gojitev hmelja je podnebje, in sicer predvsem toplota in padavine. Toplota, ki jo terja hmelj, odgovarja ozimni pšenici, to je nekaj manj, kot jo potrebuje vinska trta.

Baje terja hmelj 2900° C toplote za mesece april, maj, junij, julij in avgust (24 str. 75, 20 str. 39)*. Približno odgovarja ta zahteva krajem s srednjo letno temperaturo 8° C in več (Žatec 8,6° C). Hmelj potrebuje mnogo svetlobe, letna množina sončnega obsevanja mora znašati 1700 ur. Seveda je pri tem važna razporeditev toplote na posamezne mesece vegetacijske dobe. Hladen začetek vegetacijske dobe ali celo slana hmelju ne škoduje, celo godi mu, ker zavira delo škodljivcem. Predvsem pa potrebuje hmelj toploto v juniju in juliju, ko je njegova rast naintenzivnejša in ko razvija socvetja. Visok hektarski donos je pri zadostnih padavinah v juniju in juliju še posebej in pri povprečni mesečni temperaturi 17—19° C. V avgustu je hmelj za padavine manj zahteven, toplota pa naj bi bila enakomerna z julijsko. Padavine in hektarski donos gredo v Žatcu na Češkem vzporedno (Žatec 470 mm padavin letno). Vendar je važno, kdaj padavine nastopajo. Za hmelj so padavine najvažnejše v juliju, pa tudi v maju in juniju, lupulina pa da hmelj več v bolj sušnih letih. V izredno sušnih mesecih je dobrodošla tudi rosa, saj lahko dobi ob zelo močni rosi hmeljska rastlina do dva litra vode. Toča lahko uniči ves pridelek, megla pospešuje peronosporo, močan veter pa lomi stranske veje in podira hmeljevke. Rahel veter hmelju koristi, ker zrači nasad in pospešuje rast.

Talna voda igra veliko vlogo. Hmelj ne trpi zajezene vode, vendar tudi ne suše. Visoka talna voda seže do koreninic, kar je poleg skopega gnojenja tudi glavni vzrok, da hmeljišča shirajo namesto v 18 do 25 letih že po 8 do 10 letih. V tem je tudi problematika pri gradnji žičnic ponekod, saj trajajo mnogo dalje od hmelja.

Hmelj terja globoka tla, medtem ko je kemična in mehanična sestavina manj važna. Tlo naj bo dovolj propustno, brez vmesnih slojev gline, ki zadržuje vodo, vendar pa mora tlo zadrževati vlago. Hmelj uspeva na težkem in lahkem tlu in na raznih petrografskih formacijah. Razlika tal med Savinjsko dolino in Žatcem blaži razliko v padavinah med obema krajema. Medtem ko ima Žatec težko ilovko in glino, ki dolgo zadržuje vlago in je primerna za sušna področja, ima Savinjska dolina pretežno propustna tla, zato pa mnogo več padavin.

Hmelj ljubi zatišne, majhne rečne doline, ki so zaščitene pred severnimi vetrovi.

Visoke temperature in dež so ugodna okoliščina za razvoj peronospore, vročina in suša pa ustvarjata ugodne pogoje rdečemu pajku tembolj, če po kratki nevihti sledi sončna pripeka (20 str. 40).

Kako ustreza Spodnja Savinjska dolina tem zahtevam? Preden preidemo na specialne pogoje v Savinjski dolini, moramo poudariti, da hmelj pri nas dobro uspeva, saj so hektarski donosi domala mnogo višji kot v Žatcu (n. pr. v desetem povprečju 1926—1935 je bil v Žatcu hektarski donos 680 kg, v Savinjski dolini pa v isti dobi 929 kg, kar je pravzaprav za naše razmere še malo, saj hektarski donosi zadnjih let

* To toploto dobimo, če seštejemo dnevna povprečja vseh dni v imenovanih mesecih.

že presegajo 1200 kg (²⁰ str. 41, 13). Poleg ugodnega hektarskega donosa je tudi kvaliteta savinjskega goldinga zelo zadovoljiva, kar nam dokazuje tudi dejstvo, da je bilo v letu 1952 23% hmelja prve kakovosti, 53% druge (razloček v kakovosti in ceni med prvo in drugo vrsto je minimalen), 11% tretje in 13% četrte kakovosti, 1956. leta pa je že 92% hmelja prve in druge in le 8% tretje in četrte vrste¹³. Takšno ocenjevanje velja tudi na inozemskem trgu. Iz navedenega lahko zaključimo, da je naša pokrajina primerna za hmeljarstvo, v kolikor pa se zahteve tujih in naših strokovnjakov po prirodnih pogojih za hmelj ne ujemajo, moramo pač tem zahtevam dati večje tolerance.

Da bi spoznali različne vplive na razvoj našega hmelja, je priložen pregled hektarskih donosov na različnih tipih prsti, kjer hmelj uspeva.

Hektarski donosi hmelja na različnih tipih prsti v letih 1950—1956

Tip prsti	Posestvo hiš. štev.	Leta						
		1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
A ₁	Breg 7	498	1071	897	1517	1481	1218	1469
A ₁	Breg 4	872	1273	847	1722	1739	1569	1812
A ₁	Breg 14	728	912	695	1671	1665	1468	1676
A ₂	Orla vas 29	489	542	492	1525	1581	1531	1985
A ₂	Orla vas 11	—	—	—	—	1790	1345	1598
A ₂	Orla vas 16	651	1271	1035	1815	1739	1723	1656
A ₃	Zg. Grušovlje 10	576	970	786	1152	1068	1257	1218
A ₃	Zg. Grušovlje 30	410	795	970	1456	1324	1746	1592
A ₃	Zg. Grušovlje 14	590	980	776	1300	962	1017	1255
B ₁	Škofja vas 61	970	1187	769	631	829	1583	1747
B ₁	Škofja vas 17	1059	1690	940	1271	1289	1673	1644
B ₁	Škofja vas 6	825	1175	1300	1625	754	2037	1781
B ₂	Ojstriška vas 38	—	—	—	—	—	976	1407
B ₂	Ojstriška vas 43	669	730	785	1164	1358	1203	1276
B ₂	Ojstriška vas 17	445	1205	941	1577	1803	1565	1265
C ₁	Megojnice 13	848	1572	1359	1467	1267	1352	1712
C ₁	Megojnice 3	915	1855	1470	1260	1360	1540	1509
C ₁	Megojnice 12	524	1542	1418	1729	1603	1660	1676
C ₂	Kasaze 74	—	—	860	1258	1333	1400	1430
C ₂	Kasaze 70	836	1106	1269	1417	912	1291	1109
C ₂	Kasaze 72	645	766	879	1289	1153	1398	1647
C ₂	Kasaze 66	542	888	777	954	971	839	925

Srednja mesečna oblačnost							
april do vključno avgust	5,9	5,5	5,3	5,8	6,9	6,5	6,3
Letna množina toplote °C							
april do vključno avgust	2609,6	2458,6	2596,5	2374,8	2273,7	2232,9	2328,6
Število dni z roso							
april—avgust	113	125	92	90	86	79	94
Letno temperat. povpr. °C	9,9	10,3	9,1	9,1	8,3	8,4	—
Letno sončno obsevanje							
v urah	—	1566,2	1762,4	1818,2	1553,2	—	— ²¹

Zanimivo bi bilo namreč ugotoviti, kako vplivajo padavinske razmere, pa tudi temperature na hektarski donos, poleg tega pa so vzeti po trije primeri hektarskih donosov na vsaki kvaliteti prsti, kot jih označuje priložena pedološka karta inž. Tanzika. Tako lahko tudi zasledujemo, kako vpliva različna količina padavin in toplote na različno pedološko osnovo. To se pravi, kako se obnašajo sušne ali vlažne, ravninske ali hribinske, apnenčaste in neapnenčaste prsti v različno vlažnih in toplih letih in kako vpliva tudi višina talne vode. V ta namen dodajam tudi opis vsakega tipa prsti tako, kot je naveden v pedološki karti. Opise prsti podajam iz terenskih pedoloških raziskav inž. Tanzika in po raziskavah inž. B. Ferlinca na Inštitutu za hmeljarstvo v Žalcu:

A Sušna in plitva (aluvialna) tla

A₁: Apnenčasta naplavina na apnenčasto-silikatnem produ. Breg, profil 34, talne vode do globine 200 cm ni.

Od 0—15 cm dobro humusni glinasti pesek pomešan s prodrom v vlažnem stanju, črne barve, neobstojele lističaste strukture. Koreninska mreža tal sega preko 100 cm. V globini 15—20 cm je slabo glinasti pesek s prodrom, nekoliko pomešan s humusom, nato pa naglo preide v apnenčasti prod z večjim apnenčastim in silikatnim kamenjem. Reakcija na HCL močna v vseh slojih.

Pedološki tip: slabo izprana, zelo plitva, sušno apnenčasta naplavina Savinje na apnenčastem produ.

A₂: Slabo apnenčasta naplavina na apnenčastem silikatnem produ. Orla vas, profil 38, podtalne vode do 200 cm ni.

Od 0—30 cm dobro humusna glina s peskom sivkastorjave barve, grudičave, slabo obstojne strukture, koreninska mreža hmelja do globine 100 cm. Pri 30 cm sloj prehaja polagoma v glinasto ilovnati pesek pomešan z apnenčastim prodrom. V globini 150—170 cm se pojavi sloj mivke, nato pa zopet preide v prod. Reakcija na HCL v gornjem sloju delna, v ostalem pozitivna.

Pedološki tip: slabo degradirana, zelo plitva in sušna, slabo apnenčasta naplavina Savinje na apnenčastem produ.

A₂: Neapnenčasta naplavina na apnenčasto silikatnem produ. Zg. Grušovlje, profil 28, talna voda pri 200 cm.

Od 0—20 cm zmerno humusna glina sivkastorjave barve, grudičivo obstojne strukture. Koreninska mreža hmelja sega do 70 cm globoko. Od 25—50 cm težka, slabo humusna glina, sivkastorjave barve, orehasto rogljate, slabo obstojne strukture. V globini 50 cm prehaja v glinasti prod, od 70 cm dalje pa prehaja v glinasto peščen prod. Reakcija na HCL slabo zaznavna v zgornjem C sloju.

Pedološki tip: Slabo izprana, zelo plitva in sušna, neapnenčasta naplavina Ložnice na apnenčastem produ Savinje.

B Vlažna in globoka (aluvialna) tla

B₁: Apnenčasta zmerno vlažna naplavina. Škofja vas, 2, podtalna voda preko globine 200 cm.

Od 0—25 cm zmerno humusna ilovica, svetlo rumenkaste sive barve, slabo grudičaste strukture. Koreninsko mrežo hmelja je možno opaziti do 120 cm globoko. Od 25—85 cm se ilovica nadaljuje v slabo humusni, nekoliko vlažni ilovnati sloj rogljasto orehaste strukture z manjšimi rjastimi madeži in jeziki železa in humatov. V globini 85 cm sloj prehaja v začetku slabše oglajen, vlažen ilovnato-glinast sloj, oglejevanje z globino postopoma narašča in doseže žile SiO₂, široke do 3 cm. Prav tako so gostejši in močnejši skupki izpranca, ki pa ne dosežejo premera 10 cm. V globini 165 cm ilovnato glinasti sloj naglo prehaja v močno oglajeno in zmerno humusno glino, temno in zamolklo modrikaste sive barve (karbonizirana jezerska vegetacija). Reakcija na HCL pozitivna v celem profilu (v B₂ sloju slabo).

Pedološki tip: slabo degradirana, globoka, zmerno vlažna apnenčasta naplavina Hudinje, na jezerskem sedimentu.

B₂: Neapnenčasta in zamočvirjena naplavina. Ojstriška vas, profil 51, podtalne vode do 200 cm globine ni. Od 0—20 cm zmerno humusno, ilovnato peščena tla, rjavkastosive barve, grudičaste, slabo obstojne strukture. Koreninska mreža hmelja sega do globine 70 cm. Ilovnato peščenemu sloju sledi slabo humusni, glinasto-ilovnati peščen sloj sivkastorjave barve, prašnate, popolnoma neobstojne strukture. V globini 40 cm polagoma prehaja v slabo glinasti pesek, pomešan s silikatnim prodrom in kamenjem 10 × 20 cm. Reakcija na HCL povsod negativna.

Pedološki tip: močno izprana, zelo plitva in zmerno vlažna naplavina Konjščice in Bolske na silikatnem produ.

C Vlažna in globoka hribinska tla

C₁: Apnenčasta rjava ali degradirana hribinska tla. Megojnice, profil 19, podtalna voda v času deževja pri 145 cm. Od 0—20 cm zmerno humusna glina, svetlosive barve, lističaste, neobstojne strukture. Koreninska mreža hmelja sega do globine 60 cm. Glini sledi obledeli glinasti

sloj s peskom, lističaste, slabo obstojne strukture, ki polagoma prehaja v glinasti B₁ sloj z lisami rjaste barve. V globini 65 cm je močnejše oglašena glina z jeziki SiO₂ in madeži SiO₃ ter skupki izpranca. Vsi sloji so glinasti, zbiti in slabo propustni.

Pedološki tip: apnenčasta (karbonatna) rjava ali degradirana lapor-nata tla na srednjem miocenskem laporju.

C₂: Neapnenčasti nanos iz višjih položajev. Kasaze, profil 14, podtalne vode do 200 cm ni, pač pa je najnižji sloj z glinastim peskom zelo vlažen.

Od 0—20 cm zmerno humusna, glinasto ilovnata tla, bledosive barve, slabo obstojne, orehasto grudičaste strukture. Koreninska mreža trav in lucerne sega nekaj preko 40 cm. Od 20—40 cm prehaja A₁ manj opazno v slabo humusno glino, že močno izprano in zato še bolj bledosive barve. V globini 40 cm zelo naglo prehaja v srednje težko glinasto plast svetlorjavkaste, sive do rumenkaste nianse z močnejšimi žilami SiO₂ in skupki izpranca do 10 mm. Ta plast je prizmatično-orehaste strukture. V globini 140 cm glinasta plast naglo preide v glinasti pesek, pomešan z brezapnenčastim gruščem. Reakcija na HCL je negativna v vsem profilu. Pedološki tip: zmerno izpran, globok in vlažen neapnenčasti nanos iz višjih položajev na silikatnem (kremenastem)rodu.

Ker je kultura hmelja v veliki meri odvisna od padavin, je priložen tudi prikaz sušnih period v letih 1951—1956. V prikazu je razločno vidno, da so v naši pokrajini pogoste suše v zimskih pomladnih in jesenskih mesecih, medtem ko jih v poletnih mesecih po navadi ni, ali pa so redke.

Vrednost vsega prednjega materiala je predvsem v tem, da nam nudi metodo za proučevanje, kakšne prirodne činitelje zahteva hmelj. Naslednja leta tega študija nam bodo seveda pokazala ob večji primerjavi mnogo več. Podatki do 1953. leta namreč niso popolnoma zanesljivi zavoljo težav pri registraciji kmetijske proizvodnje (n. pr. zavoljo obvezne oddaje poljskih pridelkov in obveznega sajenja hmelja so kmetje prijavili več prvih in manj drugih površin, za hmelj pa so še izbirali slabše površine). Zato moremo primerjati leta 1950—1952 le skupaj in leta 1953—1956 zopet skupaj, saj v teh letih teče že normalna, nemotena proizvodnja.

Vzporejati, primerjati in iskati vzroke dejstev, ki nam jih nudijo podatki, ni naše delo, gotovo se bodo morali pomuditi pri njih kmetijski strokovnjaki. Vendar se nam iz razpoložljivega gradiva vsiljuje nekaj zaključkov na prvi pogled: ekstremna suša v letih 1950 in 1952 je na hmelj v splošnem zelo slabo učinkovala, prav posebno pa še v terciarnem hribovju. Terciarno gričevje kaže sploh v normalnih in vlažnih letih manjšo občutljivost in daje zadovoljiv donos, v sušnih letih pa vidno slabši (glej prst C₁ in C₂ v letih 1950 in 1952). Ostala področja imajo nekoliko nižji hektarski donos v ekstremno vlažnih letih (n. pr. 1955), suša pa ne vpliva tako usodno kot v terciarnem hribovju. Verjetno je v prvem primeru previsoka talna voda, v drugem primeru pa blaži rosa. Preobilica padavin najslabše vpliva na apniško sušna tla (A₁, A₂), medtem

ko zaznamujejo apniško zmerno vlažna (B₁) največji donos, neapneniška suha tla pa so na drugem mestu. Apniško suha tla so le relativen pojem za sušna tla, medtem ko so za vlažna leta vlažna, ker se v njih dvigne talna voda (prim. A₁ in A₂). Leta 1955 je prav na apniško sušnih, plitvih tleh (A₁ in A₂) nižji hektarski donos (verjetno zaradi talne vode), podobno nizek pa je tudi donos na neapniških vlažnih in globokih tleh (B₂). Zanimivo je, da to leto povsod na neapniških sušnih tleh (A₂) in mokrih (B₁) ter v terciarnem gričevju donos ni tako nizek in na drugem mestu v imenovanih letih.

Leto 1956, ko so padavine v juniju močno presegle normalo, sicer pa so v ostalih vegetacijskih mesecih ostale znatno pod njo, je bil donos povsod visok (na prvem mestu v imenovanih mesecih) razen na apniških, zmerno vlažnih tleh (B₁) in neapniških zamočvirjenih tleh (B₂).

Primeri zadnjih let nas opozarjajo, da toplotne razmere v Savinjski dolini za gojitev hmelja niso kritične, ker smo imeli dobre hektarske donose v zadnjih štirih letih pri temperaturi pod dolgoletnim povprečjem. Kakor vidimo, našemu hmelju zadostuje mnogo manj kot 2900° C toplote v vegetacijskih mesecih pa tudi odnos med padavinami in hektarskim donosom ni paralelen kot v Žatcu na Češkem.

Ta dejstva nas učijo, da so do sedaj obče veljavni pogoji za uspevanje hmelja veljavni le za tista področja, v katerih so bila dejansko ugotovljena, manj pa za Savinjsko dolino.

LITERATURA IN VIRI

¹ Svetozar Ilesič, Sistemi poljske razdelitve na Slovenskem, SAZU Ljubljana 1950.

² Podatki Urada za statistiko in evidenco v Ljubljani.

³ Podatki Hmeljske komisije v Žalcu.

⁴ Svetozar Ilesič, Slovenske pokrajine, Geografski obzornik 2, Ljubljana 1956.

⁵ Ortsrepertorium des Herzogtums Steiermark, Graz 1872.

⁶ Obširen imenik krajev na Štajerskem, Statistična centralna komisija, Dunaj 1883.

⁷ Specialni repertorij krajev na Štajerskem, Centralna statistična komisija, Dunaj 1893.

⁸ Leksikon občin na Štajerskem, Dunaj 1904.

⁹ Spezialortsrepertorium von Steiermark. Štetje 1910. Dunaj 1917.

¹⁰ Splošni pregled Dravske banovine, Državni statistični urad v Zagrebu, Ljubljana 1939.

¹¹ Končni rezultati popisa stanovništva 15. 8. 1948, knjiga 1, Beograd 1951.

¹² Rezultati popisa prebivalstva 31. 3. 1953. Statistični urad OLO Celje.

¹³ Franc Lubej, Za napredek kmetijstva v celjskem okraju, Celjski tednik 29. 12. 1956, kmetijska priloga.

¹⁴ Hmeljar, Celje 1953.

¹⁵ Hmeljar, Celje 1954.

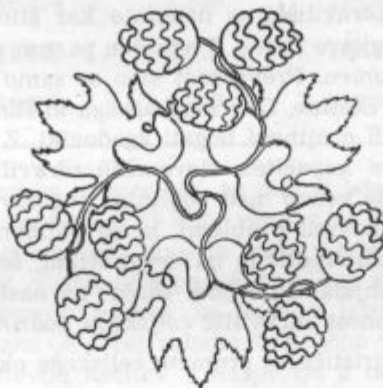
¹⁶ Hmeljar, Celje 1955.

¹⁷ Podatki urada za statistiko in evidenco OLO Celje.

¹⁸ Dušan Beg, Postanek Celjske kotline, Celjski zbornik 1951, Celje 1951.

¹⁹ Inž. Tanzik Rudi, Melioracijsko ozemlje v Spodnji Savinjski dolini, Ljubljana 1953 (rokopis).

- ²⁰ Dr. Ing. Willi Linke, Der Hopfenbau, Berlin 1942.
- ²¹ Podatki Zavoda za hidrometeorološko službo v Ljubljani.
- ²² Franjo Baš, Hmeljarstvo v Savinjski dolini, Geografski vestnik 1925.
- ²³ Franjo Baš, Gospodarsko poslopje v Savinjski dolini, ČZN, Maribor XXIX 1929.
- ²⁴ Inž. Lojze Kač, Hmeljarstvo v Savinjski dolini, Celjski zbornik 1951, Celje 1951.
- ²⁵ Ivan Rakovec, Morfološki razvoj v območju posavskih gub, Geografski vestnik, Ljubljana 1951.
- ²⁶ Teller, Geologische Spezialkarte, Blatt Prassberg.
- ²⁷ Leksikon Dravske banovine, Ljubljana 1937.
- ²⁸ Anton Melik, Vzroki in učinki povodnji v geografski luči, Geografski vestnik, Ljubljana 1954.
- ²⁹ B. inž. Ferlinc, Rajonizacija in desetletni plan kmetijstva LRS, rokopis.
- ³⁰ Anton Melik, Štajerska s Prekmurjem in Mežiško dolino, Slovenija II, geografski opis, Ljubljana 1957.

O POMENU IN PROBLEMATIKI PRIRODNIH ZDRAVILIŠČ CELJSKEGA PODROČJA

LUDVIK REBEUŠEK

V Sloveniji so prirodna slatinska in termalna zdravilišča naslednja:

Rogaška Slatina, Dobrna, Laško, Rimske Toplice, Slatina Radenci, Čateške Toplice, Dolenjske Toplice, Šmarješke Toplice, Medijske Toplice, Kotuljska Slatina (Rimski vrelec).

Izmed teh desetih zdravilišč obravnavamo navadno le prvih osem, saj so Medijske Toplice in Kotuljska Slatina sorazmerno manjšega pomena.

Medijske Toplice so preimenovane v Sindikalni počitniški dom rudarjev in jih v letošnjem letu preurejajo, Kotuljsko Slatino pa je baje prevzelo podjetje »Uljanik« iz Pule za svoj počitniški dom. Za Kotuljsko Slatino ni bilo mogoče dobiti nobenih drugih podatkov, ne direktno in tudi ne preko mariborske turistične podzveze.

Med naštetimi zdravilišči se nahajajo kar štiri na celjskem področju. Vem, da je to dejstvo znano. Prepričan pa sem, da premalo poznamo njihovo važnost in pomen. Prevečkrat smo se samo zadovoljili z golim naštevanjem Rogaške Slatine, Dobrne, Laškega in Rimskih Toplic, morda smo kdaj še kaj dodali o njihovi bogati zgodovini. Z dejstvom, da predstavljajo odločilne kapacitete slovenskih zdravilišč, slovenskih turističnih krajev, da so še vedno med vodilnimi jugoslovanskimi zdravilišči na eni strani, ter z njihovimi problemi, ki so najmanj tako važni kot v naših ostalih turističnih središčih, na drugi strani, se pa naša javnost ni v zadostni meri seznanjala. Zato bom skušal na naslednjih straneh najprej dokazati pomembnost zdravilišč celjskega področja:

A. V skupnem turističnem prometu celjskega okraja,

B. V celotnem turističnem prometu vseh slovenskih zdravilišč.

C. V turističnem prometu najvažnejših turističnih krajev Slovenije.

Po opisu vloge obravnavanih zdravilišč pa bom obdelal njihovo problematiko po naslednjih poglavjih:

1. Organizacijska oblika,
2. Vrelci in indikacije,
3. Sezona,
4. Sedanje zmogljivosti — izgubljene kapacitete,
5. Zdravstvena služba,
6. Cene,

7. Inozemski turizem.
8. Turistična društva in turistična taksa.
9. Prometne zveze.
10. Prodaja mineralne vode — slatinska podjetja.
11. Investicije.
12. Še nekaj manj znanih toplic na celjskem področju.

A. POMEN PRIRODNIH ZDRAVILIŠČ V TURISTIČNEM PROMETU OKRAJA CELJA

V zadnjih letih smo dosegli na področju celjskega okraja naslednje število gostov in nočitev:

Leto	Število gostov		Število nočitev	
	vseh	inozemcev	vseh	inozemcev
1953	40.770	1.131	271.870	3.335
1954	46.854	1.395	229.808	5.408
1955	51.032	2.273	262.906	11.263
1956	50.678	1.977	283.569	7.774

Iz gornjih podatkov vidimo, da je bilo v letu 1955 največ gostov (51.032), tudi največ inozemcev (2.273), vendar ni bilo doseženo najvišje število nočitev; povprečna doba bivanja znaša v tem letu 5,2 dni, medtem ko v letu 1953 6,7 dni, v letu 1956 pa 5,6 dni. Zato smo tudi v omenjenih letih dosegli višje število nočitev in sicer v letu 1953 271.870 ter v letu 1956 283.569. Tako je torej celjsko turistično področje v letu 1956 zabeležilo najvišje število nočitev v nasprotju z ostalimi znanimi turističnimi področji v naši državi, ki so v lanskem letu izkazovali znaten padec števila gostov in nočitev, zlasti pri inozemskem turizmu. Res je, da smo tudi na celjskem turističnem področju zaznamovali v lanskem letu zmanjšanje inozemskega turističnega prometa za celo tretjino v primeri z letom 1955 (od 11.267 nočitev na 7.774); občutno se je znižala tudi povprečna doba bivanja od 5 dni na 3,9 dni. Dobro so znani razlogi, ki so v vsedržavnem merilu vplivali na slabo turistično sezono v letu 1956 in jih ne kaže ponovno navajati. Sicer bom pa o problematiki inozemskega turizma v zdraviliščih našega okraja še spregovoril.

V prej navedenih uradnih turističnih številkah so vključeni ustrezni podatki samo za zdravilišči Rogaška Slatina in Dobrna:

Leto	Število gostov		Število nočitev		
	vseh	inozemcev	vseh	inozemcev	
1953	11.519	178	150.616	1.166	Rogaška Slatina
	5.605	260	71.079	856	Dobrna
	17.124	438	221.695	2.022	Skupaj
1954	10.608	216	121.509	2.151	
	4.546	115	51.463	555	
	15.154	332	172.972	2.706	
1955	11.355	813	135.020	7.352	
	4.586	137	57.043	992	
	15.941	950	192.063	8.344	
1956	12.888	661	152.344	4.353	
	5.382	105	70.548	861	
	18.270	766	222.892	5.214	

Povprečna doba bivanja v zdraviliščih je seveda mnogo višja, saj znaša za Rogaško Slatino od 12 do 13 dni, v Dobrni pa od 11 do 13,8 dni.

Ta številka je visoka tudi zaradi tega, ker je dobra polovica vseh gostov poslanih na zdravljenje od zavodov za socialno zavarovanje in traja zdravljenje povprečno 21 dni. Vendar je tudi povprečna doba bivanja inozemcev v obeh zdraviliščih mnogo višja, kot je ustrezna številka za celjski okraj, Slovenijo in FLRJ; v Rogaški Slatini se suče v navedenih letih od 6 do 10 dni, v Dobrni od 3,4 do 7,6 dni. (Podatke do vključno leta 1955 sem črpal iz uradnih publikacij zveznega in republiškega zavoda za statistiko, za leto 1956 pa iz podatkov pri okrajnem zavodu za statistiko v Celju.)

V prejšnjem odstavku sem podčrtal dejstvo, da so v uradnih podatkih za posamezne turistične sezone v celjskem okraju vključene številke *samo dveh* zdravilišč, to je Rogaške Slatine in Dobrne, čeprav *več kot sto let poznamo* doma in v tujini še zdravilišči Laško in Rimske Toplice. Zaradi različne organizacijske oblike teh zdravilišč so podatki o številu gostov (bolnikov) in doseženih nočitev (oskrbnih dni) izpadli, a vendar sta zdravilišči Laško in Rimske Toplice toliko pomembni, da njihovega obstoja ne moremo preprosto preiti.

Delež na doseženem turističnem prometu celjskega področja *samo dveh* zdravilišč (Rogaška Slatina in Dobrna) je nadvse pomemben in odločilen:

Leto	Število gostov			Število nočitev		
	okraja Celje	Rog. Slatina in Dobrna	%	okraja Celje	Rog. Slatina in Dobrna	%
1953	40.770	17.124	42	271.870	221.695	81
1954	46.854	15.154	32	229.808	172.972	75
1955	51.032	15.941	33	262.906	192.063	73
1956	50.678	18.270	36	283.569	222.892	78,5

Torej odpade povprečno $\frac{3}{4}$ vsega turističnega prometa na celjskem področju na obe zdravilišči Rogaška Slatina in Dobrna. Sama Rogaška Slatina pa je udeležena z dobro polovico (povprečno 55%) vseh doseženih nočitev. V enakem razmerju so tudi nočitve inozemcev.

Bistveno pa se ti podatki spremenijo ob upoštevanju še ostalih dveh zdravilišč, Laško in Rimske Toplice.

Po podatkih in cenitvah sta dosegli omenjeni zdravilišči v letu 1956:

	Število gostov	Število nočitev
Rimske Toplice (ocenjeno)	2.500	50.000
Laško	2.490	67.854
	4.990	117.854

Ob upoštevanju teh podatkov naraste končna številka v celjskem okraju na 55.668 gostov in 401.423 nočitev. Samo na zdravilišča pa odpade 23.260 gostov in 340.746 nočitev, to pa predstavlja 42% vseh gostov in 85% vseh doseženih nočitev na celjskem turističnem področju!

S temi dejanskimi nočitvami je celjski okraj v letu 1956 dosegel najvišje število nočitev v Sloveniji, saj je gorenjsko turistično področje doseglo le 347.384 nočitev.

B. ZDRAVILIŠČA CELJSKEGA PODROČJA PREDSTAVLJAJO ODLOČILNO KAPACITETO VSEH ZDRAVILIŠČ SLOVENIJE

V pregledih na naslednjih dveh straneh bom prikazal gibanje turističnega prometa v zdraviliščih Rogaška Slatina, Dobrna, Slatina Radenci, Čateške Toplice, Dolenjske Toplice, Šmarješke Toplice za obdobje od 1946 do 1956; posebej za število gostov (tabela I) in za število nočitev (tabela II), vsakokrat tudi z navedbo števila inozemskih gostov in njih nočitev.

ŠTEVILO GOSTOV

Leto	Rog. Slatina		Dobrna		Slatina Radenci		Čateške Toplice		Dolenjske Toplice		Smarješke Toplice	
	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.
1946	4.515	201	4.577	3	1.813	4	1.930	2	707	6		
1947	7.463	115	6.042	215	3.234	4	2.135	—	1.557	2		
1948	10.204	67	5.448	11	3.379	114	2.245	15	1.763	7	720	—
1949	11.509	46	7.218	48	4.643	20	2.242	7	1.575	5	1.127	—
1950	11.401	87	6.770	53	5.872	17	2.203	9	2.078	10	1.457	—
1951	11.429	129	7.222	67	4.561	31	2.381	33	2.390	77	1.935	1
1952	9.819	81	5.374	118	2.833	29	2.052	81	1.490	35	1.320	22
1953	11.519	178	5.605	260	3.073	80	2.528	93	1.919	55	1.769	113
1954	10.608	216	4.546	115	3.492	460	2.101	41	2.828	57	1.053	41
1955	11.355	813	4.586	137	3.257	272	2.480	49	2.940	119	—	—
1956	12.888	661	5.487	105	2.105	272	2.201	67	3.027	177	1.862	85

ŠTEVILO NOČITEV

Leto	Rog. Slatina		Dobrna		Slatina Radenci		Čateške Toplice		Dolenjske Toplice		Smarješke Toplice	
	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.	vseh	inoz.
1946	29.121	2.089	44.405	19	15.314	20	13.346	30	4.862	62		
1947	83.450	1.886	82.988	3.545	27.067	24	15.438	—	18.595	22		
1948	118.145	1.227	68.843	186	23.348	967	21.131	71	18.419	79	8.547	—
1949	162.885	743	82.541	318	45.978	267	21.260	35	26.287	87	16.772	—
1950	153.734	1.049	102.051	369	70.586	275	21.169	53	31.692	102	22.636	—
1951	159.292	1.464	106.692	551	59.677	222	25.310	357	31.692	421	19.314	14
1952	137.956	762	82.113	682	39.089	309	22.883	264	20.342	233	13.764	163
1953	150.616	1.166	71.079	856	35.420	452	19.699	517	16.046	378	8.519	263
1954	121.509	2.151	51.463	555	33.156	1.808	16.914	265	15.494	458	8.654	97
1955	135.020	7.352	57.043	992	40.125	3.283	20.342	177	20.125	720	12.183	121
1956	152.344	4.353	70.548	861	25.667	3.283	18.110	203	28.330	591	10.962	358

V zadnjih štirih letih so vsa zdravilišča v Sloveniji dosegla naslednji obisk:

Leto	Število gostov			Število nočitev		
	Vsa zdravilišča	Rog. Slatina Dobrna	%	Vsa zdravilišča	Rog. Slatina Dobrna	%
1953	28.476	17.124	60	309.201	221.695	72
1954	27.742	15.154	55	262.435	172.972	66
1955	30.276	15.941	52	301.498	192.063	63
1956	29.377	18.270	62	307.918	222.892	72

Iz gornjih številok vidimo, da predstavlja delež Rogaške Slatine in Dobrne v nočitvah vseh slovenskih zdravilišč povprečno 70%! Sama Rogaška Slatina pa je v letu 1956 imela skoraj polovico vseh nočitev v slovenskih zdraviliščih (152.344 od 307.918)!

Ponovno poudarjam, da v teh številkah niso upoštevane dejanske kapacitete Laškega in Rimskih Toplic. V tem primeru bi se zvišala republiška številka nočitev za leto 1956 na 425.772, številka zdravilišč celjskega področja pa na 340.746, kar pomeni skoraj 80 % celotnega števila.

C. ROGAŠKA SLATINA JE IMELA V LETU 1956 VEČ NOČITEV KOT BLED

V prejšnjem odstavku sem prikazal odločilni delež zdravilišč celjskega področja med vsemi slovenskimi zdravilišči. Dejstvo je, da vodita Rogaška Slatina in Dobrna med vsemi turističnimi kraji Slovenije, kot dokazujejo podatki za leto 1956:

Kraj	Prvih 9 mesecev število nočitev	Celo leto število nočitev
Rogaška Slatina	126.370	152.344
Bled	83.067	117.482
Dobrna	58.277	70.548
Portorož	50.771	52.864
Kranjska gora	33.301	40.764

(Tudi Laško in Rimske Toplice bi morali uvrstiti takoj za Dobrno.)

Upam, da sem v zadostni meri dokazal pomen zdravilišč iz našega področja ne samo v okrajnem, temveč tudi v slovenskem merilu, zato bom na naslednjih straneh obdelal njihova najvažnejša vprašanja.

I. Organizacijska oblika

a) Pred I. svetovno vojno

Rogaška Slatina je prešla leta 1803 v last štajerskih deželnih stanov in je ostala do I. svetovne vojne v pristojnosti takratne dežele Štajerske. Isto velja tudi za *Dobrno*, vendar šele od 1854 naprej. Poleg *Rogaške Slatine* in *Dobrne* je dežela Štajerska še upravljala znano zdravilišče *Gleichenberg*.

Laško je bilo v privatnem lastništvu. Okoli leta 1900 je bilo zdravilišče v *Laškem* modernizirano in je postalo shajališče takratnih avstrijskih aristokratskih krogov. Zato se je tudi imenovalo »Kaiser Franz Josefs Bad«.

Rimske Toplice so bile v posesti družine *Uhlich* od leta 1840 dalje.

b) V bivši Jugoslaviji

Rogaška Slatina je najprej prešla v pristojnost ministrstva za narodno zdravje SHS, leta 1927 pod mariborsko oblast, leta 1929 pa je postala banovinsko zdravilišče. V tem obdobju je bil zgrajen sedanji hotel »Slovenski dom« (bivši Jugoslovanski kralj), športno kopališče in »Nova Švicarija«. Enak razvoj vidimo tudi pri *Dobrni*. Leta 1935 so pričeli s prezidavo Zdraviliškega doma, preureditvijo kopališča, zgraditvijo garaže in podobno.

Laško. Do leta 1930 so se menjavali lastniki, zdraviliške zgradbe in naprave so propadale. Tega leta je zdravilišče prevzel OUZD iz Zagreba, ki je v nekaj letih opravil mnoga obnovitvena dela, na novo zajel termalne vrelce in obzidal obrežje *Savinje*.

Rimske Toplice. Tedanji lastniki (družina *Uhlich*) so z dograditvijo precej povečali kapaciteto zdravilišča in v letu 1931 zgradili odprti termalni bazen.

c) Sedanje stanje

Rogaška Slatina je po letu 1945 večkrat menjala svojo pristojnost. Tako je zdravilišče spadalo izmenoma pod Ministrstvo za zdravstvo LRS, Ministrstvo za trgovino in preskrbo LRS, Turist-hotel, Komite za turizem in gostinstvo pri vladi LRS, Svet za blagovni promet LRS, Okrajni ljudski odbor *Celje* okolica in končno od leta 1954 do danes pod Okrajni ljudski odbor *Celje* — svet za zdravstvo.

Samostojna hotelsko-gostinska podjetja pa so v pristojnosti Občinskega ljudskega odbora *Rogaška Slatina*.

V tem razdobju je tudi zdravilišče preživelo nekaj notranjih organizacijskih sprememb. Tako je bila tik pred začetkom sezone 1954 izvršena decentralizacija enotnega zdravilišča na več samostojnih gostinskih podjetij, zdravstveni zavod v ožjem smislu besede in samostojno podjetje *Nalivalnica*. Eno leto pozneje je bilo ustanovljeno zdraviliško podjetje oziroma zdravstveni zavod, ki nudi zdravstvene storitve, hrano in prenočišča predvsem zavarovancem socialnega zavarovanja. Ta zdravstveni zavod vključuje poleg same zdravstvene službe še kopališče *Styria* in *Hidroterapija*, hotelske objekte *Zdraviliški dom*, *Styria*, *Strossmayerjev dom* in *Boč*, *Mlečno restavracijo*, *Pivnico*, *Zdraviliško kavarno* in tudi

Nalivalnico. S tem sta združeni osnova zdravilišča (vrelci in zdravstveno-balneološka služba) z eksploatacijo vrelcev. Poleg zdravstvenega zavoda pa poslujejo še nekatera gostinska podjetja »odprtega tipa«, kot gostinsko podjetje Slovenski dom (z depandansami Ljubljanski dom, Beograjski dom, Beli križ), gostinsko podjetje Soča (z depandansami Pošta, Slatinski dom in Sonce), gostinsko podjetje Bohor (z depandanso Evropa). Sezonska kavarna Nova Švicarija dela v sklopu gostinskega podjetja Slovenski dom. Tako imamo v Rogaški Slatini primer delitve zdraviliških hotelsko-gostinskih objektov za socialne zavarovance na eni strani in za samoplačnike ter inozemce na drugi strani. Zdravstveno službo, pivnico in kopališča pa lahko uporabljajo vsi obiskovalci pod enakimi pogoji. Zaradi enotnega nastopa navzven in skupnega usmerjanja splošne zdraviliške politike (vključno zdravstvene službe) pa bo v letošnjem letu ustanovljen zdraviliški svet, v katerem bodo sodelovali zastopniki vseh zainteresiranih zdraviliških podjetij, občinskega in okrajnega ljudskega odbora, zavoda

Rogaška Slatina

za balneologijo, turističnega društva in turistične podzveze. Na ta način želijo pristojni organi obdržati sicer enotno obravnavanje vseh za zdravilišče osnovnih vprašanj, istočasno pa zadržati samoupravljanje in s tem vso možno iniciativo delovnih kolektivov samostojnih zdraviliško-gostinskih podjetij.

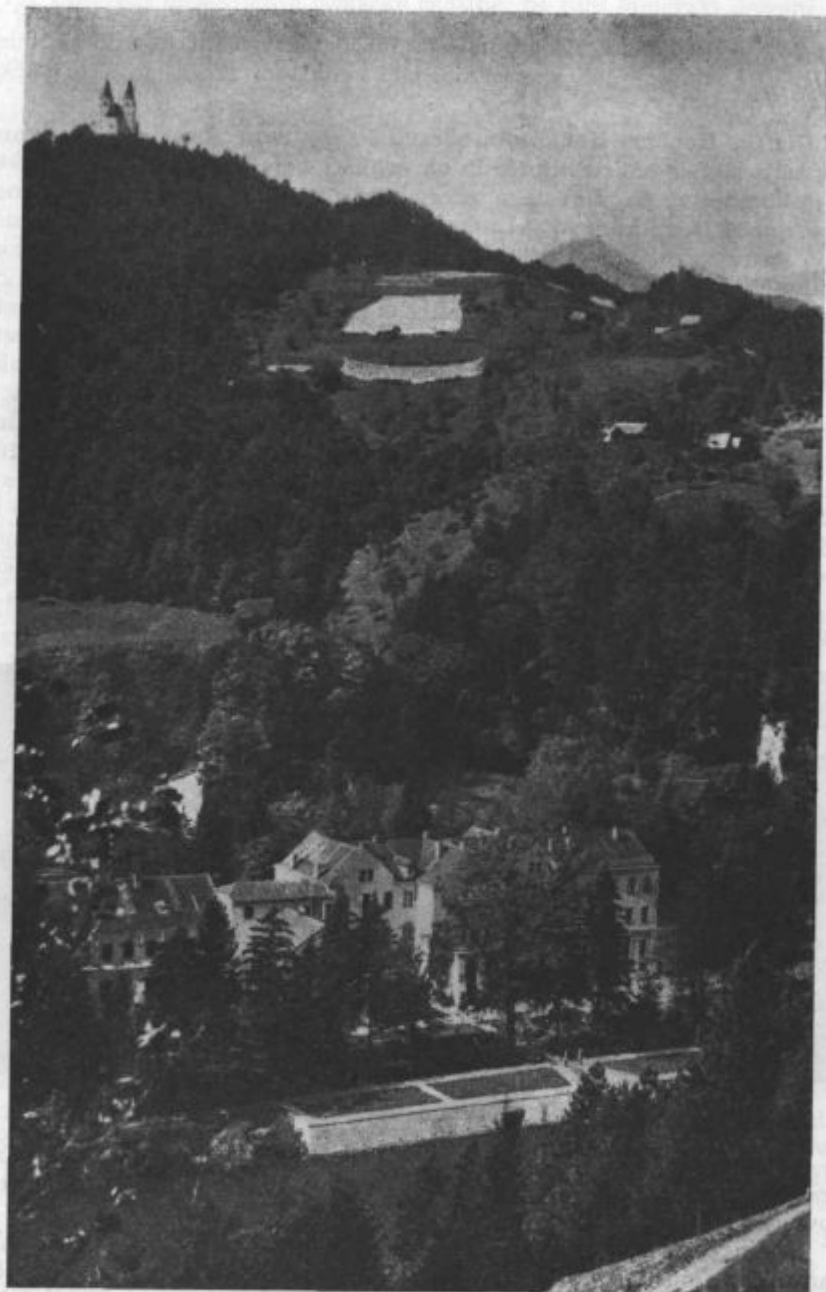
Dobrna. V letu 1945 je bila Dobrna vojna bolnišnica IV. armije, od začetka leta 1946 naprej pa zdravilišče pod civilno upravo in je tudi večkrat menjalo pristojnosti, enako kot Rogaška Slatina. Od leta 1955 naprej je Dobrna zdravstveni zavod pod pristojnostjo Okrajnega ljudskega odbora Celje — svet za zdravstvo, vendar so vsa gostinska podjetja

Dobrna

združena v zdravstvenem zavodu. Zdravilišče upravlja precejšnje zemljišče (predsem gozdovi, sadovnjaki in travniki) s površino preko 45 ha. Zdravilišče je odprto za socialne zavarovance, samoplačnike in inozemce.

Laško. Po letu 1945 je bilo zdravilišče nekaj časa v pristojnosti ministrstva za narodno zdravje, od leta 1951 do jeseni 1953 zavod s samostojnim finansiranjem, nato pa zavod za rehabilitacijo invalidov pod nadzorstvom Sveta za zdravstvo LRS. V pretežni večini se tu zdravijo le socialni zavarovanci, saj je na primer od lanskoletnih 67.854 nočitev odpadlo le 2.407 na samoplačnike in približno 100 inozemskih nočitev. Čeprav se zdraviliška uprava v zadnjem času zaveda potrebe, da bi omogočila uporabo zdraviliških storitev tudi samoplačnikom, je vendar politika prejšnjih let povzročila med številnimi interesenti mnenje, da je Laško izrazito zdravilišče »zaprtega tipa« oziroma bolnišnica. Tako je turizem v Laškem precej nazadoval in beležimo nerazumljiv pojav, da je zdravilišče na eni strani celotno zasedeno, po drugi strani pa je kapaciteta »odprtega« hotela Savinja bila v letu 1956 izkoriščena le 25%. Da bo potrebno mnogo truda za ponovno privabljanje interesentov, nam

Laško

kaže primer, da tako reprezentativna publikacija, kot je knjiga »Banje u Jugoslaviji« (izdano v Beogradu leta 1955), med vsemi jugoslovanskimi toplicami Laškega sploh ne omenja. Isto velja tudi za knjigo »Turistička mesta u FNRJ«.

Rimske Toplice. Kot ostala zdravilišča so tudi Rimske Toplice med okupacijo služile kot bolnišnica in okrevališče nemške vojske. Po letu 1945 pa je kompletne naprave tega zdravilišča prevzela JLA in jih še danes upravlja. Medtem ko smo v Laškem zaznamovali vsaj malenkostno udeležbo samoplačnikov pri celotnem številu gostov in nočitev, pa Rimske Toplice nudijo civilnim gostom le možnost kopanja v termalni vodi. Za prehrano in prenočišče obstaja gostinsko podjetje z nezadostno kapaciteto 22 postelj in pa nekatera ležišča pri zasebnikih. Seveda so te kapacitete popolnoma nezadostne, čeprav vlada v sezoni veliko povpraševanje. Tako je zabeležilo »odprto« gostinsko podjetje v lanskem letu 749 gostov z 2894 nočitvami, od teh 12 inozemskih gostov z 32 nočitvami. Približno isto število nočitev so imeli tudi privatniki, čeprav se o tem ni vodila natančna evidenca. Seveda se tako iz leta v leto interesenti usmerjajo drugam in jih bo težko zopet pridobivati za obisk Rimskih Toplic. Zato ni čudno, da nekatere publikacije ne omenjajo več Rimskih Toplic med slovenskimi zdravilišči niti v seznamu važnejših turističnih krajev, kot je to primer v »Turistični geografiji«, ki jo je izdala Gostinska šola v Ljubljani leta 1953 itd.

Rimske Toplice

Edino izjemo predstavlja že prej omenjeni odprti termalni bazen (športno kopališče), v katerem so v letu 1956 našli nad 25 tisoč obiskovalcev.

Kot rdeča nit se vleče skozi zgodovino teh zdravilišč pogosto menjavanje pristojnosti in prehajanje od zdravstvenega nadzorstva do izključno gostinskega poslovanja. Tako srečujemo kot ravnatelje posameznih zdravilišč (poleg privatnih lastnikov) zdravnike, gospodarstvenike, častnike, gostince. V stari Avstriji je n. pr. Društvo dunajskih lekarnarjev že leta

1721 prevzelo upravljanje Rogaške Slatine, pa tudi štajerski deželni stanovni so leta 1804 namestili prvega zdravnika dr. Fröhlicha iz Celja, ki je bil istočasno tudi do leta 1836 zdraviliški ravnatelj. Njemu sta sledila še dva zdravnika (dr. Sok in dr. Schöler) do leta 1882, potem pa so ravnateljsko mesto zasedali ljudje drugih poklicev. V času do prve svetovne vojne so se naša zdravilišča razvila tudi v letovišča precejšnjega pomena. V bivši Jugoslaviji se je gostinski del poslovanja morda preveč forsiral in je skrb za zdravstveno plat izkoriščanja vrelic nekoliko zaostala. Vendar moramo priznati, da je bilo število zdravnikov v sezoni večje od današnjega števila. To večkratno menjavanje v prvenstvu zdravstvene oziroma gostinske plati zdravilišč se je nadaljevalo tudi po letu 1945, saj se je pojavil v zadnjih letih nov faktor — Zavod za socialno zavarovanje, ki pošilja najmanj polovico vseh gostov v posamezna zdravilišča.

Delež socialnih zavarovancev v celokupnem številu nočitev v slovenskih zdraviliščih v letu 1956 je znašal:

Zdravilišče	Nočitve		%	Opomba
	vse	zavarovanci		
Rogaška Slatina	152.344	87.018	57	
Dobrna	70.548	42.500	60	
Laško	57.316	54.909	95	
Slatina Radenci	25.667	?	?	Radenci niso bile
Čateške Toplice	18.110	9.177	50	organizirane kot
Dolenjske Toplice	28.330	12.051	43	zdravstveni zavod
Šmarješke Toplice	10.962	7.715	71	Sindikalni počitn.
Medijske Toplice	1.551	—	—	dom rudarjev
Rimske Toplice	50.00	—	—	Zdravilišče JLA

2. Vrelci in indikacije

Rogaška Slatina ima tri vrelce alkalno-salinične slatinske vode znanih tipov Donat, Styria in Tempel. Najstarejše znano ime je Tempel, medtem ko so najprej v začetku letošnjega stoletja, posebno pa pri zadnjih vrtnih delih na vrelnem področju v letih 1952 do 1955 predvsem zajeli zdravilno, visokomineralizirano slatino tipa Donat. Pred prvo svetovno vojno so obširno rekaptirali vrelce v Rogaški Slatini pod vodstvom takratnega priznanega strokovnjaka dr. Knetta. Iz ohranjenega posnetka (gl. sliko) je razvidno, da so zajeli vrelce po sistemu poglobljenega vodnjaka v globini približno 9 metrov. Voda se je zbirala v podzemnem bazenu, od tam pa so jo črpali v pivnice in drugam. Po načrtu bi morali s preiskavo vrelnega področja nadaljevati, vendar je izbruh prve svetovne vojne vsa ta dela prekinil. Šele od leta 1931 naprej so zopet pričeli s kemijskim pregledovanjem vrelnih sestavin in sistematskim opazovanjem vrelnega področja. Na tem področju je glavno delo opravljal prof. dr. Adolf Režek iz Zagreba in neprenehno opozarjal na to, da je treba vrelce v Rogaški Slatini na novo zajeti. Z delom se je pričelo poleti leta 1952 pod vodstvom znanega hidrologa prof. ing. Josipa Bača iz Sarajeva. Po njegovem mnenju je primešana slatini zadostna količina

Zajetje vrelnca po sistemu poglobljenega vodnjaka

vrelčnega plina, da bi lahko voda z lastno močjo privrela na dan. Ta predpostavka ni bila samo znanstveno utemeljena, temveč je doživela že v prvem letu vrtalnih del v Rogaški Slatini svoje praktično potrdilo, leta 1952. Vrelec je bil navrtan v globini 57 metrov, visoko mineraliziran in bogat z vrelčnim plinom. Vrtalna in raziskovalna dela na ožjem vrelčnem področju so se nadaljevala še v letih 1953 in 1955 (1954 ni bilo za to finančnih sredstev). V letu 1955 so bila sama vrtalna dela in kaptaža uspešno zaključena, sedaj pa prihaja razdobje znanstvenega proučevanja in izpopolnjevanja vrelčnega sistema. Med kaptažnimi deli je bilo navrtanih 37 vrtin; razen 4 so bile zopet vse ostale zadelane, prav tako so tudi zadelali stari zajemalni prostor, imenovan Knetteum. Količine mineralne vode in vrelčnega plina so v določenem sorazmerju, zato je bilo treba na ostalem vrelčnem področju preprečiti vsako morebitno, nepotrebno uhajanje plina. Poleg tega, da je Rogaška Slatina kvaliteto in kvantiteto svojih mineralnih vrelcev zelo izboljšala, kar jo uvršča na vodilno mesto med istovrstnimi srednjeevropskimi zdravilišči, kot so n. pr. Karlove Vary na Češkem, Vichy v Franciji, Bad Kissingen v Nemčiji, Bad Tarasp v Švici itd., lahko tudi koristno porabljajo in prodajajo vrelčni plin, ki je do pred kratkim neizkoriščen uhajal v zrak. O poslovanju in stanju nalivalnice (kjer polnijo mineralno vodo v steklenice, vrelčni plin pa v jeklenke) bom še govoril v posebnem poglavju.

Slatina se uporablja predvsem za pitne kure, pa tudi za kopeli, seveda poleg ustrezne in predpisane diete.

Indikacije so predvsem boleznijeter in žolča, ulkus, prebavne motnje, sladkorne bolezni itd.

Ostala tri zdravilišča so termalnega značaja.

Dobrna. Akrato-terma s temperaturo 35,4° C. Tudi v Dobrni je bila kaptaza leta 1908; voda se zbira v rezervoarju v nekaj metrih globine v sredini kopališča. Kot posebnost termalnega vreleca omenjajo algo Hapalosiphon, ki je bila doslej znana le v termalnem vrelecu Yuomoto na Japonskem. Kopeli so možne tako v bazenu kot v kabinah starega in novega kopališča; v lanskem letu pa so tudi uvedli blatne kopeli v petih posebno urejenih kabinah. Pripravljajo se tudi na uvedbo pitnih kur.

Indikacije: predvsem za ginekološka obolenja, boleznijivčnega sistema, boleznijserca in krvotoka itd. Zanimivo, da so v bivšijugoslaviji na prvem mestu omenjali zdravilnijučinek pri boleznijserca in krvotoka. Dobrna ima tudi vse prednosti klimatskega zdravilišča.

Laško. Radio-terma s temperaturo 36° C. Zadnjakaptažna dela so bila leta 1936, termalni vrelec izvira ob izlivu Rečice v Savinjo. Kapaciteta vreleca je precejšnjja, saj znašapribližno 12 litrov na sekundo. Čeprav pitne kure niso predpisane, vendar velikostevilo gostov (bolnikov) to vodo tudi pije. Zanimivo je, da je v začetkutega stoletjatakratnijlastnik Teodor Gunkel laško termalno vodo tudi polnijv steklenice in manjšokoličinorazpošiljal. (Znano je bilo tudi laško »termalno pivo«.) V prejšnjem stoletjuse Laško protirenomiranim Rimskim Toplicam s početkani moglo posebno uveljaviti. Vrelečnopodročje je v glavnem še neraziskano in sodomačinom znani številnijizvirio b obeh bregovih Savinje. Indikacije: revmatizem, išias in podobne bolezni, v zadnjijh letih pa zdravljenje različnijh poškodb (rehabilitacija). Zdravilišče razpolagasa pokritim bazenom in manjšijm številom kabin. (Domačinij uživajopostarih pravicah in posebnijh izkaznicah občine 50% popust pri cenah v kopališču.)

Rimske Toplice. Tudi tukajšnjja dva vreleca štejemomed radio-termalne. Temperatura okoli 36°, kapaciteta vrelecev izrednomočna, saj priteka na sekundo približno 16 litrov.

Indikacije so enake kot v Laškem, dalje živčnej bolezni, arterioskleroza itd. Zdravilišče razpolagasa pokritim bazenom in kabinami. Obstajataudi možnost, da se termalna voda pije, kar pa se ta čas nedogaja. Razen bazena v samem zdravilišču je še ob glavnij cesti Celje—Zidani most že prej omenjenjodorprto termalno (športno) kopališče za civilnej obiskovalce. Edinstvena je lega tega zdravilišča, zato nosi tudi pridevek »jugoslovanski Bad Gastein«.

Osnova (zdravilnij vreleci) je pri vseh naštetijh zdraviliščijh v bogatijmeri dana. Vprašanje je samo, kako jo izkoriščamo.

3. Sezona

Rogaška Slatina posluje vse leto samo z enim objektom zdravstvenej nega zavoda t. j. Zdraviliški dom. (Seveda tu ne mislim na prehodnagostišča Bohor, Sonce in točilnico Pošta.) Hotel A kategorije Slovenski

dom je poskušal tudi uvesti celoletno sezono, vendar predstavljajo izdatki za centralno kurjavo v zimskih mesecih pretežno obremenitev. Nekateri objekti so v letošnjem zimskem času bili zasedeni z madžarskimi begunci. Problem v sezonskih hotelih predstavljajo kvalificirani gostinski uslužbenci, ker iščejo stalno celoletno zaposlitev. Tudi zdravstveni zavod prekinja obratovanje letno za en mesec v zgodnji spomladi; takrat gredu uslužbenci na svoj letni dopust, objekti pa se temeljito prečistijo.

Dobrna prekinja svoje poslovanje za približno tri mesece v zimskem času. Tudi tu nameravajo uvesti v enem objektu (zdraviliški dom) celoletno poslovanje.

Laško posluje neprekinjeno in ima tudi v zimskih mesecih (vsaj v sezoni 1956/1957) vse svoje kapacitete stalno zasedene.

Rimske Toplice imajo celoletno poslovanje, vendar je v zimskem času zasedba le približno polovična.

Pred prvo svetovno vojno so vsa štiri zdravilišča poslovala le sezonsko. Enako tudi v bivši Jugoslaviji razen v Laškem.

4. Sedanje zmogljivosti — izgubljene kapacitete

Rogaška Slatina. Leta 1940 je Rogaska Slatina razpolagala skupno z 2.177 ležišči (od tega 594 divanov). Leta 1956 pa le še s 1.387 ležišči v državnem sektorju in 165 privatnimi ležišči — skupaj torej 1.552 ležišč (od tega 489 divanov).

Tako je zdravilišče izgubilo 625 ležišč t. j. skoraj 30%. Zaradi takega zmanjšanja nastanitvenih možnosti izgubi zdravilišče v glavni sezoni najmanj 625.000 din dnevnega iztržka (računajoč povprečno 1000 din izdatkov na enega gosta). Če računamo, da bi ta ležišča bila zasedena samo v času, ko je sezona na višku, recimo mesec dni, potem izgubi Rogaska Slatina vsako sezono okroglo 20.000.000 (dvaideset milijonov) finančnega prometa. Ta številka je skromno računana in nas ne sme varati dejstvo, da Rogaska Slatina dosega in presega predvojno število gostov in nočitev. Za primerjavo navajam ustrezne številke za sezono 1938 in 1953:

Mesec	Število gostov		Število nočitev		+	-
	1938	1953	1938	1953		
januar	12	273	82	3.893	3.811	
februar	8	285	44	3.321	3.277	
marec	20	206	132	2.564	2.432	
april	29	332	212	1.271	1.059	!
maj	380	1.776	3.244	14.139	10.895	
junij	1.454	1.283	17.699	17.351		348
julij	3.063	1.850	44.690	24.777		19.913!
avgust	2.448	1.836	41.690	26.508		15.086!
september	720	1.656	13.003	24.739	11.736	
oktober	160	1.063	607	19.450	18.843!	
november	18	456	192	6.309	6.117	
december	12	504	288	6.294	6.006	

Iz gornje primerjave vidimo torej, da smo v letu 1953 v Rogaški Slatini v času glavne sezone (julij, avgust) izgubili 34.999 nočitev. To je številka, ki odgovarja celoletnemu obisku povprečnega zdravilišča ali pa znanega letovišča, kot je n. pr. Bohinj. Tudi Celje je lansko leto doseglo približno takšno število nočitev (34.268). Primerjava s sezono 1956 kaže še vedno na izpadek v glavni sezoni v primeri z letom 1938 z 31.766 nočitvami.

Večina izgubljenih hotelskih kapacitet služi za stanovanja, precej pa se je zmanjšalo tudi število ležišč pri zasebnikih. Dejstvo je, da odhajajo na višku sezone gostje z naslednjim vlakom zopet iz Rogaške Slatine, ker jih ni mogoče prenočiti, in to taki gostje, ki so pripravljene ob dnevih, ko je sezona na višku, plačevati cene brez popusta. Vprašanje je, če se bodo v bodoče še vrnil.

Dobrna je razpolagala leta 1939 z 834 ležišči, v letu 1956 pa ima zdravilišče 475 ležišč, pri privatnikih 57 ležišč, skupaj torej 532. Upadek znaša 302 ležišči. Računajoč zopet dnevni iztržek 1000 din za osebo skozi 30 dni predstavlja finančna izguba približno 9.000.000 (devet milijonov) dinarjev.

Laško. Čeprav se je kapaciteta zdraviliških objektov (Zavoda za rehabilitacijo invalidov) zvišala od predvojnih 160 na sedanjih 220 ležišč, pa vendar Laško v celoti ne dosega predvojne kapacitete 350 ležišč. Predvsem je precejšen upadek pri privatnikih in to okoli 80 ležišč. Sorazmerno pa so v Laškem izgubili najmanj kapacitet.

Rimske Toplice. Največji upadek prenočišč v vseh navedenih zdraviliščih zaznamujemo v Rimskih Toplicah. Po približnih podatkih je razpolagalo zdravilišče skupaj s privatniki v bivši Jugoslaviji s kapaciteto 400 do 500 ležišč. Danes pa ima zdravilišče JLA 200 postelj, gostinsko turistično podjetje pa 22 postelj; ležišča pri privatnikih še niso evidentirana. Tako lahko samo ugotovimo, da je v Rimskih Toplicah nezasedenih 50% obstoječih kapacitet za zdravilišče oziroma turistične namene. Posebej naj omenim »Zofijin dvorec«, ki propada. Ta dvorec leži na krasni točki in bi se verjetno še lahko adaptiral bodisi za turistični promet ali pa za potrebe socialnega zavarovanja. V tem objektu je bilo na razpolago preko 100 ležišč.

Izgubljene hotelske kapacitete predstavljajo težak problem tudi v samem mestu Celju. Glede na prometni in poznejši turistični značaj mesta so n. pr. že v letu 1762 zapisali o Celju, da ima 6 prenočišč in 9 gostiln.

V letu 1875 so bili v Celju naslednji hoteli: Erzherzog Johann, Kaiserkrone, Weisser Ochs, Elefant, Goldener Löwe in 4 kavarne.

Izpred hotela »Elefant« je že pred več kot 80 leti odhajala dvakrat dnevno (in sicer ob 6. uri zjutraj in opoldan) poštna kočija v zdravilišče Dobrna.

V letu 1912 je bilo v Celju 6 hotelov in 3 kavarne. Takrat je obstajala zveza preko Poljčan v Rogaško Slatino in Krapino z »Automobilomnibus« od 1. junija do 31. avgusta (torej v glavni sezoni). Celje je bilo z enakim vozilom povezano z Dobrno. Leta 1928 smo imeli v Celju 6 hotelov in sicer: Pošta, Evropa, Union, Beli vol, Balkan, Zvezda in Zamo-

rec s 161 sobami in 239 posteljami ter 4 kavarne (Evropa, Merkur, Celjski dom, Krušič). Tudi švicarska turistična edicija »Führer durch Jugoslawien« iz leta 1929 navaja nadrobnosti o 4 glavnih hotelih v Celju (Pošta, Evropa, Beli vol, Union).

Od vseh teh hotelov dela in služi svojemu namenu danes samo še hotel in kavarna Evropa. Res je, da je bil zgrajen hotel Savinja s kapaciteto 98 postelj, vendar manjka kljub temu najmanj 50% predvojnne kapacitete. K prej naštetim hotelom moramo prišteti še penzione, kot n. pr. Stegu in Petriček, manjša prenočišča, kot n. pr. Lebič v Gaberju in povečanje kapacitet v že navedenih hotelih do leta 1941, kot n. pr. v hotelu Pošta. Zato ni čudno, da je Celje zabeležilo v letu 1926 že 20.050 gostov, v letu 1956 pa le 17.195. V zvezi z zdravilišči našega področja sem omenil to dejstvo zaradi tega, ker je veliko število obiskovalcev Rogaške Slatine, Dobrne, Laškega in Rimskih Toplic (pa tudi Logarske doline) tako ob prihodu kot tudi ob odhodu iz našega področja ostalo za nekaj dni v Celju. Ob današnjih pogojih je to praktično nemogoče, saj obstoječe kapacitete ne zadoščajo niti prehodnim gostom (povprečna doba bivanja v Celju je le 1,6 dni) in so še povrh tega neugodno locirane (hotel Savinja, ki je zaradi tega v slabem finančnem položaju).

Če torej seštejemo izgube na prenočiščih, ki smo jih utrpeli samo v 3 zdraviliščih (brez Laškega), dobimo porazno številko 1.180 manjkajočih ležišč, poleg teh pa še v Celju najmanj 150 postelj.

Nasprotno pa smo v jugoslovanskem merilu že do leta 1954 nadomestili izgubljene kapacitete, vsaj v hotelsko-gostinskih podjetjih, brez upoštevanja ležišč pri privatnikih. V tem letu smo imeli 4.032 ležišč več kot pred vojno. Iz teh podatkov vidimo, da smo na celjskem področju ravno v tej panogi precej zaostali za našim povprečnim razvojem v državi.

5. Zdravstvena služba

Že v prejšnjem stoletju je imelo vsako teh zdravilišč v sezoni lastnega zdravnika, navadno specialista z Dunaja ali pa iz bližnjega Graza. Tudi v bivši Jugoslaviji je skrbelo v glavni sezoni zadostno število zdravnikov iz naših glavnih mest za goste. Tako je pred izbruhom druge svetovne vojne ordiniralo v Rogaški Slatini 6 do 7 zdravnikov (med temi tudi priznani strokovnjaki iz Beograda in Zagreba). Po zaključku sezone so zopet nadaljevali s svojo zdravniško prakso v domačem mestu.

Danes sta v vsakem zdravilišču stalno nameščena 1 do 2 zdravnika in nekaj medicinskih sester ter bolničark. V Laškem je zdravilišči zdravnik istočasno tudi ravnatelj zavoda.

Posebno v zadnjem času so opremili zdraviliške ambulante, razširili in modernizirali laboratorije in fizioterapevtske prostore. V Rogaški Slatini so pričeli v večjem obsegu uvajati tudi naravne mineralne kopeli, vendar so kopališki objekti in naprave dotrajane. V bivši fizioterapiji dela Zavod za balneologijo. Zdravilne kopeli so v dveh ločenih objektih, v tretjem objektu pa dela zdraviliška ambulanta. V Dobrni so ob pomoči ginekološke klinike uredili ginekološko in interno ordinacijo z laborato-

rijem in v lanskem letu uvedli zdravilne blatne kopeli s šoto, bentonitom itd. V Laškem so pred leti zgradili in opremili, poleg ostalega, v posebni zgradbi fizioterapevtski prostor, ki je za zdravljenje poškodb še posebno važen. Tudi v Rimskih Toplicah razpolagajo s posebno fizioterapevtsko dvorano.

Treba bo okrečiti sodelovanje med zdraviliškimi zdravstvenimi kadri in odgovarjajočimi klinikami v Ljubljani, oziroma oddelki celjske bolnišnice na ta način, da bi zdraviliški zdravstveni delavci izven glavne sezone izpopolnjevali svoje znanje na teh klinikah oziroma oddelkih, kakor tudi, da bi klinični in oddelčni zdravniki prihajali na prakso in specializacijo v času glavne sezone v zdravilišča. Pri vzgoji zdraviliških zdravnikov je pomanjkljivo, da se trenutno pri nas ni mogoče specializirati iz balneologije.

V zdraviliški ambulanti *Rogaška Slatina* so v letih 1955 in 1956 evidentirali naslednje število pregledov:

Leto	socialni zavarovanci		samoplačniki		neplačani		skupaj	
	I	II	I	II	I	II	I	II
1955	4.370	9.933	1.096	300	37	19	5.503	10.252
1956	4.756	12.213	912	236	59	—	5.727	12.449

Leta 1955 je bilo torej skupno 15.775, v letu 1956 pa 18.176 pregledov.

Med socialne zavarovance so šteti tudi invalidi, spomeničarji, vojna pošta in podobno. Primerjava izvršenih ambulantnih pregledov socialnih zavarovancev iz naše republike in ostalih republik pa kaže naslednje razmerje:

Leto	Slovenija			Ostale republike		
	I	II	skupaj	I	II	skupaj
1955	631	1.593	2.224	2.753	6.717	9.470
1956	843	2.334	3.177	3.474	9.008	12.482

I = prvi pregled v zdraviliški ambulanti

II = drugi in vsi nadaljnji pregledi.

Zanimiva je primerjava števila prvih in nadaljnjih pregledov glede na strukturo bolnika (gosta). Socialni zavarovanci uporabljajo skoraj 3 nadaljnje preglede proti 1 prvemu pregledu; pri samoplačnikih je pa to ravno narobe: drugih in nadaljnjih pregledov imajo 3 do 4-krat manj kot pa prvih pregledov. To ogromno nesorazmerje lahko opravičujemo do neke mere do dejstvom, da je med samoplačniki mnogo takih, ki prihajajo v Rogaško Slatino tudi na letovišče, in precejšnje število takih, ki prihajajo leto za letom na zdravljenje ter jim je medicinska plat in reak-

cija na učinek zdravilne vode že več ali manj znana. Prav verjetno pa igra precejšnjo vlogo pri vsem tem dejstvo, da mora samoplačnik le iz lastnega žepa plačati zdravstvene storitve.

Iz analize zdravljenja želodčnih bolnikov v *Rogaški Slatini* v letu 1951, ki jo je podal šef zdravnik docent dr. Rudolf Leskovar v »Zdravstvenem vestniku« leta 1952, je razvidno, da ima kura s tamkajšnjo terapijo precejšen uspeh, saj odhaja nad 50 % teh bolnikov brez težav, nadaljnjih 40 % izboljšanih in le malenkosten procent je tistih, pri katerih ni bilo ugodnega učinka ali pa se jim je stanje morda poslabšalo. Pri teh ugotovitvah je važno to, da se uspeh zdravljenja bistveno izboljša po večkratnem *ponavljanju*. Celo pri operiranih ulkusih so zabeležili neverjetno dobre rezultate in je ostalo nespremenjenih le 10 do 15%. Seveda pa je potrebno za ugotavljanje dokončnih števil dolgoletno sistematično znanstveno opazovanje. Na vsak način pa so uspehi tamkajšnjega zdravljenja vsaj enakovredni najsodobnejšim metodam zdravljenja. Večstoletno uporabljanje rogaških zdravilnih vrečev to samo potrjuje.

V letu 1956 so v *Dobrni* od 3003 bolnikov zaznamovali: 32 ozdravelih, 2623 izboljšanih, 337 nespremenjenih in 11 poslabšanih primerov. Polovico (1526) so predstavljale bolnice z ginekološkimi obolenji.

Znani so tudi uspehi rehabilitacijskega centra v *Laškem*, saj govori poleg znanstvenih dokazov za to tudi dejstvo, da je zdravilišče celoletno zasedeno.

Ogromne naloge čakajo na področju balneologije tiste zdravnike, ki se bodo tudi v bodoče posvetili tej panogi zdravstva. Vsekakor pa je razveseljivo, da je bil v letu 1955 ustanovljen *Zavod za balneologijo Ljudske republike Slovenije s sedežem v Rogški Slatini*. Tak predlog je bil izražen že pred več leti, saj so zdravniki po naših zdraviliščih že dolgo časa pogrešali svojo osrednjo ustanovo. Tudi v nekaterih drugih republikah naše države imajo v tej ali drugačni obliki znanstvene zavode za proučevanje balneološke problematike. Moderno urejen balneološki zavod imajo v Bosni in Hercegovini v znanem zdravilišču Iliče pri Sarajevu. Večja zdravilišča v Srbiji, kot n. pr. Vrnjačka in Niška banja, pa razpolagajo z lastnimi, bogato opremljenimi laboratoriji in zadostnim številom kvalificiranih zdravstvenih uslužbencev. Verjetno bodo eksaktni rezultati takih inštitutov pripomogli k pravilnemu vrednotenju balneološkega zdravljenja tudi pri tistih naših zdravnikih, ki balneologiji ne priznavajo enakovrednega mesta v sodobni medicinski terapiji. Vsekakor pa bo za to tudi treba ponovno vključiti balneologijo v seznam rednih predavanj na naših medicinskih fakultetah, kot imajo to v nekaterih drugih državah.

Za uspešno izpolnjevanje danih nalog bo moral Zavod za balneologijo razpolagati s potrebnimi finančnimi sredstvi. Težko je delati ob pogojih, ko manjša nabava za mikroskop (nekaj čez sto tisoč dinarjev) že izčrpa ves investicijski sklad. Tudi kadrovsko je zavod zelo skromno zaseden. Poleg predstojnika je samo še en stalni uslužbenec — kemik v laboratoriju. Ima pa nekaj honorarnih znanstvenih sodelavcev.

6. Cene

V zdravstvenih zavodih naših zdravilišč so se penzijske cene (cena za oskrbni dan) v zadnjih letih tako razvijale:

Rogaška Slatina: od 1. 1. do 31. 7. 1955 din 780,—, od 1. 8. 1955 do 31. 1. 1956 din 850,—, od 1. 2. do 30. 4. 1956 din 880,—, od 1. 5. 1956 do 31. 1. 1957 naprej din 930,—, od 1. 2. 1957 dalje din 970,—.

Ta cena vključuje pet obrokov dnevno, zdravniški pregled, zdravstvene storitve in prispevek občini za vzdrževanje zdraviliškega parka in naprav.

Dobrna: v letu 1955 din 840,—, v letu 1956 din 910,—, v letu 1957 din 970,—, z doplačilom za blatne kopeli.

Tudi ta cena vsebuje zdravniški pregled in zdravstvene storitve. Zdraviliški park vzdržuje zdravstveni zavod, ki odvaja občinskemu ljudskemu odboru Vojnik turistično takso za samoplačnike.

Laško: v letu 1952 din 381,—, od 1. 1. do 31. 3. 1953 din 400,—, od 1. 4. do 31. 12. 1953 din 500,—, v januarju in februarju 1954 din 550,—, od 1. 3. do 31. 12. 1954 din 600,—, v letu 1955 din 600,—, od 1. 1. do 31. 3. 1956 din 600,—, od 1. 4. do 31. 12. 1956 din 731,—, v letu 1957 din 750,—.

V tej ceni so vračunani trije obroki, zdravniški pregled in zdravstvene storitve. Tudi v Laškem vzdržuje zdravilišče svoj park iz lastnih sredstev, ki se pa ne more primerjati z nasadi v Rogaški Slatini in Dobrni. Za samoplačnike pa odvaja turistično takso občini.

Vojaško zdravilišče Rimske Toplice ne objavlja cen.

Samoplačnikom zaračunavajo zdravniške preglede in zdravstvene storitve (razen v Laškem) povsod posebej.

Primerjava cen za celodnevno oskrbo in zdravstvene storitve med slovenskimi zdravilišči v letu 1956 kaže naslednjo podobo:

Zdravilišče	Cene				
	penzion	pregled		kopeli	
		I	II	bazen	kabina
Rogaška Slatina	930	250	200	—	120—240
Dobrna	970	200	150	50	70—300
Laško	750	150		31	Laščani 50% pop. 51
Rimske Toplice	ni podatkov			30	50
Slatina Radenci	790—950	200	150	—	50—200
Čateške Toplice	630—780	—	—	—	40—50
Dolenjske Toplice	750—850	—	—	—	50
Šmarješke Toplice	700—780	—	—	—	30—60
Medijske Toplice	520	—	—	30	—

Opomba: Razen za zdravilišča s področja celjskega okraja so podatki za zdravstvene storitve in kopeli nepopolne.

Za Rogaško Slatino, Dobrno in Laško so v zgornji razpredelnici navedene penzijske cene le za socialne zavarovance. Samoplačniki pa so, oziroma bodo morali v letu 1957 plačevati naslednje zneske za celodnevno oskrbo (brez zdravstvenih storitev in kopeli):

Zdravilišče	glavna sez.	pred- in posez.	turist. taksa
Rogaška Slatina	700—1200	570—970	30—50
Dobrna	760—870	620—700	15—30
Laško	500—750	460—750	15—25
Rimske Toplice	700	600	15—25

Za primerjavo navajam cene za celodnevni penzion v letu 1956 v največjih srbskih zdraviliščih:

Vrnjačka Banja — 980 din z doplačilom 50 din za kurjavo, (zdravniški pregled 150 din, kopeli po 100 din, turistična taksa 20 din), banjski list 200 din;

Niška Banja — 825 din, (zdravniški pregled 120 din, kopeli 40 do 60 din, turistična taksa — pavšal za 21 dni 250 din in za vsak dan bivanja 10 dinarjev);

Mataruška Banja — 670 din, vendar se zdravstvene storitve zaračunavajo posebej. Zdravniški pregled 150 din, kopeli 25—60 din, banjski list 500 din.

Opomba: Navedeni podatki se nanašajo na zdravilišča, ki so organizirana kot zdravstveni zavodi. Poleg njih pa so še samostojni hotelsko-gostinski obrati. »Banjski list« je izkaznica za uporabo zdravstvenih storitev.

Navedeni zdraviliški kraji so v letu 1955 izkazovali naslednje število gostov in nočitev:

Zdravilišče	Število gostov		Število nočitev	
	domači	inozemci	domači	inozemci
Vrnjačka Banja	20.702	108	296.044	367
Niška Banja	17.955	1.215	212.401	1.512
Mataruška Banja	5.633	31	83.701	149

Struktura cene oskrbnega dne za leto 1956 n. pr. v Rogaški Slatini je naslednja:

Materialni izdatki	303
Plače s prispevki	184
Zdravstvene storitve	150
Režija	101
Amortizacija	149
Dajatve za vzdrževanje parka	43
S k u p a j	930

Cene v bivši Jugoslaviji.

Rogaška Slatina. V pred- in posezoni je nudila zdraviliška uprava pavšalne aranžmane za 20 dnevno bivanje v hotelu A kategorije za 1.400—1.500 din, v hotelu B kategorije pa za 1.200 din. V tem znesku je bilo všteto stanovanje, prehrana (3 obroki), zdraviliščna taksa, občinski davek in postrežba.

Zdraviliščna in godbena taksa je znašala dnevno 8 din, občinski davek 1 din (sorazmerno sedanja turistična taksa ni previsoka). Za dietno hrano se je pavšalni znesek zvišal do 10 %.

Vrsta kopeli	1938	1956
Mineralna kopel	28	240
Smrečna kopel	20	180
Električna kopel	22	180
Velika procedura	18	180
Mala procedura	14	120
Inhalacija	6	60
Navadna kopel	14	50
Doplačilo za perilo	2	30

Hotelske sobe

Hotel	1938	1956
Slovenski dom	50—130	540—740
(2 sobi s kopalnico)	180—220	
Ljubljanski dom	50—130	440—640
Soča	38—90	200—500

Dobrna. Pred in po sezoni so tudi v Dobrni nudili za pavšale od 1.300 do 1.650 din za 20-dnevno bivanje, poleg tega pa še 2 zdravniška pregleda, do 20 kopeli in enkrat vožnjo v Celje s povratkom na Dobrno. V tem pavšalu je bila vključena zdraviliščna taksa in občinski davek. Za državne in banovinske uslužbenke, častnike in člane nekaterih bolniških blagajn so se znižali prej navedeni pavšalni zneski na 1.100 do 1.450 din.

Tudi v Dobrni je znašala zdraviliščna in godbena taksa dnevno 8 din, občinski davek pa 1 din.

Vrsta kopeli	1938	1956
Kopanje v bazenu	12—15	50
Kopanje v kabini	16—20	70
Odškodnina za perilo	2	30

Blatne kopeli so uvedli šele v letu 1956.

Hotelske sobe:	1938		1957	
	1- postelj	-2	1- postelj	-2
Glavna sezona	14—72.—	28—84.—	240—350.—	480—700.—
Izven sezone	popust	25%	120—200.—	240—350.—
Sobe s kopalnico	70—94.—			

10% pribitek na cene hotelskih sob za postrežbo.

Cene za stanovanja (hotelske sobe) še niso ekonomske, kar je najbolj vidno pri izračunavanju anuitet za odplačilo investicij v hotelskih objektih, saj znaša anuiteta za eno sobo ob sedanjih investicijskih pogojih več, kot je celotna cena prenočišča. Za vsako prenočitev bi se morala poleg redne cene še vkalkulirati anuiteta v znesku 1000 do 1600 din.

Naraščanje cen hotelskim sobam od leta 1955 na 1956 v Sloveniji je razvidno tudi iz naslednjega statističnega prikaza:

Hotelske sobe s tekočo vodo	I. četrletje 1956			I. četrletje 1955			Indeks		
	A	B	C	A	B	C	A	B	C
Soba z 1 posteljo	597	483	323	444	384	280	134	126	115

Cene vseh gostinskih uslug so pa v I. četrletju 1956 v primerjavi z letom 1953 izkazovale naslednje indekse (za primer je vzet hotel kategorije B):

Skupni indeks	hrana	alkoholne pijače	brezalk. pijače	prenočišča
118	126	111	97	151

Zaradi dotrajanosti in nesodobne ureditve naših hotelov imamo v Jugoslaviji izredno maloštevilne hotele A kategorije (menda samo 8). V Sloveniji uvrščamo 4 hotele v to kategorijo, med katere tudi »Slovenski dom« v Rogaški Slatini (ostali so: »Slon« v Ljubljani, »Palace« v Portorožu in »Toplice« na Bledu). Nekaj hotelov je uvrščenih v kategorije B, večina v kategorijo C, a mnogo je tudi takih objektov, ki so bili zaradi pomanjkanja povprečnih naprav uvrščeni v kategorijo prenočišč. Tako kasirajo vsako sezono n. pr. v Rogaški Slatini približno 20 milijonov din manj pri nočninah, ker je večina hotelskih sob uvrščenih v nižje kategorije.

Ker se v zdravstvenih zavodih obračunava enotna cena oskrbnega dne za vsakega zavarovanca, predlagam, da se pobira posebno doplačilo za sobe z eno posteljo, ki se izdajajo na posebno željo posameznikov. Izjema so seveda težji bolniki.

7. Inozemski turizem

Večja slovenska zdravilišča so v letih 1939 in 1956 zabeležila naslednje število gostov oziroma nočitev:

Zdravilišče	1939		1956		+	-
	gosti	nočitve	gosti	nočitve		
Rogaška Slatina	1.108	18.904	661	4.353		14.551
Slatina Radenci	436	3.105	272	3.283	178	
Dobrna	185	2.961	105	861		2.100
Dolenjske Toplice	74	1.003	177	591		412
Čateške Toplice	14	150	67	203	53	
Skupaj:	1.817	26.123	1.282	9.291	231	17.063

Število gostov se je znižalo za 30 %, število nočitev pa za 65 %! Povprečna doba bivanja inozemskega gosta v letu 1939 je znašala 15 dni, medtem ko je v letu 1956 padla na dobrih 7 dni, torej za polovico.

Zanimiva je ugotovitev, da sta prav Rogaška Slatina in Dobrna utrpeli največji upadek, in sicer Rogaška Slatina za 76 %, Dobrna za 70 %. Če primerjamo najugodnejšo predvojno sezono (leta 1938) z najboljšo, ki so jo dosegli v letu 1955 v Rogaški Slatini, dobimo naslednje razmerje:

1938		1955		izpadek		indeks
gosti	nočitve	gosti	nočitve	gosti	nočitve	
1.718	25.598	813	7.352	905	18.246	29

Povprečna doba bivanja v letu 1938 približno 15 dni, v letu 1955 pa samo še 9 dni (za dva dni nad republiškim povprečjem).

Čeprav smo pravkar ugotovili, da znaša izpadek pri inozemskih nočitvah v Rogaški Slatini 70 %, pa to zdravilišče še vedno vodi med vsemi jugoslovanskimi zdravilišči:

	gosti	nočitve	
Rogaška Slatina	813	7.352	Podatki se nanašajo na leto 1955
Slatina Radenci	272	3.283	
Ilidža (pri Sarajevu)	588	2.711	
Niška Banja	1.215	1.512	
Dobrna	137	992	
Dolenjske Toplice itd.	119	720	
Vrnjačka banja	108	367	

Šele od leta 1953 dalje so pričele polagoma naraščati inozemske nočitve, v letu 1955 so dosegle razveseljivo povečanje, žal so pa že v naslednjem letu zopet za 40 % nazadovale. Vzroke moramo iskati v napakah naše inozemske turistične politike — saj vemo za porazne rezultate v turističnih krajih, ki večinoma živijo od inozemskega turizma — in v pomanjkanju nekaterih pogojev, ki jih zahteva vsak povprečen inozemski turist v samem zdravilišču, kot je to primer nezadostne kapacitete vodovoda v Rogaški Slatini.

Potrebno je ponovno podčrtati vse prednosti, ki jih lahko ima naše gospodarstvo od inozemskega turizma, da bodo pristojni činitelji in kolektivi v naših zdraviliščih naredili vse možne ukrepe za čimprejšnje izboljšanje naše negativne bilance na tem področju.

Inozemski turizem imenujemo tudi »nevidni izvoz«, pri katerem prihaja inozemski kupec v našo deželo, da bi pri nas potrošil devizna sredstva za marsikatero blago in neblagovne izdatke, ki jih izvozna podjetja sploh ne bi mogla nikoli izvoziti. Po anketi, ki jo je izdelala Komisija za turizem pri Saboru LR Hrvatske, potroši inozemski turist $\frac{2}{3}$ vseh svojih izdatkov na hotelsko-gostinske storitve, $\frac{1}{3}$ pa še na ostale, kot n. pr. lokalni in medkrajevni prevoz, trgovino in domačo obrt, uslužnostna podjetja, kulturne prireditve, koncerte, kino itd.

Inozemski turist dobi za svoj \$ samo 400 din, t. j. tako imenovani turistični tečaj s pribitkom 33% na osnovni tečaj, medtem ko honorira Narodna banka kmetijska in industrijska izvozna podjetja po 632 din za 1 \$. Razen tega poznamo še celo vrsto izvoznih koeficientov, v turizmu pa bo v letošnjem letu samó gostinstvo prejelo 10% in 25% premije v glavni in pred- oziroma po sezoni, tako za domače kot tudi inozemske turiste. Po ugotovitvah že prej navedene anketne komisije potroši inozemski turist v naši državi povprečno 2.257 din dnevno. To so prosta devizna sredstva. Za primer ugodnejše prodaje blaga, ki ga sicer tudi izvažamo, navaja komisija, na primer, vino in meso. V domačem gostinskem podjetju so cene, ki jih mora plačati inozemski turist v deviznih dinarjih, od 3—7-krat večje od onih, ki jih dosežemo v »normalnem« izvozu. V Sloveniji smo dosegli v letu 1956 povprečno ceno 32,8 din za liter izvoženega vina, izvoziti smo morali torej dobrih 9 litrov za 1 \$ (računano po normalnem tečaju 300 din). Za isti \$ (računan po turističnem tečaju 400 din) pa smo inozemskemu turistu v domačem gostinskem obratu prodali samo 2,22 litra, torej 4-krat manjšo količino! Približno ista slika je pri mesu, poleg tega pa prodajamo inozemskemu turistu še kup drugih živil, ki jih »normalno« ne bi mogli nikoli izvoziti.

Če računamo, da je imela Slovenija v letu 1955 (najuspešnejša inozemska turistična sezona po vojni) 253.800 inozemskih nočitev, smo ustvarili preko 570 milijonov deviznih dinarjev ali preko 1.400.000 \$. V Rogaški Slatini smo v letu 1955 s 7.352 nočitvami dejansko ustvarili preko 16 in pol milijonov deviznih dinarjev ali preko 40.000 \$. Ako bi dosegli le isto število inozemskih nočitev, kot smo jih v letu 1938 (25.598), bi iztržili skoraj 58 milijonov deviznih dinarjev ali preko 160.000 \$.

Zato ni čudno, da ostale evropske turistične dežele vlagajo precejšnja sredstva v hotelske objekte in druge turistične naprave, s katerimi omogočajo vedno večji dotok inozemskih turistov. Tako so n. pr. v letu 1955 v Evropi zabeležili okoli 125 milijonov inozemskih nočitev, pretežno večino v poletni sezoni. Povprečno je narasel inozemski turistični promet v zadnjih 5 letih letno za 15% in je 3-krat večji od predvojnega števila. Tako so izkazovale:

Italija	okoli 25 milijonov nočitev
Francija	okoli 24 milijonov nočitev
Švica	okoli 11 milijonov nočitev
Avstrija	okoli 10 milijonov nočitev
itd.	

V naši državi smo v letu 1955, ki velja za najboljšo turistično sezono, ostvarili okoli 1,9 milijona nočitev inozemcev, kar predstavlja 1,5 % vsega evropskega inozemskega turističnega prometa.

Inozemski turistični promet prinaša evropskim turističnim deželam okoli 2,5 milijard \$ deviznih sredstev, kar odgovarja vrednosti svetovne trgovine s kavo in je več, kot znaša vrednost svetovne trgovine z žitaricami. Mnoge evropske dežele zato pokrivajo svojo pasivno trgovinsko bilanco z dohodki iz inozemskega turizma kot n. pr.:

Italija, ki je s preko 300 milijoni aktivne turistične bilance pokrivala preko 50 % svojega deficita v trgovinski bilanci za leto 1954.

Švica je n. pr. v letu 1954 izkazala 510 milijonov frankov od inozemskega turizma, v letu 1955 pa 580 milijonov.

Jugoslavija je imela v letu 1955 okoli 11 milijonov dolarjev dohodka iz inozemskega turizma, sosednja Avstrija pa v letu 1954 — 79,5 milijonov dolarjev.

Prav v zdraviliščih bi se lahko uspešno razvijal inozemski turizem, saj je znano, da je v takih krajih povprečna doba bivanja najdaljša. Večina inozemskih turistov je dandanes že motorizirana in želijo v najkrajšem času na najcenejši način prepotovati čim več dežel. Nasprotno pa bo inozemski gost obsedel od 7 do 10 dni v določenem zdravilišču in bo tam uporabil zdravstvene in gostinske storitve v popolnem obsegu. Zdravilni vrelci v naših zdraviliščih so že dobro znani, treba pa je urediti odgovarjajoče in udobne hotelske kapacitete, saj zdraviliški gost nima namena taboriti in si hrano sam pripravljati, kot to delajo »camping-turisti«. Zato je skoraj neverjetno, da istočasno ugotavljamo občutno prekoračenje števila inozemskih gostov v letu 1955 v državnem merilu, a porazno nazadovanje inozemskega turističnega prometa v zdraviliščih (kot je že prej navedeno, je najboljša inozemska sezona leta 1955 v Rogaški Slatini predstavljala samo 29 % nočitev v tem kraju iz leta 1938; in vendar Rogaška Slatina še vedno »vodi« v inozemskem turizmu med vsemi jugoslovanskimi zdravilišči!).

Vsekakor so vplivale slabe priprave za turistično sezono 1956 na nazadovanje inozemskega obiska tudi v zdraviliščih. Ko pa so jeseni leta 1956 objavljali cene in ostale pogoje bivanja v naši državi za sezono 1957 na inozemskem turističnem trgu, so naši zastopniki med ostalim tudi ugotovili, da je v nekaterih državah, na primer v severni Evropi, Slovenija kot turistična dežela neznan pojem; drugje so se pa čudili, zakaj tudi pri njih znanega imena Rogaške Slatine (za ostala zdravilišča niso vedeli) sploh ne propagiramo. Pravilna reklama in propaganda spadajo med neobhodno potrebne izdatke, ki se bogato obrestujejo tudi pri naših zdraviliščih. Kaj nam pomaga, če so bila naša zdravilišča že znana v inozemstvu pred tolikimi in tolikimi desetletji, v zadnjih letih pa nihče ni več obveščal inozemskih interesentov o stanju in pogojih v teh zdraviliščih. Zato je le umestno, da sta Turistično društvo Rogaška Slatina in Uprava zdravilišča Dobrna za sezono 1957 izdali lične prospekte, po posredovanju celjske Gostinske zbornice in Turistične podzveze pa je v decembru 1956 obiskal turistične urade v Avstriji in

Belgiji tudi znani turistični delavec tov. Ivan Goršič iz Rogaške Slatine. Ta je med ostalim v inozemstvu ugotovil, da se je naša dosedanja propaganda omejila predvsem na Gorenjsko, Postojno in Portorož; dalje pa tudi, da inozemski potovalni uradi ne razpolagajo skoraj z nobenim propagandnim materialom za naša zdravilišča.

Ob tej priložnosti moram omeniti dejstvo, da se n. pr. o Laškem in Rimskih Toplicah skoraj nikjer ničesar ne objavlja in so podobni prospekti, kot je n. pr. v založbi Gostinske zbornice Slovenije izdani prospekt »Hoteli Slovenije«, ki je enostavno zbrisal s pregledne karte področje od Celja do Zidanega mosta in s tem Laško ter Rimske Toplice, kaj »čudna« reklama. Takih primerov je še več, saj sem med drugim že omenil, da n. pr. Laškega ni niti v seznamu »Turističnih mest v FLRJ« niti v publikaciji Turistične štampe »Banje u Jugoslaviji« iz leta 1955. Avtorji te zadnje knjige so na našo urgenco odgovorili, da niso dobili za Laško podatkov od Urada za informacije LRS in da po njihovem mnenju ta kraj kot zdravilišče ni tako pomemben, da bi bilo treba o njem pisati (!) — čeprav govore številke o drugačnem dejanskem stanju. Na ta način nekateri neodgovorno skrivajo naše prirodno bogastvo pred domačimi, še bolj pa inozemskimi interesenti, ki bi rade volje plačevali zahtevane cene v naših zdraviliščih, *ako bi jih vsaj opozorili na njihov obstoj*. Vsak morebitni izgovor na trenutne organizacijske razlike med posameznimi zdravilišči pač ne more opravičevati takega načina dela.

Niso mi znane številke o deležu inozemskih gostov v ostalih podobnih srednjeevropskih zdraviliščih. Spominjam se le na sezono 1938, ko sem delal v že prej omenjenem švicarskem zdravilišču *Bad Tarasp*, da je bilo več kot 50 % vseh gostov inozemcev iz vseh dežel sveta. Ker inozemski turistični promet v Švici (in ostalih evropskih turističnih državah) stalno narašča, so verjetno enako udeležena tudi zdravilišča. V *Rogaški Slatini* je znašal v najuspešnejši povojni inozemski sezoni delež tujih nočitev le 5,5 %.

8. Turistična društva in turistična taksa

V *Rogaški Slatini* dela turistično društvo uspešnejše, odkar so jim zopet vrnilo poslovne prostore. Pri občinskem ljudskem odboru imajo tudi svet za turizem in gostinstvo. V tem kraju skrbi za vzdrževanje in urejanje zdraviliškega parka posebno občinsko podjetje, zato vsi hoteli kakor tudi zdravstveni zavod odvajajo svoje prispevke predvsem v ta namen. V letu 1956 so nabrali na račun turistične takse precejšen znesek, in sicer:

izven glavne sezone (po 40 din od nočitve)	din 3,079.360.—
v glavni sezoni (po 50 din od nočitve)	din 3,310.900.—
za nočitve pri privatnikih	din 413.000.—
skupaj torej	din 6,803.260.—

Poleg vzdrževanja parka predstavlja še večji izdatek zdraviliška godba v sezoni. V letu 1957 bo turistična taksa od 30 do 50 din.

Dobrna. V tem zdravilišču turistično društvo sicer formalno obstaja, vendar pa v zadnjih letih ni bilo aktivno. Glede na to, da je zdravilišče v celoti vključeno v zdravstveni zavod, zagotavlja iz lastnih sredstev vzdrževanje zdraviliškega parka ter odvaja turistično takso le za samoplačnike. Od teh kakor tudi od prispevkov za nočitve pri privatnikih se je v lanskem letu nabralo okoli 400.000 dinarjev teh sredstev, od katerih je občina nekaj vrnila zdravilišču za kritje izdatkov za godbo. Medtem ko je v Rogaški Slatini n. pr. kino občinsko podjetje, je v Dobrni vključen v zdravilišče. Turistična taksa je v letu 1956 znašala od 10 do 20 dinarjev, v letu 1957 pa od 15 do 30 dinarjev. Pri Občinskem ljudskem odboru Vojnik, na čigar področju je zdravilišče Dobrna, nimajo posebnega sveta za turizem; njegove posle opravlja svet za gospodarstvo. Tudi nimajo v Vojniku turističnega društva.

Laško. Imajo Olepševalno društvo že od leta 1889, torej bogate turistične tradicije, čeprav je zaradi sedanje organizacijske strukture zdravilišča delo turističnega društva nekoliko omejeno. V letu 1956 so pobrali le 51.385 dinarjev turistične takse, od tega zneska odpade na samoplačnike v zdravilišču 24.690 dinarjev. Zdraviliški park spada v sestav Zavoda za rehabilitacijo invalidov. Tudi tukajšnji občinski ljudski odbor ima lastni svet za turizem in gostinstvo, ki je po upravnem območju pristojen tudi za Rimske Toplice. Turistična taksa je znašala v letu 1956 10 din, v novi sezoni pa bo od 15 do 25 dinarjev, kar velja tudi za Rimske Toplice.

Rimske Toplice. Turistično društvo v tem zdraviliškem kraju ne obstaja, predlagalo pa se je, da se osnuje podružnica laškega društva. Turistično takso so pobirali samo od gostov, ki so prenočevali v Gostinskem podjetju in so v lanskem letu nabrali 36.290 din, torej skupno v obeh zdraviliščih na področju občine Laško 87.675 din, kar predstavlja nepomembno vsoto. Zdraviliški park je pod upravo JLA.

Za leto 1957 smo predlagali, da bi s turistično takso razpolagala le turistična društva.

9. Prometne zveze

Laško in Rimske Toplice ležita ob glavni železniški progi Maribor—Ljubljana oziroma Zagreb in je Laško prva, Rimske Toplice pa druga postaja od Celja proti Zidanemu mostu. Razen tega ima Laško večkratno avtobusno zvezo s Celjem, letos pa bodo to progo podaljšali še do Rimskih Toplic.

Rogaška Slatina ima večkratno železniško zvezo preko Grobelnega oziroma preko Zaboka. V sezoni ima ta vlak tudi direktni vagon iz Beograda. V zadnjem letu imajo tudi avtobusno zvezo Murska Sobota—Ljubljana, Rogatec—Celje in Celje—Zagreb. Zanimivo je, da je že pred 30 leti obstajala v glavni sezoni direktna trikratna avtobusna zveza iz Zagreba preko Krapinskih Toplic do Rogaške Slatine. Avtobus je obratoval dnevno in je potreboval tri ure za vožnjo. Od Zagreba do Rogaške Slatine je stal prevoz 80 dinarjev. Zdravilišče je v bivši Jugoslaviji razpolagalo z dvema avtobusoma.

Dobrna. Ima avtobusno zvezo s Celjem, vendar je ta zveza ob sobotah in nedeljah vsaj med sezono nezadostna. Predlagajo tudi avtobusno zvezo Dobrna—Rogaška Slatina—Zagreb in Dobrna—Ljubljana. Neprijeten problem je prašna cesta, ki drži skozi zdravilišče in povzroča nejevoljo. Asfaltna prevleka je nujna. Zdravilišče je v bivši Jugoslaviji razpolagalo z lastnim izletniškim avtobusom.

10. Prodaja mineralne vode — slatinska podjetja

Poleg že naštetih dejavnosti predstavlja v zdravilišču *Rogaška Slatina* pomembno panogo tudi polnjenje in razpošiljanje mineralne vode. V zgodovini tega kraja je bilo mnogo sporov prav zaradi komercialnega izrabljanja vrecev. Že pred več kot 200 leti so polnili slatino v steklenice in jo pošiljali na Dunaj. Iz takratnih časov je tudi zabeležena količina preko 20 tisoč steklenic slatine, ki jo je društvo dunajskih lekarnarjev prodalo v prvih treh letih svojega upravljanja z rogaškimi vreči. Poseben porast beležimo po letu 1803, ko so štajerski deželni stanovi prevzeli zdravilišče z vsemi napravami.

Do prve svetovne vojne je število prodanih steklenic (litrov) rogaške slatine takole naraščalo:

leta 1833	377.901
leta 1863	808.972
leta 1872	1.020.186(!)
leta 1885	1.194.610

Od leta 1892 dalje stalno preko 1 milijon steklenic. Višek v takratnem razdobju so dosegli v letu 1909, ko so napolnili oziroma prodali 2.478.779 steklenic (litrov).

Ta številka je bila presežena šele leta 1930, ko je bilo napolnjenih in prodanih 2.627.699 steklenic.

V 10 letih po drugi svetovni vojni so le v letu 1951 za malenkost presegli doseženo količino iz leta 1909; v tem letu so namreč napolnili in prodali 2.585.055, t. j. le za dobre 4% več.

Od leta 1950 naprej so dosegli naslednje količine:

1950	2.348.544 litrov
1951	2.585.055 litrov
1952	1.418.054 litrov

V tem letu so pričeli z vrtnimi deli na vrečnem področju, ki so jih dokončali šele v letu 1955.

1953	1.533.378 litrov
1954	1.133.791 litrov
1955	2.069.500 litrov
1956	2.436.285 litrov

Polnjenje slatine se opravlja v posebnem obratu »Nalivalnica«, v kateri je zaposlenih okoli 80 ljudi, predvsem ženske delovne sile, kar predstavlja (seveda poleg ostalih zdraviliških obratov) precejšnjo ugodnost za tamkajšnje prebivalstvo. Vendar je obrat precej zastarel in mu manjkajo sodobne mehanizirane naprave ter stroji. Zdravstveni zavod je v letu 1956 vložil precejšnja sredstva v ta objekt, da je s tem sploh omogočil nadaljnje obratovanje. Tako je stalo prekritje popolnoma uničene strehe okoli 5 milijonov, sanitarne naprave (stranišča, garderobe) in ostala notranja popravila okoli 4 milijone. V sami nalivalnici so tudi zgradili bazen, v katerem se slatina preko noči nateče. Kljub vsemu temu nas pa vendar preseneča, da niso niti v bivši Jugoslaviji niti sedaj bistveno prekoračili kapacitet, ki so bile že dosežene pred 50 leti. Če primerjamo proizvodnjo v letu 1909 in 1956, vidimo, da so svoječasnno dosegali precej enake mesečne količine (razen v decembru, januarju in februarju) skozi vse leto. Tako so v letu 1909 bili najuspešnejši meseci:

marec	312.255 litrov
junij	282.866 litrov
oktober	263.938 litrov

V letu 1956 pa so v istih mesecih prodali:

marec	248.463 litrov
junij	275.777 litrov
oktober	96.450 litrov

Najboljši mesec je bil julij s 364.367 prodanimi litri.

Dandanes je največje povpraševanje v poletnih mesecih, ko je istočasno tudi poraba mineralne vode za pitne kure in kopeli v samem zdravilišču najvišja. Medtem ko se je pred leti predvsem razpošiljala namizna mineralna voda tipa »Tempel«, pa se v zadnjih letih postopoma večja potrošnja zdravilne slatine tipa »Donat«. Trenutno se razpošilja in prodaja približno 4-krat več namizne kot pa zdravilne vode. Prav za namizno slatino je še v Jugoslaviji pa tudi v bližnji sosesčini (Avstrija, Italija) mnogo prostega trga. Naš največji dobavitelj slatine so Radenci, ki so v zadnjih letih prodali povprečno po 12 milijonov steklenic, upajo pa z zgraditvijo novega obrata v Boračevem zvišati kapaciteto na 20 milijonov steklenic letno.

Trenutna cena rogaške slatine je za liter:

franko	Tempel	20 din
Rogaška Slatina	Styria	23 din
	Donat	25 din

V kalkulaciji prodajne cene pomenijo precejšnjo postavko zamaški, ki stanejo od 7 do 9 din komad; razen tega so ti zamaški še slabše kakovosti in povzročajo mnogo reklamacij. V bivši Jugoslaviji so predstavljali zamaški v kalkulaciji postavko v znesku 16 do 18 par. Precej

se je podražila cena tudi same steklenice, ki velja sedaj 40 din, v bivši Jugoslaviji pa od 2,80 do 2,90 din. Največ obratnih sredstev Nalivalnice je vezanih v embalaži, t. j. v steklenicah in zabojih.

Od oktobra 1954 naprej so pričeli z zajemanjem in prodajo vrečnega plina, ki se je pojavil kot stranski produkt na posameznih vreclih po sistemu, ki ga je uveljavil že prej omenjeni prof. ing. Josip Bač.

Od oktobra do decembra 1954 je znašala produkcija	17.114 kg
v letu 1955	83.466 kg
v letu 1956	96.900 kg

Cena na kg tega vrečnega plina je v grosistični prodaji 180 din, v detajlistični pa 200 dinarjev. Tako je Nalivalnica iztržila v letu 1956 — 17.470.000 din za prodani plin.

Pristojnost nad vreclci in vrečnim področjem kakor tudi nad izkoriščanjem slatin tako za zdravstvene namene (pitne kure in kopeli), kakor tudi za komercialne (polnjenje in prodajanje steklenic ter plina) mora biti *združena le v enem organu*. To velja zlasti še za sedanje razmere v Rogaški Slatini, ko je minil le kratek čas od zadnjih vrtalnih del na vrečnem področju in ko se ves mehanizem delovanja vrečev še produčuje. V nasprotnem primeru bo le mnogo interesentov za izkoriščanje vrečnih kapacitet, a nobenega *odgovornega za njihovo vzdrževanje*. V neposredni bližini Rogaške Slatine pa so še na razpolago slatinski vreclci »komercialnega« tipa mineralne vode, to je področje *Koprivnice in Gabernika*.

Slatinsko podjetje Kostrivnica-Gabernik je bilo nekaj časa v sklopu rogaškega slatinskega podjetja (Nalivalnice), a je sedaj že več let samostojno. Mineralna voda je »komercialnega« tipa in se prodaja zlasti v poletnih mesecih v bližnji okolici, tako tudi v Celju. V obratu so trije vreclci, ki pa so vsi plitko zajeti v razdobju pred prvo svetovno vojno. Slatina se črpa z ročno črpalko na površje in primitivno polni.

Največjo kapaciteto ima vrelec v *Gaberniku*, okrog 1300 litrov dnevno. Globok je samo okoli 4 metre in so v zadnjih letih prodali naslednje količine:

v letu 1954	222.000 litrov
v letu 1955	233.000 litrov
v letu 1956	170.000 litrov

Ta vrelec (imenovan tudi Marijin) bi ob globljem zajetju tako glede količine kot tudi kakovosti mnogo pridobil.

V *Kostrivnici* črpajo slatino iz dveh vrečev: Kraljevi, zajet v globini približno 20 metrov, daje dnevno 300 litrov, Ignacijev pa iz globine 8 metrov približno 200 litrov. Polni in razpošilja se slatina samo iz Kraljevega vrečca. V zadnjih letih so prodali naslednje količine:

v letu 1954	74.000 litrov
v letu 1955	108.000 litrov
v letu 1956	80.000 litrov

Največ so napolnili v letu 1955 skupaj 341.000 litrov, kar da po prodajni ceni 20 din za liter iztržek 6,820.000 dinarjev. Podjetje zaposluje 10 stalnih delavcev in uslužbencev. Vrednost osnovnih sredstev je bila ocenjena na 15 milijonov, naprave pa so že zdavnaj dotrajale.

Vsekakor je nujno potrebno analizirati naravne pogoje, ki bi verjetno opravičevali potrebne investicije na teh vrelih.

Občina Rogaška Slatina namerava v letošnjem letu pričeti s pripravljalnimi deli.

Tudi v *Laškem* so pred 50 leti nekaj časa polnili in razpošiljali manjše količine termalne vode, tako n. pr. v letu 1910 700 steklenic.

11. Investicije

Kot je znano, je bila večina vseh objektov v obravnavanih zdraviliščih na celjskem področju zgrajenih v drugi polovici prejšnjega stoletja, nekatere modernejšie stavbe pa so pozidali tik pred I. svetovno vojno. Zaradi tega je razumljivo, da je večina naprav že dotrajanih, da je potrebno stalno preurejati in modernizirati hotelske objekte itd. Ne moremo šteti med sodobne zdraviliške, še manj pa turistične objekte take zgradbe, ki še danes v hotelskih sobah nimajo tekoče vode; seveda je pa popolnoma nemogoče konkurirati z njimi na inozemskem turističnem trgu. Poleg tega, da so zgradbe in naprave že razmeroma stare, moramo še upoštevati dejstvo, da so v vojnem času služile drugim namenom, kakor tudi, da so morali po vsaki vojni investirati precejšnja sredstva za to, da so zdravilišča spravili v tako stanje, v katerem so bila pred izbruhom vojne. Medtem pa so ostala evropska zdravilišča stalno napredovala, spremenila se je tudi struktura gostov in način izkoriščanja dopustov.

Tako so redki turistični in zdravstveni delavci prevzeli leta 1945 sicer dobro znana, a v slabem stanju se nahajajoča zdravilišča. Žal, da tudi stalne reorganizacije in obravnavanje problemov zdravljenja v zdraviliščih ter zdraviliškega turizma le bolj ob robu vsega našega ostalega gospodarskega dogajanja niso pripomogle k bistvenemu olajšanju težkega stanja. V zadnjih dveh, morda treh letih je opaziti naraščajoče zanimanje in tanjši čut odgovornosti. Upajmo, da je s tem napočil čas ponovnega oživljanja že bogatih zdraviliških tradicij v dobro gospodarstva posameznega zdraviliškega območja.

Priznati je treba, da so bila v zadnjih letih vložena za vzdrževalna dela precejšnja sredstva, čeprav vsi razpoložljivi viri zaradi kratkotrajnih reorganizacijskih sprememb kakor tudi stalnih sprememb vodilnega osebja niso mogli biti najsmotrnejše razporejeni. Skoraj stalno se prepletajo investicijska dela na zdraviliških objektih z istočasno ureditvijo komunalnih naprav, kot je to najbolj očitno v primeru *Rogaške Slatine*.

Zato bom investicijsko problematiko tega kraja nadrobneje obdelal.

Iz zgodovine razvoja Rogaške Slatine vemo, da so se večja sredstva za novogradnjo in sodobnejšo ureditev investirala v določenih časovnih razdobjih, tako od 1834 do 1854 in od 1904 do 1912; sorazmerno manjše

investicije pa zaznamujemo tudi nekaj let pred drugo svetovno vojno (novozgrajeni hotel Slovenski dom, Nova Švicarija in športno kopališče). Vsi osnovni objekti, kot so večina obstoječih hotelov, kopališče in nalivalnica, pa so bili zgrajeni in opremljeni v začetku našega stoletja.

Program nadaljnjih investicij v prihodnjih letih določa pri zdravstvenem zavodu izdatke iz lastnih sredstev za 104 milijone dinarjev (vključno z modernizacijo strojnega parka nalivalnice pa okoli 150 milij.),

Gostinsko podjetje Slovenski dom	38 milijonov
Gostinsko podjetje Soča	25 milijonov
Gostinsko podjetje Bohor	6 milijonov

Skupaj torej samo za adaptacije, modernizacijo, vzdrževalna dela, tekočo vodo, centralno kurjavo, opremo, perilo, gostinski in kuhinjski inventar in podobno 173 do 219 milijonov.

Nujno potrebna pa je gradnja nekaterih ključnih zdraviliških objektov, kot sta pivnica nad novimi vreli in centralno kopališče. Čeprav je vsaka novogradnja takega obsega in vrednosti (računa se za oba objekta s proračunsko vsoto okoli 400 milijonov dinarjev) vezana na potrjen in sodoben *urbanistični načrt*, je vendar še neka druga neizogibna zapreka, ki onemogoča vsak nadaljnji razvoj tega zdravilišča, t. j. popolnoma nezadostna kapaciteta obstoječega vodovoda in skrajno kritično stanje kanalizacije. Vodovod v Rogaški Slatini se napaja iz treh vrelecev s skupno kapaciteto 8,5 litrov na sekundo; od teh je intakten le takoj imenovani »Boč-Gabernik« s kapaciteto 6 sekundnih litrov. Po pregledu obstoječih potreb pa so ugotovili, da potrebujejo vodovodno zmogljivost 27 litrov na sekundo, torej 4-krat več. Zato ni čudno, da je precejšnje število zgradb (stanovanjskih hiš) ostalo brez vodovodnega priključka, da nimata tekoče vode niti svetovno znana steklarna »Boris Kidrič« niti Steklarska šola; okoli 600 delavcem v steklarni dovažajo vodo v cisternah, pri šoli pa jo zajemajo iz dveh vodnjakov. V času glavne sezone pa seveda primanjkuje vode tudi v vseh zdraviliških in hotelskih objektih.

Knjižna vrednost osnovnih sredstev tega zdravilišča znaša skoraj 1 milijardo dinarjev. V te objekte so v letih od 1945 do vključno 1955 investirali okoli 250 milijonov dinarjev. Najvišja postavka predstavlja »obnova« s preko 100 milijonov dinarjev, od teh največ v prostorih Zdraviliškega doma. »Oprema« je angažirala 25 milijonov dinarjev, »dela na vrelnem področju« pa preko 30 milijonov. Tudi »gradnja novih objektov« izkazuje postavko za 21 milijonov dinarjev, vendar so v njej vključeni večinoma nezdraviliški objekti, kot n. pr. združni dom in podobno. Od leta 1945 do vključno 1953 so v skupnem zdravilišču investirali 177 milijonov, od tega iz lastnih sredstev le 22% (38 milijonov), ostalo pa iz proračuna in dotacij, kredita za obnovo, investicijskega kredita OLO Celje in zavarovalnine. Zdravstveni zavod pa je v letih 1954 in 1955 investiral za 52 milijonov dinarjev (od tega samo za adaptacije 23 milijonov, 11 za investicijska popravila, 15 za opremo in inventar ter 3 na vrelnem področju). Od teh izdatkov je kril iz lastnih sredstev skoraj 50%. Tu vidimo bistveno zboljšanje udeležbe lastnih investicijskih

sredstev, saj smo v razdobju do leta 1953 ugotavljali le 22 % lastnih sredstev. V letu 1956 je zdravstveni zavod iz lastnih sredstev investiral preko 30 milijonov dinarjev (adaptacija kuhinje, popravilo strehe in zgradbe nalivalnice, oprema in inventar, popravilo ostalih zgradb itd.).

Samostojni hotelsko-gostinski obrati pa so po decentralizaciji od leta 1954 iz lastnih sredstev investirali:

Slovenski dom	12,029.000
Soča	5,763.000
Bohor	1,939.000

Skupaj torej okoli 20 milijonov dinarjev. Ta sredstva so predvsem uporabljali za ureditev kuhinjske opreme, hotelskih sob, gostinskega inventarja, posteljnine, posode in perila.

Razen izdatkov za kaptažna dela na vrečnem področju in nekaterih izdatkov za ekonomijo ter združni dom so v teh investicijah vračunana samo vzdrževalna dela. Ob smotrnem gospodarstvu in načrtni investicijski politiki, menim, da lastna sredstva amortizacijskega in investicijskega sklada zadoščajo za redno vzdrževanje obstoječih zgradb in naprav. *Nemogoče pa so kakršnekoli novogradnje.*

Vodovod je bil prvotno grajen le za potrebe zdravilišča. Zaradi naraščanja števila drugih priključkov pa njegova kapaciteta ni več zadoščala.

Tudi v začetku tega stoletja je kazalo, da bo v Rogaški Slatini pomanjkanje pitne in tekoče vode zavrlo vsak nadaljnji razvoj zdravilišča. V letih pred I. svetovno vojno so zato razširili takratno vodovodno napeljavo, v istem razdobju pa tudi rekaptirali vrelce. Sedanji položaj je razmeroma enak. Z uspešnimi vrtalnimi deli je kvantitetno in kvalitativno zajamčen osnovni pogoj tega zdravilišča, nujno pa se mora rešiti problem preskrbe s pitno, tekočo vodo, saj živimo v drugi polovici 20. stoletja. Porazen vtis zapušča pri vsakem obiskovalcu, bodisi domačem ali tujem, ko večino dneva in noči ne priteče voda po obstoječih cevovodih. Slabe propagande, ki izhaja iz takega stanja, ne moremo popraviti s še tako reprezentativnimi prospekti in reklamami. S tem problemom smo seznanili konec lanskega in v začetku letošnjega leta vse naše pristojne organe ter organizacije.

Kanalizacija, zgrajena pred več kot 40 leti, je doslužila in zidani oboki nad potokom Irja razpadajo. Po proračunu določena sredstva za ureditev kanala in pokritje potoka znašajo 16 milijonov dinarjev.

Poleg navedenih prioritetenih investicij pa določa perspektivni plan še preureditev centralne kurjave, gradnjo stanovanjske hiše, prestavitev 1,5 km ceste, javna stranišča in kino dvorano.

Dobrna. V letu 1956 so adaptirali kopališki trakt za blatne kopeli, ordinacijske prostore z laboratorijem, fizioterapijo itd. Računajo še z nabavo črpalk za termalno vodo, električnih mlinov za mletje šote in bentonita, dopolnitev zdravstvenih prostorov z medicinskimi aparati, ureditev strehe nad kopališčem, poleg seveda rednih vzdrževalnih del in nakupa opreme, posteljnine, perila, gostinskega in kuhinjskega inventarja

za redno zamenjavo. Tudi nameravajo nadrobneje pregledati vrečno področje in po možnosti pripraviti pivnico za pitne kure.

Knjižna vrednost osnovnih sredstev konec leta 1955 znaša 426 milijonov, dejanska vrednost pa le 199 milijonov dinarjev.

Laško. Zdravstveni zavod je v zadnjih letih med ostalim adaptiral glavno stavbo, napeljal dvigalo, uredil centralno kurjavo v objektu »Rečica« in zgradil poseben objekt, v katerem imajo lepo fizioterapevtsko dvorano, pralnico in garažo; skupna vrednost vseh investicij od leta 1954 do 1957 znaša 35 milijonov.

V Laškem mislijo na gradnjo novega hotela s 50 sobami, povečanje vodovoda, adaptacijo obstoječega hotela in restavracije, na novo zajetje termalnih vrečev itd. Za navedene investicije bi potrebovali v daljšem razdobju okoli 300 milijonov, vključno z izgradnjo športnega bazena. V ostalem pa določa perspektivni plan občinskega sveta za turizem dela v vrednosti 894 milijonov dinarjev. Ob tej priložnosti bi bilo potrebno opozoriti na načrt, da se hotelski objekt »Rečica« (ki je v sklopu Zavoda za rehabilitacijo invalidov) odpre za potrebe samoplačnikov in inozemcev. Vrednost osnovnih sredstev znaša 213 milijonov v Zavodu za rehabilitacijo invalidov, 28 milijonov v hotelu »Savinja« in 5 milijonov v »Restavraciji«.

Rimske Toplice. Že navedeni občinski svet za turizem določa v perspektivnem investicijskem planu za ta kraj izdatke za okoli 1 milijardo dinarjev. Med temi bi bili najvažnejši: Adaptacija hotela »Stara pošta« (100 milijonov), prezidava in oprema sedaj praznega »Zofijinega dvorca« (150 milijonov), preureditev sedanjega odprtega bazena v pokritega (15 milijonov), izgradnja novega odprtega olimpijskega bazena (120 milijonov) itd. Težko bi v doglednem času našli sredstva za tako velikopotezne načrte. Realna pa je vsekakor zamisel usposobiti že obstoječi »Zofijin dvorec«, ki je neizkoriščen in propada, bodisi za socialne zavarovance, oziroma samoplačnike in inozemce, saj premore ta objekt kapaciteto 100 postelj. Potrebno je tudi pregledati že staro zajetje termalnega vrečca. Menim, da bi bila ureditev »Zofijinega dvorca« ne samo koristna temveč tudi nadvse rentabilna investicija.

Vrednost zdraviliških osnovnih sredstev ni znana.

Vsekakor bodo potrebne družbene dotacije za nadaljnji razvoj zdraviliškega turizma na našem področju, kot so tudi potrebne za ostala turistična področja v naši državi. Z analizami je ugotovljeno, da smo v letih od 1945 do 1952 v turistično-gostinske objekte investirali povprečno letno le 2,5 milijardi dinarjev, kar znaša manj kot 1% (0,8%) celotnih investicijskih sredstev v naši državi; v letih 1952 do 1955 pa se je ta znesek še znižal za 13%, ne glede na to, da smo večkrat zidali gostinske objekte na mestih, kjer so imeli najmanjše možnosti rentabilnosti v bodočem poslovanju. Naši hotelski obrati so zastareli, manjka jim sodobna oprema in so tudi zaradi neekonomskih cen individualno nerentabilni. To je posebno važno za vsa obravnavana zdravilišča, saj obstaja večina objektov že lepo število desetletij in zahtevajo stalno vzdrževanje. Zato pa je potrebno tudi po drugi strani skrbeti za to, da že obstoječe kapaci-

tete gospodarsko najsmotrnejše izkoristimo. S priznavanjem dotacij v najrazličnejših oblikah, kot so regresii in turistični tečaj, v letošnjem letu pa primi v višini 10 % do 25 % se skušajo preprečiti deficitne bilance v hotelski industriji. Ta naziv (hotelska industrija) uporabljajo tudi v inozemstvu, ker štejejo turizem med tiste gospodarske panoge, ki so potrebne najugodnejših kreditov. Enako kot pri ostalih industrijah tudi v hotelski industriji brez investicijskih sredstev ne moremo pričakovati napredek in rentabilnost. Ugotovili smo, da premorejo naša zdravilišča iz lastnih sredstev le redno vzdrževanje, nikakor pa niso finančno sposobna ustvariti nove kapacitete. Treba bo dajati investicijske kredite pod najugodnejšimi pogoji, ker so trenutno veljavni praktično neizvedljivi. Že v poglavju o cenah sem navedel, da bi morali hoteli ob sedanjih investicijskih pogojih vkalkulirati v ceno prenočišča za vsak dan anuiteto v višini 1.000 do 1.600 dinarjev. Do takih nemogočih zneskov pridemo, če upoštevamo, da je določeni rok odplačila samo 5 let! Anuiteta v taki višini je najmanj 4 do 5 krat previsoka, kot bi jo prenesel najskromnejši ekonomski račun. Poleg tega pa mora še investitor participirati s 50 % določenih investicijskih sredstev. Zato ni čudno, da so investicijski razpisi ostali v glavnem brez odziva in da se konec vsakega poslovnega leta (zlasti pri sezonskih obratih) iščejo namenska sredstva, s katerimi se naj krije vsakoletna izguba. Žal, da krijejo izgube prav iz tistega sklada, iz katerega bi lahko gostinsko podjetje črpalo sredstva za sodobnejšo ureditev in s tem opravičilo bolj ekonomske cene svojih storitev, t. j. iz *amortizacijskega sklada!* Tako so samo v *Rogaški Slatini* v letih 1954, 1955 in 1956 zaradi kritja poslovnih izgub znižali trem gostinskim podjetjem (Slovenski dom, Soča in Bohor) že predpisano amortizacijo za dobrih 11 milijonov dinarjev. Pri investicijah v to panogo gospodarstva pa ne smemo gledati zgolj iz ekonomskega stališča, temveč moramo turizem, a zlasti še zdraviliški turizem obravnavati kot *družbeni problem, kot družbeno potrebo*. Pozabiti tudi ne smemo, da z investicijami v turizmu povečujemo promet in s tem dohodke tudi drugih gospodarskih panog, kot so trgovina, kmetijstvo, lokalni in medkrajevni prevoz itd., razen tega pa dvigamo narodni dohodek prebivalcev pasivnih področij. Te ugotovitve veljajo še v večji meri prav za naša zdravilišča, saj predstavlja zdraviliški turizem za posamezna področja pretežni ali pa celo edini vir dohodkov. Osnova turizma, zlasti pa zdraviliškega turizma so zadostne stanovanjske kapacitete, saj vemo, da je povprečna doba bivanja tako domačih kot inozemskih obiskovalcev ravno v zdraviliških krajih najvišja in število prehodnih gostov sploh ne igra nobene vloge. Zato omogočimo z dolgoročnimi investicijskimi posojili povečanje hotelskih kapacitet. V orientacijo naj navedem, da se računa pri novogradnjah povprečno 2,5 milijona dinarjev investicij na 1 hotelsko posteljo.

Brez zadostnih in *p r a v o č a s n i h* investicij bodo naša zdravilišča neprenehno nazadovala, čeprav imajo najboljše prirodne pogoje. Tudi vsaka, še tako dobra propaganda na inozemskem turističnem trgu bi bila iluzorna, če ne moremo nuditi povprečno udobje, ki ga vsak inozemski gost zahteva.

12. Še nekaj manj znanih toplic na celjskem področju

Cepprav imamo na področju celjskega okraja najštevilnejša in najbolj znana slovenska mineralna in termalna zdravilišča, pa obstaja še cela vrsta manjših, več ali manj le krajevno znanih vrelecev, izmed katerih bi naštel naslednje:

Topolščica je bila v začetku tega stoletja urejena v priznано termalno kopališče. Poleg nekaterih stanovanjskih zgradb so tudi uredili pokrit bazen (pravzaprav dva bazena), ki še danes obstaja. Kopališče je imelo svojega lastnega zdravnika in se je v glavni sezoni uvrščalo med ostala štajerska zdravilišča. Temperatura vode 31°, indikacije približno iste kot v Dobrni. Danes vreleci ne služijo več svojemu namenu, ker se nahaja bazen sredi bolnišnice za tuberkulozo. Verjetno tudi vdira talna voda, ker so v zadnjem času izmerili le 20 do 25° toplote na vrelec. Bazen uporabljajo predvsem okoličani (Šoštanj) in so v letu 1956 prodali okoli 2.000 vstopnic. Kazalo bi proučiti možnost odvajanja termalne vode iz ožjega področja bolnišnice v odprt bazen. Terma je bogata z ogljikom.

V *Frankolovem* imajo odprt bazen manjšega obsega. To je ostanek bivšega zaprtega bazena, ki ga je ob termalnem vrelec zgradil v prvih letih tega stoletja takratni lastnik frankolovske graščine, Anglež Faber. Bližnji kamnolom pa je skoraj docela uničil bazen in njegove naprave. Sedaj bodo z deli v kamnolomu prenehali. Bitermalni bazen lahko pomeni privlačno turistično točko, saj leži ob glavni cesti. Toplota vode v bazenu je okoli 18°, vendar je znano, da se meša s hladno vodo potoka Tesnica; zato je dejansko mnogo višja. Kemično analizo terme je izvršil v letu 1952 prof. dr. Guzelj iz Ljubljane, ki pa je tudi ugotovil precejšen odstotek primešane talne vode. Zato bi bilo treba najprej pravilno zajeti in izolirati termalni vrelc. Domačini pravijo, da kopanje v termalnem vrelec pospešuje celjenje ran; indikacije niso znane niti proučene.

V vasi *Zbelovo* pri Ločah je tudi manjši izvor termalne vode, približno iste temperature kot na *Frankolovem*, vendar brez zidanega zajetja. Vodo uporabljajo za zdravljenje revmatizma, predvsem pa perejo perilo ob vsakem letnem času, ker nikoli ne zmrzne. V *Dolah* nad *Zbelovim* pa je izvor mineralne vode. Zadnji čas vzbujajo pozornost radioaktivni termalni vreleci pri Podčetrtku (*Harinzlaka*).

Znani so tudi vreleci v *Logarski dolini* in nad njo ter v *Matkovem kotu*, ki jih štejemo med železnate kislice.

Pri *Okonini* pa je termalni vrelc s temperaturo okoli 18°.

Končno imamo precejšnjo število, predvsem termalnih izvirov, v neposredni okolici mesta *Celja*, saj vemo, da v strugi *Savinje* nastopajo mnogi topli tokovi; tudi pod *Anskim vrhom*, *Miklavžkim hribom* in na *Bregu* poznajo perice izvire, ki nikoli ne zmrznejo.

Čisto gotovo nisem naštel vseh slatinskih in termalnih izvirov na našem področju, želel sem le opozoriti na to, da je še ogromno tega

neizkoriščenega prirodnega bogastva. Potrebno bo sistematično pregledati in znanstveno analizirati vse tipe zdravilnih voda in jih po potrebi tudi gospodarsko uporabiti.

Področje celjskega okraja je bogato s prirodnimi zdravilnimi vrelci in to daje tudi pečat njegovemu turizmu. Iz takih osnov so že pred davnim časom zrasla naša zdravilišča in zaslovela daleč preko meja domovine. Generacije pridnih in delovnih ljudi so vložile vse svoje fizične in umske sposobnosti za razvoj in razcvet naselja okoli posameznih vrelcev; ustvarili so mnogo. Sedaj smo mi na vrsti. Vredne se moramo pokazati te dediščine, dokazati pa bomo morali tudi v zdraviliščih vse pridobitve sedanje dobe. Pri tem delu nas mora voditi načelo, da je primarna funkcija zdravilišča vsekakor zdravstvena, t. j. zdravljenje velikega števila naših ljudi, morda tudi lastnih družinskih članov. Če upoštevamo, da je zdravilišča našega področja obiskalo v zadnjih desetih letih skoraj 200 tisoč gostov, od teh ogromna večina izključno in samo zaradi zdravljenja, se moramo zamisliti. Pri tem ne smemo pozabiti, da so to v glavnem mobilni bolniki, pri katerih igra veliko vlogo tudi počitek, klima in okolje posameznega zdravilišča. Zato ni čudno, da se radi vračajo in pripeljejo še svoje znance ter prijatelje. Tu se pa prične turistični del zdraviliškega poslovanja. Vemo, da turizem na splošno ne spada več med »luksuzne izdatke« redkih posameznikov, temveč da je postal družbena potreba, ki jo moramo z vsemi razpoložljivimi sredstvi podpirati. Zdraviliški turizem tako podpora vsekakor zasluži, saj bi lahko z analizami dokazali, kolikim delovnim ljudem je omogočil nadaljevanje njihovega rednega dela. V nasprotnem primeru bi jim morala družba več ali manj stalno plačevati prispevek zaradi njihove nezmožnosti za delo. Ali ni bolj humano in ekonomsko del teh sredstev pravočasno potrošiti za preventivne namene, za sorazmerno kratkotrajno zdravljenje v naših prirodnih zdraviliščih?

Ob zaključku »turistične« plati tega vprašanja pa ne morem mimo porazne slike, ki jo nudi analiza inozemskega obiska v naših zdraviliščih. Ne bom ponavljal števil, ki sem jih navedel v ustreznem poglavju. Neverjetno pa je, da sta dva tako pomembna zdraviliška kraja kot Laško in Rimske Toplice v letu 1956 izkazala le 75 inozemskih gostov s 436 nočitvami. Saj je sindikalni počitniški dom rudarjev v bivših *Medijskih Toplicah* s svojo komaj 4% zmogljivostjo (28 postelj) v primerjavi z Laškimi in Rimskimi Toplicami, dosegel pri 44 inozemskih gostih 203 nočitve.

Iz vsega navedenega sledi, da morajo zdravstveni in turistični delavci v zdraviliščih korakati vstric, ne pa morda vleči vsak na svojo stran. Tudi ob poudarjanju osnovne, zdravstvene plati je v naših zdraviliščih še toliko prostora za pameten domači in inozemski turizem, da bi pomenilo več kot gospodarsko škodo, če ga ne bi izkoristili. Upajmo, da je doba stalne nestalnosti, t. j. pogostih reorganizacij, za nami. Zdraviliški redi pa naj bi bili temeljni zakoni vsakega zdravilišča, ki bi urejevali osnovne naloge in omogočili perspektivno in koristno zdraviliško politiko.

V začetku tega svojega prispevka sem omenil, da naši javnosti dejanski pomen, važnost in bistvena problematika naših štirih zdravilišč ni v zadostni meri znana. Če sem s svojim delom prispeval za boljše razumevanje tehtnosti tega vprašanja na eni strani in večjo odgovornost pri delu na tem področju na drugi strani — potem je bil moj namen dosežen.

VIRI IN LITERATURA:

- Arhiv celjske Turistične podzveze.
Arhiv Zdravilišča Rogaška Slatina.
Dr. Adolf Režek: »Iz prošlosti vrele mineralnih voda Rog. Slatine«, 1937.
Statistički godišnjak FNRJ, 1956.
Statistični letopis LRS, 1954 in 1955.
Mesečni statistični pregledi LRS v letu 1956 in štev. 1/1957.
Ing. Janez Kosmač: »Razvoj slovenskih zdravilišč v zadnjih petdesetih letih«, Turistični vestnik št. 9—10/1955.
M. Mladenović: »Razvoj turizma u prošloj godini«, Nova trgovina številka 2/1956.
Petar Buzolić: »Šta utiče na povećanje turističnog prometa«, Nova trgovina št. 5/1956.
Izvod iz materiala Komisije za turizam Sabora NRH, Turizam št. 3/1957.
»Pomen turizma za naše gospodarstvo«, Gospodarski vestnik št. 22/1957.
»Perspektivni razvoj turizma v Jugoslaviji«, Gospodarski vestnik številka 24/1957.
Baron Thalherr: »Fremdenführer von Cilli und Umgebung«, 1875.
Dr. Eduard Glantschnigg »Cilli und Umgebung«, 1887.
Prof. M. Kurz: »Führer in Cilli und Umgebung«, 1894.
Th. Fürstbauer: »Führer durch Cilli und Umgebung«, 1901.
Ferdinand Porsche: »Führer durch Cilli und Umgebung«, 1912.
Herbert Taub: »Ilustrierte Führer durch Jugoslawien«, Zürich 1929.
K. Rakić i S. Marić: »Turistička mesta FNRJ«, Beograd 1953.
Nada Marić: »Banje u Jugoslaviji«, Beograd 1955.
Celjska številka Turističnega vestnika, št. 5/1955.
»Über Rohitsch-Sauerbrunn«, Verein der Ärzte in Steiermark, Graz, št. 7/1913.
Doc. dr. Rudolf Leskovar: »Zdravljenje želodčnih bolnikov v Rogaški Slatini«, Zdravstveni vestnik št. 9—10/1952.
Doc. dr. Rudolf Leskovar: »Novi vrelci zdravilišča Rogaška Slatina«, Zdravstveni vestnik št. 8/1956.
Letno poročilo Zavoda za balneologijo za leto 1956.
Prof. Ludvik Rebešek: »Organizacijska in ekonomska problematika zdravilišča Rogaška Slatina v letu 1955«, Celje, 1955.
Poročilo strokovne komisije Sveta za turizem pri okrajnem ljudskem odboru Celje o planu investicij v zdravilišču Rogaška Slatina, Celje, 1956.
Občinski ljudski odbor Rogaška Slatina »Problematika zdravilišča Rogaška Slatina, 1956.
Letno poročilo zdravilišča Dobrna za leto 1956.
Statistični podatki okrajnega Zavoda za statistiko v Celju za 1956.
Prof. Janko Orožen in dr. R. Savnik: »Celje — vodnik po mestu in okolici«, 1928.
Svet za turizem in gostinstvo pri Občinskem ljudskem odboru Laško »Problematika turizma in gostinstva občine Laško«, 1957.
Okrajna gostinska zbornica Celje »Letno poročilo za V. redni občni zbor«, 1957.

EKONOMSKA UTEMELJENOST CELJSKE CINKARNE IN NJEN POMEN ZA CELJE IN DRŽAVO

JUSTIN FELICIJAN

Razlogi za gradnjo Cinkarne na tem mestu, kjer danes stoji, so se v teku 80 let tako spremenili, da so celo upravitelji Cinkarne pred vojno premišljevali, ali ima celjska Cinkarna sploh pomembnejšo prihodnost. Po drugi svetovni vojni nekaj let ni bilo razčiščeno vprašanje, ali naj se Cinkarna dograjuje, mehanizira itd. ali pa naj nastopi pot počasne likvidacije.

Razloga za postavitvev Cinkarne v Celju pred 80 leti sta bila v glavnem naslednja:

1. Germanizacija Spodnje Štajerske je terjala od takratnih političnih oblasti, da zasidrajo nemški kapital v tem področju ter z ustanovitvijo primernih podjetij večjega obsega postavijo oporišča za germanizacijo¹.

2. Surovinska osnova je bila zadovoljiva. Najvažnejši material, to je kurivo, je bil v neposredni bližini. Cinkovih rud pa je bilo na področju Koroške tudi dovolj za obratovanje vse do danes, če bi se obseg topilnice ne povečal v takem obsegu, kakor se je po drugi svetovni vojni. Manj ugodno je bilo oskrbovanje z nepregornim materialom, vendar je bil tudi ta v mejah takratne monarhije (Češka, Poljska).

Da bi moralo biti prav mesto Celje sedež Cinkarne, sprva ni bilo določeno. To dokazujejo pogajanja za lokacijo v Rimskih Toplicah in prizadevanje takratnih celjskih mestnih očetov, da iz političnih razlogov izposlujejo lokacijo Cinkarne za Celje².

Ker pa Cinkarna stoji tu, je danes predvsem važno vprašanje, ali so današnji pogoji ugodni za lokacijo in ali je zato treba računati s Cinkarno kot podjetjem prihodnosti ali ne. Na to vprašanje je treba odgovoriti z vidika občedržavnega gospodarstva, za to pa so tu odločilni kriteriji:

1. Rentabilnost izvoza cinkovih koncentratov glede na njihovo predelavo in izvoz metalnega cinka.

2. Ali je celjska Cinkarna v predelavi toliko ekonomična, da opravičuje gradnjo novih cinkovih metalurških obratov?

3. Ali je ekonomsko upravičeno novo investiranje za racionalizacijo proizvodnje?

Poleg tega je tu niz specifičnih vprašanj za Celje in celjsko Cinkarno, med katerimi so glavni:

1. Ali zahteva cinkova metalurgija cinkova rudna ležišča v neposredni bližini?

2. Katere vrste reprodukcijskega materiala so za lokacijo cinkovega metalurškega obrata najodločilnejše?

3. Struktura proizvodne dejavnosti glede na metalurško predelovalno in kemično industrijo.

4. Ožja lokacija glede na strnjeno mestno naselje.

Sistematična obdelava vseh kriterijev za presojo pravilne lokacije bi narasla na elaborat, ki ne bi bil nič manjši od investicijskih programov za gradnjo nove tovarne. Kratki razpravi bo zato lahko očitati pomanjkljivosti. V naslednjem sem skušal nadrobneje analizirati tista vprašanja, ki so po moji presoji najvažnejša za prihodnost in razvoj celjske Cinkarne. Tisto, o čemer se je že pisalo in je tudi primarnega pomena za tu obravnavano snov, bom samo na kratko omenil, manj važnih vprašanj (po subjektivni presoji seveda) ne bom navajal.

Rudna osnova Jugoslavije za cinkovo metalurgijo

Obstoječe kapacitete rudarske proizvodnje Jugoslavije v cinkovih koncentratih z vsebino okoli 48 % Zn so naslednje:

Rudnik Trepča daje letno okoli 50.000 ton cinkovih koncentratov.

V naslednjih letih se pričakuje rapidno padanje in sicer iz leta v leto za okoli 1000 ton. Za leto 1960 računajo s proizvodnjo 43.000 ton in v letu 1964 samo 33.000 ton cinkovih koncentratov.

Ostali cinkovi rudniki v južnem predelu države so še:

Novo Brdo okoli	5.300 ton
Veliki Majdan	2.600—2.700 ton
Rudnik	3.900 ton
Lece	5.200—5.300 ton
Zletovo	1.800 ton
Šuplja Stijena	9.000 ton letne proizvodnje

V Sloveniji je Rudnik Mežica z okoli 8.000 tonami. Tu pričakujemo povišanje na okoli 10—12.000 ton cinkovega koncentrata v letni proizvodnji.

Kakšna je perspektiva rudarske proizvodnje cinka, je težko reči. Na eni strani se sicer danes zatrjuje, da bo Trepča padala, na drugi strani pa niso izključena kakršna koli presenečenja pri drugih rudnikih. Za Mežico n. pr. je znano, da so geologi prerokovali usihanje zalog v najbližji prihodnosti. Kasneje je praksa tako trditev ovrgla. Najnovejši podatki iz Mežice govore za to, da se bo tu črpalo še več surovin. Računati je treba z dvema neizrabljenima rudnikoma, to je Krišmo pri Ajvaliji in Srebrenico. Koliko je še nepreiskanih področij, je vprašanje zase. Tudi slovensko ozemlje ni raziskano. V zadnjem času so raziskovali na Bohorju in Ponovičah. Geološki zavod v Ljubljani ima podatke o raziskovanjih še na nekaterih drugih mestih v Sloveniji iz časov pred prvo svetovno vojno.

Cinkova metalurgija v Jugoslaviji predela skupno letno okoli 65.000 t cinkovih koncentratov, od tega okoli 35.000 ton Cinkarna Celje in okoli 30.000 ton Elektroliza cinka v Šabcu. Produkcija cinkovih koncentratov je večja od trenutnih možnosti predelovanja in se zato cinkovi koncen-

trati še vedno izvažajo. Elektroliza cinka v Šabcu je bila sicer zgrajena za letno kapaciteto 12.000 ton cinka, vendar so bile med izgradnjo nekatere kapacitete povečane, tako da bo v prihodnosti proizvodnja elektrolitskega cinka narasla morda na okoli 20.000 ton cinka letno in temu primerno potrošnja koncentratov.

Že sedaj celjski Cinkarni ni več mogoče izbirati zanjo povoljne cinkove koncentrate, če se omeji samo na jugoslovansko surovinsko osnovo. S povečanjem Elektrolize cinka v Šabcu in eventualnim padanjem proizvodnje cinkovega koncentrata v Trepči bo celjska Cinkarna primorana predelovati manj ugodne koncentrate iz manjših južnih rudnikov. Sedanja šarža se naslanja na Mežico, Trepčo in Šupljo Stijeno. Med temi je po kakovosti najpovoljnější koncentrat iz Mežice, nato sledi koncentrat iz Šuplje Stijene, za njim koncentrat iz Trepče.

Cinkovi koncentradi iz rudnikov Lece in Zletovo ne pridejo v poštev, ker vsebujejo primese, ki jih celjska Cinkarna ne more koristno predelovati, medtem ko jih inozemski predelovalci predelajo in zato seveda lahko tudi plačajo. Ostali koncentradi so za Cinkarno manj ugodni, ker imajo komaj 45—48 % cinka in okoli 13 % železa. Ti rudniki pomenijo trenutno za celjsko Cinkarno malo pomembni sestavni del rudne šarže.

Elektroliza cinka bo s svojim povečanjem navezana na trepčanski koncentrat, saj je na tej osnovi grajena. Elektrolize cinka so namreč bolj vezane v izbiri cinkovih koncentratov kakor cinkarne temperskega postopka.

Ko bo celjska Cinkarna odrezana od trepčanskega koncentrata, bodo slabši koncentradi južnih rudnikov predstavljali v njeni rudni šarži okoli 30 % skupnih cinkovih koncentratov.

V tem primeru v prihodnosti celjske Cinkarne ne bomo mogli mimo vprašanja, ali bo pridobivanje cinka v Celju rentabilno tudi tedaj, če se bo morala Cinkarna delno naslanjati na uvoz cinkovih koncentratov.

Cinkovi koncentradi in metalurški obrati

Pri določanju kvalitete cinkovega koncentrata za metalurgijo cinka ne zadostuje samo kemična analiza. Možno je n. pr., da so koncentradi z manj procenti železa bolj izpostavljeni nastajanju feritov v prazilnem postopku kakor tisti z večjim procentom železa. Navzočnost feritov, če že ostajamo pri tem primeru, je za nadaljnjo fazo postopka v pridobivanju cinka zelo nezaželena in vpliva na dobitok metala. S kemično analizo vendarle ni mogoče vnaprej ugotoviti nastajanje feritov³. Če se kupuje nepoznan koncentrat, terja previdnost, da se koncentrat ne kupi samo na vzorec in analizo, temveč da se najprej izvrši industrijski poskus z manjšo količino. V določeni meri zahtevajo različni koncentradi tudi spremembo ostalih delovnih pogojev.

Oskrbovanje iz stalnih virov ima torej določene prednosti.

S tem pa vendarle ni rečeno, da mora biti na razpolago vedno samo ena vrsta rude, ker je s poskusi dokazano, da se ne dosega metalni

dobitek po aritmetični sredini slabšega in boljšega koncentrata, temveč da se metalni dobiček dvigne tudi pri slabšem koncentratu zaradi vpliva boljšega koncentrata, ki je slabšemu v šarži primešan. Cinkarnam, ki so primorane iz kateregakoli razloga uporabljati kot gros surovino slabše koncentrate, je treba priporočiti, da dodajajo vsaj v delu rudne šarže boljše koncentrate. Celjska Cinkarna je že danes v tem oziru med tistimi cinkarnami, ki morajo predelovati slabše koncentrate. Iz zgoraj povedanega je pričakovati, da se ji bo rudna šarža še poslabšala. Zato je izredno važno upoštevati tu navedeno izkušnjo glede mešanja boljših koncentratov k slabšim.

Iz beležke industrijskih poskusov celjske Cinkarne je n. pr. razviden industrijski poskus v času od 5. oktobra do 23. novembra 1953. Poskusi so se vršili na dveh najboljših pečeh ter so bili pogoji obratovanja pred-, med- in po poskusih enaki, kolikor je to tehnično mogoče. Uporabljala sta se koncentrat Trepča (kot slabši) in koncentrat Mežica (kot boljši).

Rezultati dokazujejo, da je pri uporabi samo mežiškega koncentrata metalni dobiček za 7 % višji kakor pri uporabi samo koncentrata Trepča. Mešanica v odnosu 86 % Trepče in 14 % Mežice ne daje produkcije po formuli:

$$\frac{d1 \times n + d2 \times n}{100} = C$$

temveč:

$$\frac{d1 \times n + d2 \times n}{100} + x = C$$

kjer je:

d = procent metalnega dobitka iz dveh različnih koncentratov

n in m = količina šaržiranega cinka v dveh različnih koncentratih

C = količina produciranega cinka.

Skupni \times zgoraj navedenih poskusov je znašal 5.565 kg cinka⁴.

V večjem obsegu so se izvršili poskusi v avgustu 1956 leta z visoko-koncentriranimi italijanskimi koncentraty. Šarža je bila naslednja:

italijanski metal	107,5 ton	7,6 %
ostali metali	1.320,7 ton	92,4 %
	<u>1.428,2 ton</u>	<u>100,0 %</u>

Italijanski koncentraty so vsebovali od 60—63 % Zn. Povprečni dobiček metala znaša za vso mešanico 85 %. Brez italijanskih koncentratov je znašal dobiček metala 83,5 %. Razlika v višini 1,5 % dobitka metala znaša pri skupni mesečni šarži 21 ton cinka. Ako izrazimo povečano proizvodnjo pri tistem činitelju, ki je povzročil celokupno povišanje, je odnos šaržiranega metala v boljših koncentraty proti skupno več produciranemu cinku kakor 107,5 proti 110,76.

Glede na gornje zaključke je treba priporočati celjski Cinkarni, naj že pri sedanji rudni šarži odstopa od načela, da se oskrbuje s cinkovimi koncentraty izključno na jugoslovanskem trgu. Tem bolj bo treba to upoštevati za bodoče, ko bo jugoslovanska rudna šarža za celjsko Cinkarno še slabša od sedanje.

S tem pa smo postavljeni pred drugo vprašanje: ali je zagotovljena celjski Cinkarni prihodnost, če bo uvažala poleg sedanjega uvoznega reprodukcijskega materiala še del potrebnih cinkovih koncentratov.

To vprašanje je treba osvetliti z dveh vidikov: Najprej, ali cinkov koncentrat ekonomsko opravičuje dolge Transporte, nato pa, ali je za jugoslovansko devizno bilanco predelava cinkovih rud v Jugoslaviji pod pogoji, kakršni so, pozitivna.

A. Transport

Pravilo je, da se prevažata material na tem večje razdalje, čim več je vreden. Surovine imajo tem ugodnejši količnik med svojo ceno in ceno transporta, čim manj je v njih jalovine in vlage in čim višja je cena njihovih sestavin, ki jih je mogoče gospodarno predelati. Pri cinkovih koncentratih preide okoli 80 % teže v metalurške produkte. Odnos cene 1 t cinkovega koncentrata proti železniškim prevoznim stroškom za 100 km/t pa je približno 35:1.

Sestav cinkovega koncentrata je približno naslednji:

Zn	45—62 %
Pb	0,3—3,5 %
Cu	0,0—1,5 %
Fe	1,3—1,3 %
S	30—34 %
Cd	0,0—0,5 %
Mn	0,0—0,5 %
Co	0,0—0,01 %
CaO	0,0—1,1 %
SiO ₂	0,0— 7 %
H ₂ O	0,0—10 %

Redke so cinkarne, ki ne bi predelale cinka, svinca in žvepla. Cink se izkoristi od 80—95 %. Svinec se plača po ceni surovega cinka (načelo tel-quel), če vsebuje 1,5—2 %. Topilnice cinka z ležečimi retortami izločijo navadno del svinca z rafinacijo in stroški rafinacije običajno ne dosegajo vrednosti dobljenega svinca. Ponovna destilacija cinka je dražji proces in ga izpodrivajo elektrolize cinka in drugi postopki, ki izločajo nečistoče, tako da je kvaliteta cinka že iz prvega procesa čistejša kakor ponovna destilacija surovega cinka. Svinec s tem ni izgubljen, visokokvalitetni cink pa je deležen posebnih premij. Če je v cinkovem koncentratu nad 7 % svinca, se po trgovskih uzancah svinec posebej plača. Žveplo se lahko predela, če so na razpolago odgovarjajoče prazilne naprave, da koncentrirajo SO₂ pline dovolj visoko za nadaljnjo predelavo v žvepleno kislino. Najnižja meja je približno 2—2½ SO₂ v plinih, vendar

je ekonomsko zaželena koncentracija med 4 in 7%. Novejši pražilni postopki koncentrirajo SO_2 v plinu tudi do 10 in 11%. Za izkoriščanje ostalih elementov so potrebne dodatne naprave. Železo je nezaželeno, vendar ga je mogoče izkoristiti s kasnejšo predelavo šljake (rajmovke). Kadmij se pridobiva kot redni vzporedni produkt v fazi čiščenja pri elektrolizah cinka, mogoče pa ga je izločevati tudi pri drugih postopkih. Baker se v trgovski praksi premira, če presega 1% v koncentratu.

Za presojo pri prevažanju teže cinkovega koncentrata sta najvažnejša cink in žveplo.

Cinkova metalurgija želi v koncentratu čim večjo vsebino cinka iz več razlogov. V metalurški predelavi koncentrata raste dobiček metala v sorazmerju z višjo vsebino cinka. Produkcija se torej ne poveča samo zaradi tega, ker je šaržirana z isto tonažo koncentrata večja količina cinkovega metala, temveč je tudi procentualna izguba na šaržiranem metalu manjša. Nadalje je v takem primeru intenzivneje izkoriščena zmogljivost metalurških naprav, ne da bi se pri tem bolj trošila osnovna sredstva. Z vidika stroškov velja za izdelavne plače, za pomožni in režijski material ter za režijo kot celoto, da so stroški praktično konstantni na pečni dan in je torej cena na enoto proizvedenega metala tem nižja, čim bogatejša cinkova šarža se je predelovala in čim večji metalni dobiček je bil dosežen. Večja vsebina cinkovega metala v šarži znižuje količino drugih primesi, ki imajo morebiti v proizvodnem procesu negativni učinek. Pri elektrolitskem postopku je n. pr. možno znižati na tej osnovi porabo tistega pomožnega materiala, ki se uporablja za eliminacijo negativno delujoče nečistoče. V temperških postopkih se n. pr. znižuje nagrizovanje šamotne retorte, če je nižji odstotek železa.

Čim več je cinka v koncentratu, tem cenejši je transport za enoto predelanega cinka, saj velja za vsak cinkov koncentrat ista prevozna tarifa.

Trgovska praksa ne honorira žvepla v cinkovih koncentratih. V prvi dobi predelovanja cinkovih sulfidnih rud je delalo žveplo velike preglavice, ki so daleč presegle okvir cinkove metalurgije. Cink so bremenili dodatni pražilni stroški, izhajajoči žvepleni plini pa so povzročali okolici ogromno škodo. Žal, celjska Cinkarna še do danes ni mogla likvidirati tega problema, čeprav je za ostalo Evropo zanimiv samo še v luči zgodovinskega razvoja metalurgije in ekonomike cinka.

Ker se torej z ene strani žveplo ne honorira, na drugi strani pa se vendarle predela v merkantilno blago, utegne kriti vrednost žvepla del transportnih stroškov. Tudi če bi se žveplo honoriralo, bi se kljub temu prevažal material, ki je nekaj vreden, in teh 30% teže cinkovega koncentrata ne predstavlja jalovine.

Kolika je vrednost žvepla v cinkovem koncentratu, o tem so razna mnenja. V projektu o izkoriščanju žvepljenih plinov iz bakrene rude v Boru (Projekt superfosfata Prahovo) je zmagala teorija, da odpadni plini nimajo vrednosti, in je zato ta projekt, ki je na tem področju eden največjih v Evropi, planiral ceno žveplene kisline brez vrednosti žvepla v plinih. Ceno naj bi imeli samo plini, ki jih je mogoče dovajati enako-

merno tako po količini kakor po koncentraciji. Žvepleni plini se vendarle predelajo v merkantilno blago in je pravilneje iskati kriterije za določitev njihove vrednosti. Žveplu v cinkovem koncentratu je mogoče priznati potencialno vrednost. Vrednosti ni mogoče zanikati tistemu delu žvepljenih plinov, ki ga industrija predela.

Pisec tega članka zastopa stališče, da se najpravilneje določa cena žveplu v cinkovem koncentratu po naslednji formuli:

$$V = \frac{C \times s}{p} - \left(P - \frac{R \times s}{p} \right),$$

pri čemer je:

V = vrednost žvepla v 1 toni cinkovega koncentrata

C = cena 1 tone pirita fco. predelovalno mesto

s = % koristnega žvepla v cinkovem koncentratu

p = % žvepla v piritu

P = stroški praženja za 1 tono cinkovega koncentrata
z razliko stroškov za čiščenje

R = stroški praženja za 1 tono pirita.

Ta način določanja cene je odločilen zato, ker se iz žvepljenih plinov iz cinkovih koncentratov proizvaja z nekaj malopomembnimi izjemami samo žveplena kislina. Za proizvodnjo žveplene kisline pa je najbolj razširjena surovina pirit. V letu 1952 je Nemčija uporabila za proizvodnjo žveplene kisline od vsega žvepla 80 % iz pirita, Italija 85 %, Francija 84,4 %, Švica okoli 90 % itd.

Tako izračunana vrednost žvepla v cinkovem koncentratu krije železniški prevoz ca. 3000 km za žveplo v cinkovem koncentratu oziroma ca. 1000 km za ves cinkov koncentrat.

Ker so potrebne velike količine še drugega reprodukcijskega materiala, se mora lokacija izbirati v njihovi bližini. Za postopek, kakršen je v celjski Cinkarni, je tak material gorivo in dobra glina, za moker postopek in elektrolitične temperseke peči pa električna energija. Če se dajo kombinirati ostali pogoji z rudnim ležiščem, je seveda to še bolj ugodno. Na vsak način pa je koncentrat toliko transportno sposobna surovina, da gre lahko cinkova metalurgija tja, kjer so izpolnjeni ostali pogoji, najsi bo cinkovo rudišče v bližini ali ne.

Praksa potrjuje gornje trditve. Razvoj gornješlezjske cinkove industrije dokazuje, da cinkarne niso iskale cinkovih rudišč, temveč da so se pomikale v bližino premoga⁵.

Za Belgijo, največjega producenta v Evropi, je značilno, da praktično nima proizvodnje cinkove rude na svojem ozemlju. Njena rudarska proizvodnja je znašala do leta 1950 od ca. 1000 do 3000 ton pridobljivega metala letno. Belgijska produkcija metalnega cinka pa znaša okoli 200.000 ton letno⁶.

Podobni so primeri tudi pri nekaterih drugih velikih producentih⁷.

T e k s t	Rudarska proizv. v tisoč tonah		Metalurška proizv. v tisoč tonah	
	1939	1952	1939	1952
Nemčija z Avstrijo	205	—	194	—
Zahodna Nemčija	—	106	—	150
Belgija (cenjeno)	2	—	185,7	185,5
Francija	0,5	14,6	62,7	80,1
Anglija	8,5 (cenj.)	1,5	51,8	69,8
Norveška	8,5 (cenj.)	6,5	45,9	38,4
Nizozemska (cenj.)	—	(cenj.)—	20,5	25,9

Vsi ti producenti metalnega cinka nimajo zadostne surovinske baze doma. Relacije uvoza so že v evropskem merilu precejšnje. Dežele, ki lahko delno krijejo potrebe evropskih producentov metalnega cinka, so naslednje:

T e k s t	Rudarska proizv. v tisoč tonah		Metalurška proizv. v tisoč tonah	
	1939	1952	1939	1952
Avstrija	—	4,9	—	—
Finska	1,7	1,4	—	—
Grčija	3,6 (cenj.)	7,5	—	—
Italija	103,6	101,6	35,4	54,8
Jugoslavija	28,1	47,8	4,2	14,5
Švedska	34,0	39,0	—	—
Španija	47,3	83,0	13,4	21,2

Od teh dežel, ki izvažajo cinkove koncentrate, je v neposredni bližini predelovalca Švedska. Norveška predela praktično enako količino koncentratov, kot jih lahko Švedska nudi. V tem primeru gre za bogate vire električne energije na Norveškem. Vse ostale dežele so bolj oddaljene od predelovalnih mest, predvsem še, če upoštevamo tudi komercialne momente, zaradi katerih se koncentradi ne dajejo vedno v predelavo najbližjemu cinkovemu metalurškemu obratu.

Ker viški v deželah izvoznih ne pokrivajo primanjkljajev v deželah uvoznih, se prevažajo cinkovi koncentradi celo med kontinenti. Produkcija posameznih kontinentov je naslednja:

T e k s t	Rudarska proizv. v tisoč tonah		Metalurška proizv. v tisoč tonah	
	1939	1952	1939	1952
Evropa brez Vzh. bloka	440,1	415,9	650,6	641,0
Azija brez Vzh. bloka	79,4	89,8	57,0	70,0
Afrika	41,9	199,5	12,9	23,3
Amerika	953,3	1368,6	703,4	1143,7
Avstralija	233,5	200,6	72,4	88,0
Vzhodni blok	140,7	279,5	171,1	286,5
Svetovna proizvodnja	1.888,9	2553,9	1667,4	2252,5

Evropski producenti Belgija, Nemčija, Francija, Anglija in Nizozemska se lahko oskrbujejo z evropskimi koncentraty iz Italije, Španije in Jugoslavije. Zahodna Evropa je deficitarna za ca. 200.000 ton metala letno. Deficit so ji pokrivali v preteklosti suficitarni kontinenti, predvsem Avstralija in Mehika. V zadnjih desetletjih pa zavzema vedno važnejše mesto Afrika. Belgijski Kongo pomeni za metropolo Belgijo zelo važno surovinsko bazo. Tu je proizvodnja cinkovih koncentratov znašala v letu 1939 10.300 ton pridobljivega metala, v letu 1952 pa že 99.000 ton. Belgijski Kongo sam ne predeluje koncentratov. Njegovi koncentraty lahko krijejo okoli 50% belgijskih potreb v cinkovi metalurški proizvodnji. Bivša francoska posest v Afriki ima za francosko cinkovo metalurgijo velik pomen. Proizvodnja pridobljivega metala v tonah je bila naslednja:

	1939	1952
Alžirija	4.000	11.500
Francoska kolonialna Afrika	1.300	300
Maroko	2.700	28.300
Tunis	—	3.500
	8.000	43.600

Domača francoska rudarska proizvodnja in zgoraj navedene afriške dežele krijejo potrebe francoske cinkove metalurgije s ca. 75%.

Razen iz Rodezije se vsa afriška ruda prevažna na tisoče kilometrov daleč.

Transport cinkovih koncentratov se vrši v praksi na daljših relacijah, kakor je to potrebno glede na cinkova rudna ležišča. Eden od vzrokov je v tem, da je cink predmet borzne trgovine in špekulacije. Celo Jugoslavija je pred vojno nabavila koncentrat v Mehiki in Avstraliji, čeprav razpolaga z ekonomsko mnogo povoljnejšimi ležišči doma in v neposredni bližini (Avstrija, Italija).

Pri tem se ne da zanikati, da so vplivali na razvrstitev metalurških obratov in na relacije pri prevozu cinkovih rud tudi neekonomski razlogi. Kolonizacijska miselnost in politika evropskih držav je v preteklosti podpirala v zaostalih deželah razvoj rudarske proizvodnje, medtem ko se je koncentrirala predelovalna industrija v metropolah. Realna ekonomska presoja bo v zaostalih deželah našla primerne kombinacije, ki bodo pospeševale proizvodnjo cinka, če že ne neposredno na rudiščih, pa vsaj v bližini rudišč.

Za neodvisnost metalurških obratov od cinkovih rudišč obstoje naslednji glavni ekonomski razlogi:

1. *Odnos teže med reprodukcijskim materialom in ekonomsko-transportna sposobnost posameznega reprodukcijskega materiala.*

Produkcija, kakršna je v celjski Cinkarni, zahteva v osnovnih surovinah okoli 35.000 ton cink. koncentratov, 100.000 ton lignita, 17.000 ton koksa in antracita, 3000 ton nepregornih glin in 3000 ton šamotov. Prevažati je torej treba največje količine lignita. Lignit je kalorično manj

vredno gorivo in se zato ne more prevažati na velike razdalje. Za celjsko Cinkarno je ugodno, saj ima okoli 25 km oddaljeni rudnik lignita ter je pred II. svetovno vojno zgodovina tega rudnika lignita v Velenju skorajda sestavni del zgodovine celjske Cinkarne. Uspešnost tega rudnika je bila odvisna od uspešnosti Cinkarne.

Koks in antracit igrata po teži sekundarno vlogo. Glede na domačo koksarno je okoli 50 % potreb kritih v mejah države, okoli 50 % pa je treba uvoziti.

Nepregorne surovine so po količini še manj pomembne. Zaradi občutljivosti tehnološkega procesa v celjski Cinkarni je primarne važnosti kvaliteta nepregornega materiala. Za cinkarne celjskega tipa je zelo važno, če so dobavitelji teh surovin v stalnem osebnem kontaktu z metalurgi, da se izmenjajo izkušnje in prilagodijo delovni pogoji metalurškega obrata razmeram v glinokopu in obratno. Neposredna bližina ležišč nepregornega materiala je zato velika prednost za cinkarne. Pri nas se obetajo domače surovine, saj so v ta namen investirane po vojni velike vsote. Poleg bazena v Arandjelovcu so v eksploataciji ležišča na področju bližnje Hrvatske in v brežiškem bazenu. Za zdaj se vendarle nepregorni material za cinkovo metalurgijo v glavnem uvažuje.

Če glede na prevoz ponovimo položaj celjske Cinkarne, pridemo do zaključka, da najvažnejši material, to je kurivo, ugodno leži, da je cinkova ruda z dvajsetimi procenti v neposredni bližini (Mežica), ostala ruda pa je še vedno v ugodni oddaljenosti v primeri s svetovnim transportom cinkovih koncentratov. Manj ugodna je situacija v redukcijskem materialu in nepregornih surovinah, vendar te količine v primeri z ostalimi ne igrajo primarne vloge.

2. V cinkovi metalurgiji pomeni *osebna kvalifikacija* in vestnost zaposlenega osebja eno najvažnejših komponent ekonomične proizvodnje. Pri istih napravah, istem koncentratu in praktično enakimi ostalimi proizvodnimi pogoji se morejo dobiti bistveno različni proizvodni rezultati, ki jih ni mogoče pripisati drugi okolnosti kakor uporabljenemu osebju. To dejstvo izpričuje razvoj celjske Cinkarne, enake izkušnje imajo tudi ostale cinkarne⁸.

Celjska Cinkarna ima v tem oziru dobre pogoje, saj imamo primere, da je zaposlen v Cinkarni že tretji rod iz iste družine.

3. So primeri, da se *cinkova rudišča kmalu izčrpajo*. Investicijski stroški dobro obratujoče cinkarne so visoki. Pri temperškem postopku z ležičimi retortami znašajo ca. 133.000 din za tona letne proizvodnje⁹.

Sodeč po investicijskih stroških nove Elektrolize v Šabcu je vrednost investicije za 1 tona letne proizvodnje cinka približno dvakrat višja.

Če bi se cinkarne naslanjale na rudišča in ne na druge ekonomske razloge za odredjanje lokacije, bi sledil neizogibni gospodarski polom za cinkarno, ki ne bi mogla amortizirati svojih investicij, preden bi se rudnik izčrpal.

4. Cinkova metalurgija se zlasti v novejšem času rada družuje s kemično industrijo ter se le-ta oskrbuje s svojimi osnovnimi surovinami iz cinkovih metalurških obratov. Kar zadeva kombinacijo s kemično

industrijo, je eden odločujočih razlogov pri lokaciji, kako se kemični proizvodi plasirajo. Medtem ko transport metalnega cinka sploh ni problem, je n. pr. proizvodnja superfosfata vezana na možnost plasmana v neposredni bližini. Glede na proizvodnjo žveplene kisline iz odpadnih žvepljenih plinov pri cinkovih koncentratih je proizvodnja superfosfata logičen pojav pri cinkarnah.

Plasman je bil n. pr. eden odločujočih razlogov za lokacijo Elektrolize cinka v Šabcu, ko so ob projektu za Šabač obenem tudi predlagali, da se zgradi cinkova elektroliza v Trepči, kjer je največji rudnik cinkovih koncentratov v Jugoslaviji.

Celjska Cinkarna ima v tem oziru ugodno lokacijo. Če bi predelali vse žveplo v cinkovih koncentratih, bi znašala letna produkcija superfosfata okoli 100.000 ton. To količino bi lahko plasirali na področje, ki bi se glede na transport najugodnejše oskrbovalo z naše strani. Na področju Slovenije in zahodnem delu Hrvaške bi prišlo pri potrošnji 100.000 ton superfosfata na 1 ha orne zemlje komaj 16,8 kg P_2O_5 .

B. Rentabilnost cinkovih rud in devizna bilanca

Devizni in dinarski rezultat v občedržavnem merilu je v primerjavi med izvozom cinkovih koncentratov in izvozom metalnega cinka naslednji:

Za ceno je vzeta ista osnova za vse primere in sicer notacija za FOB Rijeka, kvaliteta cinka GOB = 100 Lstg ali 280 \$.

Za 1 tona cinka je potrebno 2,4 t cink. koncentrata 50 % Zn.

Vrednost koncentrata, izračunana po običajni mednarodni trgovski formuli za cinkove koncentrate, znaša 69,6 \$.

Za 2,4 ton torej 167 \$. Višek pri inkasu za tona metalnega cinka 113 \$.

Iz tega viška je treba pokriti vrednost reprodukcijskega materiala ki je izražena v obliki normativov, in sicer za 1 tona cinka naslednjo:

	Cena za tona v dol.	Na 1 tona cinka v dol.
1 tona koksa	14,5	14,50
44 kg šamota	25,0	1,10
44 kg gline	14,0	0,90
12,5 kg koksa v kosih	20,0	0,25
6 ton lignita	3,0	18,00
Ostalo		49,4
		<u>84,15</u>
(pod ostalo je vključena tudi delovna sila, režije, amortizacija)		
Neto diferenca znaša torej		28,85

V gornjem računu so upoštevani povprečni rezultati obratovanja v celjski Cinkarni za nekaj let nazaj, medtem pa je situacija v zadnjem času še bolj ugodna, ker so se znižali normativi materiala in se dosejajo

višji metalni dobitki v cinku. Nadalje je z vidika devizne bilance rezultat predelave bolj pozitiven, ker so v gornji kalkulaciji obračunani v devizah tudi tisti elementi, ki drugače niso predmet izvoza, n. pr. plače, režija, amortizacija. Pri predelavi koncentrata se izvaža tudi reprodukcijski material domačega porekla in je s tem obseg jugoslovanskega izvoza večji, kakor če se izvozi cinkov koncentrat.

Poleg višjega deviznega izkupička je pri izvozu cinka tudi razlika v dinarskih dajatvah preko izvoznih koeficientov. Po odobrenih izvoznih koeficientih za cinkove koncentrate so mogli rudniki vnovčiti iz družbenih fondov okoli 52.784 din za 2,4 ton koncentrata, kolikor je potrebno za proizvodnjo 1 tone metalnega cinka. Medtem ko družba ni plačala v obliki izvoznih koeficientov pri izvozu metalnega cinka ničesar, bi morali plačati za izvoz koncentratov, ki odgovarjajo letni potrošnji celjske Cinkarne 738,976.000 dinarjev.

Obstoječe kapacitete v celjski Cinkarni je treba torej čimbolj izkoristiti. K temu lahko v marsičem doprinese tudi pravilna politika v režimu cinkovih koncentratov. Kot osnovno je treba imeti pred očmi:

a) da je proizvodna kapaciteta cinka omejena po fiksni prostornini destilacijskega prostora, to je od fiksnega števila retort in razpoložljivih destilacijskih peči.

b) da so proizvodni stroški fiksni na tono šaržiranega materiala in ne na tono dobljenega metala.

Glede na to je možno bolje izkoristiti kapaciteto:

a) z boljšo šaržo (kar pomeni kvalitetnejše koncentrate);

b) z boljšim dobitkom metala iz koncentratov, ki so šaržirani.

Če bi imeli na razpolago cinkove koncentrate s povprečjem vsaj 50 % cinka, lahko naračunamo povišanje metalnega dobitka najmanj za 1 %. Pri isti količini šaržiranega koncentrata in pri istih predelovalnih stroških dobimo:

pri 48 % cinka 82 % metalni dobitok = cinka in prahu 13.951 ton;

pri 50 % cinka 83 % metalni dobitok = cinka in prahu 14.710 ton, razlika je 759 ton.

Učinek boljše kvalitete koncentratov je še bolj ponazorjen, če vzamemo, da bi Cinkarna predelovala izključno koncentrate 62 % cinka, kakor je bil primer pri italijanskih koncentratih v letu 1955 in 1956. Minimalni metalni dobitok pri takih koncentratih je 90 %. Pri letnem vložku bi bila produkcija 19.779 ton cinka in prahu.

Devizni rezultat, račun na isti osnovi, to je FOB Rijeka 100 Lstg za GOB cink, je naslednji:

	Dobiček v \$	Izguba v \$
Izvoz jugoslovanskih koncentratov 48 % Zn	2,268,608	
Uvoz koncentratov 62 % Zn		3,387.315
Razlika višje proizvodnje cinka	1,560.160	
D o b i č e k		441.453

Na podlagi gornjih podatkov ugotavljamo, da predelovalna industrija cinkovih koncentratov ogromno izgublja, ker naši rudniki ne koncentrirajo cink dovolj visoko. Nadalje, da je potrebno postaviti predelovalni industriji na razpolago najboljše domače koncentrate in samo slabše izvoziti.

Dokler jugoslovanski koncentradi ne bodo dovolj visoko koncentrirani, je potrebno delno uvoziti bogatejše koncentrate, pri čemer mora biti sestav uvoženih koncentratov tak, da bodo istočasno ublažili v rudni šarži negativno delujoče elemente v jugoslovanskih koncentratih.

Kot odgovor na uvodoma postavljena vprašanja v zvezi s surovinsko problematiko celjske Cinkarne bi mogla služiti naslednja rekapitulacija:

1. Predelava cinkovih koncentratov v celjski Cinkarni in izvoz metalnega cinka je rentabilnejši kakor izvoz cinkovih koncentratov.

2. Za celjsko Cinkarno ni edini ekonomsko upravičljivi vir cinkovih koncentratov jugoslovanska rudarska proizvodnja cinka.

3. Oskrbovanje z redukcijskim materialom ne izpodbija lokacijo celjske Cinkarne.

4. Neposredni interes celjske Cinkarne je izboljšanje naše rudarske in industrijske proizvodnje nepregornega materiala, medtem ko je izboljšanje kvalitete jugoslovanskih cinkovih koncentratov in dvig rentabilnosti rudnikov važna naloga jugoslovanskega gospodarstva kot celote. Z vidika Cinkarne predstavljajo jugoslovanski rudniki le enega izmed dobaviteljev in morajo ostati v primeru sprostitev našega zunanje trgovinskega prometa kot dobavitelji le tedaj, če bodo konkurenčni inozemskim rudnikom.

Zastarelost tehnološkega postopka

Termično pridobivanje cinka v horizontalnih retortah je najstarejši tehnološki postopek, za katerega je značilna predvsem visoka uporaba delovne sile in težko fizično delo. Poleg tega je kvaliteta cinka le okoli 98 % Zn. Novejši postopki rabijo manj delovne sile, fizično delo ni težko, kvaliteta cinka pa je od 99,9 % do 99,996 % Zn. Ker je na svetu vedno težje dobiti delovno silo za tako težko delo, kakor je v topilnicah s horizontalnimi retortami, in ker so na drugi strani prednosti v kvaliteti produkta, se nove cinkarne ne gradijo več za ta postopek. Vprašanje je torej, ali se spleča za celjsko Cinkarno najemati nova investicijska sredstva, če po novem investiranju prehajamo na druge tehnološke postopke.

Čeprav je elektrolitski postopek pridobivanja cinka v uporabi približno pol stoletja, se temperski postopek s horizontalnimi retortami vendarle krčevito drži in konkurenčno uveljavlja tudi v tistih deželah, ki svojo industrijo naglo modernizirajo. Tako je n. pr. v Ameriki, ki proizvaja nad 1 milijon ton metalnega cinka letno, približno 37 % cinka proizvedenega po temperskem postopku s horizontalnimi retortami, po elektrolitskem postopku pa okoli 40 %. Okoli 27 % proizvedenega cinka dajejo novejši postopki (topilnice z vertikalnimi retortami).

Horizontalne retorte še vedno prevladujejo v Zahodni Evropi. Največji evropski producent cinka — Belgija z okoli 220.000 ton letne proizvodnje cinka — ima dve družbi, ki imata postopek samo s horizontalnimi retortami ter dajeta skupno 80.000 ton cinka letno. Ostale družbe imajo poleg obratov s horizontalnimi retortami še elektrolize oziroma peči z vertikalnimi retortami. Podobno je v Franciji in Veliki Britaniji. V Nemčiji absolutno prevladuje postopek s horizontalnimi retortami.

Elektroliza cinka se je do sedaj bolj uveljavila v deželah, kjer je na razpolago cenena električna energija. V Italiji ima od 4 družb samo ena postopek s horizontalnimi retortami s produkcijo ca. 12.000 ton cinka letno, medtem ko znaša produkcija elektrolitskega cinka okoli 65.000 ton letno. Samo elektrolize cinka obratujejo tudi na Norveškem. Za Poljsko in Sovjetsko Zvezo velja podobno kakor za Ameriko in Belgijo, da se gradijo nove cinkarne na bazi novejših postopkov, da pa topilnice s horizontalnimi retortami še vedno uspešno obratujejo.

Stari tehnološki postopek ne bi vzdržal konkurence, če bi ne bil tudi sam predmet neprestanih izboljšav. Glavni rezultati se kažejo v tem, da so močno porasli metalni dobitki. Pri tem pomaga tudi trgovska služba, ki se je navadila kombinirati oskrbo s cinkovimi koncentraty v takih sestavah, da je tudi predelovanje slabih koncentratov rentabilno.

Največ tehničnih izboljšav zaznamujemo v razvoju pražilne tehnike. Izredno važni so nadalje uspehi pri podaljševanju življenjske dobe retort. Vprašanje vzdržljivosti retort se vleče kakor rdeča nit skozi vso zgodovino postopka pri pridobivanju cinka s horizontalnimi retortami. V zadnjem času je dosežena življenjska doba retort okoli 45—50 dni, medtem ko je v celjski Cinkarni okoli 12—14 dni.

Da bi se olajšalo fizično delo, so se v zadnjem času ukvarjali s poskusi, da bi mehansko polnili in praznili šamotne retorte. Vemo, da neka belgijska cinkarna na novi način uspešno polni in prazni retorte v enem svojih oddelkov ter da namerava v bližnji prihodnosti mehanizirati na enak način vse destilacijske peči.

V dosedanjih izvajanjih smo ugotovili, da je predelava cinkovih koncentratov v celjski Cinkarni rentabilna. Glede na stanje v svetu pa lahko še bolj sklepamo, da ne kaže opuščati stari tehnološki postopek. Ne trdimo sicer, naj naše gospodarstvo ne bi mislilo na izgradnjo novih cinkarn z modernejšimi postopki, vendar bi pomenila izgradnja novih cinkarn z opustitvijo obstoječe v Celju nepravilen korak. Investicijski stroški za izgradnjo elektrolize v Šabcu so znašali skoraj 4 milijarde din. Proizvodni stroški so v novi elektrolizi tako visoki, da uprava podjetja ne proda nobenega cinka na domačem tržišču po maksimirani ceni, čeprav je le-ta višja od celjske cene za 23%. Na svetovnem trgu je razlika v ceni med cinkom celjske kvalitete in šabačko kvaliteto (garantirana kvaliteta 99,6% Zn) okoli 3%, a največ 6—8%. Metem ko celjska Cinkarna lahko izvaža cink po izvoznem koeficientu 1, je za cinkovo elektrolizo v Šabcu priznan izvozni prim 75%.

Investicijski stroški za novo elektrolizo so na 1 tona proizvoda približno 2-krat višji od osnove za amortizacijo pri celjski Cinkarni.

Vse to govori za to, da je treba celjsko cinkarno racionalizirati.

Brezpogojno potrebne racionalizacije so naslednje:

1. Pražarna
2. Predelava žvepljenih plinov
3. Ekonomiziranje destilacijskih peči
4. Direktna predelava trebeža v metalni cink
5. Predelava rajmovke.

Poleg tega je treba povečati vzdržljivost retort in ukreniti vse potrebno, da se doseže metalni dobitek, kakršen je v dobrih inozemskih cinkarnah z istim tehnološkim postopkom. Ker je celjska Cinkarna po strukturi proizvodnje mali kombinat, je seveda zaradi tega še mnogo nalog za racionalizacijo podjetja kot celote.

V okviru tega članka je nemogoče obdelati nadrobneje posamezne zgoraj navedene racionalizacije. O teh problemih smo javnost že večkrat obvestili. Na tem mestu naj ponovimo le nekatere podatke, na podlagi katerih je treba razmišljati o omenjenih racionalizacijah.

Pražilne naprave so pred vojno prepražile okoli 2.700 ton žvepla letno in je bilo od tega predelano v žvepleno kislino okoli 1.400 ton. V zrak je torej odhajalo letno okoli 1.300 ton žvepla. Pri sedanji proizvodnji prepražijo pražilne naprave letno okoli 12.000 ton žvepla in se od tega predela v žvepleno kislino približna polovica, polovica pa odhaja v zrak.

Ta problem je mogoče rešiti z novo pražilno napravo in nadaljnjo predelavo v žvepleno kislino. Koliko bomo lahko izpolnili ostale pogoje, ki jih ekonomika cinka terja od pražilnih naprav, zavisi od čim boljše sestave med obstoječimi in novimi pražilnimi napravami.

Ker se bodo žvepleni plini predelali v žvepleno kislino, je treba upoštevati dejstvo, da je komaj 1 % svetovne proizvodnje žveplene kisline predmet mednarodne trgovine. Za trgovski promet mora biti žveplena kislina tudi visoko koncentrirana. To narekuje, da predelamo žvepleno kislino na mestu. Zato bi se morala istočasno povečati proizvodnja superfosfata na približno 100.000 ton letno. Slovensko in zahodno-hrvatsko kmetijstvo bi s tem dobilo superfosfat približno po istih cenah, kakršne so sedaj, ne da bi morala dajati država regres 6.500 din na tono, kar znaša pri 100.000 tonah 650 milijonov din. Celotna investicija pražarne, žveplene kisline in superfosfata bi znašala po predračunskih zneskih okoli 1 milijardo din.

Ekonomiziranje destilacijskih peči utemeljujemo z dejstvom, da se približno vsaka 3 leta kapitalno remontira vsaka destilacijska peč. Sedanja konstrukcija peči ni v vsakem oziru idealna. Veliki remont bi se utegnili izkoristiti s tem, da se istočasno ekonomizirajo peči. Tudi na področju velikih remontov celjska Cinkarna zaostaja za rezultati v svetu. Razpolagamo s podatki neke belgijske cinkarne, kjer je potreben veliki remont na destilacijskih peči povprečno vsakih 14 let.

Da bi se sprostil retortni prostor za predelavo večje količine koncentratov, naj bi se po cenejšem postopku predelal trebež topilnice in podobni odpadki. Produkcija cinka iz teh odpadkov bi znašala dnevno

okoli 5,5 ton. S tem bi se povišala skupna letna produkcija cinka za okoli 2000 ton z istočasnim znižanjem proizvodnih stroškov.

K predelavi rajmovke sili celjsko Cinkarno že pomanjkanje prostora, poleg tega pa je to surovina, ki vsebuje od 10—12 % cinka, ki ga je mogoče predelati v koristno obliko. Poleg cinka je možno izkoristiti še svinec, železo in koks. Zaloga rajmovke se ceni na okoli 200.000 ton, kar predstavlja okoli 20.000 ton cinka. Dnevna produkcija rajmovke znaša okoli 50—60 ton.

Tržne razmere terjajo povečanje proizvodnje celjskega cinka. Morda bodo gornje racionalizacije povečale proizvodnjo v takem obsegu, da ne bo treba širiti topilnice. Z vidika tržišča je potrošnja celjskega cinka v Jugoslaviji iz leta v leto večja in tega stanja proizvodnja elektrolitskega cinka ne bo spremenila. Jugoslovanska industrija je usmerjena predvsem na uporabljanje surovega cinka. Že danes znaša potreba po surovem cinku izven Cinkarne okoli 5.800 ton. Potrebe v rafiniranem cinku znašajo okoli 400 ton in tu ni pričakovati povečanja. Obstoji verjetnost, da bo fini cink še vedno konkuriral elektrolitskemu cinku. Skupne potrebe so okoli 1.800 ton. Ni računati s tem, da bi se potrebe bistveno spremenile, pač pa obstoji možnost, da se bo del cinkove pločevine proizvajal iz finega cinka.

Cinkove pločevine troši domači trg okoli 1.600 ton, kar predstavlja za 100 % več od predvojnne dobe. Produkcija cinkovega belila zadošča potrebam potrošnje tudi za daljšo dobo. Računajoč potrošnjo surovega cinka skupno z njegovo predelavo v Cinkarni bi morala znašati produkcija surovega cinka letno najmanj 13—14.000 ton.

Poleg domačega trga ima celjska Cinkarna velike možnosti v izvozu. Sedanja produkcija je tako nizka, da je že nemogoče sistematično nastopati na inozemskem trgu. Najmanjše količine, ki bi bile potrebne za sistematičen nastop, so naslednje:

Avstrija	1.800 ton
Grčija	1.000 ton
Švica	500 ton
Francija	400 ton

Poleg izvoza cinka je možen izvoz pločevine letno s ca. 2000 tonami in cinkovega belila s ca. 700 tonami. Letna produkcija surovega cinka bi morala torej znašati najmanj okoli 22—25.000 ton.

Situacija v svetu ni taka, da bi naš izvoz cinka lahko zastal. Pričakuje se, da bo v Ameriki potreba po cinku naraščala približno za $\frac{2}{5}$ hitreje kot skupna nacionalna proizvodnja dobrin in uslug. Za ostali svet izven Vzhodnega bloka se pričakuje povečanje potreb po cinku v bodočih 25 letih za 61% proti letu 1950. Porast potreb v deželah izven ZDA bo torej večji kot v ZDA. Če hočejo kriti vse te potrebe, vključno z uvoznimi potrebami ZDA, morajo doseči dežele izven ZDA proizvodnjo 2 in pol milijona ton cinka letno, kar predstavlja skoraj dvakratno proizvodnjo leta 1950¹⁰. Morda so ti podatki delno tudi plod vojne psihoze. Kljub temu pa ni razloga, da bi producenti cinka zdvajali.

Struktura blagovne proizvodnje

Lokacije ne odločajo samo viri surovin, temveč tudi možnost za plasiranje izdelkov. Medtem ko je metalni cink predmet mednarodne trgovine najdaljših relacij, so nekateri proizvodi na bazi metalurgije cinka za prevoz in plasiranje občutljivejši. Celjsko Cinkarno je treba presojati glede na strukturo njene blagovne proizvodnje z dveh vidikov:

1. odnos med vrednostjo osnovnih sredstev metalurške predelovalne in kemične industrije in vrednostjo osnovnih sredstev čiste metalurgije cinka;

2. možnost plasiranja proizvodov (razen cinka).

Od skupne osnovne vrednosti treh milijard šest sto milijonov dinarjev odpada približno polovica na objekte, ki so potrebni za obratovanje v produkciji surovega cinka in žveplene kisline. Skupna vrednost letne blagovne proizvodnje znaša okoli 4.700.000.000 din. Blagovna proizvodnja surovega cinka in cinkovega prahu pa od tega okoli eno milijardo dinarjev. Odnos med produciranim cinkom in predelovalno ter kemično industrijo kaže na to, da je struktura blagovne proizvodnje v celjski Cinkarni prvovrzdne važnosti za njeno sedanjo lokacijo.

Medtem ko za dosedanje produkcijo celjske Cinkarne plasman ni bil težak, je treba kritično presoditi plasman za novo določeno proizvodnjo 100.000 ton superfosfata.

Območje plasmana superfosfata zavzema Slovenijo z Istro ter zahodni del Hrvatske z najbolj oddaljenimi hrvatskimi področji okoli Koprivnice, Virovitice, Djakova, Siska in Daruvarja. Povprečna razdalja za prevoz v Sloveniji je 100 km, za prevoz na Hrvatsko pa 165 km. Skupna povprečna daljava vse celjske produkcije superfosfata je 145 km. Do najbolj oddaljenih točk od Celja ima drugi tem krajem najbližji producent naslednje razdalje:

	Od Celja km	Od Šabca km
Daruvar	245	362
Sisak	156	335

Res je, da so v projektu izgradnje velikih kapacitet in sicer v Prahovu in Trepči. Obstoječa produkcija in novi projekti bodo vsaj za nekaj let daleč nad jugoslovansko potrošnjo superfosfata. Če si zastavimo vprašanje, ali ne bi bilo ekonomičneje kupovati za prej orisani celjski rajon superfosfat pri južnih tovarnah ter tako prihraniti novo investicijo v Celju, je odgovor jasen že zaradi transportnih relacij. Novi vozni park, potreben za razliko med povprečnim celjskim prevozom in prevozom z juga, bi terjal novo investicijo 192 vagonov, kar predstavlja 864 milijonov proč vrženega denarja. Proizvodnja superfosfata v Celju je utemeljena brez ozira na to, ali sedanji plini iz pražarne ogrožajo okolico ali ne. Da ima Cinkarna na razpolago žveplo kot odpadno surovino, je samo prednost za lokacijo nove, za Slovenijo in zahodni del Hrvatske absolutno potrebne tovarne superfosfata.

Cinkarna in neposredna okolica

Če bi danes iskali mesto za novo cinkarno, bi jo prav gotovo ne potisnili v neposredno strnjeno mestno naselje. Danes je to, žal, tako. Podobno srečujemo tudi v drugih starih industrijskih mestih. V Katowicach je n. pr. metalurški obrat v centru mesta. Za obstoj in nadaljnjo razširitev celjske Cinkarne govori toliko razlogov, da bi bilo nerealno misliti, naj se Cinkarna likvidira zaradi lokacije v strnjenem naselju. Potrebno je v urbanističnem načrtu upoštevati dejansko stanje in potrebo po razširitvi, istočasno pa preprečiti škodo, ki jo Cinkarna povzroča okolici.

Čeprav je Cinkarna v strnjenem naselju, stoji vendarle v tistem predelu mesta, ki je rezerviran za industrijo. Razširitev je možna na severnem in vzhodnem bloku tovarne. Določeno zapreko predstavlja sicer na eni strani Leskovškova cesta, na drugi strani pa Voglajna. Naloga bodočega načrtovanja je, da se komunalne potrebe in interesi Cinkarne vskladijo.

Kritičen je prostor za haldo. Ta problem bo možno rešiti v zadovoljstvo mesta in Cinkarne z uresničenjem programa o predelavi cinkove rajmovke.

Za celjsko železniško vozlišče obstoji nadalje problem novih količin materiala, ki bo prihajal in odhajal preko celjske postaje v zvezi s produkcijo v Cinkarni. Sedaj se letno dovaža po dovlačilnicah okoli 244.000 t blaga. V bližnji perspektivi se bo povečal dovoz na okoli 380.000 ton. Izdelkov se odvaža sedaj skupno letno okoli 62.400 ton, v bližnji prihodnosti pa bo skupni odvoz okoli 212.000 ton. Za to bo treba generalno preurediti industrijske dovlačilnice, kar je v zvezi s projektiranjem celjskega železniškega vozlišča sploh.

Kakor je na eni strani nadaljnja obremenitev celjske postaje pereč problem, tako lahko po drugi strani tudi trdimo, da povečana industrija in povečana postaja prispevata k razvoju mesta kot celote. Če tako gledamo, se mesto takega povečanja prometa lahko samo veseli.

Glede odpadnih plinov se mesto in okolica upravičeno največ pritožujeta. V letu 1956 je začelo mesto prvič sistematično ugotavljati škodo okoliškim kmetovalcem ter je Cinkarna ugotovljeno škodo tudi plačala. S tem seveda ni rešen problem niti za mesto niti za kmetovalce, še manj pa za Cinkarno. Začeti je treba z uresničevanjem smotrnega investicijskega programa, kakor je v tem članku nakazan.

Glede odpadnih vod spada Cinkarna med tiste industrije, ki onečiščajo vodni tok. Celjski industriji je mnogo na tem, da se vprašanje investicijskih odplak reši skupno za vso industrijo.

Poleg senčnih strani za mesto ne smemo prezreti tudi pozitivnih. Cinkarna zaposluje nad 1.200 delavcev in uslužbencev in tako živi direktno od dela v Cinkarni okoli 4000 ljudi, kar predstavlja $\frac{1}{7}$ celjskega prebivalstva. Od obstoja Cinkarne zavisi s tem avtomatično tudi odgovarjajoči del trgovske in gostinske mreže, obrtništva, ostalih komunalnih dejavnosti itd. Vrednost letne blagovne proizvodnje Cinkarne znaša okoli štiri in pol milijarde din in od tega dobiček 500—800 milijonov din. Za

mestni investicijski sklad prispeva Cinkarna letno okoli 57 milijonov din, za mestni stanovanjski sklad okoli 16 milijonov din, okrajnemu proračunu prispeva Cinkarna okoli 51 milijonov din itd.

Res je, da razvijajoča se celjska industrija ne prispeva k razvoju Celja kot turističnega mesta. Prezreti naravno lego mesta Celja za turizem bi bilo neodgovorno. Vendar imamo v svetu toliko zgledov, kako družiti koristno s prijetnim, da bi lahko tudi v Celju združili industrijsko in turistično dejavnost. Tudi industrija veča tujski promet. Žal pa sedanje hotelske razmere v Celju niti toliko niso kos obstoječim potrebam, da bi ob vsakem času dostojno sprejele vsaj tisti tujski promet, ki je v zvezi z industrijo.

Ker ima Cinkarna pogoje, da postane center slovenske industrije za kmetijske potrebe, bo važnost mesta Celja s tem zrasla. Razvoj metalurgije pa bo nadalje okrepil celjsko izvozno dejavnost. Celje ima z obstojem Cinkarne več pogojev kakor katerokoli drugo slovensko mesto, da postane eden izmed najvažnejših jugoslovanskih centrov za zunanjo trgovino z barvastimi metali.

OPOMBE:

¹ Orožen-Felicijan, Kratka gospodarska zgodovina Celja in okolice — Celje 1952.

² Orožen-Felicijan, Kratka gospodarska zgodovina Celja in okolice — Celje 1952.

³ Liddl Handbook of nonferrous metalurgy Principles and process, Mc. Graw — Hill Book Company Inc. New York and London 1945.

⁴ Belgijski metalurg ing. Tanier, konstruktor Tanierjevih cinkovih destilacijskih peči, je obiskal v letu 1951 celjsko Cinkarno kot izvedenec Organizacije združenih narodov ter je med drugim pripovedoval iz svojih topilniških izkušenj tu navedenemu primeru analogne primere.

⁵ Krantz, Die Entwicklung der oberschlesischen Zinkindustrie Katowitz 1911.

⁶ Statistische Zusammenstellung Metallgesellschaft A. G. 41 Jahrgang 1938—1952 Frankfurt a/Main 1953 — stran 30—35.

⁷ Detto, rudarska proizvodnja prikazana v tonaži dobljivega cinkovega metala.

⁸ Loskutov: Metalurgija cinka, stran 14, Metalurgizdat, Moskva 1945.

⁹ Izračunano na podlagi cenitve osnovnih sredstev v zvezi z revalorizacijo osnovnih sredstev z veljavnostjo per 1. I. 1953.

¹⁰ The outlook for key commodities A Report to the President by The Presidents Materials Policy commission, Volume II, June 1952.

IZKOPAVANJA NA SADNIKOVEM VRTU V CELJU

JOSIP KLEMENC

V Celju se dviguje na desnem bregu Savinje 40 m visoko, južno od Mestnega parka strmi Miklavški hrib. Nanj drži od Savinjskega mostu tako imenovana Rimska cesta, ki doseže v položnih serpentinah Miklavževo cerkev. Miklavški hrib je bil naseljen tudi v rimski dobi, pa so nekatere tukaj najdenih spomenikov vzdali v zidovje Miklavške cerkve. Na vzhodnem pobočju tega hrbita so našli 60 bronastih in srebrnih novcev.

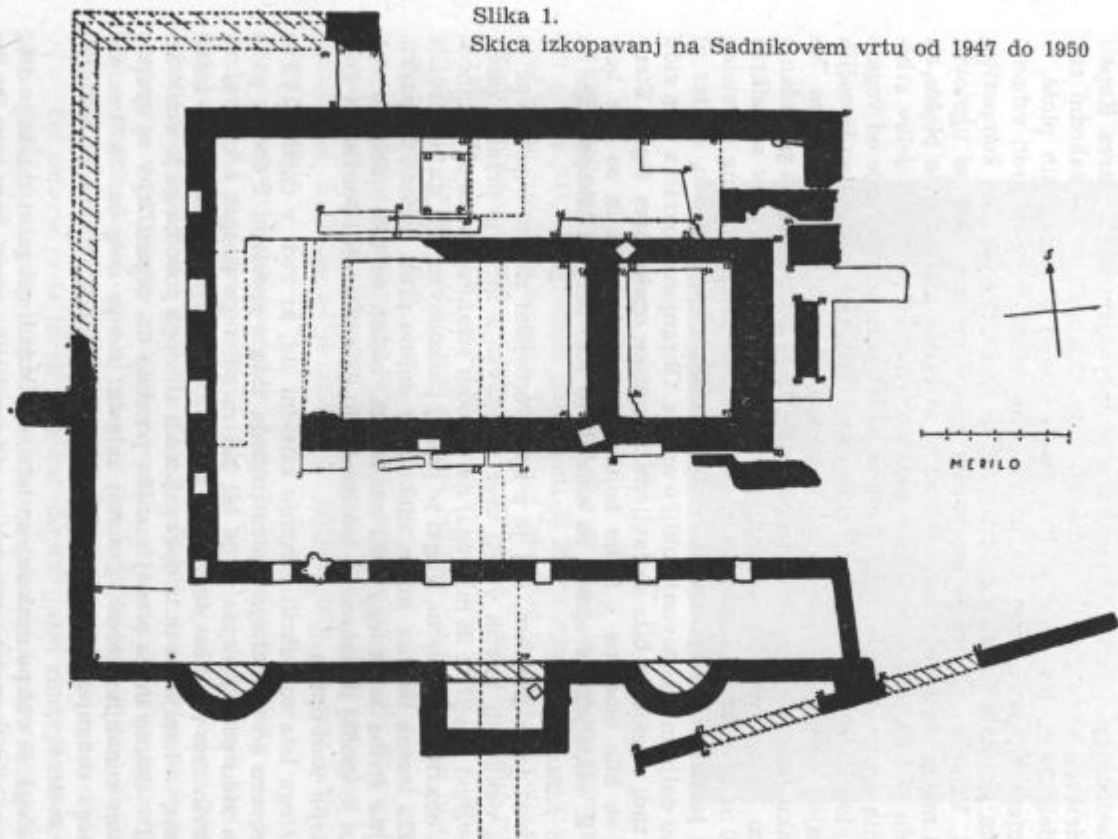
Miklavški hrib pada precej strmo proti severu le ob vzhodu se vije od Kapucinske cerkve proti zahodu dolga terasa, ki jo razdeli omejena cesta in več manjših drugih zemeljskih zajed na več delov. Na delu terase v bližini Kapucinske cerkve do prej imenovane Rimske ceste so našli pri graditvi vile »Danek« močno rimsko zidovje in tudi ostanke rimskega grobišča: v črepinjah razbite urne je ležalo bronasto, lepo patinirano prsno okrasje, na katerem je bil pritrjen bronast novc cesarja Maximiana. Na istem mestu so našli v globini 95 cm fragmente posod in dve zdrobljeni žari. V neposredni bližini so gradili leta 1947 sindikalni dom. Ko so kopali temelje so našli na tem mestu zelo mnogo ostankov keramike, tako predzgodovinske kakor tudi rimske, ki je služila prebivalcem, ki so na tem mestu zgradili svoja stanovanja. Nekaj keramike je pa prišlo semkaj po eroziji z vrhnjih delov Miklavškega hriba.

Mnogo predmetov rimske materialne kulture so pa našli tudi na manjših terasah, ki se vlečejo proti zahodu od Rimske ceste in so pravzaprav le organsko nadaljevanje planote s Kapucinsko cerkvijo. Zadnje rimske predmete, t. j. najbolj proti zahodu ležeče, so našli na nekdanjem Levstikovem posestvu, ki je danes last prof. Strmška. Med drugim so našli tukaj tudi lepo rimsko bronasto posodo. Vse terase od Kapucinske cerkve pa do konca Strmškovega posestva so bile posejane z vilami rimskih bogatašev.

Sadnikovo posestvo leži na terasi zahodno in južno od Rimske ceste. Proti zahodu ga omejuje precej globoka in ozka dolinica potočka. Na severni strani, ki pada skoro navpično proti Mestnemu parku ob Savinji, je pa meja deloma še ohranjeni rimski zid, deloma pa so na tej strani zgrajena razna poslopja in Sadnikova vila.

Dne 25. oktobra 1947 je pričel prof. Štefan Mlakar preiskovati omejeno zemljišče (sl. 1). Izkopali so sondo ravno nad zahodnim zidom, 3 m južno od severozahodnega opla, in sicer v dolžini treh metrov, široka pa je bila 1 m. Osemdeset centimetrov pod površino so našli na marmorno ploščo nad zahodnim zidom. Zid, nad katerim je ležala plošča, je bil sezidan iz kamna — lomljenca in vezan z malto iz živega apna, ki je bila

Slika 1.
Skica izkopavanj na Sadnikovem vrtu od 1947 do 1950

■ Temelji zidu, ohranjeni	Izkopani jarki
□ Marmorna podnožja stebrov ali deli arhitravov	▭ Preiskano zemljišče
- Zidovje je označeno po geografski legi. N. pr. severni zunanji zid

malo pomešana z drobci stolčene opeke. Odkopavali so še naprej zahodni zid po njegovi dolžini in odkopali še drugo marmorno ploščo. Zaradi jesenskega deževja in zime je bila kampanja za leto 1947 zaključena. Že na osnovi teh podatkov je bilo mogoče ugotoviti, da gre tukaj za rimsko zgradbo večjih dimenzij.

Naslednjega leta 1948 so pričeli z izkopavanjem že 22. marca. Kopali so pa delavci, ki so gradili sindikalni dom. Odkopali so cel zahodni zid, ki je dolg 19 m. Na njem je bilo vsega skupaj 5 marmornih plošč. V nadaljnjem izkopavanju so odkrili temeljno zidovje v smeri proti vzhodu. Na njem je ležalo 6 marmornatih plošč in en narobe obrnjen kompozitni kapitel. Vzhodno od tretje marmorne plošče na tem zidu so ugotovili povsod močne sledove požara. Vzhodno od četrte marmornate plošče na tem zidu je bilo tudi zelo veliko ostankov ometa kakor tudi delov arhitekturnih ornamentov iz štuka. Nato so nadaljevali izkopavanje od vogala obeh zidov v smeri proti jugu. Najprej so odkrili tlak, sestavljen iz večjih ali manjših rečnih oblic, ki so bile vezane med seboj z živim apnom. Na tem tlaku je ležala zelo močna plast sipa, ki je pa bil močno pomešan z žgalnino in ogljem. Pri nadaljnjem izkopavanju proti jugu so odkrili ca. 3,10 m od odkritega zidu, ki gre v smeri vzhod-zahod, drug paralelen zid, ki je pa kmalu spremenil svojo smer proti jugo-vzhodu, dokler ni dobil po daljšem izkopavanju obliko apsida. Ohranjena površina tega zidu kakor tudi apsida je bila sestavljena iz rimske opeke brez žigov. Stene apsida so bile ometane s finim belim ometom iz apna in so bile bele barve. Z odkritjem te apsida so končali to leto delo in izkopavanje na južnem zidu.

Ostal je še problem, kaj je z najsevernejšim zidom, čigar stene je bilo na nekaterih mestih videti brez izkopavanja in ki je držal v smeri zahod-vzhod v dolžini 26 m. Vogal na zahodni strani spaja ta zid s zahodnim že odkritim temeljem. Vogal je precej poškodovan, ker ga je porušila leta 1925 lesena baraka, ko je zdrknila v dolino proti mestnemu parku. Temeljna širina severnega zidu znaša 1 m, včasih še tudi nekoliko več. Sezidan je spodaj iz kamna — lomljenca, ki ga nadomešča ponekod v gornjih slojih tudi opeka.

Istega leta so odkrili zunanje zahodni zid, ki vodi v dolžini 13,5 m proti severu od zahodnega konca južnega zidu z apsidami. Pobočje pada ob tem zidu precej strmo in je bil zid zaradi tega podprt s kontrafori, od katerih smo najjužnejšega tudi odkopali. Zunanji zahodni zid je zidan iz kamna — lomljenca in iz opeke. Zaradi strmega pobočja ga je velik del zdrknil v dolino in ga precej manjka posebno na vogalu, kjer se spaja s severnim zunanjim zidom. Zunanji zahodni zid je dolg ca. 26,75 m. Od severnega zunanjega zidu je zelo malo ohranjenega in smo ga odkopali le par metrov.

Istega, še več pa naslednjega leta so odkopali cel južni zid, ki je dolg 31,50 m. Odkrili so četverokoten iz zidu nekoliko proti jugu pomaknjen prostor, katerega ves tlak je pokrit z estrihom. 2,25 m vzhodno od tod se pričinja druga polkrožna apsida. Očistili so tudi ves prostor od tega južnega zidu proti severu do delov marmornih arhitravov, ki leže tamkaj.

Kot tlak so povsod odkrili estrih. S čiščenjem so nadaljevali tudi na vzhodni strani, kjer so odkrili mnogo strešne opeke in v nekdanjih kletnih prostorih tudi glinasti antefiksium v obliki človeške glave (sl. 2). Med

Slika 2

izkopavanjem in odstranjevanjem sipa so našli še dve marmornati roki, ki držita bat, in ogromen palec tudi iz marmorja. V sipu so našli tudi več kosov rimskega denarja. Do konca leta 1949 je ostal nepreiskan samo srednji prostor in izkopavanje je bilo treba na nekaterih mestih poglobiti. Predvsem pa je bilo potrebno ugotoviti, kako daleč so segali zidani objekti in kako globoko leže njihovi temelji. To določiti, je bila naloga izkopavanja leta 1950.

Vodstvo izkopavanja je prevzela arheološka sekcija Slovenske akademije znanosti in umetnosti, kopali so pa dijaki višjih razredov I. celjske gimnazije. Z delom se je pričelo 5. julija s tem, da smo pričeli kopati dva jarka.

Jarek št. I (njegovega pričetka ni na priloženi skici) smo potegnili v smeri od juga proti severu, tako da smo lahko preiskali vse zidovje, na katero smo naleteli do severnega srednjega zidu. Njegova povprečna širina je znašala od 1 do 1,50 m. Na nekaterih mestih, kjer so se pokazale nekatere značilnosti, smo ga povečali in razširili, tako smo n. pr. ob severnem srednjem zidu spremenili jarek v sondo 2×3 m, ki je segala do tega zidu. Dolžina tega jarka je znašala ca. 53 m.

Od zidovja je ta jarek presekala najprej južni zunanji zid skozi sredino štirioglate apside (tako bomo ta prostor imenovali v bodoče). Tukaj je od tega zidu ohranjeno samo 1 m višine. Zid je zgrajen iz lomljenca, vendar je v določenih legah položenih več rimskih opek druga poleg druge, kakor da je to neka izolacija zidu proti vlagi ali pa je bilo to potrebno zaradi tehničnih ukrepov. Dalje je bil v tem prostoru presekani estrih

t. j. rimski tlak te apside, ki je bil zgoraj močno obžgan. Tukaj so že pri prejšnjih izkopavanjih našli mnogo žgalnine in sipa pomešanega z ogljenino. Izpod estriha je bil sloj navožene rumene ilovice. Okoli dva metra od preiskanega zidu je ležal 20 cm pod estrihom 1 m širok zid, ki drži od vzhodnega do zahodnega zidu štirioglate apside. Prostor med tlakom in zidom je bil nasut z rumeno ilovico. Estrih in pod njim ilovica sežeta do srednjega južnega zidu, ki je ohranjen različno visoko do 1,05 m, je pa nekoliko ožji od južnega zunanjega zidu. Skozi iste sloje drži jarek, širok samo 1 m, do dveh marmornatih blokov, ob katerih so napisane številke 26 in 27. Opozarjam, da se vse številke, ki so napisane na tej skici nanašajo na točke, ki smo jih rabili pri merjenju in risanju načrtov. Ta dva dela arhitrava ležita tik ob zidu, deloma na sloju estriha in ilovice. Ta zid je zelo slabo ohranjen, vendar je bil debel 1,25 m. Od tega zidu drži proti jugu jarek do južnega notranjega zidu, ki je ohranjen v višini 75 cm in je bil širok ca. 90 cm. Ta zid je zgrajen iz kamna-lomljenca in ga veže živo apno. Zunanje in notranje strani teh nazadnje omenjenih zidov t. j. severnega in južnega notranjega zidu so bile zunaj in znotraj ometane, tako da je bila njihova površina gladka. Jarek se proti severu razširi v 2×3 m veliko sondo, ki je bila na severni strani omejena od severnega srednjega zidu, ki je bil tukaj zelo skrbno izdelan iz kamna lomljenca in vezan kakor ostalo zidovje z živim apnom. Ta zid je tudi močnejši, saj znaša njegova debelina 1,20 m.

Jarek II., ki pa ni vrisan v priloženi skici, je tekel približno od istega mesta kakor jarek št. I., samo v smer vzhod-zahod, v dolžini ca. 35 m, a v povprečni širini 1,50 m. Vendar ga nismo kopali povsod enako globoko. S tem jarkom smo hoteli preiskati prostor južno od že odkritega zidovja, posebno pa oni del, ki leži med tem zidovjem in starim vodnjakom, čigar notranjost je obita z deskami, a njegova globina znaša ca. 16 m. Popolnoma pravilno je bilo mišljenje, da je ta vodnjak preskrboval z vodo niže ležeče stavbe, o katerih smo najprej mislili, da so rimske kopeli. Šele pri 37. metru izkopa smo prišli v bližino mesta, kjer je pronicala voda iz tega vodnjaka. Jarek smo nadaljevali proti zahodu še ca. 8 m. Sondo, kjer smo najprej naleteli na leseno korito 1,75 m pod površino, smo pa podaljšali kot jarek proti vodnjaku in v severovzhodni smeri, v kateri je tekla voda. Na ta način smo izkopali jarek v dolžini ca. 15,50 m, ki je pa bil različno širok: od 0,5 do 3 m, kakor so pač zahtevali ostanki najdenega vodovoda. Nedvomno je tekel ta vodovod do izvira, t. j. današnjega vodnjaka. Pričetek lesenih cevi je ležal 1,75 m pod današnjo površino. Ta visoka plast je nastala s počasnim nasipavanjem, saj smo našli v njej vsakovrstne ostanke keramike od leta 1830 v gornjih slojih do fragmentov r. sigillate spodaj.

Vodovodnih cevi je ohranjenih vsega skupaj samo 5 m. Od tega je ca. 3,5 m hrastovega korita, ki je narejeno iz enega debla (sl. 3). Znotraj je široko 18—25 cm, zunanja mera pa znaša ca. 30 cm po vsej dolžini. Visok pa je notranji prostor te cevi 12—15 cm. Pol metra severneje od tod smo našli korito iz mehkega lesa, dolgo 1,50 m, pod njim pa je ležala počez ravno taka deska, dolga 1,20 m. Sledili smo vodovod v smeri naj-

večjega padca proti severu še 5 m, nismo pa našli nobenih ostankov cevi, pač pa nekaj fragmentov rimske keramike. Terenska antiklinala nam pa tudi še sedaj pokaže, da je nekdanj tekla voda mimo omenjenih zgradb. To so nam pokazala tudi kasnejša arheološka raziskovanja.

Slika 3

Da bi natanko raziskovali celo zemljišče, smo izkopali še nekaj večjih ali manjših sond in jarkov, ki so na priloženi skici zaznamovani s črtkami ---, kakor je tudi tako označen prvi (I.) in največji jarek. Tako n. pr. smo izkopali ob zapadnem srednjem zidu sondo, globoko

Slika 4

ca. $1,50 \times 8$ m. Samo po sebi se razume, da smo vse na skici vrisane gradbene objekte popolnoma odkopali in prostor okrog njih in med njimi popolnoma preiskali (Sl. 4). Tako n. pr. je vrisanih v severozahod-

nem oglu velike zgradbe več zelo različnih zidov, ki nekateri ne spadajo skupaj, kar je razvidno iz zelo različnih zunanjih oblik, načina graditve in vmesnih profilov. Tudi prostor, omejen samo s črtami, označuje izkopani prostor. Sicer pa lahko mirno trdimo, da je bil prekopan ves na skici označeni prostor in še nekaj objektov zunaj njega. Povsod smo šli do sterilnih arheoloških plasti, česar prejšnja izkopavanja niso naredila. Zaradi tega smo morali odstraniti mnogo že izkopanega materiala, ki nas je oviral pri delu in smo ga nasipali tako, da smo povečali severno stran planote. Tjakaj smo odvažali tudi novo izkopani material. Tako n. pr. smo morali odstraniti zelo mnogo izkopanega materiala ob zahodni apsidi, ko smo morali ugotoviti, ali ima ta zgradba vodovodno napeljavo ali ne (sl. 5). Seveda smo pri tem prišli do mnogih novih rezultatov. Tako n. pr. smo ugotovili, da je ohranjena zunanja stena štirikotne apsise visoka 1 m, da pa je položen estrih šele 30 cm iznad temelja te zgradbe. Ugotovili smo tudi, da je ta del zgradbe fundiran na nasutem materialu, na rumeni ilovici in da je bil direktno vkopan v steno hriba.

Slika 5

Slika 6

Na notranji strani srednje zahodne stene smo izkopali že omenjeno sondo $1,50 \times 8$ m (sl. 6). Ta slika je v toliko nepopolna, ker manjka nad površino, ki jo vidite na sliki označeno z marmornim podnožjem za stebre, še kakih 90 cm močan sloj. Sestavljen je iz 40 cm debele humozne plasti, 50 cm močan sloj pa je pod njo in je segal skoro do ohranjene površine zidu. Sestavljen je bil zgoraj iz rimskega sipa, t. j. iz kamnja, fragmentov rimske strešne in gradbene opeke, ometa itd. V isti višini z zidom

in nad njim je ležala 5 cm močna plast žgalnine in marmornatega peska. Pod tem slojem se je nadaljevala proti vzhodu (desno od zida) 55 cm debela plast rimske sipine, sestavljene iz opeke, manjših kosov lomljenca, malte, rumene glinice, pomešane z ogljenino, peščenjakovih drobcev itd. Pod tem slojem je rumenkasta gruščnata (laporni peščenjak) plast z nekaj ostanki oglja. V globini 78 cm smo našli fragment črno pečene posode iz grobe ilovice, pomešane s kremenčevimi zrci. Ti različni sloji segajo povsod tik do zida v globino 168 cm, kjer zid preseka rdeče opečeni, ilovnati sloj, poln ogljenine in peska. Ta sloj pa ne leži vodoravno, ampak gre v lahkotni krivulji, dolgi 85 cm, proti vzhodu v deb. 3 cm do globine 188 cm. Spodnji sloj je zopet rimski sip, ki sega v globino do 2,50 m, od koder naprej je sama nedotaknjena rumena ilovica. Na vsak način nam ti različni sloji pokažejo, da se je na istem mestu večkrat gradilo, vendar ne vedno ob istem času. Le zadnji dve rimski periodi sta tukaj značilni za izkopano zemljišče.

Z jarkom, ki smo ga potegnili od severnega srednjega zidu do severnega zunanjega zidu, smo ugotovili višino in način graditve tega zidu. Zelo velik del ga manjka, ker je porušen povsod skoro do temeljev. Ohranjena višina tega zidu, kjer smo izkopali omenjeni jarek, znaša ca. 15 m. Njegov spodnji del je močnejši, in sicer je debel 1,50 m, 12 m visoko. Tukaj se pa na obeh straneh zoži za 25 cm, tako da je gornji del samo 1 m širok. Prostor med tem zidom in srednjim severnim zidom je bil izpolnjen z rimskim sipom, med katerim je bilo tudi precej žgalnine. Vse to je bilo pokrito z estrihom, ki je bil zgrajen med obema severnima zidovoma. Zgrajen je bil ta zid zaradi tega, da je kot podporni zid omogočil povečanje estriha, t. j. tlaka od severnega srednjega zidu do njega.

Med izkopavanjem smo odkrili še precej plitvo fundiran 75 cm širok zid, ki se skoro dotika južno-vzhodnega vogala stavbe z apsidami. Kljub vestnemu preiskovanju smo mogli ugotoviti le to, da je služil kot zaščitni zid proti hribu, ki se je tukaj dvigal, preden je bila zgrajena apsidalna zgradba. To stavbo so mogli pomakniti samo do njega, sicer bi ga bili morali porušiti.

Vzhodno od zidov, na skici narisanih, smo potegnili tudi še dva jarka, enega v smeri vzhod-zahod, drugega v smeri jug-sever. Nismo naleteli na ostanke kakih zgradb.

Izkopavanje na Sadnikovem vrtu je bilo precej bogato v pogledu raznih najdb. Saj ima inventar izkopavanja iz leta 1950 skoro 1200 števil. Predvsem je to keramika, nekoliko kovinastih fragmentov, 14 kosov bronastega rimskega denarja in mnogo gradbenih komadov, ki leže še danes na mestu, kjer smo jih izkopali.

Pri keramiki je močno zastopana domača provincialna. Razmeroma zelo malo je kosov terre sigillate iz galskih delavnic. Tudi fragmentov steklenih predmetov je razmeroma malo. Tipičnega predmeta iz prvega stoletja ni nobenega.

Cd izkopanih bronastih denarjev pripada edin kos cesarju Hadrijanu, pa še ta je tako izlizan, da ga je komaj prepoznati. 12 kosov pripada članom cesarske rodbine Konstantina Velikega, najmlajši kos pa je kovan za vlade cesarja Valensa († 378 n. e.).

Zelo veliko je bilo fragmentov strešne opeke in druge, toda brez žigov. Kos žlebne opeke, ki je ležala vrh slemena, se končuje z masko, ki ima odprta usta. Dolga je 55 cm, šir. 14 cm, visoka pa 10 cm (sl. 2).

Slika 7

Veliki gradbeni kosi so predvsem deli arhitravov in so označeni na skici. Arhitrav ob severnem zidu iz pohorskega, debelo zrnatega marmora je štirikrat profiliran. Na spodnji strani so še ohranjene vdolbine za železne klinaste spojke, ki so jih zalili s svincem (sl. 7). Semkaj spada

Slika 8

tudi vogalni kompozitni kapitel marmornatega stebra, ki je stal na jugozahodnem vogalu srednjega južnega zidu. Podnožje manjšega marmornatega stebra smo našli v štirih od petih apsidi (sl. 8).

Slika 9

Skulpturna dela so bila na Sadnikovem vrtu zelo slabo zastopana. Najznačilnejša sta dva kosa, ki predstavljata roko, držečo za ročaj bat. Dolžina večjega kosa, ki pa tudi ni cel, znaša 15 cm (sl. 9). Ti kosi so nedvomno pripadali Heraklejevim kipom. Kateremu kipu je bil odbit ogromni fragment palca leve noge, ki je dolg 7 cm, širok 6 cm, ne vemo. Na vsak način nekemu božanstvu (sl. 10).

Slika 10

Več ali manj ohranjeni ostanki zidov nam pokažejo v središču preiskanega prostora skoro 19 m dolgo in 8,5 m široko stavbo, ki ima po svoji notranji razdelitvi obliko svetišča, z vsemi tremi značilnimi prostori. Stavba leži v smeri vzhod-zahod, pred vhomom pa stoji še oltar. Ostanke drugih temeljev, ki jih je ravno na vzhodni strani svetišča precej (3), pripadajo prejšnjim gradbenim razdobjem. Vzhodni del svetišča je bil podkleten, saj smo ravno tukaj našli precej globoko antefixum. Gornji del te stavbe je bil bogato okrašen z zoborezom, akantovim listjem, jajčastim ornamentom itd. Ostanke teh gradbenih delov smo našli v sipu poleg temeljev teh zidov (sl. 11). K tej stavbi so pripadali deli arhitravov, ki leže ob njeni severni in južni strani. Iz njihovih dimenzij lahko sklepamo, da je bila stavba precej velika. Tlak stavbe je bil estrih, ki je segal do zidovja, na katerem so stali stebri. Ti stebri so bili del porticus, ki je oklepil svetišče. Po ohranjenem vogalnem kapitulu sodeč je bila stavba visoka do 10 m. V taki stavbi je lahko stal kulturni kip takih

dimenzij, kakor nam ga kaže fragment ogromnega palca. Obenem s tem svetiščem in pokritim portikom so zgradili tudi veliki oporni zid na

severni in zahodni strani (sl. 12). Tak zid je bil potreben na omenjenih dveh straneh zaradi tega, da so lahko povečali z nasipavanjem prostor okrog svetišča. Na južni strani tako zidovje ni bilo potrebno pa so

Slika 11

Slika 12

zgradili manjše stavbe z apsidami in kapelicami. Tukaj so verjetno stali kipi manjših božanstev, n. pr. Herakleja.

Verjetno je še pred prihodom Rimljanov v Celejo stalo na tej plati manjše svetišče, posvečeno domačim bogovom. To je stalo mogoče ravno na vzhodni strani kasnejšega svetišča. Kdaj je to bilo požgano, ne moremo z gotovostjo reči. Pač pa je zelo verjetno, da so zidali Rimljani za časa največjega blagostanja, t. j. za vlade cesarja Antonina Pija novo svetišče in ga obdali z novim stebričevjem. V njem bi naj stal ogromen kip, kateremu je pripadal najdeni palec. Kdaj so prizidali manjšo stavbo z apsidami, ne moremo ugotoviti. Na vsak način so bile vse stavbe z ognjem istočasno uničene. Verjetno je, da so jih v Konstantinovem času še uporabljali, gotovo pa je, da jih je Atila popolnoma razrušil.

Več let trajajoča izkopavanja na Sadnikovem vrtu sem podal le v glavnih potezah. Tudi za dokumentacijo sem navedel le nekaj najpomembnejših momentov. Vendar ves še ne publicirani material potrjuje navedene rezultate.

GRAD GORNJE CELJE

JOŽE CURK

Začetek gradov na slovenskem ozemlju je sorazmerno kasen ter zaostaja za splošnim razvojem evropske grajske arhitekture. V začetku samo na redko posejani gradovi se začno v začetku 12. stol. gostiti. Takrat nastanejo zametki mnogih naših gradov, katerih prvotno obliko pa si moremo bolj predstavljati, kot pa jo dejansko rekonstruirati, saj nam za to v večini primerov manjka trdnejših arheoloških dokazov. Kot pravi akademik Kos v svoji »Zgodovini Slovencev« p. 122, si moramo vse, kar se v virih do 12. stol. naziva grad (castellum, civitas, urbs, munimen, castrum), predstavljati kot utrjen dvor ali staro gradišče. To so bile večje, navadno lesene, včasih deloma zidane stavbe, obdane s palisadami ali jarkom in nasipom, le redko pa s kamnitim obzidjem. Pri njih nastajanju sta odločala gospodarsko-strateški in deželno-obrambni moment. Prvi se kaže v posesti važnejših ob poteh, križiščih in rečnih prehodih ležečih postojank, drugi v bližini vzhodne meje, ki v 12. stol. še ni bila ustaljena in je nujno terjala trdne obrambne točke. Dobro sliko povedanega nam nudi geografska skica savinjskih gradov, obsegajoča ozemlje od Sotle do Dobrovelj in od Konjiške gore do Save.

Grajsko arhitekturo, kot jo pojmujejo danes, namreč kot sintezo varnostno-obrambni in stanovanjskih faktorjev, je prineslo k nam tuje, predvsem nemško in furlansko plemstvo. Z uvedbo gradov je to plemstvo nadaljevalo tradicijo obrambne arhitekture na našem ozemlju, ki sega daleč — gotovo v prazgodovinsko obdobje — nazaj in se je v raznih dobah uveljavljalo v raznih oblikah (Rifnik). Seveda pri tem ne more biti govora o kakšni neposredni formalni kontinuiteti. Lahko pa se govori in se mnogokrat tudi ugotovi kontinuiteta geografskega položaja. Oblike teh zgodnjih gradov so bile različne: lahko so bili stolpastega, pravilnega ali nepravilnega, terenu prilagojenega tlorisa. Prva dva, posebno pa prvi tip, kažeta močne elemente rimske tradicije (rimski burgus limesa) in sta razširjena po južni Nemčiji in Furlaniji, tretji, severnjaški gradbeni princip je imel svoje središče na Saškem.

Nameni, katerim grad prvotno služi, dajejo gradu izrazit trdnjavski karakter, saj mora grad braniti odnosno obvladovati poti, križišča, dolinske, rečne in gorske prehode itd. Grad je zaradi varnosti, preglednosti in lažje obrambe postavljen na gorski hrbet, na kopasti ali stožčasti grič, na skalnato ostrogo, ali pa v ravnino ob rečni rokav in umetni pretok. Varujejo ga prečni ali krožni jarki, strmo padajoče skale ali steno, obzidja, ki se vzdigujejo nad nivo grajskega platoja itd. Z eno

besedo: grad je kot trdnjava zavarovan že po naravni legi, poleg tega je dostop do njega umetno otežen in njegov položaj umetno utrjen.

Običajna grajska oblika te dobe je stolp. Čeprav ta oblika ni edina, vendar pri nas prevladuje. Kot primer s celjskega terena navajam zgornji grad v Keblju na Pohorju. Z obliko stolpa je začela kamnita grajska arhitektura svoj razvoj, ki je dosegel vrh v baročni graščini. V romaniki in zgodnji gotiki je bil stolp navadno oglate oblike, zelo masiven in je imel več nadstropij. Mere in oblike tlorisa so bile različne. Trioglato obliko je imel Šalek, pravokotno odnosno kvadratno Celje, Vitanje, Lindek, peterokotno Konjice, Rifnik, okroglo Žovnek, Ojstrica itd. Medtem ko sta trikotna in peterokotna oblika stolpov izjemni in se ravnata po obliki skalnega podstavka, so okrogle oblike v celjskem bazenu precej pogoste. Prevladujejo seveda več ali manj pravilne četverkotne oblike tlorisov, katerih najizrazitejši, čeprav pozen primer predstavlja spodnji grad v Keblju na Pohorju.

Grad je kot edini ohranjeni primer srednjeveške profane arhitekture le težko vključiti v splošen formalno stilni razvoj, saj navadno nima časovno jasno določljivih in stilno izrazitih znamenj. Lepotno dekorativni element je pri njem zapostavljen, na prvo mesto stopa konstruktivno utilitarni, funkcionalno smotrni značaj arhitekture. Do pozne gotike, ki je šele uvedla lepотно izrazitejše gradbene elemente, služi za datiranje gradov predvsem gradbena tehnika in vsakokratna uporabljivost stavbnih objektov. Prvotno prevladuje izrazito varnostni moment, kateremu se kasneje pridruži stanovanjski, ki v poznejšem razvoju polagoma popolnoma nadvlada varnostnega ter spremeni grad v graščino in dvorec. Stolp se polagoma obzida s stanovanjskimi trakti, katerim je navadno dodana kapela kot duhovno in estetsko jedro gradu. Ti trakti se lahko naslanjajo na sam stolp, lahko pa tudi na obdajajoče ga obzidje, s čimer se stolpasti grad po videzu približa dvostolpnemu ali tabornemu tipu gradu. Vendar se stolp kot osrednji grajski objekt ohrani še skozi ves srednji vek, čeprav ne pri vseh grajskih konceptih, vendar pogosto zelo modificiran kot stanovanjski stolp.

14. stoletje pomeni za razvoj gradov važno dobo. To je čas notranje konsolidacije naših razmer: Fevdalna posest se arondira, ministerialstvo se utrdi, življenjske razmere se izboljšajo in s tem v zvezi naglo naraščajo zahteve po udobnosti. Trdnjavsko-stanovanjska skromna zasnova stolpastih gradov ni več zadoščala novim življenjskim zahtevam, ker je postala za nove razmere pretesna. Temu so fevdalci odpomogli, kot sem že dejal, z dozidavo novih stavbnih elementov, ki so bolj odgovarjali spremenjenim stanovanjskim in varnostnim principom kot stari. Grajski tloris se je začel večati in komplicirati, rasel je v šir in v višino, izjemno so celo nastajali poleg starih tudi popolnoma novi grajski koncepti — z eno besedo, grad je začel postajati to, kar danes splošno pojmujejo kot »grad«. Tloris dozidanih objektov se navadno ravna po obliki terena, pa bodisi, da so objekti stolpu dozidani ali pa postavljeni na rob grajskega terena odnosno na starejše obzidje, pri čemer nastajajo več ali manj zaprta notranja dvorišča nepravilnih oblik. Zanimivo je, da

včasih pomnoži ali nadomesti starejši stolpasti grad, novi tako imenovani »stanovanjski stolp«, katerega najlepši primer je ravno na celjskem gradu. Tu se je seveda značaj stolpa spremenil v smislu novih pogojev. Stolp se je povečal in razširil, debelina zidov je proporcionalno popustila, predvsem pa so se pomnožile in povečale okenske odprtine, ki so se deloma že pomaknile tudi v spodnja grajska nadstropja in celo pritličje (vhod!).

V 15. stoletju je začel prvotno nepravilni tlorisni koncept vedno bolj nadomeščati več ali manj pravilni, naravno naključno obliko zemljišča premagujoči koncept, kateremu se je kmalu pridružilo tudi skrbnejše upoštevanje lepotnih elementov. Gradove ne oblikujejo več samo varnostni, gospodarsko strateški momenti, ampak tudi oziri na stanovanjske udobnosti. Golo konstruktivne elemente začno prekrivati lepотно poudarjeni faktorji, gradovi se polagoma spreminjajo v vedno udobnejše rezidence (celjski mestni grad, palača-grad pred graškimi vrati, mariborski mestni grad itd.).

Vojne druge pol. 15 stol. in turški vpadi so terjali utrjevanje obstoječih gradov. Masovna uporaba strelnega orožja je terjala spremembe v grajskih konceptih. Medtem ko sta druga pol. 14. in prva pol. 15. stol. oblikovala gradove bolj v stanovanjske rezidence, sta druga pol. 15. stol. in 16. stol. ustvarjala zopet gradove-trdnjave. Pri tem po možnosti nista žrtvovala stanovanjske udobnosti, ampak sta obrambo prenesla na periferijo, na obzidje utrjeno s stolpi in jarki. Princip utrjevanja, ki izkorišča obrambne prednosti terena in varovanja šibkejših grajskih točk, je ostal enak, kot je bil na začetku razvojne poti gradov, samo da je bil tedaj neposredneje povezan s stanovanjskim elementom kot sedaj. Oblika grajskega tlorisa in njegove silhuete je redoma postala pravilnejša in se ni več toliko ozirala na obliko terena kot poprej. Pri tem so se potezi obzidja ali neposredno naslonili na starejše grajsko jedro ali pa ga v večjem odnosno manjšem razmaku opasali. Poleg okroglih in oglatih stolpov so se pojavili tudi bastioni kot nove oblike utrd. Pri teh prezidavah in dozidavah so imeli glavno besedo razni potujoči italijanski arhitekti, gradbeniki in kamnoseki, ki so od začetka 16. stol. dalje preplavljali alpske in tudi naše dežele. Opisani grajski koncept, ki je rad poudarjal varovalno obrambni moment, je ostal v veljavi vse do konca 16. stol., ko so se začeli uveljavljati novi dotlej nepoznani lepотно-udobnostni arhitektonski elementi, predvsem arkadni hodniki in velikopotezna stopnišča. Ti elementi seveda niso imeli samo dekorativnega namena, ampak naj bi tudi udobneje povezovali razne dele grajskega kompleksa v celoto in tako omogočili lažjo komunikacijo med posameznimi prostori. Graščine, ki nastajajo v tej dobi (konec 16., 17. in začetek 18. stol.) imajo izrazit poudarek na stanovanjsko udobnostnem momentu, obrambni element pa se prelevi v dekorativnega in nekoliko psihološko utemeljenega gosposkega (stolpiči, rizaliti itd.). Prevlada pravokotni tip gradu, ki se zida v nižini kot gospodarski center gosposčin. S tem v zvezi je zanimivo opazovati, kako začnejo gospodarska poslopja rasti, kako se večajo in trgajo ter oddaljujejo od stanovanjskih. To diferenciranje je

posebno očitno v 18. stol., ko se začno uveljavljati paviljonski tipi gradov, ki prehajajo v podeželske rezidence in dvorce. Tlorisni pravokotnik nadomesti kljuka, podkev ali celo daljica. Obrambni moment dokončno izgine, stanovanjski moment prehaja v izrazito udobnostno razkošni moment ter izzveneva v toku 19. stol. v raznih podeželskih dvorcih, lovskih vilah, pristavah itd. Razvoj gradov se konča tam, kjer se je začel, v podeželskem dvorcu, samo da na mnogo višji arhitektonski in stanovanjsko-udobnostni stopnji.

V naslednjem odstavku bom skušal vplesti nastanek in razvoj celjskega gradu v splošni razvoj grajske arhitekture, opozarjam pa, da je imel celjski grad v tem razvoju izjemen položaj, saj je bil dobro stoletje sedež najmogočnejše fevdalne dinastije na slovenskih tleh. S padcem te dinastije je prenehal tudi njegov arhitektonski razvoj. Vse, kar je novi vek na gradu ustvaril, je bilo omejeno le na vzdrževanje in predelovanje že obstoječega, tako da se je srednjeveška koncepcija tega obsežnega grajskega kompleksa ohranila v skoraj nepotvorjeni obliki do danes.

Kot sem že omenil, ne moremo postaviti nastanka zidanih gradov pri nas pred leto 1100, ampak kvečjemu v prvo pol. 12. st. Takrat so nastajala jedra naših najstarejših gradov: Maribora, Ptuja, Cmureka, Dravograda, Vitanja, Konjic, Planine, Žovneka itd. Tudi Celje v tem oziru ne more biti izjema, zato je vsako datiranje v dobo pred l. 1100 napačno. Prvi in obenem zadnji Savinjski mejni grof (marchio de Soune), ki se imenuje po Celju, je Gunther marchio de Cylie iz furlanskega rodu Hohenwarte-Pozzuolli, stranske veje Vovbrških grofov. Omenja se večkrat med leti 1123—1137 in je padel l. 1140. v bojih pred Regensburgom. Njegovo posest, med njimi Celje, je podedoval njegov bratranec Ulrik I. Vovbrški in njegovi nasledniki, ki so jo imeli, dokler niso izumrli l. 1322.

Grof Gunther je prišel v posest Celja preko svoje matere iz rodbine Pilštanjskih, ki so imeli precej posestev tudi v Furlaniji prav v bližini Pozzuolija. Kot mejni grof je Gunther vodil Savinjsko marko med leti 1123—1140 in v to dobo je treba staviti tudi nastanek prvega celjskega gradu — stolpa. Če hočemo biti še bolj konkretni, lahko rečemo, da je moral prvi celjski grad nastati v deceniju med 1120—1130, saj se Gunther v naslednjem deceniju že imenuje po gradu »de Cylie«. Grajski graditelji so bili najverjetneje furlanski mojstri, ki so bili v tem času edini zmožni zidati v kamen, kakor sodimo, da je bil zidan prvotni celjski grad. Njegovo lego moramo iskati na mestu sedanjega notranjega gradu, njegovo zunanost pa si predstavljati po ohranjenih analognih primerih v Čretežu pri Mokronogu, Kranclu nad Škofjo Loko in Keblju na Pohorju. V prvih dveh primerih imamo opraviti s kvadratnima, v zadnjem z okroglim stolpom. Mere so pri Čretežu: 10,60, 10,50 m, debelina zidu ca. 2,50 m, pri Kranclu: 13 do 13,25 m, debelina zidu ca. 2,50 m, pri Keblju premer ca. 13,20 m, debelina zidu ca. 2,10 m. Originalne višine niso v nobenem naštetih primerov ohranjene, vendar segajo pri Čretežu stene deloma še v tretje nadstropje, kjer se zid očitno stanjša, Pri Kranclju se višina ne da ugotoviti, pri Keblju pa sega v drugo nadstropje. Lahko se reče, da je bila povprečna višina teh stolpov 3 do 4

nadstropja. Vhod je bil prvotno v I. nadstropju, šele kasneje se je preselil v pritličje.

Ker so bili stolpasti gradovi po obliki, razvrstitvi prostorov, zunanji podobi itd. med seboj precej podobni, ni shematična rekonstrukcija njihove prvotne oblike posebno težka naloga. Obdajala sta jih obzidje ali palisadasti nasip in jarek, preko katerega je držal lesen vzdigni mostič. V obzidju so bila ozka vhodna vrata, pod njegovim zobčastim vencem pa je bil speljan obrambni hodnik. Na dvoriščni strani so k stolpu ali obzidju v kasnejši dobi radi prislanjali stranska poslopja. Debelina stolpnega ostenja se je proti vrhu nadstropje za nadstropjem stanjševala. Svetlobne line so bile ozke in brez vsakega lepotnega poudarka. Stropi so bili leseni, samo v pritličju, kjer je bilo skladišče ali grajska ječa, je bil čestokrat zidan obok. Vhod v pritličje je držal iz I. nadstropja skozi odprtino v stropu. Prostori za bivanje so bili v vrhnjih nadstropjih. Stanovanjske potrebe so bile omejene na najnujnejše, šele kasneje se uveljavlja prizadevanje za večjo stanovanjsko udobnost. Stolp je pokrivala piramidasta ali stožčasta streha, pod katero je bil speljan obrambni hodnik. Posamezna nadstropja in podstrešni obrambni hodnik so vezale med seboj lesene stopnice, ki so se dale v primeru nevarnosti odstraniti.

Podoben videz je moral imeti tudi prvotni celjski grad, ki je imel kot grad mejnega grofa gotovo kamnito obzidje in verjetno tudi kaka stranska poslopja. Na njem so živeli ministeriali Vovbrških grofov, med katerimi se ca. 1185 omenja neki Bernhardus de Cylie. Za mogočne Vovbržane je celjski grad predstavljal samo eno izmed postojank na njihovih široko razpredenih posestvih po Koroškem in Štajerskem. Gotovo so se na svojih potovanjih večkrat ustavljali na njem, posebno potem, ko se je zaselek Celje že razvil v trg, vendar v njem niso nikoli stalno prebivali.

Novo obdobje Celja in njegovega gradu se začenja potem, ko so izumrli Vovbrški grofje l. 1322. Vdova zadnjega Vovbržana Hermana Elizabeta Goriška in njen nečak Ulrik IV. Pfannberg sta zastavila dne 30. januarja l. 1323 koroškemu deželnemu maršalu Konradu Auffensteinu celjsko gosposčino, t. j. grad, trg, stolp v trgu, v njem bivajoče plemenitnike z moštvom, tržane in tržno posest za dobo treh let. Ker Konrad Auffenstein po treh letih ni hotel vrniti zastave, katero je terjal zase Friderik Žovneški, je prišlo med njima do vojne, ki je trajala od l. 1327 do l. 1331. Končala se je septembra 1331 s spravo, po kateri je moral Konrad Auffenstein izročiti polovico gradu in gosposčine Frideriku Žovneškemu, drugo polovico pa je še obdržal zase. Vendar ne za dolgo. Denarna pogodba z dne 28. februarja 1333 je prinesla Žovnečanom tudi drugo polovico Celja. Od tega leta naprej nastopajo Žovnečani kot edini gospodarji Celja ter postanejo dne 16. aprila 1341 s cesarsko diplomo, izdano v Münchenu, grofje Lemberški, navadno imenovani grofje Celjski ali Celjani.

Stavbna zgodovina današnjega gradu se začenja šele z nastopom Žovnečanov. Kot vse kaže, je Friderik I. stari, stanovanjsko primitivni,

verjetno v bojih za njegovo posest poškodovani vovbržanski grad odstranil ali vsaj tako prezidal, da ni ostalo od njega ničesar ohranjenega. Nikakor namreč ne moremo nastanka današnjega gradu postaviti pred dobo naše »visoke« gotike, t. j. pred leto 1300; bolj določno pa ga datiramo v leta po usodnih dogodkih, t. j. po letih 1331—1333.

Arhivsko je izpričano, da je Friderik I. po l. 1333 grad prezidal in povečal, utrdil in priredil za stanovanje. Seveda tako obsežen grajski kompleks ni mogel nastati naenkrat, ampak postopoma, čeprav ne smemo dobe nastajanja raztegniti predaleč v 14. stol.

Gotovo je najstarejši del gradu njegovo zapadno, stanovanjsko jedro, ki leži na pomolu iz triadnega apnenca. Ta pomol pada prepadno proti zapadu in jugu, proti vzhodu in severu pa ga omejuje deloma naraven, deloma umetno poglobljen jarek. V pomol se iz severozapada zajeda globoka skalna razpoka, katero so graditelji premostili z obokom (kot pri Goleževem gradu nad Vitanjem), da so pridobili na razpoložljivem prostoru. Osrednji objekt tega stavbnega kompleksa je mogočen stanovanjski stolp, ki predstavlja stavbno-zgodovinski zaključek v razvoju stolpastega tipa gradu. Strateška funkcija tega stolpa je očitna: proti vzhodu obvladuje velik del predgradja, notranji jarek in notranje medzidje, proti zapadu pa štiti s svojo mogočno široko fronto občutljivejše stanovanjske predele (stolpasta palas) grajskega jedra.

Mlajšo etapo v gradbenem razvoju predstavlja njegov vzhodni del, zelo obsežno predgradje, ki je zasedlo ves položnejši vzhodni greben grajskega hriba. Približno v sredini predgradja se dviga griček, katerega umetno pripravljena plošča nosi tako imenovani »Friderikov stolp«. Tudi vloga tega izrazito obrambnega stolpa je jasna: Obvladati predgradje, braniti glavni vhod in dostop do grajskega jedra in služiti kot opazovalnica grajske okolice.

Gotovo je bil grad v celotnem konceptu zasnovan že za vlade Friderika I. († 1360), čeprav sta ga Herman I. († 1385) in Herman II. († 1434) še dopolnjevala. Za grofa Friderika II. († 1454) se ve, da je na gradu marsikaj spremenil in popravil, ohranjeni so tudi računi za popravila v letih 1567—1579. Vendar vsa ta dela in popravila niso bistveno spreminjala grajskega koncepta, zato se lahko mirno reče: grad je v glavnem produkt 14. stol., 15. in 16. stol. sta ga le nebstveno spreminjala, pravzaprav sta ga bolj vzdrževala kot dopolnjevala.

S spremenjenimi političnimi, vojaškimi in ekonomskimi razmerami v 17. in 18. stol. je grad izgubil svoj smisel ter je začel, prepuščen usodi, polagoma propadati. V sredini 18. stol. grad ni bil več uporaben za stanovanje. Ko ga je cesarica Marija Terezija l. 1750 prodala skupaj s celjsko gosposčino grofu Antonu Gaisrucku (sambt allen Hoheiten und Zugehoerungen), si je ta postavil v zameno za mestni grad (katerega je cesarica pridržala za erar), novo graščino, imenovano Novo Celje in tja prenesel sedež gosposčine. Usodno je, da je Gaisruck imel stari grad za kamnolom gradbenega materiala. Tako so grofovi delavci začeli v letih 1754—1760 z rušenjem, ki je nato trajalo skoraj 100 let in katerega rezultat so današnje razvaline. Najprej so gradu sneli ostrešje, nato so

mu pobrali mnogo obdelanega kamenja in drugih porabnih predmetov ter to vse skupaj porabili pri zidavi Novega Celja.

Ko so Gaisrucki l. 1802 finančno bankrotirali, je kupil celjski grad za 30 forintov bližnji kmet Andrej Gorišek. Ta je grad spremenil v pravi kamnolom ter napravil ogromno škodo s tem, da je pobral in razprodal večino klesanega in kamnoseško obdelanega kamenja ter nam tako vzel elemente, s katerimi bi lahko določneje ugotavljali stavbni postanek gradu.

Gradu se je končno usmilil grof Wickenburg, ki ga je leta 1846 kupil od Goriškovih, ustavil nadaljnje pustošenje ter grad podaril štajerski deželni vladi, da ga ohrani. Tako je stoletni dobi rušenja sledila doba, ki ji gre za to, da ohrani ta najmonumentalnejši fevdalni spomenik srednjega veka na naših tleh.

Preden preidem k nadrobnejši analizi grajskih razvalin, bom še nekoliko kritično premotril nekatere pisane in predvsem slikane vire, ki nam lahko služijo kot dopolnilo k pravkar očitranemu postanku starega celjskega gradu.

Izmed virov 15. stol. je omeniti samo »Itinerarium« Pavla Santonina, kanclerja oglejskega patriarha in kardinala Marca Barba. Kancler se je mudil ob vizitaciji dne 3. junija l. 1487 v Celju ter opisuje celjski grad takole: »Dober streljaj pod mestom se vzdiguje hrib, ki ima na kopi zelo močno utrjen grad. Ta grad nima z mestne strani nobenega dostopa, kajti tod je globok prepad. V gradu se vidi poleg lepih in smotrnih stavb trojno obzidje, ki dela grad z vseh strani nezavzeten. Tukaj so prvotno stolovali gospodje grofje, ki so že vsi izumrli, danes pa živi v njem cesarski namestnik«.

Več kot Santoninov spis nam povedo o gradu poročila iz let 1565 do 1579. Dne 23. oktobra 1565 poroča vicedom Ludvik Ungnad notranje-avstrijski vladi, da je grad zaradi hudega vetra in visokega snega v pretekli zimi v zelo slabem stanju in da je nujno potreben popravila. Grad so začeli popravljati l. 1567. Potrebni les so dobili iz gornjegrajskih škofijskih gozdov, opeko pa iz opekarne, ki so jo postavili pod gradom in jo pozneje spremenili v hlev. Delo sta vodila Celjan *Daniel Nastinger* in Kranjec *Francesco Debugan*. Postavili so nov most do gradu. Na zunanem dvorišču proti mestu so zgradili namesto starega poškodovanega novo obzidje, opremljeno s strelnimi linami in nadzidki. Pri zunanjih vratih so odstranili stolpič ter ga nadomestili z večjim štirioglatim stolpom z oboki v notranjosti. Na velikem stolpu, ki mu je slabo vreme skoraj popolnoma pokvarilo vogale in streho, so popravili ogale, štiri strope in streho. Tudi »sprednji« ali »lažni« stolp s stražarnico proti Savinji je bil obnovljen. Na velikem stolpu so bila na vrhu nameščena tri železna kolesa z razbitimi ročkami, enako na skalah proti mestu po dve iz časa nadvojvode Ferdinanda, toda ročke in kolesa so zgnila. Mali stolp pri konjskem hlevu je bil utrjen z železnimi spojkami, hodniki na obzidju obnovljeni, zunanja cisterna očiščena in popravljena. Za obnovo hodnikov so porabili 3000 desk in 9000 žebeljev. V notranjosti gradu sta bili zgrajeni 2 novi sobi s pečmi in okni ter povezani s palačo

po hodniku, pokritem s hrastovino. Gornji strop je dobil nove podpornike, pri notranji cisterni so bile utrjene žlebnice za deževnico. Leta 1573 so bile pri notranjem vzdiznem mostu nameščene močne verige. Vendar leta 1579 dela še vedno niso bila gotova. Po komisijskem poročilu so še manjkala steklarska in mizarska dela, na hodnikih tlak, dimniki še niso bili popravljeni, pod v sobi za služinčad, ki je mejila na palačo, je bil gnil, notranji cisterni pa je manjkal kamniti venec ...

Iz navedenih poročil lahko sklepamo, da je bil grad v sredini 16. stol. močno zapuščen in zanemarjen. Obnoviti so morali zunanji in notranji vzdizni most ter na južni strani predgradja zgraditi na mesto starega poškodovanega novo obzidje s strelnimi linami in nadzidki. Obnove potreben je bil tudi Friderikov stolp, ki je imel, kot vidimo, štiri nadstropja in je bil prekrit s sedlasto streho. Pri zunanjih vratih je bil zgrajen nov štirioglat stolp z obokano vežo. Obnovljen je bil tudi šalasti stolp s stražarnico na skrajnem zapadnem koncu gradu. Tukaj je bila zopet vzpostavljena nekaka žičnica na kolesih, ki je omogočala varen prehod preko prepadne stene pod gradom. »Mali stolp pri konjskem hlevu« je najverjetneje oni ob severnem obzidju predgradja blizu Friderikovega stolpa, gotovo pa ne skrajni vzhodni stolp. V teh letih je bila očiščena in obnovljena zunanja cisterna (sedanji venec z nerazločnim grbom in letnico 1586 je vzet iz tako imenovanega Jožefovega dvora na Dolgem polju!), notranja pa je dobila nove žlebnice, čeprav je ostala brez venca.

Od grajskih prostorov, katere omenja to poročilo, lahko lokaliziramo sobo za služinčad, »ki je mejila na palačo«, v severni stolp notranjega gradu, obe novo zgrajeni sobi pa v notranje dvorišče, kjer so vidni ostanki stopnišča in lesenega mostovža, ki je povezoval oba stolpasta dela notranjega gradu.

Obzidje predgradja je bilo v celoti opremljeno z lesenimi obrambnimi hodniki, za obnovo katerih so porabili med leti 1567 in 1579 3000 desak in 9000 žebļjev. Obzidje notranjega gradu iz terenskih razlogov lesenih hodnikov ni potrebovalo.

Ker bom poizkus rekonstrukcije gradu izvršil kasneje, se za sedaj ne mislim dalje muditi niti pri citiranih poročilih niti pri mlajših virih, ki nam ne nudijo porabnih podatkov. Prehajam raje na ilustracije, ki nam kažejo podobo celjskega gradu v naslednjih dveh stoletjih. Med njimi je posebno omeniti: Clobucciarichevo skico gradu iz leta 1603 (pogled z juga), G. M. Vischerja bakrorez iz ca. 1680 (pogled z juga), rudiment freske iz ca. 1690, ki jo imamo v Mestnem muzeju v Celju (pogled z juga), in skico neznane proveniencie iz konca 17. stol., ki nam kaže pogled na grad s severne strani. Vse omenjene slike so shematične, vendar nam bo s primerjanjem vseh štirih pozneje vendarle uspelo rekonstruirati verjetnostni videz gradu v času, ko je še opravljal svojo življenjsko funkcijo.

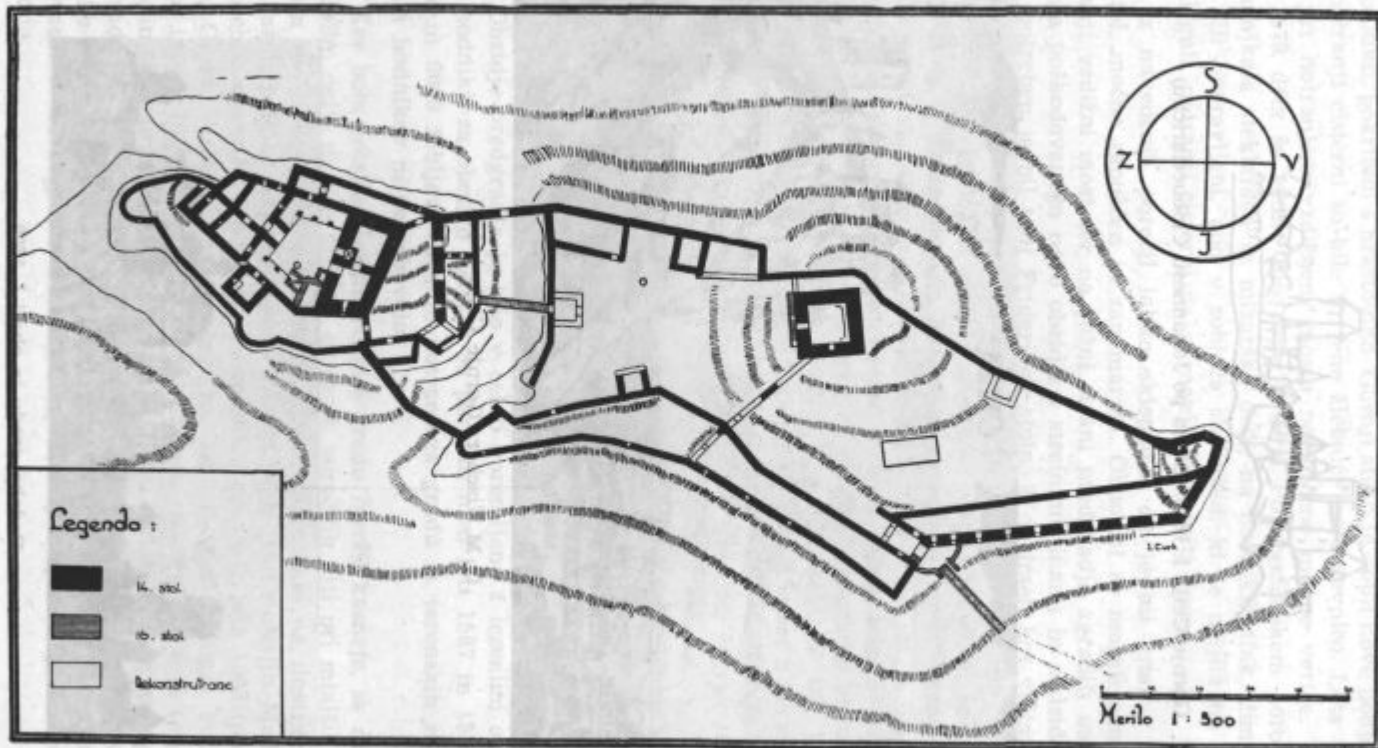
Gornje Celje l. 1603. (Skica po Johannesu Cloucciarichu)

G. M. Vischer: Gornje Celje l. 1681

Podoba gradu iz okoli l. 1690

Grad Gornje Celje

Ker je napol zapuščeni grad v 18. stol. izgubil nasproti mestu svojo veljavo, posvečajo slikarji tega stoletja večjo pozornost natančnemu podajanju mesta kot pa gradu. Zato iz slik 18. stol. n. pr. Maksimiljanova božjepotna podoba iz začetka 18. stol., Cerronijeva skica iz ca. 1765, akvarel iz ca. 1776, votivna slika »Sv. Florijan gasi Celje« iz ca. 1780, ne moremo razbrati kaj več kot splošne konture gradu. Isto velja tudi za slike 19. stol., ki nam shematično naznačujejo grajske razvaline: Runka-Zieglerja bakrorez iz ca. 1815, Wachtlova litografija iz ca. 1830, Kuwassegova litografija iz ca. 1840, Reichertova iz 1856, itd. Z njimi si enako kot s takratnimi opisi (G. Seidl, R. Puff) ne moremo mnogo pomagati. Vse so namreč premalo natančne in premalo kritične, da bi jih mogli resneje upoštevati pri ugotavljanju prvotnega stanja gradu.

Zato bomo pri poskusu rekonstrukcije prvotnega grajskega stavbnega organizma ostali vezani predvsem na natančen tločrt in na znanstveno kritičen ogled grajskih razvalin ter se bomo le deloma posluževali primerjalne razlage vseh ostalih virov, ki so nastajali v času, ko je grad še opravljal svojo življenjsko funkcijo.

Grad leži na pomolu triadnega griča, ki pada v zahodnem delu strmo proti Savinji, v vzhodnem pa v nekoliko položnejše rebri Zagradja. Oblikovitost tal je povzročila razporeditev in organizacijo grajskega organizma, ki razpada v dva dela: v pravi grad na triadni skali, ki je vsestransko strmo, deloma prepadno zaključena in v mnogo večje predgradje, ki leži na položnejšem vzhodnem hrbtu in ki dosega svojo najvišjo točko na deloma nasutem platoju Friderikovega stolpa. Predgradje je obdajal kot umetna zapreka zunanji jarek v deloma umetno urejeni razpoki, ki je kot notranji jarek ločevala grad od predgradja. Grad sam jarka zaradi svoje lege na skali ni potreboval.

Ves grajski kompleks je obdajalo visoko obzidje, ki se je uravnalo po oblikah terena in po njegovih višinskih razlikah ter se je občutneje znižalo samo v skrajnem zahodnem delu gradu nad prepadnimi stenami grajskega griča. Obzidje, opremljeno s strelnicami, nadzidki in lesenimi hodniki, so utrjevali stolpi, ki so bili razmeščeni tako, da so ščitili vse občutljivejše točke grajskega obrambnega sistema. Bili so skoraj simetrično razporejeni, po štirje v severnem in južnem ter po eden v vzhodnem in zahodnem delu gradu. Vzdolž obzidja je bilo torej deset stolpov, kar je zadoščalo za učinkovito periferno obrambo grajskega kompleksa.

Če hočemo razumeti obrambno organizacijo gradu, moramo proučiti obe enoti, ki sta jo sestavljali: predgradje in grad. Vsaka od njih je predstavljala organizem zase, obe skupaj pa sta bili povezani v končni smoter, da bi bila varnost grajskih prebivalcev čim večja.

Obrambna organizacija predgradja se je opirala na zaključeni sistem, ki so ga sestavljali: bergfrid, stolpi, medzidja, obzidje in jarki. Namen te organizacije je bil otežiti, kolikor ne kar preprečiti predor sovražnika do pravega gradu.

Jedro tega sistema je predstavljajal mogočni bergfrid, ki je služil kot komandni in opazovalni stolp in kot zadnje pribežališče branilcev predgradja, ki so iz njega lahko preprečevali sovražniku uspešen naskok na

pravi grad. Njegova lega v sredini predgradja na vzvišenem skalnatem, deloma nasutem platoju in njegova višina sta omogočali njegovi posadki, da je obvladovala v akcijskem radiju 70 m celokupno predgradje z zunanjim in notranjim jarkom vred.

Ob robu predgradja vzdolž obzidja in jarkov se je raztezala periferna obrambna linija, ki je bila v aktivni povezavi z bergfridom, v katerem je imela svoje središče. Sestavljali so jo veliki peterokotni vzhodni stolp, štirioglati vhodni stolp, medzidje med njima, medzidje vzdolž južnega obzidja, stolpič ob severovzhodnem delu obzidja, zid, ki je delil južno medzidje in predgradje v dve polovici, oba stolpa v notranjem predgradju in končno stolp in obzidje vzdolž notranjega jarka. Če pogledamo na florisu razmestitev naštetih obrambnih elementov iz strateško-defenzivnega gledišča, vidimo njih premišljeno lokacijo v okviru grajskega trdnjavskega sistema.

Veliki peterokotni stolp na skrajnem vzhodnem delu gradu je služil kot stražarnica in opazovalnica ter kot zaščitnik tega najbolj perifernega gradu. Njegov glavni namen je bil obvladovati dohodno cesto, ki se je pod njim v polkrogu sukala iz smeri zahod-vzhod v smer vzhod-zahod tako, da je imel napadalec vedno izpostavljeno svojo nezaščiteno desno stran obrambnim učinkom trdnjave.

Štirioglati vhodni stolp je bil postavljen med leti 1567—1573 na mestu starejšega manjšega. Opremljen je bil s segmentnim barbakanom in z vzdignim mostom. Imel je obokano pritlično vežo, iz katere so držala vrata v obe nekoliko vzdignjeni medzidji in v še višje predgradje.

Med vzhodnim in vhodnim stolpom se je raztezalo medzidje, ki je bilo opremljeno z desetimi strelnimi linami. Iz njih je bilo mogoče obstreljevati boke sovražnika, ki je napadal glavna grajska vrata.

Od vhodnega stolpa proti zahodu se je razprostiralo drugo medzidje, ki je segalo prav do prepadnega notranjega jarka. To medzidje je bilo deljeno v dve polovici ter opremljeno tudi z desetimi, vendar redkeje razmeščenimi strelnimi linami. Njegovo južno obzidje je bilo med leti 1567 do 1579 v celoti obnovljeno.

Za obema medzidjema se je proti severu in zahodu razprostiralo predgradje, ki je bilo s krepkim zidom razdeljeno v zahodno in vzhodno polovico. V vzhodni polovici je stal ob severovzhodnem obzidju štirioglat stolp, v sredini pa večje enonadstropno poslopje s sedlasto streho. Poslopje in stolp sta kasneje popolnoma izginila, sta pa jasno izpričana na slikah 17. stol.

Zahodno polovico, v kateri je stala zunanja cisterna, je simetrično obkrožalo četvero poslopij, med njimi trije stolpi. Proti zahodu je predgradje in medzidje zaključevalo močno obzidje, za katerim se je razprostiral širok prepadni jarek, preko katerega je držal vzdigni most v notranji grad.

Kot iz povedanega vidimo, je predgradje razpadalo v pet obrambnih enot. Ker so se te enote lahko branile vsaka zase, je moral napadalec zavzemati vsako posebej, pri tem pa vedno računati na intervencijo branilcev bergfrida, ki je te enote povezoval. Seveda te enote niso bile

med seboj popolnoma osamljene, ker bi bilo to strateško nesmiselno in bi ves dobro preračunani obrambni sistem razdrobilo, onemogočilo učinkovito in hitro komunikacijo ter ves obrambni kompleks razdrobilo. Vendar je bila ta povezava, kolikor se da majhna, vršila se je skozi poterne, ki so po ena in ena povezovale posamezne enote med seboj. Če k povedanemu dodamo še terasasto dviganje terena (zunanji jarek — medzidje — predgradje — bergfrid), vidimo, da je bila vključena tudi višinska razlika, katero je bilo treba premagati, v ta zamotani obrambni sistem, katerega osnovna koncepcija je bila za tisti čas gotovo edinstvena pri nas.

Zasledujmo še enkrat pot napadalca in naštejmo ovire, katere je moral pri tem premagati: zunanji jarek — vhodni stolp z barbakanom in vzdignim mostom — pot skozi prvo polovico predgradja vzdolž branjenga južnega medzidja — prečni zid s poterno na vznožju bergfrida — pot skozi drugo polovico predgradja med obema paroma branjenih stolpov odnosno stavb in končno — stolp z vrati in vzdignim mostom preko notranjega jarka, da spoznamo, kako premišljen obrambni sistem je čakal napadalca, ki bi bil vdrl v grad. Nešteto vrsto ovir je odločilno podpiral bergfrid, katerega posadka je mogla sovražnika ves čas napadati v njegovo nezaščiteno desno stran in v hrbet.

Še popolnejša kot obramba predgradja je bila obramba gradu, ki je bil zavzet samo iz vzhodne strani. Šele ko bi napadalec osvojil celotno predgradje, bi mogel začeti z napadom na sam grad. Tukaj so se mu postavljale nasproti še mnogo hujše ovire kot v predgradju.

Obrambni sistem gradu lahko razdelimo na dve polovici in v več enot. Prvo polovico sta sestavljali obedve medzidji, ki sta si terasasto sledili v precejšnji višinski razliki od roba prepadnega jarka do stanovanjskega stolpa. Obzidan in od vseh strani zaprti prepadni jarek je imel proti severu poterno, ki je služila kot zasilni izhod. Prvo medzidje je bilo precej strmo. Vanj so iz vzdignega mostu držala močna vrata, opremljena s padajočo mrežo, na obeh straneh pa sta ga čuvala visoka stolpa, ki sta preprečevala prehod preko njega do glavnega obrambnega zidu. Glavni obrambni zid (debel 2,40 m) je ločeval prvo medzidje od drugega, mnogo položnejšega. To medzidje sta omejevala proti vzhodu oba omenjena stolpa in zid, proti jugu pritlično poslopje nepravilnega tlorisa (stražarnica ali prostor za sluzinčad, mogoče sanitarije?), proti zahodu in severozahodu pa stanovanjski stolp z obema poternama ob straneh.

Drugo polovico obrambnega sistema je predstavljalo samo grajsko jedro, ki je razpadalo v tri obrobna medzidja in v zaprto notranje dvorišče. Jedro tega obrambnega kompleksa je predstavljal mogočen stanovanjski stolp, ki je s svojo plečato postavo ščitil palas za seboj in neposredno obvladoval obe medzidji in notranji jarek pred seboj. Po funkciji mu je bil enak bergfrid, s katerim sta se, kot obe najmočnejši točki in tečaja celotne grajske obrambne organizacije, dopolnjevala.

Za stanovanjskim stolpom je ležalo zaprto notranje dvorišče s cisterno in lesenim mostovžem, ki je povezoval oba stanovanjska dela gradu. Severno medzidje je zaključeval proti zahodu stolp, skozi katerega je držal

vežni prehod na notranje dvorišče. Isto velja za južno medzidje s šalasto kurtino, katerega so vezala vrata, skrita za Andrejevim stolpom, z notranjim dvoriščem. To medzidje se je proti zahodu nadaljevalo v altan s šalastim odprtim stolpom in stražarnico nad skalnim prepadom proti Savinji. Skrajni zahodni del gradu ni imel trdnjavskega značaja, saj je bil tik nad prepadom popolnoma varen pred sovražnikom. To je bila grajska palas, ki je s svojimi klemenatami služila za stanovanja ženskih prebivalcev gradu.

Potem ko smo rekonstruirali obrambni sistem gradu, prehajamo na analizo njegovih razvalin, katere rezultat nam bo, podprt z dokumentarnim gradivom, omogočil rekonstrukcijo razvoja celotnega grajskega kompleksa.

Razvaline, ki se raztezajo v naklonu 15° v smeri jugovzhod-severozahod, so dolge 229 m, široke do 60 m in zavzemajo približno površino 8.500 m^2 . Večji del površine odpade na predgradje, ki je dolgo ca. 140 m in povprečno široko 40 m ter zajema ca. 5500 m^2 površine. Ostalih 3000 m^2 površine odpade na zelo širok notranji jarek in na samo jedro gradu.

Grajsko jedro leži na triadni skali, ki je iz zahoda in severa nedostopna, na jugu in vzhodu pa zavarovana z deloma umetnim, v skalo vsekanim jarkom. Ker se skala navpično plasti, ima vrsto razpok. Od teh leži ena ob severozahodnem grajskem obzidju, druga pa poteka pod samim grajskim jedrom v smeri: Severozahodni vogal palasa — Andrejev stolp — južni del notranjega jarka. Razpoka je pod palasom široka 2,40 m, v notranjost pa se vedno bolj oži. Ker je ta razpoka razbijala enotnost platoja in s tem ovirala razvoj gradu proti zahodu, so jo obokali kot n. pr. podobno razpoko na Starem gradu v Vitanju.

Predgradje je v celoti obdajal obrambni jarek, ki je na jugu in jugovzhodu potekal neposredno ob obzidju, na severu pa se od njega oddaljeval v obratnem razmerju s strmino in višino grebena, po katerem poteka severno obzidje. Pri notranjem jarku se je severni jarek zaključil, južni pa se je nadaljeval vzdolž jugozahodne grajske stranice prav do prepadnih sten. Ker so bila v obzidju, ki zapira severno stran notranjega jarka, stranska vrata, je severni jarek služil tudi kot pot, ki se je severovzhodno gradu spojila z grajsko dovozno cesto. Zunanji jarek, ki nikjer ne kaže sledov umetnega utrjevanja ali celo kontraeskarpe, saj zaradi kamenitega terena sploh niso bile potrebne, je dober primer suhega V — profiliranega obrambnega jarka, ki so ga na zunanjem robu deloma ojačevali le nasipi in mogoče tudi palisade.

Praden preidem na opis samega gradu, naj očrtam še mrežo komunikacijskih zvez gradu z okolico in določim njegov ključni položaj v tej mreži. Do gradu je držalo dvoje cest in dve stezi. Glavna cesta je vezala mesto z gradom. Držala je skozi Vodna vrata in preko mostu na Voglajni v Zavodno ter od tu dalje po potezu današnje Ceste na grad v krepkem zavoju na prvo in od tu v polkrožnem loku na glavno sleme grajskega hriba. V temenu tega loka, kjer pada hrib strmo v kotanjasto dolino, so vidni ostanki zidane vratne zapore, katero na tem mestu ni bilo mogoče obiti, lahko pa se je zaradi višinske razlike branila iz vzhodnega graj-

skega stolpa. Debelina zidu te vratne zapore je znašala 75 cm. Grajena je bila iz enostransko obdelanega lomljenega apnenca.

Pred zadnjim vzponom omenjene ceste, ki v loku pripelje do glavnega grajskega vhoda, se odcepi druga cesta, ki je vezala grad z Bregom. Iz Brega je držala preko mostu čez Savinjo in nato mimo današnjega kamnoloma v precej strmi okljuki preko južnega pobočja grajskega hriba do križišča z glavno cesto.

Končno je omeniti še obedve stezi, ki sta pomenili skrajšano zvezo gradu z mestom. Južna pot se je cepila pred zadnjim grajskim platojem od glavne ceste, se v zelo strmem loku spustila po južnem pobočju in se pod grajskim hribom, nekoliko nad današnjim kamnolomom, spojila z južno cesto. Zahodna pot je imela dve variaciji. Prva je držala južno, druga pa severno od prepadnih sten. Obedve sta se na vznožju prepada blizu izliva Voglajne v Savinjo združili in se po kratkem teku nekoliko pred mostom spojili s severno cesto. Obedve variaciji sta bili izredno strmi in sta služili le v izjemnih primerih za kurirski stezi. K južni variaciji sta držali dve skrivni vratni lini, ki sta bili v zahodnem delu južnega medzidja in pod skrajnim zahodnim šalastim opazovalnikom. Obe, sedaj zazidani vratni lini, s preprostim obokom in približnim formatom $90 + 160$ cm sta bili dostopni po skalnih robih, v katere so bile vsekane deloma umetno napravljene stopnje. Do severne variacije so držala stranska vrata iz notranjega jarka in vsaj v 16. stol. tudi posebna, žičnici podobna naprava, ki je omogočala direkten prehod zahodnega prepadnega ostenja. V delovnih poročilih iz leta 1567—1579 so namreč omenjena tri železna kolesa z ročkami na vrhu »velikega stolpa« in po dve enaki na skalah proti mestu. Ker že od časov nadvojvode Ferdinanda (1519—15??) niso bila popravljena, so bila vsa preperela in pokvarjena ter v teh letih neobnovljena. Rekonstrukcija te »žičnice« ni težavna. Gnali so jo trije hlapci, tako da sta tekli, vpleteni v sistem 7 koles, dve vrvi navzgor, dve pa navzdol. Zanimiva naprava, ki jo zaman iščemo tako v našem kot v avstrijskem grajskem gradivu (Piper).

Obe že omenjeni cesti in steza so se združile v bližini visoko na skali čepeče vzhodne grajske utrdbe, v cesto, ki je ležala do glavnega grajskega vhoda v loku, tako da je imela ves čas od desne ob boku grajski jarek in vzhodno medzidje.

Preko jarka je držal lesen vzdizni most (obnovljen leta 1567), okrepjen s segmentnim barbakanom, od katerega je vidna le še vrhnja partija zidovja, vse ostalo pa je z jarkom vred zasuto. Barbakan je utrdbeni dodatek 16. stoletja, kot kaže zidava in predvsem njegova vez s starejšima medzidjema.

Vhodni stolp je bil pravokotnega tlorisa, formata $4 + 5,7$ m, dvanadstropen ter pokrit (po Clobucciarichu!) s štiristrano piramidasto streho. Zgrajen je bil leta 1568 na mestu starejšega, manjšega stolpa zaradi boljše obrambe gradu (turška nevarnost). Etaži je delil lesen strop, kot kažejo sledovi stropnikov, 5 pravokotnih lukenj nad prvim uskokom desne stolpove stene. Sledov vežnega oboka, o katerem govori poročilo iz 16. stol., ni opaziti. Nivo vhodne veže je bil prvotno najmanj 1 m nižji,

kot je danes. To dokazujejo ostanki 150 cm širokega portala, ki je držal iz veže v vzhodno (desno) medzidje. Vidni so namreč njegovi peščenasti robniki in obočni nastavki v višini 115 cm. Ker smemo za višino portala vzeti vsaj 220 cm, lahko sodimo, da ga je najmanj 1 m pod zemljo. Vhodna stena z glavnim vhodom je produkt restavracije iz leta 1885, ko je dr. Glančnik poskrbel za namestitev železnih vrat. Seveda se je restavracija omejila samo na stensko oblogo, medtem ko je zidno jedro in celo zapažna luknja, obrobljena s peščencem, ostala originalna. Zadnja stolpna stena je malenkostno ohranjena, so pa na njej še sledovi starega ometa. Kot vse kaže, je bilo stolpovo nadstropje zvezano z obrambnimi hodniki obeh južnih medzidij in je služilo kot njihovo stičišče. Gradnja stolpa je nepravilno vezana z lahno voljo po plastenju, material je lomljeni apnenec, pomešan tu in tam s kosi ozke opeke.

Vzhodno medzidje: Med vhodnim in vzhodnim stolpom se razprostira povprečno 5 m široko in 56 m dolgo medzidje trapezaste oblike. Njegov zunanji zid je opremljen z desetimi pravokotnimi, toda le deloma ohranjenimi strelnicami in s 15 pravokotnimi cinami. Strelnice se zožujejo od formata 66 + 140 cm do 25 + 40 cm. Dobro ohranjena je posebno tretja in sedma strelnica. Njuni zunanji lini obroblyajo preprosti kamniti okvirji, sestavljeni iz napol obdelanih peščenjakov. Zunanja stran zidu kaže do višine nadzidkov enotno gradbeno koncepcijo: nepravilno vezan lomljeni apnenec z delnim plastenjem ter ogal sestavljen iz obdelanih peščenjakov po načinu »šivanega« roba. V zidu vidne vrste okroglih lukenj so ostanki stavbnega odra, ki so služili za vezavo zidu, kasneje (ko so odgnili) pa za njegovo ventilacijo, oziroma za odtok vode. Na notranji strani je obzidje večinoma oropano kamenitega plašča; kjer pa je, kaže sledove tramov, nosilcev obrambnega hodnika, ki je potekal nekoliko pod nadzidki. Gradnja kaže precejšnjo uporabo opeke, ki je gotovo iz časa, ko so popravljali zid v 16. stol. Oba zaključna zidova medzidja se v ostrem kotu naslanjata na obzidje predgradja, v katerega drži poterna, originalno ohranjena (samo levi podboj) do višine 140 cm. Ohranjeni podboj poterne in obočnega nastavka stolpovega portala dokazuje, da je bila terasa medzidja prvotno vsaj za 1 m nižja, kot je danes.

Južno medzidje je potekalo v lahno napetem loku vzdolž južne stranice predgradja od vhodnega stolpa pa do notranjega jarka. Kot vzhodno medzidje je tudi to imelo namen, da ojači predgradje na najbolj ranljivi strani. Prečni zid v temenu loka je delil medzidje v dve polovici, ki sta med seboj komunicirali skozi ozko poterno v ločnem zidu. Vzhodna polovica je bila ca. 50 m dolga in 5 m široka, se je pa v zahodnem delu — tik pred ločnim zidom — razširila na 8 m širine. Njen zunanji zid je grajen v vezani strukturi, ki je nepravilna in le deloma plastovita. Material je lomljeni apnenec, redkeje lapornati peščenec, vezivo pa je apnena malta. Vzhodni ogal je izdelan iz močno erodiranega peščenca po načinu »šivanega« roba, ki se pa s plastmi gradnje ne sklada. V južni fronti obzidja je ohranjenih troje strelnic, od katerih ima srednja še ohranjen originalni okvir, sestavljen iz peščenčevih klesancev. Na notranji strani obzidje nima več kamenitega plašča, v vzhodnem delu pa je

sploh dopolnjeno. Kaže izrazito dvojno gradnjo: spodaj srednjeveško z manjšimi nadzidki in peščenčevo obrobo, zgoraj novoveško z večjimi pravokotnimi cinami in z uporabo opeke. Notranje obzidje je ohranjeno komaj toliko, da moremo ugotoviti njegov potek, ki je šel od vhodnega stolpa do prečnega zidu vzdolž ceste, ki je držala v zahodno polovico predgradja. Ali je bilo južno medzidje dostopno iz pritlične veže vhodnega stolpa, ostaja zaenkrat odprto vprašanje, gotovo pa je bilo dostopno iz stolnega prvega nadstropja. Okoli medzidja je bil namreč pod zidnim vencem speljan obrambni hodnik, ki je omogočal njegovo vsestransko obrambo, ščitil grajsko cesto in preprečeval dostop v vzhodno polovico predgradja. Nivo vzhodne polovice medzidja je bil ca. 1,5 m nižji, kot je danes, tako da se je v glavnem kril z nivojem polagoma vzpenjajoče se grajske ceste, ki je danes tudi nekoliko nasuta.

Zahodna polovica medzidja se je pri dolžini 52 m ožila od 9 na 4 m. Ker teren pri prečnem zidu naglo pade, je bil talni nivo te polovice medzidja precej nižji od nivoja v vzhodni polovici in za celo etažo nižji od nivoja lahno vzpenjajočega se predgradja. Tudi v tej polovici je bilo prvotno zunanje obzidje precej nižje in opremljeno z nadzidki, katerih eden je posebno lepo ohranjen. Je pravokotne oblike ter obrobljen s peščenčevimi klesanci. V 16. stol. je bil zid popravljen in povišan; takrat so ga ravno zaključili in opremili v spodnji vrsti s tremi, v zgornji pa s 13 polkrožno zaključenimi linami. Dober del tega obzidja je sedaj obnovljen, line popravljene in ometane s cementno malto. Proti zahodu se skala, na kateri stoji obzidje, podaljšuje v notranji jarek. V tem jezika-stem pomolu so deloma umetno vsekane stopinje, ki so omogočale dostop do skrivnih vrat v zahodni zaključni steni medzidja. Ta vrata so dobra 2 m pod sedanjim nivojem medzidja, ki je ravno v tem delu močno nasut z razvalinami. Sledovi lesenih nosilcev dokazujejo, da je bil tudi tukaj zunanji zid opremljen z obrambnim mostovžem.

Vzhodni stolp: Proti vzhodu zaključuje predgradje trdnjava nepravilnega pentagonalnega tlorisa, ki stoji na visoki obsekani skali ter je nastala istočasno z obzidjem. Bila je tronadstropna, po Clobucciarichu prekrita s sedlasto streho ter je služila tudi kot stražarnica in opazovalnica, saj je bila po tlorisu sodeč precej obsežna. Etaže so povezovale zidne stopnice. Zidava kaže na zunanjščini enako strukturo kot ostalo obzidje, robovi so »šivani« iz peščenčevih klesancev. V notranjosti je pritličje nasuto tako visoko z ostanki razvalin, da se kažejo sledovi stropnih lukenj prav v višini sedanjega nivoja. Zidovi prvega nadstropja, v katerem se nahajajo okenske odprtine nehistoričnih oblik, so večinoma dopolnjeni ali na novo postavljeni, kolikor pa je še starega zidu, kamenite prevleke nima več, tako da je stolp v sedanjem stanju dokumentarno le slabo preprečevalen.

Severno obzidje: Poteka v lomljenih linijah poševno do bergfrida, za katerim se zalomi in nato v ravni črti doseže prečni zid. Obzidje sledi grebenu, ki pada strmo v severni grajski jarek in doseže svoj višek v bergfridovem platoju. Obzidje je brez strelnic, ima pa 9 nadzidkov, med katerimi sta dva večja presledka. Njegova gradnja kaže vezano, vendar

precej plastovito strukturo iz lomljenega apnenca, ki se večkrat vodoravno izravnava. Značilne so vrste okroglih lukenj — sledov stavbnega odra — ki so služili kot zidni zračniki. Oluščena notranja stran obzidja je večinoma obnovljena, deloma v celoti dopolnjena. Obzidje je v svojem vzhodnem delu visoko ca. 450 m (zid 330 cm + cine 120 cm), na pobočju bergfridovega platoja, kjer je napravljen nov parapetni zid, znaša višina ca. 200 cm, severno od bergfrida na samem platoju pa, kjer je zid zopet originalen, znaša višina dobre tri metre. V tem delu obzidja so dobro vidne prvotne ozke in gosto postavljene cine, ki so bile kasneje (v 16. st.), ko je bil zid povišan, zazidane. Kot kažejo sledovi nosilcev, je imelo obzidje obrambni hodnik, ki je sledil skupaj z zidom terenskim spremembam. Vzhodni del predgradja je zapiral krepak zid, ki je tekkel od severnega obzidja do severozahodnega ogala bergfrida in se nadaljeval v jugozahodni smeri od južne bergfridove stranice pa do tam, kjer se zalomi notranji zid medzidja. Po ohranjenem fragmentu sodeč je ta prečni zid potekal v ravni liniji ter se šele pri prečkanju medzidja lahko zalomil proti zahodu. Z vrati je zapiral prehod v zahodno polovico predgradja ter je bil gotovo opremljen z obrambnim mostovžem.

Predgradje: Kot sta obe medzidji pomenili višinsko teraso glede na grajsko okolico, pomenja tudi predgradje teraso glede na medzidji. Cesta, ki drži od vhoda proti severozahodu, je v nekoliko bolj strmem vzponu kot danes premagala obe višinski razliki do vstopa v zahodno polovico predgradja. Ta del predgradja predstavlja raven plato, ki se pri bergfridu močno dvigne zato, da potem v vzhodni polovici polagoma pada proti vzhodu in jugu ter zelo strmo proti dohodni cesti. Vzhodna polovica predgradja predstavlja približen trikotnik z vrhom v vzhodni trdnjavi in hipotenuzo ob prečnem zidu. Dolžina tega prostora je ca. 90 m, širina okoli 37 m.

Obrambo vzhodne polovice predgradja so sestavljali južno in vzhodno medzidje, na obsekani skalni stoječa vzhodna trdnjava, po strmem grebenu tekoče severno obzidje, bergfrid in prečni zid, ki je ločeval obe polovici predgradja. Proti dohodni cesti predgradje ni bilo posebej zavarovano, saj sta ga dovolj ščitili strmina in južno od ceste ležeče medzidje, proti vzhodnemu medzidju pa ga je branil visok zid, ki je obenem služil kot eskarpa predgrajske terase. Ta zid kaže enotno gradnjo, ki je vezana s tendenco po plastenju, kot material služi lomljeni apnenec, sporadično lapor in tu in tam komadi opeke. Notranja stran zidu je močno oluščena. Zid krona 16 pravokotnih nadzidkov, v višini katerih zid dvakrat uskoči (parapeti!). Sledovi tramov dokazujejo, da je na zidu počival obrambni hodnik, zaradi katerega je bil zid tudi nekoliko podaljšan proti zahodu. Danes je zid visok ca. 380 cm (zid 260 cm, nadzidki 120 cm), je bil pa prvotno precej višji, ker je bilo predgradje za dober meter nižje, kot je danes.

V tem delu predgradja je stalo nekaj arhitektonskih objektov, ki so danes sicer izginili, katerih obstoj pa je dokazan. Tako je ob severnem obzidju — verjetno ob zalomu, kjer je večji presledek med nadzidki — stal enonadstropen štirioglat stolp, pokrit z napuščasto streho, ki ga kažejo

vse slike 17. stol., posebno jasno pa Clobucciaricheva skica. Na isti skici je nekoliko jugovzhodno od bergfrida nakazano enonadstropno podolgovato poslopje s sedlasto streho in vrsto oken, o katerem ni danes nobenega sledu. Čemu je služilo, lahko samo ugibamo: kot stavba za služinčad oziroma posadko, kot hlev ali kot magazin.

Zahodna polovica predgradja zavzema nepravilen pravokoten prostor, katerega omejujejo na vzhodu prečni zid z bergfridom, na severu obzidje z različnimi prislonjenimi stavbami, na zahodu in jugu pa obzidje s stolpoma. Njena dolžina znaša ca. 50 m, širina pa povprečno 35 m. Od vzhodne polovice jo loči bergfridov plato, po katerem poteka že opisani prečni zid. Severno obzidje, ki se za bergfridom dvakrat pravokotno zalomi, poteka v popolnoma ravni liniji skoraj do notranjega jarka. V gradnji je ta del obzidja enak onemu v vzhodni polovici, samo da je deloma obnovljen leta 1885 in potem leta 1952. V zahodnem delu je ohranjen v svoji prvotni višini in kaže sledove starih, s peščencem obrobjenih nadzidkov, ki so bili v 16. stol. zazidani in napravljeni višji, novi. Obzidje, katerega je kronal obrambni hodnik, se ni oziralo na nagibe terena, ampak je teklo ravno od zaloma pri bergfridu do prečnega jarka ter dosegalo mestoma veliko višino. Na obzidje se je naslanjalo več stavb, ki so ga skoraj sklenjeno zapirale. Zalom je izpolnjevala pritlična stavba trapezastega tlorisa, pokrita s pultasto streho. Stavba je jasno vidna na Clobucciarichevi skici, danes pa je od nje ohranjenih samo nekaj majhnih sledov v zemlji. Kakšnemu namenu je služila, se ne da več ugotoviti.

Opisna stavba se je naslanjala na pravokoten troetažni stolp pokrit s piramidasto streho, najverjetneje oni »mali stolp pri konjskem hlevu«, katerega so v 16. stol. utrdili z železnimi vezmi. V njegovem precej zasutem pritličju so še vidni ostanki beleža in sledovi stropnikov.

Po krajšem presledku je proti vzhodu sledila večja stavba približno pravokotnega tlorisa, ki je segala prav do notranjega jarka. Njen format je 11,5 + 6,3 m. Stavba je bila, sodeč po sledovih stropnih in strešnih nosilcev, ohranjenih na severnem obzidju, pritlična in pokrita s pultasto streho. Obsegala je en sam prostor, ki je skoraj gotovo služil za konjski hlev. V hlev so držala vrata, nameščena v njegovem skrajnem vzhodnem koncu, kar je za tovrstne stavbe značilno. To našo trditev samo podpira.

Zahodno obzidje je zapiralo predgradje proti notranjemu jarku. Potekalo je v lahno zalomljenem loku od severnega obzidja do južne prepadne razpoke, preko katere je bil vsak prehod praktično nemogoč. Obzidje je služilo v spodnjem delu kot eskarpa, v zgornjem pa kot zopora, katere višina se da določiti samo še deloma na njenem stičišču s severnim obzidjem. Obzidje je namreč ohranjeno skrajno rudimentarno ter je brez vsega kamenitega plašča. Ali je imelo obrambni hodnik ali ne, se ne da več z gotovostjo ugotoviti, gotovo pa je bilo utrjeno s stolpastim vhodom na vzdigni most, ki je držal preko notranjega jarka v pravi grad. Po slikah iz 17. stol. sodeč (Clobucciarich, slika iz ca. 1690) je bil ta stolp močnejši od drugih, vsaj tronadstropen in pokrit s piramidasto streho. Danes o tem stolpu ni več sledu.

Na jugu je predgradje omejevalo obzidje, ki je teklo v dveh zalomih od južne strani v razpoki do prečnega zidu. Na zunanji strani kaže obzidje nepravilno vezano gradnjo s tendenco po delnem plastenju, material je lomljeni apnenec, vmes je nekaj komadov opeke in nekaj peščenčevih klesancev. Vidnih je več vrst sušilnih lukenj, ostankov nekdanjega stavbnega odra. Ker je velik del obzidja eskarpnega značaja, je na dvoriščno stran ohranjeno le deloma. V vzhodnem delu kaže tri vrste sušilnih lukenj in sledove obrambnega hodnika s štirimi pravokotnimi nadzidki. Pri prvem zalomu so ohranjeni ostanki pravokotnega dvoetažnega stolpa, v katerega gradnji je precej opeke, ki plastovito povezuje kamenje. Stolp je imel v pritličju eno (sedaj razdrto) in v 1. nadstropju dve segmentno zaključeni lini s poševnim ostenjem, ki sta deloma že zakrpani z opeko. Stolp je imel klet. Dalje proti zahodu je obzidje deloma ohranjeno deloma obnovljeno, večinoma pa manjka. Tukaj je bila ozka poterna, ki je preko stopnic povezovala predgradje z mnogo globljim medzidjem. Na skrajnem zahodnem koncu tik nad prepadno razpoko se je obzidje zaključevalo s klesanim robom. Zidna konstrukcija kaže precejšnjo tendenco po plastenju, uporabljenega je največ lomljenega apnenca. Obzidje je bilo v vsej dolžini opremljeno z obrambnim hodnikom in pravokotnimi nadzidki.

V severnem delu dvorišča, nekoliko pod hlevom, je stala zunanja grajska cisterna. Cisterna je valjaste oblike, globoka 6,5 m, široka v vencu 1,9 m, na dnu 1,5 m. Obzidana je z debelo plastjo kamenja, dno pa ima sestavljeno iz konično klesanih kamnov, katere v sredini povezuje izžlebljena okrogla plošča. Njen venec ssetavlja danes deset usločenih kamenitih plošč s pristrešenim zidcem spodaj in paličasto profilacijo zgoraj. Na eni teh plošč vidimo kartušasti grb z nepoznavnim emblemom ter letnica 1589. Venec ni originalen, ampak je bil na današnje mesto prenesen ob restavraciji leta 1906 iz Jožefovega dvora na Dolgem polju pri Celju. Okoli cisterne so bila tla v širokem krogu (prav do severnega obzidja!) sphana iz goste rumene gline, ki je zbirala vodo za cisterno. Cisterna je imela svoj kameniti venec že v 16. stol., ko so jo, kot pravi poročilo iz let 1567—1579, očistili in popravili.

Friderikov stolp: Osrednjo točko predgradja zavzema mogočni bergfrid, ki s svojo lego in impozantno pojavo obvladuje ves doslej opisani del gradu. O njegovem obrambnem pomenu sem že govoril, tukaj naj sledi predvsem njegov opis. V tlorisu skoraj kvadratna, prizmatična stolpasta stavba meri v obsegu 11,3 + 12,4 + 12 + 13 m, v višino pa 23 m. Lega ji je glede na strani neba skoraj pravilna. Bergfrid je postavljen tako, da leži v vzhodni polovici predgradja, zahodno, vhodno pa ima v zadnji polovici. Stolp je ohranjen v prvotni višini, samo da je imel prvotno na vsaki stranici po pet pravokotnih nadzidkov, na katerih je počivala strma sedlasta streha, orientirana v smeri zahod-vzhod. Clobucciarich je streho še registriral, slike iz konca 17. stol. pa kažejo stolp že odkrit, Vischerjev bakrorez pa celo že zapuščenega in poraslega z vegetacijo. Iz tega lahko sklepamo, da je bil stolp ca. leta 1680 že precej časa brez strehe in da jo je moral izgubiti v sredini 17. stol. Stolp je imel vhod v prvem nadstropju zahodne stene. Seidl in Puff sta ga v letih 1835—1840 še videla

v originalni obliki z lesenim stopniščem, ki je držalo do njega. Tudi leta 1890, ko so obnavljali stolp, so ga pustili na prvotnem mestu, zazidali so ga in premestili vhod v pritličje šele leta 1932, torej komaj pred 25 leti. Od stopnišča so še vidne železne spojke in v višini 370 cm sledovi podesta.

Bergfrid kaže v celoti enotno, vezano, kamenito gradnjo s skromno tendenco po plastenju. Material je apnenčev lomljenec in vmes kosi opeke. Njegovo 2,5 m debelo obzidje se proti vrhu na notranji strani dvakrat uskoči in v višini nadzidkov zoži na 1,3 m debeline. Vsi štirje ogli so »šivani« iz peščenčevih klesancev, kolikor ne ponesrečeno dopolnjeni s cementom (1954). Pritličje, ki je verjetno služilo kot ječa in je v vzhodni partiji vsekano v skalo, je zelo visoko. V sredini vsake stranice ima tik pod stropom po eno zelo ozko lino, sestavljeno iz peščenčevih klad. Od teh lin je zahodna sestavljena iz dveh paralelno postavljenih klad (danes zazidana), severna s poševno prirezanimi robovi sestavljena iz treh kamnov, vzhodna erodirana, da je ni več spoznati, južna pa na novo predelana. Sledu kakih obokov, ki bi ločili pritličje od današnjega prvega nadstropja, ni zaslediti, zato pa se zid v tej višini krepko uskoči, da je lahko nosil leseni strop. V današnjem prvem nadstropju je prvotni vhod, ki je sedaj zazidan z opeko. Vhod je bil visok ca. 2,5 m in ostro zaključen. V tem nadstropju sta v severni steni dve pravokotni lini z deloma ohranjenim gotsko prirezanim ostenjem, v južni pa dve predelani lini. Ostali dve steni sta bili brez predrtin. Drugo nadstropje je od prvega ločeval leseni strop, katerega sledovi so dobro vidni med obema nadstropjema. To nadstropje je imelo v zahodni steni dve lini z deloma ohranjenim originalnim ostenjem, ki je na robovih poševno prirezano. Vzhodna stena je brez line, ostali dve pa imata vsaka po eno lino, ki sta pa popolnoma predelani z opeko. Po ponovnem uskoku stene sledi tretje nadstropje, ki ima v zahodni steni dve veliki polkrožno zaključeni okni, predelani leta 1890 z opeko, v severni steni predelano okno, v južni veliko, kasneje z manjšim zazidano okno in v vzhodni steni veliko, pravokotno, originalno gotsko okno s peščenčevim, na robu posnetim okvirjem. Sledi močan uskok stene, na katerem je počival strop četrtega, izrazito obrambnega nadstropja. To nadstropje je imelo na vsaki strani po pet nadzidkov ter je bilo pokrito s sedlasto škriljevo streho. Sedanji nadzidki so plod popravil leta 1890 in so gotovo preveliki.

Bergfrid se omenja v poročilih iz 16. stol. kot precej razrušen grajski objekt. Med leti 1567—1579 so popravili vse štiri poškodovane ogle, izboljšali vse štiri strope oziroma pode in zakrpali njegovo razdrapano streho s hrastovino.

Bergfrid, imenovan tudi »Friderikov« stolp, spada med največje in najlepše bergfride vzhodnoalpskih dežel (Piper). S svojo čokato, samotno postavo obvladuje veduto grajskih razvalin in je s svojo silhueto postal simbol Celja (kot grad Ljubljane, Salzburga, Graza, Ptuja itd.). Doslej so splošno sodili, da je najstarejše jedro gradu, ter so ga datirali v vsa stoletja od 11. do začetka 14. Vendar zidava stolpa teh trditvev ne potrjuje. Po načinu zidne vezave in po ohranjenih kamnoseško obdelanih fragmentih lahko z gotovostjo datiramo njegov nastanek v zadnje dece-

nije 14. in v prva leta 15. stol. Tako je bergfrid pravzaprav produkt zadnje etape konceptne izgradnje gradu, ki je obsegala celo drugo polovico 14. stoletja.

Notranji jarek: Med predgradjem in samim gradom se razprostira usločen notranji jarek, ki je povprečno širok po 16 m, v severnem delu močno zasut, v južnem pa izrazito prepadnega značaja. Proti jugu zapira jarek obzidje, ki navezuje na južno obzidje predgradja, preskoči v dveh zalomih jarek in se konča ob skalah in južnem obzidju grajskega jedra. Gradnja je vezana iz lomljenega apnenca in sporadično iz komadov opeke, na zalomih pa »šivana« iz peščenih klesancev. Zid kaže sledove stavbnega odra in se zaključuje z nadzidki, pod katerimi je tekel obrambni mostovž, dostopen iz grajskega jedra. Severni zaporni zid kaže enako gradnjo kot obzidje predgradja in kot zunanja stena zahodnega stolpa. Prvotno je bil zid precej nižji, opremljen s hodnikom in dobro vidnimi ozkimi, toda gosto postavljenimi nadzidki, obrobljenimi s peščenčevimi klesanci. Pozneje so zid znatno vzdignili (za ca. 3 m), ga izravnali z zidom predgradja ter opremili z mostovžem in širokimi cinami. Zahodno, v spodnjem delu eskarpno obzidje, se opira na obeh koncih na obsekani skali, ki nosita stolpa. Zid je grajen deloma iz apnenca deloma pa lapornatega peščenca, ki je lomljen v velikih kosih in precej plastovito zidan.

Jarek je v severnem delu močno nasut. Prvotno je bil gotovo vsaj dva metra globlji, kot je danes. To dokazuje poterna v severnem zidu, ki je pri širini 2 m bila gotovo vsaj 2,8 m visoka. Služila je kot stranski vhod, oziroma kot izpadna vrata, ki so omogočala, da so zgrabili napadalca iz hrbtne strani in mu presekali njegove komunikacije. Danes je iz zasipa viden samo njen šilastoločni obok. Jarek je imel v profilu obliko črke U, sestavljale so ga navpične stranice (obsekane skale in zidovi) in ploščato dno. V južnem delu je jarek prepaden in neprehoden. Tu je skupina domačinov iskala leta 1931 vhod v tajni rov, seveda brezuspešno. Ker so pri tej priložnosti spodkopali pot in povzročili, da se je sesula, so jo morali utrditi z betonskim lokom, kar rado zapeljuje k mnenju, da je tu vhod v bajne podzemeljske rove, ki naj bi držali v Mestni grad in celo v Bežigrad.

Preko jarka je držal leseni most, ki je v sredini počival na opornikih in se je bil v drugem delu vzdigoval. Ta vzdigni most se omenja leta 1573, ko so ga popravljali in mu namestili nove verige. Vhod v grad je moral biti skoraj na istem mestu, kot je danes, samo da je bil precej višje nameščen (v višini roba pri jarku). Brez dvoma je bil precej večji od današnjega, opremljen z vzvodno mehaniko vzdignega mostu in posebej zavarovan s padno mrežo. Ker je držal v prvo medzidje grajskega jedra, ga bom nadrobneje obdelal pri opisu samega gradu. Sedanji dostop v notranji grad je iz leta 1885 in ni na njem ničesar originalnega.

Notranji grad sestavlja pet medzidij in grajsko jedro. Medzidja so tako razporejena okoli jedra, da ga obdajajo od vseh strani: Dve sta vzhodno, dve južno in južnozahodno in eno severno od njega. Samo na severozahodni strani nad neprehodnim prepadom ni medzidja, ker tukaj jedro samo neposredno zaključuje grad.

Prvo vzhodno medzidje stoji na prvi, precej strmi terasi nad jarkom. Ker je danes močno nasuto z razvalinami, si ga moramo predstavljati precej nižjega. Omejujeta ga dva paralelno tekoča zidova, ki zaključujeta na severu in jugu dva obrambna stolpa. Prvi zid, ki služi v spodnjem delu kot eskarpa jarka, je grajen iz lomljenega apnenca, ki je precej mešan s kladami lapornatega peščenca. Gradnja kaže izrazito težnjo po plastenju, na notranji strani pa sledove brambnega hodnika (vidni sledovi njegovih nosilcev).

Drugi zid je služil kot glavni obrambni zid gradu. Zid, katerega debelina znaša 2,2 m, je segal v ravni črti od severnega obzidja, ki je dosegal pri severnem stolpu do južnega diagonalno postavljenega stolpa. Zid je imel v sredini vrata, ki so bila leta 1906 napačno obnovljena, na severu vhod v prvi stolp, na jugu pa strelno lino in vhod v drugi stolp. Njegova izrazito kamenita gradnja je vezana in poskuša plastiti. Ker je danes zid močno porušen, se obstoj obrambnega hodnika ne da dokazati, gotovo pa ga je imel. Zid je na jugu zaključeval diagonalno na skali postavljeni trietažni stolp, ki je samo še rudimentarno ohranjen. Njegovo zidovje so deloma že v baročni dobi popravljali z opeko (tip opekel), deloma pa je obnovljeno leta 1906. Takrat so popravili ves vzhodni del stolpa ter obzidali vse njegove predrtine.

Pravokotni stolp, ki stoji na severni skali, je pravilno postavljen ter kaže vezano gradnjo s precejšno uporabo opečnega drobirja. Robove ima »šivane« iz peščenčevih klesancev. Stolp je proti drugemu medzidju eno-, proti prvemu medzidju dvo- in proti jarku trietažen. Njegova severna in zahodna zidova sta stara, južnega in vzhodnega pa so mnogo predelovali, če ne celo kasneje dozidavali. Zahodna stena, ki nima več kamenega plašča, stoji na skali drugega medzidja in je del že opisanega glavnega obrambnega zidu. Severna stena kaže v peščenčevih obrobah skokovito prilagajanje dvigajočemu se terenu, kar kaže na to, da je bila prvotno verjetno prosta. Pozneje je bila povišana in spremenjena v stolpno steno. Južna in vzhodna stena kažeta drug gradbeni material in drugačno gradnjo kot obe starejši steni. Vprašanje, ali sta bili popolnoma prezidani ali pa sploh kasneje dozidani, s čimer je kasneje nastala stolpasta stavba, puščam zazdaj odprto. Prvotni vhod v stolp je bil iz drugega medzidja v 1. stolpovo nadstropje, sedanja vhoda iz prvega medzidja v njegovo pritličje sta plod restavracije. Stolp je imel v svoji vzhodni steni v pritličju večje, sedaj razrušeno okno, v 1. nadstropju dve okrogli in v 2. nadstropju tri majhne polkrožno zaključene line. Severna stena ima v pritličju zazidano okno, v 1. nadstropju dve večji, deloma ohranjeni (peščenčeve obrobe) in v 2. nadstropju dve okrogli lini. Ostali steni ne kažeta sledov lin. Stropi so bili leseni, v notranjščini so ohranjeni ostanki ometa. Stolp ima v vzhodni steni tik pod vrhom vzdani dve kameniti krogli.

Drugo medzidje (formata 5—12 m + 22,5 m) pomeni naslednjo teraso v višinskem stopnjevanju gradu. Omejujejo ga proti zahodu mogočni stanovanjski stolp z obema zidnima priključkoma, proti jugu obzidje in pritlična stražarnica, proti vzhodu pa glavni obrambni zid, katerega smo

že opisali. Južno obzidje je originalno samo še v svojem eskarpnem delu, parapetni del pa je večinoma plod obnove. Na obzidje se proti jugu naslanja pritlična stavba, trapezaste tlorisne oblike in formata 8×3 m. Zgrajena je iz lapornatega apnenca, prekrita je bila s pultasto streho in je služila, nameščena tik nad prepadnim jarkom, najverjetneje kot stražarnica z dostopom na obrambni mostovž zapornega zidu ob jarku. Vhod, ki drži v opisano stavbo, je nov (iz leta 1952), stoji pa na mestu originalnega.

Proti zahodu zapirata medzidje obadva prečna zidova, ki vežeta stanovanjski stolp s severnim in južnim obzidjem. Južni zid je ohranjen le fragmentarno. Imel je vrata, od katerih je vidna komaj sled in ki so držale v južno medzidje. Severni zid je ohranjen precej bolje, od njegovih vrat so še ohranjeni originalni peščenčevi podboji z zapažno luknjo, lok pa je delo restavracije iz leta 1906. Ta vrata so držala v severno medzidje.

V opisanem medzidju so se grajske komunikacije razcepile. Ena pot je držala preko severnega, druga preko južnega medzidja na notranje dvorišče, to je v samo jedro gradu. Ker skala, na kateri leži medzidje, visi v smeri sever-jug, nastaja v tem delu gradu precejšnja višinska razlika med severnimi in južnimi grajskimi partijami, ki se šele dalje proti zahodu zopet izravnavajo. Da sta bila iz tega medzidja dostopna obadva vzhodna stolpa, ki sta branila prvo medzidje in notranji jarek, sem že omenil pri opisu prvega medzidja, zato tega ne bom še enkrat ponavljal.

Južno in južnozahodno medzidje se razprostirata vzdolž južnega in južnozahodnega grajskega boka. Formata sta $22 \times 5,5$ m in 28×6 m. Zunanje obzidje počiva neposredno na obsekani skali, pod katero se vije obrambni jarek prav do zahodnih prepadnih sten, ki padajo skoraj navpično v Savinjo. Kjer se obzidje zalamlja krepkeje proti severozahodu, stoji šalasta kurtina, ki je krepko eskarpno podzidana. Na skrajnem zahodnem koncu gradu stoji šalasti »lažni« stolp, ki ima nekoliko pod sedanjim talnim nivojem podoben linasti vhod, kot že opisano južno medzidje. Skalni pomol omogoča precej vratolomen dostop do tega tajnega vhoda. Zunanja gradnja obzidja je vezana, material je lomljeni apnenec z obilno uporabo peščenca. Notranja stran parapetnega zidnega nastavka in cementna klop v polkrožni Curtini pa so plod raznih restavracij od leta 1885 do leta 1954. Južno medzidje je precej zasuto, saj je vzpetina, ki se boči od prečnega zidu do zahodnega altana, le posledica razvalin. Južno medzidje prehaja, potem ko je kurtinasto izstopilo, skozi 7,5 m dolgi in samo 1 m široki prehod v jugozahodno medzidje altanastega značaja, ki se končuje z že omenjenim »lažnim« stolpom. Ta, po slikah sodeč precej visoki odprti stolp, je bil obnovljen ca. leta 1570 skupaj s »stražarnico proti Savinji«. Stražarnica ne more biti drugega kot ozki pritlični prostor, prislonjen k zahodni steni palasa, kjer so vojaki počivali ali pa iskali zavetja pred slabim vremenom. Sele iz tega medzidja je držal vhod na notranje dvorišče, to je v samo jedro gradu.

Sovražnik bi moral osvojiti obe opisani medzidji, preden bi mogel resneje ogroziti grajsko jedro, kar je bilo pa praktično skoraj nemogoče.

Severno medzidje: Predstavlja dolg pravokoten prostor, formata $19 \times 3,5$ m. Njegovo zunanje obzidje poteka po vrhu zelo visokega in strmega grebena, katerega zaključuje skala s pravokotnim stolpom na sebi. Obzidje kaže deloma še stare ozke in pravokotne nadzidke, katere so zazidali, ko so zid poviševali. V nadzidku nepravilne gradnje so razmetani kosi ozke, temno žgane opeke. Zidava kaže na 16. stol. Obedve lini v vzhodnem delu obzidja sta mlajšega datuma in plod restavracije. Proti zahodu je medzidje zaključeval že omenjeni stolp, v katerega so držala široka, z opeko enkrat prezidana in kasneje sploh zazidana vrata. Nekoč štirinadstropen stolp je ohranjen samo še v pritličju, kjer kaže sledove ometa in beleža. Ker je stolp imel vrata tudi proti notranjemu dvorišču, je s svojim pritličjem povezoval severno medzidje z notranjim grajskim dvoriščem. V našem primeru imamo torej opraviti z zanimivo rešitvijo prehodnega obrambnega stolpa, kakršnega podobnega najdemo tudi na gradu Klausu v Gornji Avstriji (Piper).

Grajsko jedro: Predstavlja vase zaključen organizem, ki je z ostalim gradom zvezan le z obema prehodoma preko severnega in južnega medzidja. Tlorisno je pravokotne, proti jugu močno zalomljene oblike. Njegov format je ca. $40 \times 20 \times 25,5 \times 11,5$ m. Sestavljajo ga od vzhoda proti zahodu: stanovanjski stolp, notranje dvorišče s prizidanim tako imenovanim »Andrejevim« stolpom in palas, katere severozahodni del ni obrobjen z medzidji, ampak stoji neposredno na skalnatem pomolu tik nad prepadom.

Stanovanjski stolp: Ima v tlorisu obliko trapeza in je formata $20 \times 24 \times 11,5$ m. Na tem trapezu raste neposredno iz skale mogočna stolpasta stavba, ki s svojimi pleči ščiti grajsko jedro pred napadalcem. Zaradi zaščitne funkcije ima stolp tudi izredno debelo zidovje: v pritličju kar 2,8 m, ki pa se navzgor v dveh uskokih zoži na debelino ca. 1,9 m.

Njegova gradnja je vezana z lito malto in kaže v spodnjih partijah izrazitejšo plastenje kot v zgornjih. Material je lomljeni apnenec, ogali so »šivani« iz peščenčevih klesancev, struktura je absolutno kamenita. Ves stolp kaže po zunanji in notranji strani sledove ometa. Opišimo najprej njegovo zunanjščino!

Mogočna vhodna stena ima v drugem nadstropju veliko okensko odprtino, ki je bila obnovljena leta 1906. V tretjem nadstropju se vrste tri ozka pokončna okna z obnovljenimi loki. Steno krona šest popravljenih pravokotnih nadzidkov.

Severna stena je v veliki meri porušena: v vzhodnem delu je sicer deloma nanovo pozidana, v zahodnem delu pa je pokrita z zasilno streho. V tretjem nadstropju ima ohranjen del originalnega okna s peščenčevo obrobo in enako klopjo, katero krasi žlebasto profilirani rob.

Južna stena ima obnovljen ves zahodni ogal s stopničastim zaključkom vred. V njej so drugo nad drugo štiri okenske odprtine pokončnih oblik, zaključene z novimi segmentnimi loki iz cementne malte. Ta stena

ima vzdanih več iz peščenca izdelanih spolij: n. pr. kamen s profilacijo, sečišče dveh poznogotskih paličastih profilov, okrogel hlod, ki je služil vezavi zidu, itd.

Zahodna stena je porušena v svojem severnem, obnovljena pa v svojem južnem delu. V sredini je še dobro ohranjena. V pritličju ima vhod s strešasto ločno konstrukcijo, formata 145×150 cm, levo od njega pa manjšo odprtino enake, ki je držala v veliki kamin. V prvem nadstropju sta dve pokončni odprtini, katerih srednja ima ohranjen originalen šilastoločni obok, južna pa je plod restavracije. V drugem nadstropju je v sredini velika, lahno segmentno zaključena odprtina, južna je enaka spodnji. V tretjem nadstropju sta zopet v sredini velika, originalno obokana zašiljena odprtina, na južnem koncu odprtina enaka spodnji. Tukaj je omeniti tudi zelo ozko in visoko odprtino, ki leži desno od srednjih odprtin v mednadstropju in je dodelana z opeko. Vse opisane zidne odprtine so popravljene in nekatere sploh obnovljene. Originalna je samo še srednja odprtina prvega nadstropja z ohranjenim ometom v špaletah, toda brez peščenčeve obrobe. Originalni sta tudi vhodna in kaminova vrata, brez peščenčevih obrob, čeprav imajo vhodna vrata še ohranjeno zapažno luknjo. Veliki kamin, ki se je kuril iz dvoriščne strani, je bil stožčasto obokan ter je držal v ravnem dimniku navzgor.

Stolpna notranjščina je bila s prečnim zidom razdeljena v dve skoraj enako veliki polovici in je obsegala tri stanovanjska in na vrhu eno obrambno nadstropje. Posamezna nadstropja so ločevali leseni stropovi, ki so počivali ali na stenskih vskokih ali pa v luknjah na tramovih. Pritličje, ki je bilo prvotno ca. 1 m globlje, kot je danes, je visoko 3,9 m. Obe polovici vežejo ohranjena segmentno obokana vrata, ki so opremljena z zapažno luknjo. Južna polovica je imela v južni steni iz obrambnih razlogov okno tik pod stropom. V severni polovici je delno ohranjena lina v severni steni, dobro pa je očuvan omet z beležem.

V prvem nadstropju stene uskočijo za 30 cm. Obe polovici vežejo vrata. Južna polovica ima veliko okno proti jugu, vrata in lino proti zahodu, polkrožno zaključeno stensko nišo proti vzhodu. Severna polovica ima dve niši na vzhod, okno na zahod, severna stena pa ni ohranjena.

V drugem nadstropju veže obe polovici dvoje vrat. Južna polovica ima okno proti jugu, vrata in okno proti zahodu in polno steno proti vzhodu. Severna polovica ima veliko okno proti vzhodu. Severna polovica ima veliko okno proti vzhodu, sicer ima stene podrte.

V tretjem nadstropju stene uskočijo za 60 cm. Južna polovica ima vrata in tri line proti zahodu. Od teh lin je ena v mednadstropju, druga z lepo kamnoseško obrobo pa zazidana. V profilu kaže topi kot. V južni steni je široka okenska odprtina, proti vzhodu visoko okno. Vmesna stena manjka. Severna polovica ima v severni steni ohranjen rob okna s peščenčevo obrobo in klopjo, proti vzhodu dve visoki okni z deloma ohranjenimi peščenčevimi robniki. Zahodna in južna stena manjkata. V vseh nadstropjih so vidni sledovi deloma naključvanega ometa in beleža. Nad tem nadstropjem zid ponovno močno uskoči ter stvori nadzidke, ki so pa ohranjeni le na vzhodni steni.

Pri rekonstrukciji stanovanjskega stolpa se moremo poslužiti slik iz 17. stol. in fotografij iz časa, ko stolp še ni bil restavriran. Oglejmo si najprej slike iz 17. stol. Pri kritičnem pregledu detajlov odpovedo. Iz njih se da razbrati samo dejstvo, da je bil stolp pokrit s sedlasto streho v smeri sever-jug. Tudi za rekonstrukcijo najbolj uporabna skica, ki kaže grad iz severne strani, zaide pri podajanju stanovanjskega jedra v fantastiko, saj prikazuje popolnoma nemogočo grupacijo stavb. Enako ne pridejo v poštev slike in skice iz 18. in 19. stol., ker prikazujejo razvaline preveč sumarično. Tako nam preostanejo za naš namen edino fotografije izpred leta 1906 in sedanje kritično opazovanje.

Podobo stolpa sta bistveno izpreminjali že dejstvi, da je bil v celoti ometan in da je na njegovih nadzidkih počivala strma sedlasta streha, v katere okrilju je ležalo obrambno četrto nadstropje. Streha je bila najverjetneje škrlilna, saj je bila taka najbolj varna pred ognjem.

Pritličje v stolpu je bilo za ca. 1,5 m nižje od današnjega nivoja. Delilo se je v dva prostora, enako kot tudi prvo nadstropje, drugo nadstropje je imelo v severni polovici dva in v južni en prostor, tretje nadstropje pa je obsegalo en sam prostor. Prečna stena se v tem nadstropju konča, mesto nje so nosili strop leseni podporniki, katere so med leti 1567—1579 zamenjali z novimi. Vsa tri nadstropja so imela v jugozahodnem oglu vrata, ki so sedaj v celoti obnovljena, so pa držala na lesene hodnike, ki so vzdolž južne dvoriščne stene povezovali stolp s palasom in Andrejevo kapelo. Leta 1906 so bila ta vrata močno razrušena, vendar je bila pri srednjih še opazna zašiljena ločna konstrukcija.

Med okni južne stene se v prvem in drugem nadstropju opazi dobro viden belež, ki je segal do odstranjenih okenskih okvirjev. Kot kažejo ravni obočni zaključki, so bila ta okna izrazito pravokotnih oblik.

Velika okenska odprtina v drugem nadstropju vzhodne stene je bila zašiljeno obokana in je imela obeljene špalete, ohranjene rudimente okenskih klopi, toda izluščene kamnite okvirje. Okna v tretjem nadstropju so bila zelo rudimentarno ohranjena in zgoraj ločno zaključena. Srednje med njimi je še imelo peščenčevo obrobo in zgoraj pravokoten profil.

Severna stena tudi pred restavracijo ni imela več dokumentacijske vrednosti, kot jo ima danes. Drugače je z zapadno steno. Ta je bila pred restavracijo arheološko mnogo bolj zgovorna, kot pa je danes. Vrsta pravokotnih lukenj nad tretjim nadstropjem je dokazovala, da je tekel pod strešnim kapom nasproti dvorišču obrambni hodnik ali še verjetneje mašikuli, ki je branil vhod v stanovanjski stolp. Okensko odprtino v tretjem nadstropju je zaključeval močno zašiljeni lok, tisto v drugem nadstropju segmentni lok, ono v prvem nadstropju pa izrazito zašiljeni lok, brez peščenčeve obrobe. Fundamenti v jugovzhodnem kotu dvorišča, navpična in nato precej strma poševna odprtina, zadelana z opeko, ter ostanki beleža na zahodni stolpovi steni so dokazovali jasneje kot danes, da je v tem delu dvorišča stala prizidana enonadstropna stavba, pokrita s pultasto streho, o kateri bo več govora pri opisu notranjega dvorišča. Problematična ostaja visoka ozka lina, ki je v drugem mednad-

stropju in katere prvotnega namena nisem mogel dognati. Mogoče je služila za lestveni prehod med spodnjim in gornjim nadstropjem.

Posamezna nadstropja so med seboj delili leseni stropi, ki so počivali na zidnih vskokih ali pa v luknjah na tramovih. Strop v dvorani tretjega nadstropja so zaradi velike razpetine podpirali leseni nosilci. Povezavo med nadstropji so oskrbovala lesena stopnišča, z ostalimi deli gradu pa leseni hodniki. Vsa nadstropja je grel skupen kamin, ki je bil speljan ob prečni steni ter se je kuril iz dvoriščne strani. Vrata so bila lesena, zunanja verjetno obita s pločevino, na stopnicah nameščeni, po analogijah sodeč, pokrovi, okna pa že zasteklena ter opremljena z lopatami.

Andrejev stolp je prizidan ob južni dvoriščni zid. Originalno ohranjeno ima samo zapadno steno z jugozapadnim ogalom ter dele jugozapadne in jugovzhodne stene; vse ostalo je delo restavracije iz l. 1955.

Stolp je bil zidan v celoti iz lomljenega apnenca s tendenco po delnem plastenju. Kot dokazujejo stičišča, je stolp prizidan h grajskemu jedru po načinu kosovnega zidanja.

Stolp ima v zapadni steni v pritličju dva dušnika v obliki podolžnih rež in malo pravokotno okno. V južni steni v tretjem nadstropju ima kamnoseško obdelani peščenčev rob visokega zašiljenega okna, v vzhodni steni pa vidno sled kamina od prvega nadstropja do vrha zidu. Sledov o oknih v tej steni ni. Proti dvorišču se je stolpno pritličje odpiralo z vrati in ozko pravokotno lino. Pritličje je bilo precej globlje, kot je danes. V njegovem vzhodnem oglu je stalo kaminasto — verjetno kuhinjsko — ognjišče, katerega dimnik se je od prvega nadstropja dalje vzdigal ob zunanjem zidu navzgor. V zapadnem oglu je bil kletno poglavljen, obzidan pravokoten prostor, formata $2,5 \times 1,2$ m, opremljen z že omenjenima dušnikoma, ki sta držala v strmem kotu navzgor in navzven. Sledovi tramov dokazujejo, da je bil prostor pokrit. Po ventilacijskih napravah sodeč je služil za shranjevanje hrane.

V drugem nadstropju je v zapadni steni ohranjena polkrožno zaključena niša, v tretjem nadstropju pa so ohranjeni sledovi križno-rebrastega oboka, velikega kamnoseško obdelanega, zašiljenega okna in sledovi pisanega fresko ometa, ki ga je bilo največ v ruševinah pritličja. Obočni nastavki v vseh štirih oglih dokazujejo, da so rebra rastla iz stene neposredno, da so bila preprostega paličastega profila in narejena iz debelozrnatega peščenca. Sledov polihromacije ni opaziti. Profilacija reber kaže na pozno gotiko, na čas vladanja cesarja Friderika III., torej na drugo pol. 15. stol., ko je rebrasti obok nadomestil starejši leseni strop. Na to kažejo tudi ostanki ometa; vijolične, sive, oker, opečne in svetlo-zelene barve, ki so značilne za pozno gotiko. Slikarija ni bila figuralna, ampak izrazito dekorativna, saj je v glavnem posnemala pisano inkrustacijo.

Palas: Proti zapadu je notranje dvorišče zapirala palas, trinadstropna, v tlorisu trapezasta, stolpasta stavba, formata $20 \times 14 \times 14$ m. To je najslabše ohranjeni del gradu, saj mestoma lahko samo še slutimo njegovo nekdanjo sestavo.

Natanko nasproti vhoda v stanovanjski stolp je stal vhod v palas. Od tega vhoda je viden samo še vrh z nastavkoma ločnega oboka v višini 90 cm. Ker smemo ceniti višino vhoda na okoli 3 m, moramo v fantaziji znižati nivo tal za okoli 2 m pod sedanji nivo dvorišča. Za toliko si moramo odmisлити tudi zasip v notranjosti palasa, da ga bomo lahko sploh rekonstruirali. Nad vhodnimi vrati si slede drug nad drugim še trije vratni prehodi, ki so bili zadnjič utrjeni in popravljeni l. 1954. Desno in levo od pritličnega vhoda sta bili dve podolžni pravokotni okni, katerih desno še ima ohranjen originalen kamnit okvir, poševno prirezan, in je bil, po sledovih sodeč, opremljen s kovano mrežo. Gradnja vzhodne palasove stene je iz lomljenega apnenca, pomešanega z redkim lapor-natim peščencem in tu in tam kako opeko.

Bolje je ohranjena južna stena, ki sega pri stičišču z Andrejevim stolpom skoraj do svoje prvotne višine. Gradnja kaže v spodnjem delu enako plastenje kot cela južna in južnozapadna fasada grajskega jedra, v zgornjem pa vezano gradnjo, ki je bila že večkrat obnovljena. Med uporabljenim apnenčevim gradbenim materialom je precej peščencevih spolij. Pri stičišču palasa in Andrejevega stolpa so stala poševno vrezana vrata, ki so držala na notranje dvorišče in so se iz dvoriščne strani lepo videla. Sedanja vrata in okna so vsa nova.

Zapadna stena je ohranjena samo v enem delu do svojega tretjega nadstropja. V prvem nadstropju je imela malo pravokotno, gotsko prirezano lino, sicer ne kaže nobenih sledov oken. Njena gradnja je vezana, apnenčeva, vmes kosi laporja in peščenca.

Severna stena je ohranjena do parapetne višine. Razen pomola, ki sega do drugega nadstropja, ima stena sledove oken in ohranjene nastavke izginule prečne stene. Na vseh opisanih stenah so ohranjeni sledovi ometa, ki dokazujejo, da je bila stavba v celoti ometana.

Notranjščina: Celotna palas je bila z zidom, na katerem stoji sedanji restavracijski zid, razdeljena v dve polovici. Pritličje je obsegalo štiri prostore. Dva prostora sta bila v sedanji restavracijski kleti, dva pa pod visoko nasutim restavracijskim vrtom. Oba večja vzhodna prostora so vezala vrata, ki jih še vidimo v kleti. Stojе tik pod sedanjim restavracijskim vhodom, so kamnoseško lepo, toda indiferentno obdelana ter formata 184×150 cm. Ločni vrh jim manjka, ker je zazidan v prag sedanjih vrat. Gradnja v teh prostorih ne kaže posebne tendence po plastenju. Sosedni prostor, kamor drži glavni vhod, ima lepo ohranjene sledove stropnega tramovja. Ta prostor sta osvetljevali, kolikor se da ugotoviti, poleg že opisane line v vzhodnem, tudi dve lini v severnem obzidju. Proti zapadu je oba prostora zaključeval prečni zid, ki je imel v južnem delu malo pravokotno, kamnoseško komaj obdelano okence. Prostor za njim je bil ometan in obeljen (ostanki beleža!), toda brez vrat. Zrak in svetlobo sta mu dovajali samo lini v vzhodni in zapadni steni. Prostor v severozapadnem oglu palasa je zazdaj popolnoma nedefiniran. Pri zemeljskih delih v restavracijski kleti je bilo napravljениh več poskusnih kopov, pri čemer se je dala ugotoviti v globini 55 cm obsežna in močna plast oglja, v globini ca. 75 cm pa živa skala, na kateri palas stoji.

Poleg tega smo v jugovzhodnem kotu kleti odkrili z opeko zazidano zidno odprtino, nastavek kamina, ki je tekel navpično skozi zid, kar dokazuje, da je bil palas ogrevan.

V prvem nadstropju, ki je bilo enako razdeljeno kot pritličje, je na severozahodnem zidnem pomolu vidna s peščenčevimi klesalci obrobljena okenska špaleta z ostanki ometa. V drugem nadstropju so na istem pomolu pod spodnjim vidni sledovi gornjega okna. V vzhodni steni so v tem nadstropju ohranjena zazidana segmentno zaključena vrata, ki so držala na leseni hodnik.

Med drugim in tretjim nadstropjem zid uskoči za ca. 20 cm. O organizaciji tretjega nadstropja ne moremo ničesar ugotoviti, ker so ostanki preveč fragmentarni. Ločni in prečni zid, ki deli vsa spodnja nadstropja v po štiri prostore, kot dokazujejo ostanki njihovih nastavkov na severozapadni in vzhodni steni, v tretjem nadstropju nista več niti ohranjena niti dokazana.

Rekonstrukcija palasa je zaradi rudimentarne ohranjenosti objekta komaj možna. Gotovo je bila palas edini grajski objekt, kjer je prevladoval stanovanjski element nad vojaškim, trdnjavskega. To dokazujejo predvsem manjša debelina obodnega zidovja, drobnejša razporeditev notranjščine in večji format okenskih odprtin. Oba prečna zidova sta delila njeno notranjščino v po štiri prostore, katerih specifičnega prvotnega namena seveda ni več mogoče ugotoviti. Splošno se samo lahko reče, da so pritlični prostori služili bolj utilitarnim, gornji pa stanovanjskim namenom. V nadstropjih so bile kementate, sobe ženskih prebivalcev gradu, grofic in njihovih spremljevalk, kadar so tu stanovale. V pritličju so bile še: vhodna veža, prostor s kaminovim ognjiščem in že omenjeni pobeljeni prostor brez oken in vrat. To dejstvo terja stropna padna vrata in s tem v zvezi poseben namen, kateremu je prostor služil. Domnevam, da je bil to hišni zapor in da je lina v njegovi vzhodni steni služila za podajanje hrane ujetniku. Posamezna nadstropja so med seboj ločevali leseni stropovi (ohranjeni sledovi stropnikov!), povezovale pa lesene stopnice. Oprema oken in vrat je bila enaka kot pri stanovanjskem stolpu. Stolpasti palas je zaključevala, sodeč po slikah 17. stol., strma sedlasta streha, katere napušča sta bila obrnjena proti severu in jugu.

Notranje dvorišče: Preostaja nam še opis in rekonstrukcija notranjega dvorišča. Dvorišče je trapezaste oblike, formata $18 \times 21 \times 12,5$ m. Dvorišče je bilo od vseh strani zaprto (stanovanjski stolp, palas, severni in južni zaporni zid) ter od 1,5 do 2 m globlje, kot je danes. To dokazujejo vsi vhodi v obkrožujoče ga stavbe, posebno vrata v palas in Andrejev stolp, prvotni venec cisterne in ugotovljeni prvotni dvoriščni tlak, sestavljen iz prodnikov, zataknjenih v ilovnato plast.

Cisterna je valjaste oblike, globoka 8 m in široka 1,5 m. Njen sedanji kamniti venec je nov, sledovi starega roba pa se lepo vidijo v globini 220 cm. Cisterna je grajena iz kamnja, njeno dno sestavlja šest konvergentno prirezanih, radialno postavljenih klesancev, katere v sredini povezuje okrogel, žlebasto profiliran kamen. Stene in dno ovija 110 cm debela plast iz težke rumene gline. Dvorišče je bilo nagnjeno proti

cisterni tako, da se je meteorna voda iz okoliških stavb stekala po žlebnicah v cisterno. Te žlebnice, speljane v dvoriščnem tlaku, so bile ca. l. 1570 popravljene in utrjene. Istočasno je bil obnovljen tudi ca. 40 cm globoki poševni rob, ki je vodo neposredno dovajal v cisterno. V 16. stol. cisterna še ni imela kamnitega venca, ampak je bila pokrita z deskami.

Uporabne rezultate za rekonstrukcijo notranjega dvorišča so dali predvsem izkopi v jugozapadnem kotu dvorišča, ki so se vršili v prvi polovici meseca avgusta 1955. V globini 220 cm je bil odkrit prvotni dvoriščni tlak, sestavljen iz prodnikov, nabitih v 10—15 cm debelo plast težke rumene ilovice. Takoj pod tlakom se je razprostirala kulturna plast temnosive skoraj črne barve, močno pomešana z velikimi kosi oglja. V tej plasti so bili najdeni fragmenti keramike, stekla in kos kamnite kroglice. Plast oglja, najdena na tako široki površini (najdba iste plasti v sedanji restavracijski kleti!), je najverjetneje sled požara, ki je upepelil neznano stavbo pred nastankom opisanega dvoriščnega tlaka.

Poleg teh najdb so izkopavanja pokazala tudi vrsto treh pravokotnih slopov, oddaljenih po 230 cm od južnega zidu in po dva metra drug od drugega. Slopi so grajeni iz kamnov in opeke ter formata 75×75 cm. Enaka vrsta slopov je stala vzdolž severnega zidu. Južno od cisterne je bilo najdeno paralelno tekoče zidovje, ki je bilo med seboj povezano v obliki črke N ter oddaljeno od južnega zidu 140 cm, med seboj 170 cm, debelo pa notranje 60 cm in zunanje 1 m. Končno je treba omeniti tudi oba opornika, dolga 3,5 m široka 1,4 m, ki sta stala ob vhodu v palas in segala do drugega nadstropja. Če povežemo vse navedene elemente, lahko rekonstruiramo hodnik, ki je povezoval stavbe, razmeščene okoli notranjega dvorišča. Hodnik je bil lesen, toda počival je na zidanih slopih in obeh opornikih, katerih medsebojna razdalja se ritmično vključuje v slopne arkade. Seveda sta morala imeti opornika v prvem nadstropju prehoda, ki sta omogočala komunikacijo vzdolž hodnika, lahko pa tudi ščitila vhod v palas. Zidovje južno od cisterne je ostanek stopnišča, ki je tukaj držalo na hodnik. Hodnik je bil najverjetneje trinadstropen ter pokrit s pulfasto streho, ki ga je varovala pred učinkom atmosferilij. Na zahodu se je naslanjal na palas, na severu in jugu pa na oba zaporna zidova, ki sta skoraj dosegala višino stanovanjskega stolpa. Stolp sam je bil brez mostovža.

Vrsto problemov odpira jugovzhodni ogal dvorišča. Tu je bilo v zemlji najdeno 1,2 m debelo zidovje, ki je zapiralo trapezasti prostor formata $3,1 \times 5,4$ m. Nad stičiščem tega zidu z zahodno steno stanovanjskega stolpa je stena navpično oluščena kamenja in nato poševno ostrgana ter dopolnjena z opeko do višine vratnega prehoda v drugem nadstropju. Brez dvoma je to sled stavbe s pultasto streho, ki se je naslanjala na stanovanjski stolp in južno obzidje do njegovega zaloma. Kaže, da je hodnik prvega nadstropja tekel skozi podstrešni del te stavbe, drugi pa nad njeno streho. Ker so hodniki tekli nekoliko nad nivojem nadstropij in ker si je treba odmisлити dva metra dvoriščnega nasipa, je stavba mogla biti enonadstropna.

Južni zunanji jarek

Južno zunanje obzidje

Tajna vrata

Best
Poblašča

Obzidje notranjega jarka

Glavni vhod

Vzhodno medzidje

Vzhodno predgradje

Zahodno medzidje

Nekdanji vhod v bergfrid

1. Osvetli vhod
v bergfrida s svetilnicami

Line severne stene bergfrida

Zidna konstrukcija bergfrida

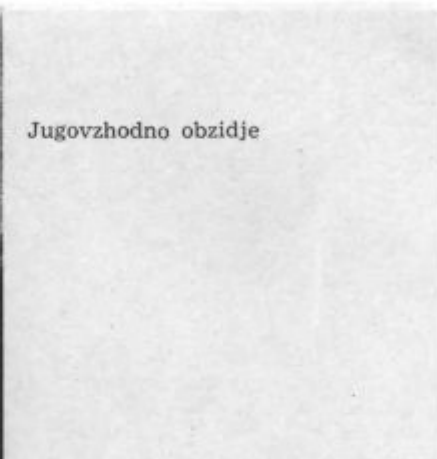

Severno obzidje predgradja

Jugovzhodno obzidje

obzidje jugovzhodno obzidje

Vzhodna trdnjava

Stanovanjski stolp,
zunanjščina,
vidni nemogoči novi
ogelniki

Stanovanjski stolp,
notranjščina

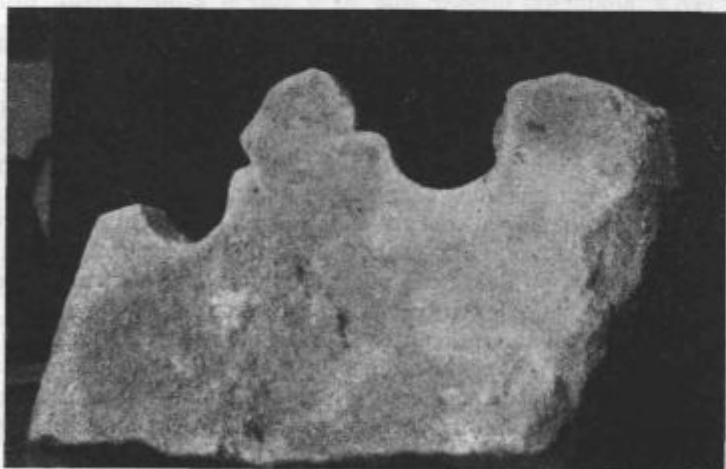
Severno obzidje s sledovi stavb

Severna izpadna stena

Južno obzidje zahodnega predgradja

Fragment romanskega portala

Zaključne ugotovitve, oprte na preiskavo razvalin in ustrezno dokumentarno gradivo, naj v sumarični in pregledni obliki odgovorijo na obe najzanimivejši vprašanji, namreč kdaj je grad nastal in kako se je razvijal, to je, kako se je v stoletjih razraščal v tako premišljeni arhitektonski organizem, kot ga kažejo danes razvaline.

Na prvo vprašanje se da z gotovostjo odgovoriti. Grad, ki je nastal v 1. pol. 12. stol. je moral v bojih za posest pretrpeti velike poškodbe. Zelo široka plast oglja v globini 240 cm dokazuje, da je stala na triadni skali južno od velike razpoke stavba, ki je pogorela, preden je nastalo današnje grajsko jedro. Ker leži ogljena plast skoraj neposredno na skali, je skoraj gotovo, da je bila ta stavba prva na svojem mestu. Njena oblika nam ni več znana, vendar smemo po analogijah sklepati na stolpasti tip gradu.

Današnji grajski organizem kaže enoten koncept. Njegovo osnovo tvori grandiozen načrt, katerega so kasnejše prezidave in dozidave samo spopolnjevale. Medtem ko je večina naših večjih grajskih kompleksov nastajala sukcesivno z vedno novimi dozidavami in adaptacijami, je celjski grad nastal iz osnove po enotnem načrtu, kakršnega ne kaže noben drug slovenski grad. Zato je celjski grad v svoji vrsti edinstvena srednjeveška tvorba na naših tleh, ki ima svojega vrstnika edino v Rauhensteinu na Nižjem Avstrijskem.

Gotovo je, da tako velika arhitektonska tvorba ni mogla biti zgrajena naenkrat, ampak je nastajala daljšo dobo, gotovo vsaj nekaj decenijev. Vrstni red gradnje se da na podlagi gradbene tehnike in ohranjenih kamnoseških fragmentov ugotoviti precej natanko. Razdelimo ga lahko v več etap, katere opredelimo kar po vrsti vladajočih grofov v etape Friderika I., Hermana I., Hermana II. in Friderika II.

Etapa grofa Friderika I. (1333—1364) obsega drugo tretjino 14. stol. Ko je bogati Žovnečan postal po težkih bojih s Konradom Auffensteinom lastnik Celja (l. 1333), se je takoj lotil obnove požganega Vovbrškega gradu. Neznani mojster severne proveniencie mu je napravil obsežen, za takratne pojme grandiozen načrt, ki se prilagaja terenu in daje glavni poudarek vojaškemu, samo v skrajnem zapadnem delu nekoliko stanovanjskemu elementu. Že ta koncept sam je tipičen predstavnik vzhodnoalpskega 14. stol., ki pomenja prehod iz visokega v pozni srednji vek, v grajski arhitekturi pa dokončen prehod iz stolpastega k raztegnjenemu tipu gradu. V to etapo je treba staviti predvsem grajsko jedro: palas s kemenatami, tlakovano notranje dvorišče s cisterno in stanovanjski stolp, produkt poznega razvoja stolpastih gradenj. Instruktivni analogiji za tovrsten grajski koncept najdemo v bližnjih gradovih Rifniku (se prvič omenja v letih 1326 in 1342) in Zbelovem, ki sta datirana v 1. pol. 14. stol. in sta tipična predstavnika te prehodne dobe.

Poleg koncepta govori za to datiranje tudi vrsta drugih dejstev:

1. Gradbena tehnika, ki je že gotosko vezana. Zid je že grajen in ne več samo polnjen. Med kamenjem so sporadično uporabljeni koščki opeke. Gradnja je v spodnjih partijah še plastovita, v gornjih pa čedalje bolj nepravilna.

2. Zidne odprtine (vrata in okna), kolikor so ohranjene ali se dajo rekonstruirati, kažejo izrazito gotske zašiljene oblike.

3. Zanimiv ostanek tako imenovane okenske klopi, katero pozno 14. stol. večinoma več ne uporablja in se v 15. stol. dokončno izgubi. Profil klopi je žlebast, torej izrazito gotski.

4. Omet, ki je pokrival vse stavbe, da je zakril njihovo estetsko nezadovoljivo konstrukcijo. Romanika s svojo pravilno plastovito gradnjo stavb ni ometavala, pač pa skoraj redoma gotika.

5. Delitev stanovanja po spolu: v stolpu stanujejo možje, v palasu žene. Obe stavbi vežejo leseni hodniki, ki potekajo vzdolž zapornih zidov. Ta delitev kot plod viteške kulture se je v poznem srednjem veku pod vplivom meščanstva izgubila in sta se stanovanji obeh spolov tudi na gradovih združili v eno stavbo.

Nekoliko mlajša sta oba prizidana stolpa ob severnem in južnem boku grajskega jedra. Južni stolp je imel v tretjem nadstropju kapelo, katere rebrasti obok kaže na pozno gotiko, najverjetneje na dobo cesarja Friderika III. († 1493), ko je zamenjal starejši, gotovo leseni strop.

Mogoče istočasno, gotovo pa ne mnogo pozneje, je začelo nastajati obodno grajsko obzidje, katerega gradnja je trajala več decenijev.

Obzidje je nastajalo od zapada proti vzhodu. Etape je danes težko ugotoviti, ker se je celotno obzidje večkrat obnavljalo in v 16. stol. v nekaterih partijah tudi močno prezidalo in vzdignilo. Gotovo je najprej nastalo obzidje okoli grajskega jedra z mogočnim brambnim zidom proti prepadnemu jarku. Na to obzidje je navezalo obzidje predgradja, ki kaže posebno v severni fronti enotno, v več pasovih položeno kamnito gradnjo. Južna fronta je bila v 16. stol. močno prezidana, v večjem delu vzdignjena in opremljena z novimi strelnicami in nadzidki. Vzhodna trdnjava, stari vhodni stolp, obe medzidji, stolpi vzdolž obzidja so nastajali istočasno z njim. Sledila je obzidava prepadnega jarka s položnima zidovoma in tremi stolpi, od katerih je danes ohranjen samo še severni, katerega dozidava se jasno vidi. Bergfrid in prečni zid, ki deli predgradje v dve polovici, sta nastala šele proti koncu 14. stol., torej v zaključni fazi gradnje. Na to kažejo gradbena tehnika in kamnoseški fragmenti, ki so ravno na tem stolpu posebno dobro ohranjeni. Ker je bil bergfrid objekt izrazito vojaškega značaja, je bila namestitev vhoda v prvem nadstropju povsem normalna. Za vlade Friderika II. (1434—1454) so se vršila razna ureditvena dela predvsem v stanovanjskem delu gradu, vendar kaj natančnejšega ni znano.

Ko so Celjski grofje dne 9. novembra 1456 izumrli, grad ni doživel kakih večjih prezidav. Za vlade cesarja Friderika III. je bila obokana in poslikana grajska kapela sv. Andreja, za vlade nadvojvode Ferdinanda I. (1519—1534) pa nameščena že omenjena žičnica. Večje predelave je grad doživel v letih 1567—1579, o katerih sem že govoril. Pozneje gradu niso več popravljali. Na Clobucciarichevi skici iz leta 1603 je grad še cel, na Vischerjevem bakrorezu iz l. 1681 pa že kaže bergfrid sledove propadanja in zapuščenosti. V sredini 18. stol. je bil grad v skrajno slabem stanju. Leta 1748 so mu pobrali strešnike in jih porabili pri popravilu strehe

mestnega gradu, l. 1755 so mu vzeli ostrejša in najlepše klesance ter jih porabili pri gradnji Novega Celja. Grad se je spremenil v razvalino in začel naglo propadati, čeprav so v njem še stanovale nekatere stranke prav do l. 1795. Končno je med leti 1803 in 1846 opravil še kmet Gorišek svoje razdiralno delo do stopnje, katero kažejo današnje razvaline. Posebno je treba obžalovati, da so izginili skoraj vsi kamnoseški detajli, katerih pomanjkanje otežkoča nadrobnejše datacije, čeprav podane razvojne skice v bistvu ne bi mnogo spremenili.

Na koncu še enkrat poudarjam, da je nastanek celjskega gradu, katerega razvaline danes občudujemo, nemogoče datirati v 12. stol. odnosno sploh v romansko dobo. Vse zadevne datacije so zmotne, ker se opirajo bolj na arhivska poročila kot na material sam, to je na historično pričevanje razvalin. Grad je nastajal nekako med leti 1335 in okoli 1400 ter predstavlja izrazito visokogotsko grajsko koncepcijo. Ohranil nam je čisto srednjeveško arhitektonsko organizacijo kot malokateri grad pri nas. To mu še posebno veča vrednost ter ga uvršča — čeprav razvalino — med najpomembnejše kulturne spomenike Slovenije ne samo po arhitektonsko dokumentarni, ampak tudi po svoji politični in kulturno historični strani.

Zgodovina vzdrževanja gradu

Z letom 1846 se je zaključilo obdobje zavestnega rušenja in eksploatacije grajskih razvalin kot kamnoloma. Grof Wickenburg, ki je kupil razvaline za 400 goldinarjev od Grešakovih potomcev, jih je podaril štajerskim deželnim stanovom. Ti so razvaline sicer vzeli v last in zaščitili, vendar za njih vzdrževanje niso ničesar storili. Razvaline so propadale naprej ter se polagoma zarastle z vegetacijo.

Položaj se je spremenil šele v zadnji tretjini 19. stol. V Celju sta bila ustanovljena Olepševalno (1871) in Muzejsko društvo (1882), katerih glavni organizator in pospeševatelj je bil rudarski inženir Emanuel Riedl. Obe društvi sta si zastavili plemenito nalogo, v okviru svojih omejenih možnosti vzdrževati obsežni objekt v turistično dostopnem stanju. Za razvaline se je začel zanimati Savinjski alpski klub, ki je l. 1881 zadalžil pivovarnarja in občinskega svetnika Metela, da si ogleda razvaline in da o tem poroča klubu. Še večje zanimanje je pokazala Centralna komisija za varstvo spomenikov, ki je na pobudo štajerskega deželnega konservatorja Luschina zaprosila deželni zbor, da se pobriga za usodo razvalin. Deželni odbor je razvaline ponudil v brezplačno last celjski mestni občini, da bi jih vzdrževala. Ker so se pogajanja razbila, je deželni odbor razvaline izročil dne 17. avgusta 1884 v upravo Muzejskemu društvu, ki je za popravilo takoj zbralo 700 glđ. in se še isto leto lotilo obnove. Po I. delovnem poročilu Muzejskega društva so tega leta odstranili nadležno vegetacijo razen bršljana, ki je tako prodrl v zidove, da bi ga le težko uničili, uredili zasilne poti znotraj razvalin, obnovili stopnice, ki držijo v notranji grad, v predgradju pozidali skoraj podrti severovzhodni del obzidja, na južnem pa uredili nadzidke in jih zalili

s cementom, v grajskem jedru so deloma ohranjeno obzidje proti jugu zalili s cementom, skoraj popolnoma podrto proti zapadu pa popolnoma odstranili in zgradili sedanje zapadno razgledišče.

Po II. delovnem poročilu Muzejskega društva iz l. 1886 je društvo v letih 1885—1886 pozidalo glavni vzhod, za katerega je dr. Glančnik oskrbel železna mrežasta vrata, zazidalo največje predrtine v severnem obzidju predgradja, s cementom zalilo nekatere dele palase (oba zidna pomola), predvsem pa popravilo jugozapadno ograjo obeh notranjih južnih medzidij, za kar je uprava Južnih železnic darovala nekaj starih tračnic. Leta 1885 je naredilo društvo tudi konkreten načrt za obnovo bergfrida: obnovila naj bi se zidna krona, zalile zidne razpoke v severni in južni steni ter nadomestili odluščeni in razbiti ogelniki. Vsa dela bi se izvršila v cementu. V perspektivni plan so vzeli tudi stanovanjski stolp, katerega zidni venec je neusmiljeno propadal, ter obnovo severnega obzidja predgradja, ki je bilo skoraj v celoti že brez kamnitega plašča in deloma sploh porušeno.

Prvi res pomembni konservatorski poseg je Muzejsko društvo tvegalo šele leta 1890. Tedaj je dobilo denarno pomoč štajerskih deželnih stanov in celjske mestne občine ter se lotilo obnove bergfrida. Delo je vodil graditelj celjske Mestne hranilnice Bullmann. Na stolpu so napravili nov cinast zidni venec, uredili lesene zunanje in notranje stopnice, razgledni hodnik in precej nekritično obnovili skoraj vse line. Oglov niso obnavljali, pač pa so iz južne strani vdrli v stolpno pritličje ter ga prekopali. Našli so samo nekaj kosti.

V naslednjih letih so postopoma obnavljali razne dele razvalin, vendar odslej vedno v dogovoru s centralno komisijo za varstvo spomenikov, ki z načinom obnove bergfrida ni bila posebno zadovoljna (Piperjeva kritika obnovljenih medzidkov).

Novo etapo v razvoju konservacije pomeni leto 1906, ko je Muzejsko društvo vložilo v razvaline kar 6000 kron, ki jih je dobilo v obliki dotacij od centralne komisije, deželne vlade, mestne občine in Mestne hranilnice. Delo sta vodila mestni inženir Ludvik Vessely in takratni predsednik društva prof. Oto Eichler. Ta poseg je bil tako temeljit in često tudi nekritičen, da nam prejšnje, dokumentarno zgovornejše stanje ohranjajo samo še fotografije iz let 1903 in 1906. Grajsko jedro je bilo še v prvotnem zelo razrušenem stanju, obnovljeni so bili samo posamezni deli kot južna ograja, zidni pomoli na palasu in nekatere obzidane line. Ker je Muzejsko društvo imelo zajamčenih 600 kron letnih subvencij, je namestilo stalnega zidarja Tratnika. Med leti 1906 in 1908 so bili obnovljeni vsi kritično ogroženi objekti gradu:

stanovanjski stolp: zidni venec z nadzidki, nekritično okenske odprtine, pozidan del severne stene, strešasto zavarovan severozahodni ogal, utrjena prečna stena, medtem ko sta oba vzhodna ogala ostala neoluščena;

palas in »Andrejev« stolp: utrjeni zidni venec, zazidana prvotna južna dvoriščna vrata, utrjeni in obzidani ostanki južne in vzhodne stene, zalit zid severnega stolpa, nameščene klopi v severnem stolpu, v prostoru zahodno od palasa in v južni šali;

vzhodni medzidji: utrjen severni stolp in obzidane njegove line, napravljena oba pritlična vhoda, ostanki južnega stolpa, deloma dozidani in utrjeni ter obokana visoka predrtina, oba brambna zida utrjena.

V predgradju so bili popravljene južni stolp z okolico, vzhodna trdnjava (skoraj v celoti, vse line nekritično obnovljene) in dober kos severnega obzidja. V obeh medzidjih so deloma obnovili in zakrpali obzidje in popravili line in strelnice.

Ing. Vessely je predlagal obsežen obnovitveni načrt, ki se pa ni v celoti nikoli uresničil. Po tem načrtu naj bi obnovili praktično skoraj ves grad, posebno pa južno obzidje predgradja, vzhodni stolp, ogle bergfrida, severno obzidje vzdolž bergfrida, dele južnega in severnega obzidja predgradja in medzidij, severni prečni zid notranjega jarka, vse južno obzidje grajskega jedra, ogale stanovanjskega stolpa in dele južnega prečnega zidu.

Maja 1909. je Vessely celo predlagal prekritje posameznih delov na razvalinah: južno polovico stanovanjskega stolpa s sedlasto streho, ki bi se morebiti raztegnila na ves stolp, bergfrid s piramidasto streho in vzhodni stolp z napuščasto streho. Pri tej restavraciji bi objekti kot zgodovinske priče mnogo utrpeli, ker bi bili precej nekritično dopolnjeni. Ti načrti se niso nikoli uresničili, vendar je Muzejsko društvo vsa leta do I. svetovne vojne pomalem obnavljalo razvaline.

Ker v stari Jugoslaviji ni bilo za tako delo niti smisla niti denarja, sta celjsko Olepševalno in Muzejsko društvo le s težavo čistili in ohranjali razvaline. Edino večje delo sta izvedli leta 1932. Tedaj je Olepševalno društvo uredilo cesto na grad, občinski stavbni urad pod vodstvom ing. Blaža Pristovška pa je preuredil bergfrid. Podrli so lesene dohodne stopnice, z opeko zazidali vhod v I. nadstropju in odstranili že prhle stopnice v notranjosti stolpa. Odprli so sedanji vhod v pritličju in zgradili močne betonske stopnice v notranjščini stolpa. Pustili pa so stari leseni razgledni hodnik in popravili tudi nišo oluščene stolpovih oglov.

V času II. svetovne vojne so povzročile bombe, ki so padle februarja 1944 v bližini zunanje cisterne, razvalinam precej škode. Zasule so cisterno, podrle del severnega zidu ter povzročile razpoke v severni in južni steni bergfrida.

Po osvoboditvi je prevzelo skrb nad razvalinami celjsko Olepševalno in turistično društvo, ki je doslej opravilo veliko delo pri ohranitvi razvalin. Leta 1951 so se izvedla prva večja konservatorska dela. Takrat so bili zasuti bombni lijaki, izvršena so najnujnejša popravila na bergfridu in urejen je bil sedanji vhod z železnimi vrati.

Leto 1952 pomeni uvod v obnovo razvalin. Tega leta je bila odstranjena nadležna vegetacija, splanirano predgradje, pozidani podrti deli severnega obzidja, obnovljeno grajsko obzidje nad zahodnim prepodom, popravljene stopnice v bergfridu in utrjen majavi leseni hodnik vzdolž njegovega zidnega venca.

V letih 1953 in 1954 je bilo obnovljeno celotno severno obzidje predgradja, utrjena poterna, ki veže vzhodno medzidje s predgradjem, urejen betonski hodnik in betonski popolnoma zgrešeni robniki bergfrida, obnovljena zunanja cisterna in izvršena razna manjša dela v samem graj-

skem jedru. Leta 1954 se je rodila ideja o restavraciji v razvalinah. Z dohodki bi Olepševalno društvo lahko krilo vsakoletne ogromne stroške vzdrževanja razvalin. Dotedanje leseno gostišče pred vhodom v razvaline ni več odgovarjalo naraščajočemu prometu obiskovalcev in je bilo predvsem brez razgleda po Savinjski dolini. Zato je lokacija novega gostinskega obrata padla v skrajni zahodni del razvalin (nekdanji palas), ki je bil večinoma porušen in katerega ureditev bi najmanj pokvarila tako koncepcijo kot tudi videz razvalin.

Spomladi 1955. so bili izdelani načrti in z odobrenjem Zavoda za spomeniško varstvo LRS je društvo še istega leta začelo uresničevati te načrte. Delo sta vodila gradbeni tehnik Kovačič in društveni gospodar Rihteršič.

Restavracija je zasedla nekdanje pritličje in prvo nadstropje jugozahodne polovice palasa ter pritličje, prvo in drugo nadstropje Andrejevega stolpa. Za zvezo obeh objektov je bil prizidan enonadstropen dvorišni trakt, ki je zasedel jugozahodni ogal notranjega dvorišča. Ne mislim detajlno opisovati novi objekt, ampak ga samo presoditi s konservatorsko-kritičnega stališča.

Postavitev novega, življenjsko funkcionalnega objekta v razvaline je poizkus, ki je prvi te vrste v Sloveniji. Če ga gledamo s strogo dokumentarnega stališča, je zgrešen, saj je posegel v naravo razvalin. Vprašanje je tudi, koliko je projektantu uspelo uveljaviti estetski moment novega objekta, ki je pri takih adaptacijah vedno relativen, ker niha med dokumentacijo in estetiko in samo včasih doseže sozvočje obeh elementov. Kljub povedanemu pa je bila adaptacija potrebna, ker je bilo z njo zagotovljeno nadaljnje vzdrževanje ogromnega kompleksa razvalin. Celjsko olepševalno-turistično društvo kot vzdrževalec razvalin na eni in investitor restavracije na drugi strani je imelo dvojno stališče tudi do konservatorske problematike razvalin kot lepotnega dopolnila celjske pokrajine. Na eni strani je bilo društvo življenjsko zainteresirano na ohranitvi razvalin kot takih, na drugi strani pa je poskusilo te razvaline turistično izrabiti in napraviti iz njih turistično postojanko, katere priljubljenost in privlačnost naj dvigneta gostinska potrežba in lep razgled. Razvalina, ki je sama sebi namen, je v večini primerov zaradi odročnosti turistično mrtva (Žovnek, Rifnik, Žiče itd.), razvalina pa, kateri daš funkcijo — navadno je to gostinska — postane košček aktualnega življenja in s tem življenjsko aktivna in celo pomembna.

Konservatorska praksa poskuša ohranjati razvalinske objekte v stanju, v katerem jih je našla, z vsemi sledovi stoletnega življenja in z vsemi, čestokrat le naključnimi oblikami. Če jih dopolnjuje, jih le toliko, kolikor je za ohranitev nujno potrebno, ali pa kolikor prenese estetika razvalin. Konservatorstvo razvalinam v bistvu ne poizkuša dajati življenjskega smisla, ampak jih le ohranja kot historičen dokument. Razvaline naj imajo svoj smisel v svoji obstojnosti, saj igrajo lahko veliko vlogo v svetu znanosti in so nepogrešljivo dopolnilo pokrajinske podobe.

V Celju se poizkuša vskladiti turistično in konservatorsko gledišče. Ta poizkus ni bil preveč tvegan, ker je bila lokacija novega objekta

izbrana v palasu, ki je bila naravno najslabše ohranjena, ker ni bistveno načela organizacije talne ploške razvalin in ker ni uničila nobenega od kamnoseških fragmentov, važnih za datacijo, s katerimi so grajske razvaline posebno revne.

Poizkus ni v celoti uspel. Vzrok temu je pripisati pravni šibkosti službe za spomeniško varstvo, ki je omogočila nediscipliniranost investitorjev. Zahteva, da se vidno ohranijo leseni zidni vezalci, ki dokumentirajo gradbeno tehniko, da se ohranijo sledovi prvotnih lesenih stropov, ki naznačujejo shemo nekdanjega etažiranja in da se ohranijo razne zidne predrtine kot niše, je bila preprosto preslišana. Na zunanjsčini so »šivani« robovi, narejeni iz mešanice cementa in kamnite moke, enako onim na bergfridu (iz leta 1954) v svoji geometričnosti popolnoma zgrešeni, nova vrata in okna so posebno v lokih izdelana preeksaktno, okenske mreže preveč komisno, zalitje zahodne stene palasa in večine ostalih zidov je izvedeno po načinu »plavajočih kamnov«, kar je struktivno zgrešeno, zazidava nekaterih lin in obeh dušnikov nepotrebna, nastavki rebrastega oboka nekdanje kapele preveč zakriti in s tem dokumentarno ubiti itd. Torej vidimo vrsto napak, ki so nepotrebne in katerim bi se bil lahko investitor izognil, če bi se bil vestneje držal pismenega dogovora z lokalnim organom za spomeniško varstvo. Ker bo večina storjenih napak po zagotovilih investitorja popravljena, bo koncepcija kot celota in brez detajlnih napak stopila pred nas s svojo osnovno alternativo, ali so taki posegi na mestu ali ne. Mislim, da bo bodoči razvoj ravno pri gradovih in njih razvalinah dokazal, da so taki posegi nujni, ako hočemo zanamcem ohraniti vsaj nekatere teh velikih objektov, ki so že davno izgubili svoj funkcionalni pomen, katerih vzdrževanje pa presega finančne zmožnosti naše službe za spomeniško varstvo. Gre samo zato, da poiščemo razumevajočega investitorja, da se ne pokvari dokumentarna vrednost objekta in da se ne zagreše detajlne napake, katerih nekatere sem naštel zgoraj. Ravno zaščita gradov, graščin, dvorcev in razvalin je najbolj problematična, (ker je najdražja) zato skoraj ni druge rešitve kot vključevanje teh objektov v sodobni tok življenja. Da so pri tem potrebne določene koncesije investitorju in včasih tudi delno popuščanje strogi dokumentarnosti, je dejstvo, ki ga ne moremo preprečiti. Zato mora biti služba za spomeniško varstvo pri teh objektih bolj elastična kot kjerkoli drugje, ako hoče ohraniti to, kar se ohraniti da. Po našem mnenju je bolje ohraniti zgodovinski objekt, čeprav z majhnimi popusti, kakor pa ga pustiti, da povsem propade, ker nikoli ne najdemo dovolj potrebnih sredstev, da bi ga strogo konservatorsko restavrirali. Ker bo spomeniška praksa še lep čas razpolagala z omejenimi vsotami denarja, bo morala vedno znova iskati ona pota, ki bodo, kolikor se da, znanstveno eksaktna, pa vendarle ne toga. To pot smo ubrali tudi mi. Kolikor se ni v celoti obnesla, leži krivda v pomanjkanju pravnih osnov službe za spomeniško varstvo, ki bi morala čimprej dobiti jasneje formulirane kompetence za področje svojih javno-pravnih pravic in dolžnosti.

¹ Kmečka hiša pred grajskim vhodom je zgrajena s kamenjem iz razvalin, med katerimi se posebno odlikujejo lepi klesanci. Hiša ima vzdanih več spolij: v vhodni steni iz enega kamna vrezano strelnico, v severni pa kamenito pravokotno okno s posnetim robom in železno mrežo. Strelnica je iz časa prve gradnje gradu — torej iz 14. stol., okno pa iz časa obnove — 16. stol.

² Pri delih na gradu so našli delavci precej predmetov, ki se sedaj hranijo v celjskem Mestnem muzeju. Med temi predmeti je zlasti omeniti naslednje:

Kip Ikarosa narejen iz pohorskega marmorja. Format 34×22 cm. Predstavlja starogrškega junaka, ogrnjeneza okoli vratu z nazaj padajočo hlamido, na stegnjenih rokah ima pripete peruti. Kip je močno lediran, brez nog in delov peruti. Čas nastanka je treba staviti okoli leta 200 n. e.

Kamniti fragment, del portalovega loka, formata $30 \times 17 \times 17$ cm. Je iz drobnozrnatega peščenca. Njegova profilacija: žleb-palica-žleb je geometrično eksaktna, romanska. Čas nastanka: najkasneje 2. pol. 13. stol., najverjetneje ostanek prvotnega gradu.

Več pečnic lončaste in letvaste oblike, kvadratnega formata, precej plitvega reliefa, nepološčene, narejene iz gline, pomešane z drobnim peskom. Fragment ene izmed pečnic predstavlja jahajočega viteza, po čigar noši jo lahko datiramo v 1. pol. 15. stol. Štiri druge, formata $1,5 \times 21,5$ cm prikazujejo leva z naprej obrnjeno glavo, dolgo grivo, ki počiva med dvema drevesoma, relief pa obroblja razcepljena osatna trta. Po formatu, obliki in motivu lahko datiramo te pečnice v 2. pol. 15. stol. V muzeju sta končno ohranjeni še dve pečnici, ki sta iz gradu. Prva je formata 22×22 cm in predstavlja skoraj heraldično stiliziranega korakajočega leva, čigar rep prehaja v rastlinski motiv. Borduro sestavlja uviti paličasti motiv. Čas nastanka je konec 15. stol. Druga pečnica je formata 23×24 cm. Predstavlja brkatega jezdeca na konju v skoku s tulom na hrbtu in drapiranim kopjem v rokah. Pokrit je s turbanastim pokrivalom. Med nogami konja se mota pes. Prazne ploskve reliefa so pokrite z različnimi dekorativnimi liki, s soncem, križem itd. Jezdec predstavlja najverjetneje Turka. Povečani format, pravokotna (ne več kvadratna!) oblika, krepkejši relief in večja zvestoba naravi dokazujejo, da je pečnica nastala že v 16. stol.

Najdene je bilo precej keramike, stekla, nekaj kamenitih krogel in ostankov fresko barvanega ometa.

Literatura:

Pri naštevanju literature se omejujem samo na tista literarna dela, ki nudijo uporabne podatke o celjskem gradu, ali pa so sicer važna za poznavanje razvoja naših oziroma evropskih gradov.

Rudolf Egger: Die Reisetagebücher des Paolo Santonino 1485—1487. Klagenfurt 1947. p. 180 ff.

G. Mercati: Una visita a Cilli del 1487. Scritti in onore di Bartolomeo Nogara. Udine 1937. p. 263 ff.

Krones Fr. v. Die Freien von Saneck und ihre Cronik als Grafen von Cilli. Graz 1883. okt. 186 + 234 p.

Andreas Gubo: Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart. Graz 1909.

Andreas Gubo: Wiederherstellung des Schlosses Ober Cilli und die Stadtbürg im 16. Jahrhundert. Blätter zur Geschichte und Heimatkunde der Alpenländer. Beilage des Grazer Tagblattes. Graz 1910. p. 15 in 23.

Piper Otto: Oesterreichische Burgen VI. Wien 1908.

Piper Otto: Burgenkunde. München I. izd. 1895, II. izd. 1905.

Piper Otto: Abriss der Burgenkunde. Leipzig 1900.

- Zahn Josef: Steirische Burgen. Oesterreich-Ungarn in Wort und Bild. Wien 1890.
- Zahn Josef: Urkundenbuch des Herzogthums Steiermark. Graz 1875 do 1903, I., II., III.
- Zahn Josef: Ortsnamenbuch der Steiermark im Mittelalter. Wien 1893.
- Almanah Burgvesten und Ritterschlösser der Oesterreichischen Monarchie. Brünn 1819.
- Hormayr-Sartori: Burgvesten in der Oesterreichischen Monarchie, Wien 1839—40. XII. p. 166—170.
- Kos Franc: Gradivo za zgodovino Slovencev v srednjem veku, I—V. 1902—1928.
- Pettauer Leopold: Imena važnejših starejših gradov na Slovenskem nekđaj in sedaj. Kronika slovenskih mest V., za leto 1938.
- Nowotny Fritz: Südsteirische Burgen und Schloesser. Almanah Südsteiermark. Graz 1925.
- Hans Riehl: Burg und Schloss. Heimatliches Bauen im Ostalpenraum. Graz 1941.
- Werner-Knapp: Burg und Bauernhaus. Heimatliches Bauen im Ostalpenraum. Graz 1941.
- Barawalle-Knapp: Steirische Burgen und Schloesser. Graz 1936.
- Schuchard Carl: Die Burg im Wandel der Zeiten. Berlin 1931.
- Ebhardt B.: Der Wehrbau Europas im Mittelalter. Berlin 1939.
- Cori N.: Bau und Einrichtung der deutschen Burgen. 1896.
- Szabo Gjuro: Sredovječni gradovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Matica hrvatska. Zagreb 1920.
- Komelj Drago: Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem. ZUZ. Nova serija. I. 1951.
- Orožen Janko: Zgodovina Celja I, II, III. Celje 1927 in 1932.
- Kos Franc: Doneski za krajevne kronike (Celje). ČZN 1918. p. 85—94.
- Ljubša Mitija: Postanek srednjeveškega Celja. ČZN 1929. p. 1—16.
- Seidl Gabriel: Burgruine Cilli. Der Aufmerksame 78. 30. 6. 1840.
- Seidl Gabriel: Wanderungen durch Tyrol und Steiermark. I. izd. Leipzig 1840., II. izd. 1847.
- Puff Rudolf: Die Burg der Grafen von Cilli. Carinthia 1839. p. 97, 102 in 135.
- Puff Rudolf: Die Burg Ober Cilly in Untersteiermark. Aurora, Wien 1841., p. 247.
- Puff Rudolf: Die Burg Ober Cilli. Steirisches National Kalender za 1842., p. 89—94.
- Pirchegger Hans: Untersteirische Burgen und Schloesser. Tagespost od 1. 4. 1942.
- Orožen Janko: Celjsko muzejsko vprašanje v preteklosti in sedanjosti. Kronika slovenskih mest II., za 1935., p. 60 ff.
- II. Thätigkeitsbericht des Museal-Vereines der Stadt Cilli, Cilli 1886. obsega čas od 1984—86.
- Nekaj o Celju, izdalo Turistično-olepševalno društvo Celja, članek J. Orožna: Stari grad, Celje 1953.

Slike:

- Popelka Fritz: Die Landesaufnahme Inneroesterreichs von Johannes Clou-bucciarich 1601—1605. Graz 1924.
- Georg Mathias Vischer: Topographia Ducatus Stiriae. Grätz 1681.
- J. F. Kaiser: Lithographierte Ansichten der Steyermärkischen Städte, Märkte und Schloesser. Grätz 1832.
- Reichert Carl: Einst und jetzt. Album Steiermark. Graz 1864.
- Janisch J. A. Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark. Graz 1878—1885.
- Zahn Josef: Styria illustrata.
- Fotografski posnetki ateljeja Martin Lenz iz leta 1906.

GMAJNE NA PODROČJU SREDNJE SAVINJE IN NJENIH PRITOKOV

JANKO OROŽEN

Slovenski pravopisni slovar sicer prepoveduje besedo »gmajna« kot nepotrebno tujko, vendar v zgodovini zanjo nimamo pravega nadomestila, saj označuje po obliki in vsebini določeno posestno obliko, ki sega s svojimi koreninami še v dobo plemenske ureditve in se je preko fevdalizma ohranila do modernega kapitalizma, mestoma celo do današnjega dne. Viri iz konca fevdalne dobe razlikujejo gozdne in pašniške gmajne, govore tudi splošno o zemljiških gmajnah, vendar se je izraz gmajna sčasoma omejil na pašnike. Bistveno pri njih je, da je uporaba skupna. Skupnost, ki jih uporablja, se navadno označuje kot soseska. Soseska je večje ali manjše, raztreseno ali sklenjeno naselje, zaselek ali vas. Njeni prebivalci so sosedje. Vendar poznajo danes v področju Savinje ta izraz samo tista naselja, kjer se je gmajna v izraziti pašniški obliki ohranila do nedavnih dni ali do sedanjosti. Izraz je torej soodnosn. Moderni izraz za gmajno bi bil vaški pašnik, oblika posesti bi bila vaška posestna skupnost. Ako bi beseda občina ne bila dobila svoje posebne upravno-politične vsebine, bi vsekakor ustrezala izrazu gmajna, skupni pašniki bi se lahko označevali kot občinski. Občina obsega že od svojega postanka nekoliko večji teritorij, ki vključuje v sebi posamezne soseske. Zgodovinski razvoj je privedel do tega, da se končno soseska tudi ni povsod skladala z naseljem, kajti pripadali so ji samo prvotni posestniki, medtem ko so poznejše posestnike izrivali iz nje. To izrivanje sicer ni bilo vedno uspešno, kajti nova posest je često nastajala na zemljiških prvotnih posestnih upravičencev.

Ko so se naši predniki naselili v svoji novi domovini, so že bili ne samo živinorejci, ampak tudi poljedelci. Doba preseljevanja je sicer obdelovanje zemlje prekinila, vendar se je po naselitvi obnovilo, saj seleči se rodovi so iskali nove zemlje, ki bi jih mogla prehranjevati. Obdelovalne površine izprva niso bile stalne. Zaradi primitivne obdelave se je zemlja hitro izčrpavala in zamenjavali so jo z gozdnimi in pašniškimi površinami, ki so jih iztrebljali. Sčasoma so se njivske in pašniške površine v glavnem ustalile in na njih se je razvil pojem zemljiškega lastništva, izprva rodovnega, kasneje družinskega in osebnega. Obdelovalna zemlja je pa obsegala le majhen del celokupne površine, sredi velikih gozdov in travnatih pašniških površin je tvorila manjše ali večje oaze, ki so pripadale bodisi samotnim kmetijam bodisi večjim naseljem. Gozdovi in pašniki so bili izprva svet brez gospodarja, vendar so prej ali slej postali nekaka plemenska lastnina. Ne vemo sicer, vendar lahko

domnevamo, da je glede njih prihajalo do sporov med posameznimi plemeni, saj brez vrednosti za ljudi, živeče v preprostih prirodnih okoliščinah, vendarle niso bili, ljudi so pa poleg dobrih in slabih čustev obvladovali nagoni in strasti.

Ko je prišla slovenska zemlja pod oblast nemških zavojevalcev, je slovenskim kmetom ostal samo obdelan svet, medtem ko je vsa neobdelana zemlja postala vladarjeva last. Proces stvarnega osvajanja se je sicer vršil polagoma, bolj določne oblike in tvarne rezultate je rodil šele po zmagi nad Madžari. V čas okrog leta 1000 segajo prva poročila o trajnem osvajanju naše zemlje in o fevdalnem pretvarjanju naše družbe, v kateri je poslej nižjo plast tvoril domačin, slovenski kmet, a višjo tujec, zemljiški gospod.

Vladar namreč ni mogel zemlje neposredno obvladati sam. Svojim služabnikom in vdanim sodelavcem je podeljeval slovenske kmete kot podložnike in neobdelan svet kot neposredno lastnino. Kmete so vklepali v raznovrstne oblike podložništva, med njimi srečavamo sužnje, polsvobodne in svobodne, ki so jih vezale le rahle podložniške vezi. Do sredine srednjega veka so se podložniški odnosi nekako poenostavili. Nastale so tri oblike: začasno zakupništvo (*ius liberum*), pri katerem je podložnik dobil zemljo v zakup za določeno dobo — sicer je pa zemljiški gospod svobodno razpolagal z njo, dosmrtni zakup (*ius precarium*), pri katerem je kmet bil v smislu pogodbe na kmetiji do svoje smrti, in prodajništvo (*ius civile, hereditarium, emphyteoticum*), pri katerem je kmet svobodno razpolagal s svojo zemljo; lahko jo je podaril, izročil dedičem ali prodal. Ker je bila prodajniška oblika udomačena v mestih, ki so v tistem času začela nastajati, se prodajništvo označuje tudi kot mestno pravo (*ius urbanum*, srečamo tudi oznako *ius emptiticum — chaufrecht*). Zemljiški gospodje so kmalu spoznali, da kmetje pridneje obdelujejo zemljo, ako so nanjo tesneje navezani; zato so tudičasne zakupne kmetije dajali v zakup dosmrtno, prepuščali so jih tudi dedičem, tako da so jih stvarno obravnavali kot prodajne. V terezijanskem katastru je še ohranjena razlika med obema vrstama kmetij, po pravu zakupnih je več kot prodajnih, kasnejša terezijanska zakonodaja je pa razliko med obema vrstama odpravila.

Kljub veliki smrtnosti je število prebivalcev rastlo, treba je bilo razširiti vire prehrane, saj so sicer nastajajoča mesta pritegnila nase le majhno število ljudi. Zemljiški gospodje so pa imeli interes na tem, da povečajo svoje dohodke. Zato so ljudem brez zemlje odmerjali prikladne dele gozdov in pašnikov, da so na njih ustvarjali nove kmetije. To je tako imenovana notranja kolonizacija. Zemljiški gospodje so iz istega interesa preprečevali delitev starih kmetij. Tako opažamo presenetljivo dejstvo, da v starih naseljih ostaja število kmetij preko stoletij enako.

Važno prelomnico pomenja leto 1542. Bilo je v dobi kmečkih nemirov in uporov. Da bi zmanjšal vzroke za nastanek teh socialnih gibanj, je kralj Ferdinand I. izdal odlok, s katerim je prepovedal nalagati kmetom povečana in nova bremena. Graščinska gospoda je našla iz tega izhod. Imela je še dovolj zemlje na razpolago poleg neposrednih gra-

ščinskih zemljišč obilje gozdov in pašnikov. Intenzivneje kakor kdaj koli poprej je na njih ustanavljala nove kmetije in kmetijice (v ljudskem govoru teh krajev označevane kot lastine). Tako nastala kmečka posestva so bila večinoma manj donosna od starih, ne samo da so nastajala na površinah, po legi in kakovosti zemlje manj ugodnih, tudi manjša so bila čisto, vendar so jih tlačila večja bremena, ki jih je zemljiški gospod po mili volji povečeval. Zgornja meja je bila tudi pri uvidevnem zemljiškem gospodu skrajna točka podložniške zmogljivosti. Kmetije, ki so obstajale pred letom 1542, so označevali kot prvotne ali urbarialne (bile so zapisane v urbarjih), kmetije, ki so nastale po tem letu, pa kot gosposčinske ali dominikalne, ker so bili mnenja, da so na gosposčinski zemlji. (Zanje so imeli posebne spiske.) Zakonodajca Marije Terezije in Jožefa II. je praktično razliko med obema vrstama kmetij odpravila, vendar najdemo še v zapisnikih, ki so dodani franciscejskim mapam iz leta 1825, razlikovanje med kmetom (Bauer) in podložnikom ali tlačanom (Grundhold); prvi je bil na rustikalni, drugi pa na dominikalni kmetiji. Razlikovanje med rustikalnimi in dominikalnimi kmetijami najdemo celo v zaglavju vložnih številk nove zemljiške knjige, ki je na podlagi starejše, franciscejske, nastala okrog leta 1880. Navedba o rustikalnosti oziroma dominikalnosti kmetij je važen pripomoček vsaj za relativno določitev njihove starosti.

Kljub uporabi gozdov in pašnikov za ustanavljanje dominikalnih kmetij in lastin je pa bila njihova površina še v dobi Marije Terezije in Jožefa II. prav znatna. Gospoda jih je prepuščala v uporabo podložnikom, gozdove deloma še individualno deloma še po naseljih, pašnike navadno na drug, skupinski način. Pri tem pa ni dopuščala samovolje, nasprotno, često je samovoljno nastopala sama, omejujoč uporabo in zahtevajoč pretirane davščine. S posebno ostrostjo je nastopala proti samovoljnemu trebljenju in samovoljnemu postavljanju domačijic na trebežih in pašnikih.

Področje ob spodnji in srednji Savinji je spadalo v visokem srednjem veku večinoma pod oblast Celjskih grofov, kasneje je prišlo v roke njihovih posestnih naslednikov, Habsburžanov. Habsburžani so posest upravljali po vicedomskem uradu, ki je imel svoj sedež v spodnjem celjskem gradu, sedanji Šlandrovi vojašnici. Vendar so posest dajali v zakup in jo polagoma prodajali. Ko so za Marije Terezije (1750) prodali še celjsko gosposčino, ki so ji novi lastniki prenesli sedež v Novo Celje (med Petrovčami in Žalcem), je habsburške posesti v teh krajih zmanjkalo.

Ena izmed največjih posesti, ki je po nekoliko zakupih leta 1621 prešla v privatne roke, je bila laška gosposčina. Zanj je deželni knez izdal dva velika urbarja, prvega leta 1524 in drugega 1582. V obeh urbarjih najdemo nekaj odločb o gozdovih in pašnikih, ki so gotovo veljale tudi za druge gosposčine ob Savinji, še neprodane, dane v zakup in prodane.

V urbarju iz leta 1524 čitamo, da so se »ubogi ljudje« (kmetje) pritoževali, ker jih je oskrbnik Gornjega Celja (mišljena je gosposčina) oviral pri paši in dobivanju lesa. Vladar naroča vicedomskemu glavarju in celjskemu mestnemu sodniku, naj zadevo preiščeta in ukreneta potrebno, da se bo z »ubogimi ljudmi« ravnalo tako, kakor je prav.

Prav tako so se ubogi ljudje pritožili, da jih odganjajo s paše tovarniki, ki prihajajo po gorsko vino. Laški oskrbnik Brokh mora poskrbeti, da se to ne bo več dogajalo. »Ubogi ljudje« so tudi pasli v gozdovih svoje svinje in so poprej dajali za to v Gornje Celje po škaf ovsa na svinjo. Zdaj pa morajo dati od vsake svinje krajcar. Naj se jim sporoči, da bodo poslej dajali od mlade svinje samo po en pfenig, od svinje, ki je že stara leto dni, pa po dva pfeniga.

V urbarju iz leta 1582 ima XV. dodatni (adicionalni) člen določbe o naseljevanju po gmajnah. Na posestvih njegove knežje visokosti, tako čitamo v omenjenem členu, je mnogo gmajn, ki so deloma zarasle. Na njih si tuji in domači podložniki napravljajo »novine« in celo postavljajo kočje, ne da bi se poprej prijavili gosposčinskemu oskrbniku. S tem delajo škodo podložnikom, ki rabijo pašnike za pašo, pa tudi deželnemu knezu, ki mu pašniki pripadajo kot regal, ker ne plačajo pristojbine, ki je predpisana za tistega, ki na gmajni trebi in si postavi kočjo ali hišico. Kdor torej hoče na gmajni trebiti in si postaviti hišico ali kakršno koli drugo poslopje, naj se zglaš pri zakupniku gosposčine, da on sam ali tisti, ki ga za to pooblasti, pogleda zemljišče na gmajni, ga zakoliči in določi primeren davek, ki naj se ravna po kakovosti zemljišča. Ta davek je treba vsako leto vpisati v poseben seznam (register) z navedbo imena, vrsto zemljišča (njiva, vrt, košenina) in dni, ki so potrebni za obdelavo oziroma košnjo. Da bi bili podložniki o tem poučeni, naj najemnik gosposčine v območju njenega deželnega sodišča bivajoče župnike pozove, naj nekolikokrat s prižnice oglasijo, kakšno je v tem pogledu stališče gosposke. Najemnik gosposčine naj bo buden in dosleden. Ako ugotovi, da je kdo zagrešil tak prestop, naj zgradbo takoj poruši, ako od zidave še ni preteklo eno leto. To je treba napraviti zato, da bi bilo nekaj straha. Najemnik gosposčine je dolžan vsako leto na Jurijev dan obhoditi celotno z gosposčino združeno deželno sodnijo in v njej ležeče gmajne. Spremljajo naj ga sodni sluge in nekateri stari in mladi podložniki. Ako zadenejo na prestop gornje vrste, naj ravna v smislu volje in koristi knežje visokosti.

V XVIII. stoletju je nastalo vsaj deloma novo razdobje v zgodovini gozdov in gmajn (pašniških in mestoma gozdnih). Četudi so v svetu začeli spoznavati vrednost gozdov, jim pri nas še niso posvečali primerne pozornosti. Gospoda, ki je bolj in bolj rabila denar, jih je začela podložnikom prodajati, v prvi vrsti tiste parcele, ki so jih ti že uporabljali. Cena večinoma ni bila visoka: 10, 20 goldinarjev ali malo več za dolgo parcelo (postat), ki se je večinoma vlekla po pobočju navzgor. Prodajanje se je zavleklo do početka XX. stoletja. Posamezni kmetje so dobili po eno ali dve postati, redkeje več. Velikost in število je bilo odvisno od velikosti gozdne površine v bližini naselja. Iz starejše dominikalne zemljiške knjige je to mestoma že razvidno.

Glede pašnikov je pa Marija Terezija dne 7. decembra 1768 izdala poseben patent. V enem letu naj se razmerijo vsi veliki pašniki, ki jih uporabljajo ali gosposčine ali podložniki ali oboji skupaj, in naj se razdele med podložnike glede na velikost njihovih kmetij. Ta patent so

izvršili samo ponekod, drugod se je izvršitev zavlekla v XIX. stoletje. Mestoma so se pa ohranile gmajne do nedavne preteklosti ali celo do današnjih dni. Cesaričin patent je izhajal iz mnenja, da bodo posamezniki bolje skrbeli za svoje deleže, kakor je soseska skrbela za celotno gmajno. Tožb o zanemarjanju gmajn je bilo namreč več ko dovolj. Živali so morale često iskati trave med grmovjem in trnjem. Na delih, ki so nastali po razdelitvi, so s pašo navadno prenehali, kajti kmetje so jih začeli uporabljati za košenine.

Vsa pokrajina je bila dolga stoletja pretežno kmetijska, čeprav so že v drugi polovici srednjega veka razen mesta Celja nastali tudi nekateri trgi: Laško, Vojnik, Žalec, Braslovče, Prebold (Št. Pavel pri Preboldu) in Vransko.

Mesto in trgi so bili središče trgovskega in obrtnega življenja. Toda vsi ti kraji so bili majhni in njihovi prebivalci so se skoraj vsi bavili tudi z obdelovanjem zemlje in živinorejo. Časi so bili taki, da je morala vsaka družina vsaj nekaj pridelati in prirediti sama. V fevdalizmu je bila zemlja še glavni in neposredni vir življenja.

Ob času Marije Terezije so gmajne deloma še šteli za last gosposk, deloma pa že za last kmetov (oziroma kmetov — tržanov ali meščanov). Za to imamo nekaj primerov. Taborski graščak je leta 1777 imel trnoveljsko gmajno za svojo last, Levčani pa že okrog leta 1690 nastopajo kot pravi posestniki svoje gmajne, v pogajanjih s Celjani zaradi gmajn se njihovi zemljiški gospodje (bilo jih je več) niti ne omenjajo. Ako se grof Schrattenbach prepira s Celjani ob regulaciji Ložnice na področju gmajne, dela to kot takratni lastnik freienberškega marofa (sedanje vrtnarske šole). O Polzelanih se navaja, da so leta 1777 svojo gmajno kupili od žovneške gosposčine. Četudi so jo dotlej brez dvoma uporabljali, jim je vendar gosposka ni priznavala kot njihovo last. Da se je pojmovanje gosposčinske lasti ohranilo še po Mariji Tereziji, naj izpriča vsaj en primer. Leta 1831 je gosposčina v Grmovju razprodala gmajno v Zalogu posameznim kmetom. Verjetno se je podobno zgodilo še kje drugje, vendar o tem nimamo poročil. Leta 1848 so seveda vse še nerazdeljene gmajne postale last sosesk.

CELJE Z OKOLICO

Mesto Celje

Celje sicer s svojim starim nazivom kaže, da kot naselje nikdar ni popolnoma pretrgalo zveze s staro rimsko Celejo, vendar se nam kot trg javlja šele leta 1331, mestne pravice je pa dobilo šele 11. aprila 1451. V ustanovni listini, ki jo je izdal grof Friderik II., so v glavnih potezah označene meje mestnega teritorija. Izhodišče ji je most preko Ložnice na Ljubljanski cesti. Odtod poteka meja tostran znanega »Živalskega vrta« (»Tirguta« — pred Levcem), nato se obrne ob gozdu proti mestu, ki se mu močno približa zahodno od cerkve Sv. Duha, nato se zopet požene proti severu preko Golovca do trnoveljske gmajne, kjer so bile tedaj vislice, potem se ob Hudinji usmeri

proti jugu in se pod njenim izlivom v Voglajno obrne proti vzhodu; ko pride do kamna, ki je označeval teharsko mejo, se za hribom, kjer je pozneje nastala cerkev Sv. Jožefa, usmeri proti jugu, poteka ob Savinji, jo prekorači pri Devinem skoku, se vzpne preko vinogradov na Lisce, nato se spusti k reki, jo prekorači in se sklene pri početnem mestu.

Meja torej nikakor ni bila zaokrožena, ampak je na zahodu, severu in jugu z nekako konico molela v okolico. To je bilo širše področje mesta. Ožje mestno področje pa je bilo obdano z mestnim obzidjem, ki je imelo obliko nekoliko proti jugu zapotegnjenega kvadrata in so ga po podelitvi mestnih pravic zidali dvajset let.

Tako je ostalo do leta 1750. Tedaj je grof Anton Gaisruck kupil od Marije Terezije celjsko gosposčino in deželno sodnijo ter je pri pogajanjih pristal na to, da se je zlasti na severni in jugovzhodni strani teritorij mestne občine znatno povečal. Poslej je segal do Dobrave, Lahovne in Prekorja ter je zajel tudi Zagrad in mestni gozd v Pečovniku.

Za Marije Terezije so leta 1771 uvedli takoimenovane popisne ali konskripcijske občine. Mesto v ožjem smislu besede je tvorilo svojo popisno občino, naselja v širšem mestnem področju so pa dobila svoje številke. Za cesarja Jožefa II. so ustanovili davčne občine, ki so večinoma združile po nekoliko števnih občin. Ob nastanku katastrskih map leta 1825 so davčne občine postale tudi katastrske. Na področju celjske občine je nastalo sedem davčnih ali katastrskih občin. Celje-mesto, ki je ob Savinji in Ljubljanski cesti segalo z ozko konico do izliva Ložnice v Savinjo, Spodnja Hudinja (z Gabrjem in Zgornjo Hudinjo), Košnica, Medlog (z Ložnico in Babnim) in Ostrožno. Leta 1849 so teritorij celjske občine podelili v dve občini: v mestno, ki je dobila samo katastrsko občino Celje-mesto, in v okoliško, ki je združila ostale katastrske občine. Leta 1935 so obe občini zopet združili. Naslednje leto so pridružili k celjski občini še severni del Tremarja, ki je dotlej spadal pod občino Sv. Kristofa. Po ponovni osvoboditvi so leta 1945 priključili Celju Cret, ki je dotlej pripadal Teharjam, leta 1952 pa Spodnje Trnovlje. Ko je bila leta 1955 ustanovljena velika občina (komuna), so prišle k Celju tri občine: Smartno v Rožni dolini, Skofja vas in Teharje. Število mestu pripadajočih katastrskih občin se je dvignilo na 24.

V notranjosti nekdanjega mestnega obzidja niso bile samo hiše s trgovskimi in obrtnimi poslopji, ampak (na dvorišni strani hiš) tudi gospodarske stavbe in vrtovi. Ti vrtovi so bili prvotna hišam pripadajoča posest. Tudi v širšem mestnem področju je bilo mnogo mestnega sveta. Nekaj ga je gotovo pripadalo poznejšim meščanom, ko so še bili tržani. Nekaj je bilo tam tudi kmetij, ki so pripadale raznim gosposčinam: celjski (izza leta 1750 novoceljski), celjski minorski, špitalski, opatijski, cerkveni Danijelovi, lanšperški (rabensberški). Prevladovala so seveda kmetije celjske gosposčine, ki je pozneje (kot novoceljska gosposčina) pritegnila nase tudi špitalsko in minorsko. Ves ostali svet, ki ga ni bilo malo, je pa pripadel mestu; občinski svet, izza konca XVIII. stoletja njegov organizirani magistrat, je upravljal ta svet, a veljal je kot gosposčina tudi za vso posest, ki so jo imeli meščani, bodisi hišno bodisi zemljiško, in za njihove pravice, obrtne in trgovske. Kdaj je kraj dobil ta svet, ne moremo ugotoviti, morda ga je imel že kot trg, morda ga je vsaj

deloma dobil šele po pridobitvi mestnih pravic. Bilo ga je okrog in okrog mesta. V oddaljenem Pečovniku pa je bil med nižjo Vipoto (ob Savinji) in višjim Tolstim vrhom (zahodno od Svetine) velik mestni gozd, ki je meril okrog 300 oralov. Vse to je bila mestna gosposčinska ali dominikalna posest. Iz nje je mestni svet podeljeval zemljišča meščanom. Ta zemljišča so hkrati s prejšnjo privatno posestjo tvorila tako imenovano zunanjo posest (Überlandgrund), ki je bila neločljivo povezana s hišno posestjo. Kolikor je prešla v roke privatnikov pred letom 1542, so jo označevali kot urbarialno, kolikor se je to zgodilo po letu 1542, pa kot dominikalno. Torej isto razlikovanje kot pri pristnih zemljiško-podložniških gosposčinah. Dokler so bila zemljišča v mestnih rokah, so bila neobdelana in so služila kot pašniki, deloma so pa bila obrasla z gozdom ali grmovjem. Ob Ljubljanski cesti in Savinji se je širila mestna posest do Ložnice in ob njej na levem bregu še preko mlajšega mlina ob Ložnici. V severni smeri se je preko Dolgega polja razprostirala do Golovca (kjer je v novejši dobi nastalo okoliško pokopališče) ter je zajela njegova pobočja in široko teme. V vzhodni smeri je preko Voglajne prehajala na Zavodenski hrib (s poznejšo zvonarno, predhodnico gosposke domačije Krišperjeve-Maceljskega) in na Jožefov hrib, ki mu prvotnega imena še ne moremo vedeti. Na južni strani Savinje je mestna posest preko sedanjega parka segala po bregu navzgor proti slemenu, ki veže Miklavški hrib z Anskim vrhom.

Ta svet ni služil kot pašnik samo meščanom, ampak so ga uporabljali tudi na širšem mestnem področju bivajoči kmetje, pa naj so bili mestni ali tuji podložniki. S tem da je ta svet prehajal v last meščanov in kmetov, se je njegova zunanost izpreminjala. Privatnim posestnikom je bila zemlja dragocena, tik ob mestnem jarku so napravljali na njej vrtove in zelnike, v večji oddaljenosti so jo pa spreminjali v njive in travnike. Često so jo obdajali s plotom in zidali na njej gospodarska poslopja, v posameznih primerih tudi dvorce.

Mestna zemljiška posest je bila torej za meščane dragocen vir. Odtod pomembnost obhodov mestne meje, ki so jih prirejali zdaj pa zdaj in se jih je udeleževalo staro in mlado. Bili so navadno precej burni, kajti njihov namen je bil tudi ta, da so zemlje lačnim sosedom pokazali, kje so meje celjskega ozemlja in mestne posesti. Leta 1760 so se na levški meji spopadli z Levčani. Naslednji obhod je bil šele leta 1777. Tokrat so ugotovili, da mejniki niso bili vsepovsod na pravem mestu. Kočljiva je bila meja med Spodnjo Hudinjo in Trnovljami. Trnoveljski zemljiški gospod baron Dienersberg s Tabora pri Vojniku je trdil, da je trnoveljska gmajna njegova, tudi tisti del, kjer so še nedavno stale vislice. Meščani so trdili, da so njihove mestne pravice starejše od Dienersbergovih in so se obrnili na gubernij.

Konec XVII. stoletja še neodddano mestno zemljo splošno označujejo kot gmajno. Glede nje je obveljalo načelo, da se ne sme prodati. S prejšnjimi delitvami se je mestni svet močno skrčil, zlasti na Otoku in Dolgem polju, toda bilo ga je še dovolj, celo v bližini mesta, največji gmajni sta pa bili: Gornja Gmajna, ki je ob pritoku Ložnice nad sedanjim (Joštovim) mlinom mejila na levško, in gmajna na Golovcu in okrog njega. O levški gmajni je bilo mnogo govora in dovolj razburjenja konec XVIII. stoletja. Leta 1692 so se meščani lotili regulacijskih del pri Ložnici: zgradili so deloma novo strugo

deloma pa vsaj staro zavarovali s plastjem. Levčanom je bilo to početje všeč in so celo pomagali. Toda grof Schratzenbach s Prebolda in Ojstrice in tedanji lastnik freienberskega marofa se je držal osorno in Celjani so razmišljali o tem, ali ne bi kazalo hoditi na delo z orožjem v roki («armata manu»).

Sloga z Levčani pa le ni bila trajna. Ko so leta 1722 Levčani in Ložničani na mestni gmajni sekali grmovje, je mestni svet naročil gozdnemu hlapcu in sodnemu slugi, naj vsak dan dobro pazita. Če bi koga našla, ki bi hotel sekati in voziti iz mestne gmajne, naj mu vzameta voz in sekiro. Leta 1760 so se pri obhodu Levčani in Celjani celo spopadli.

Po patentu cesarice Marije Terezije (1768) so tudi Celjani začeli razmišljati o delitvi svoje gmajne. Sicer so tudi v preteklih desetletjih dali košček zdaj temu zdaj onemu, celotne gmajne pa le niso načeli. Že leta 1769 je mestni svet hotel gmajne dokončno razdeliti. Ker so nasprotovali okoliški kmetje, lastni in tuji podložniki ter Levčani, se je rešitev vprašanja zavlekla. Stvar je prišla v tek, ko so se 7. junija 1776 pogodili z Levčani. Pri tem so ravnali kar velikodušno. Ker so vedeli, da kmetje pašo posebno rabijo, niso bili sebični. Meščanom, ki so imeli od poprej dele gmajne ob levški meji, so jo, da bi jo dali Levčanom, celo zamenjali.

Da bi razdelitev smotrno izvedli in zaključili, je mestni svet dne 18. marca 1877 izbral posebno komisijo, ki so jo tvorili: organist Jožef Andree kot predsednik, Severin Pergtold in Lovrenc Vodopivec kot čalana. Komisiji so obljubili nagrado in ji naročili, naj ob lepem vremenu gmajne obhodi in predloži razdelilni načrt. Pri sestavi načrta se je komisija ozirala na višino davka, ki ga je plačal ta ali oni meščan, in na zasluge pri delu za meščane in mesto, upoštevala je deloma tudi kmete in kočarje, ki so bili mestni podložniki, niti na šestorico Brežanov niso pozabili, čeprav so bili opatijski in ne mestni podložniki.

Razdelitev ni vseh meščanov zadovoljila in jo je bilo v nekaterih primerih treba popraviti. Med tistimi, ki sta kasneje dobila svoj delež, sta bila oba mestna kirurga, Christianelli in Peckh. Upoštevali so ju, ker sta pazila na zdravje meščanov in sta jetnike v mestnem zaporu zdravila celo zastonj, samo za zdravila sta terjala denar.

Brez uspeha pa je bila pritožba grofice Petazzi, lastnice Gornjega Lanovža, ki je menila, da sta ona in njen podložnik Matevž Novak z Lave dobila premalo. Grofica je poslala pritožbo na okrožni urad, ki mu je bil že leto dni poprej njen mož predložil posebno spomenico. Ker tedaj ni bilo uspeha, se je grofica sama javila.

Bilo je že dve leti po delitvi. Okrožni urad je nekoliko omahoval, vendar je o pritožbi obvestil mestni svet in zahteval, naj zadevo takoj uredi oziroma naj sporoči, iz katerih vzrokov grofica in njen podložnik nista dobila večjega deleža.

Odgovor je bil jasen. Petazzi je bil pred dvema letoma z delitvijo popolnoma zadovoljen in prejšnji lastnik Gornjega Lanovža, grof Reissig, je z neko starejšo razdelitvijo soglašal. Grofica je dobila za Gornji Lanovž 2900 kvadratnih sežnjev, podložnik Novak pa 1300. Ako hočejo imeti na Lanovžu več živine, naj zahtevajo od Novaka, ki je samo kočar in prej ni imel nikake zemlje.

Delitev se je tikala predvsem Gornje Gmajne ob Ložnici. Razdelili so tudi znaten del gmajne ob Golovcu. Zahodno od Golovca so na obeh straneh Sušnice čisto ozke parcele, značilne za razdeljeno gmajno, ki so zdaj večinoma last kmetov in jih še zdaj označujejo kot celjsko gmajno. Tu se pojavlja tudi značilno ime Bozne, ki ga kot oznako za gmajno v širši celjski okolici vsaj še dvakrat srečamo (v Šmarjeti in med Ljubečno in Blagovno). Vendar je tu ostalo precej sveta nerazdeljenega. Mesto si je pridržalo tudi gmajno pred Ljubljanskimi vrati. Del te gmajne je dobil ime Jarmanče, saj je postal mesto vzdihovanja, odkar so sem z Golovca premestili vislice. Ker so se tu urili vojaki, se je kmalu udomačilo ime »vojaško vežbališče« (»prostor za ekserciranje«). Končno je prišlo v veljavo sedanje ime »Glazija«. Bili sta dve Glaziji. »Mala Glazija« je bila na južni strani ceste, kjer je zdaj plinarna. Mestu je ostala tudi gmajna na Zavodenskem in sosednjem Jožefovem hribu. Na Jožefovem hribu je mesto že 100 let poprej odstopilo del gmajne za Jožefovo cerkev, kasneje je še večkrat dodalo po manjši kos: za pašo, za beneficiatovo hišo in vrt, za romarsko hišo. Leta 1847 so meščani posadili pred cerkvijo sv. Jožefa kostanjeva drevesa, ki še danes stoje. Zavodenski hrib je mesto pozneje prodalo, na Jožefovem hribu so pa pasli do leta 1853, naslednje leto ga je po naročilu mestnega sveta Jožef Wokaun zasadil s smrekami.

Prav tako niso razdelili gmajne, kjer je pozneje nastal park. Zgornji del te gmajne, tako imenovano Stadlerjevo njivo, je mesto nekoliko pozneje s sosednjim pobočjem vred vendarle prodalo kirurgu Matiji Ipavcu, predniku naših Ipavcev, zdravnikov in komponistov. Ta del so od Ipavcev podedovali Reiterji, od njih ga je mesto leta 1883 dobilo nazaj. Spodnji del sedanjega parka je mesto leta 1844 preuredilo v travnik, manjši del pod Kapunovim dvorom je pa izročilo podružnici Kmetijske družbe, ki je z Jožefovega hriba premestila sem drevesnico. Sedanji park so tedaj označevali kot Vodno Glazijo in travnik kot Savinjski travnik. Ko so leta 1858 vzdolž Savinje zasadili kostanjev drevored, je bila torej docela zaključena pašniška preteklost sedanjega parka.

Ako ni bilo posebnih ovir, so preostali deli gmajne meščanom še nadalje služili skupnemu namenu, paši. Uporabljali so jih tudi kmetje sosednjih naselij, čeprav niso bili mestni podložniki. Kmalu po delitvi je nastala zanimiva pritožba. Opat cerkve sv. Danijela jo je poslal na okrožje. V njej pravi, da magistrat župnijskim podložnikom ne pusti pasti na pašnikih, ki so še ostali: na Jarmančah, na Visliškem hribu (Golovcu) in na Jožefovem hribu, četudi so tu pasli dalj, kakor kdor koli pomni (»ab immemoriali«), zdaj pa so jih nasilno odgnali (»via furti«). Magistrat je odgovoril okrožju, da temeljni opatova pritožba na napačnih podatkih. Mesto nikakor ne nasprotuje skupni mestni in nadžupnijski podložniški paši. Ako so kdaj odgnali živino nadžupnijskih podložnikov, so to storili samo zaradi reda. Okrožni urad naj upošteva naslednje: na Jarmančah niti meščani ne smejo pasti, ker tega vojska ne pusti. Komisija za razdelitev gmajne je določila, naj se v bodoče pri opekarni (na vzhodni strani Golovca) pasejo samo konji, na Visliškem hribu (Golovcu) in na Jožefovem hribu se pa sme pasti samo goveja živina. Kmetje iz Spodnje Hudinje in Gabrja lahko pasejo pri opekarni in na Golovcu, kmetje iz Zavodne pa na Jožefovem hribu. Pri opekarni se torej smejo pasti

samo konji, toda kmetje iz Spodnje Hudinje in Gabrja so nagnali tja na pašo vso svojo živino in svinje. Ker večkratno opominjanje ni nič pomagalo, smo pet krav odgnali, seveda smo jih zopet izpustili, čim smo kmetom stvar pojasnili. Na Jožefov hrib so pa gonili tudi konje, čeprav je določen za pašo goveje živine. Konji so večkrat preko hriba prišli celo do strelišča in so delali škodo. Zato smo jih nekaj odpeljali, a smo jih kakor krave dali nazaj. Kmetje naj se le držijo reda, pa bodo lahko pasli.

Meščani na gmajnah niso pasli posamezno, ampak skupno. Imeli so skupnega, mestnega pastirja. Njegova kočja je stala zunaj Ljubljanskih vrat, ob sedanji Ipavčevi ulici, na njeni vzhodni strani, nekoliko od mesta, kjer se ta ulica zdaj cepi od Šlandrovega trga. Ali je mestni pastir zjutraj z rogom klical živino na pašo, kakor so to delali po čisto kmečkih naseljih, o tem nimamo nobenih poročil. Kar verjetno je, da je tako bilo. V drugi polovici preteklega stoletja, ko pastir že ni bil več potreben, je v kočji prebival nočni čuvaj, v enem oddelku so pa hranili olje za razsvetljevanje ulic. Leta 1873 so kočjo prodali. Izza davnih časov so pasli svinje v mestnem gozdu, za to so morali mestu plačevati posebno davščino, ki je bila za meščane pol manjša kakor za druge.

Zgornja Hudinja

Medtem ko so bile Gaberje in Spodnja Hudinja glede paše vezane na gmajne, ki so bile hkrati tudi mestne, je Zgornja Hudinja imela tudi dve lastni gmajni, Zgornjo in Spodnjo. Zgornja gmajna je segala od Gavgjeka (dela Golovca nad opekarno) mimo vasi do ceste. Zgornja gmajna je merila 5 oralov in je bila močno gozdnata, Spodnja gmajna je obsegala 49 oralov 40 kvadratnih sežnjev, bila je pravi pašnik, vendar so delale na njej senco skupine mogočnih hrastov, ki jih je bilo največ tik ob naselju.

V vasi je bilo v prvi polovici XIX. stoletja 14 kmetov, velikih in srednjih, in 8 kočarjev. Kočarji so večinoma pasli na Melicah. Ker je tam živina delala preveliko škodo na drevju, so bili stalni prepiri med kočarji in kmeti. V štiri-desetih letih je novoceljska zemljiška gosposka (kot naslednica nekdanje špitalske gosposččinice) prepovedala pašo na Melicah. Leta 1846 ali 1847 so se kočarji dogovorili s kmeti na magistratu pri uradniku Repolustu, da lahko pasejo na Spodnji gmajni, plačati pa morajo od živinčeta 30 krajcarjev konvencionalne veljave. Po sili so pa pasli tudi še na Melicah. To je kmete posebno dražilo, saj so les, ki so ga dobivali tam, uporabljali za javne potrebe, zlasti za zavarovanje bregov nemirne Hudinje in niti dosti ga ni bilo, tako da so ga morali dajati iz lastnih gozdov in ga celo kupovati. Po letu 1848, ko je kmetijska odveza prinesla kmetom svobodo, so se Hudinjčani odločili, da obe gmajni razdele. Tudi glede Spodnje gmajne ni bilo sloge med kmeti in kočarji.

Da se rešijo stalnih prepиров, so se leta 1852 oglasili pri občini (bila je tedaj že deljena v mestno in okoliško) s prošnjo, naj jim pomaga izvršiti delitev. Zastopniki kočarjev so pri tem navajali, da plačujejo od gmajne davek, nimajo pa od nje nobene koristi.

Bivšega davčnega oficijala Danijela Merlaka so naprosili, da izdela razdelitveni operat. Delo mu je šlo počasi izpod rok. Šele leta 1864 so na osnovi njegovega predloga razdelili gmajno. Toda operata samega ni bilo mogoče dobiti od njega in vsi kmetje in kočarji so se pripravljali, da ga tožijo. Tudi izvedba sama ni ugajala. Naročili so mu bili, naj razdeli zemljo tako, da jo dobijo kočarji skupaj, on pa jih je pomešal s kmeti; upošteval tudi ni želje, naj bi vsak upravičenec dobil kos slabe in kos dobre zemlje. Vendar so pa po njegovem predlogu dodeljene kose nekateri kmetje obdelali, drugi so jih kosili kot travnike, tretji so pa pasli na stari način. Leta 1867 je sporočil župan rihtarju, da smejo upravičenci pasti samo na deležih, ki so jim bili dodeljeni. Poprej je bila gmajna vsa preprežena s potmi, nekateri kmetje so jih pa preorali. Drugi so jim to zamerili; kočarji so bili zlasti nejevoljni, ker so jim zaprli poti preko Golovca.

Pri tej prvi delitvi, ki je bila po svojem značaju začasna, so se domenili, da bo vsak upravičenec moral plačati v krajevno blagajno za hraste, ki so rasli na njegovim delu. Leta 1866 so pa hraste prodali na licitaciji; vrgli so 202 goldinarja 47 krajcarjev. Smreke na Melicah sta pa Štefan Bračič in Matevž Glinšek ocenila in moral jih je plačati, kdor je dobil svoj delež.

Dokončne razdelitve še vedno ni bilo. Ker je bolj in bolj prevladovalo mnenje, da bo zanjo odločilna višina davka, so bili zlasti nezadovoljni kočarji, ki so zahtevali enake deleže s kmeti; štirje kočarji so se odrekli Spodnji gmajni, toda zahtevali so Melice. Brez oblasti ni šlo. Da bi rešitev pospešili, so upravičenci naročili notarju Miheljaku, naj izpopolni Merlakov operat. Posluževali so se odvetnika dr. Sajevice. Nestrpneži so nastopali tudi na svojo roko, obračali so se na občino, okraj (izza 1867 okrajno glavarstvo), na mestnijo, kočarji celo na ministrstvo. Tudi večjim posestnikom je postala zadeva neprijetna. Eden izmed njih, Ignacij Jezernik, je s tovariši poslal deželnemu odboru naslednjo vlogo: Zvedeli smo, da je spis o razdelitvi gmajne v Zgornji Hudinji občina poslala okrajnemu zastopu. Toda okrajni zastop še ne deluje, tako da je odločitev odložena za daljšo dobo. Vendar je zadeva nujna. Uporaba zemljišča je zdaj tako neenakomerna, da je dokončna ure-ditev nujna.

Kot utemeljitev te naše trditve navajamo, da je več upravičencev dobljene deleže zoralo, drugi si ne upajo niti travo spraviti, tretji bi pa radi pasli.

Taka uporaba je tembolj neprimerna, ker so medtem nastali že novi objekti, ki so znatno spremenili površino deležev. Treba je izvesti novo delitev na osnovi zemljiškega davka.

Prosimo torej deželni odbor, naj občini naroči, da izvrši licitacijo trave, ako do košnje ne bi bila izvršena dokončna razdelitev, toda od licitacije morajo biti izključeni tisti, ki so svoj delež že obdelali.

Deželni odbor je poslal vlogo občini in župan je v oktobru 1867 odločil, da sme pasti vsak na svojem deležu. Do licitacije verjetno ni prišlo. Okrajni zastop, ki je medtem začel delovati, je naročil občini, naj izvrši dokončno razdelitev. Ko je bil leta 1869 izvršen ogled na mestu, je občina odločila, da se izvrši razdelitev po višini davka. Geometer je deleže odmeril in okrajni zastop je razdelitev potrdil.

Delitev je bila izvedena, davek so pa še vedno predpisovali od cele gmajne, kar je povzročalo težkoče, leta 1872 ga je deželna finančna direkcija v Mariboru vendarle porazdelila na posameznike.

Od gmajne (Spodnje in Zgornje — Melic) so dobili: Jožef Dimec 5 oralov 666 kvadratnih sežnjev, Stefan Bračič 3 o. 1570 kv. s., Jurij Prekoršek 3 o. 807 kv. s., Neža Zgank 3 o. 740 kv. s., Ignacij Jezernik 3 o. 689 kv. s., Jožefa Bračič 3 o. 333 kv. s., Valentin Zupanc 3 o. 314 kv. s., Marija Ribežl 3 o. 310 kv. s., Matevž Glinšek 3 o. 308 kv. s., Jožef Lednik 3 o. 144 kv. s., Jakob Resnik 2 o. 299 kv. s., Janez Kmecl 2 o. 765 kv. s., Franc Planinšek 2 o. 563 kv. s., Stefan Brence 1 o. 76 kv. s., Stefan Ribežl 1593 kv. s., vdova Miglič 1411 kv. s., Martin Baloh 1268 kv. s., Jurij Dimec 1254 kv. s., Anton Lah 946 kv. s., Blaž Črepinšek 706 kv. s., Janez Bračič 620 kv. s., Martin Breznik 522 kv. s., Franc Pristovšek 517 kv. s., Valentin Ocvirk 498 kv. s., Jakob Jager 353 kv. s., Janez Baloh 342 kv. s., Jernej Zupanc 342 kv. s., Matija Zohar 33 kv. s.

Nekaj gmajne je pa ostalo nerazdeljene: travnik Zupanšek, kosil ga je rihtar, to mu je bila nagrada za delo; travnik Bikovec, kosil ga je tisti, ki je redil občinskega bika; gozdlič Trebež, ki so ga pred drugo vojno prodali, da so za izkupiček sezidali kapelico sredi vasi; gozdček Za goščo z debelimi jelšami in hrasti, ki so ga pred vojno tudi prodali.

Na gmajno spominja vodnjak v vasi, pred njim je bilo ogromno korito, ki ga zdaj ni več. Vodnjak je bil nekoč na vago. Z gmajno je izginila tudi ograja, ki je branila živini proti Dobravi.

Lava

Zaselek Lava leži severozahodno od mesta. O kaki večji gmajni pri zaselku ni sledu. Morda spominja nanjo majhna livada, ležeča med zaselkom in železnico na obeh straneh ceste. Bila je skupna last petih kmetov. Na njej so kosili travo zlasti za svinjsko krmo, okrog leta 1913 so jo razdelili, vendar so skupno posest izbrisali iz zemljiške knjige šele leta 1927.

Ložnica

Ložnica je nekoliko dalje od Lave. Njena gmajna je bila tik ob zaselku na njegovi severovzhodni strani. Merila je okrog 10 oralov in so na njej pasli. Razdelili so jo leta 1903. Bilo je devet upravičencev in so dobili vsi enake dele.

Babno

Zaselek Babno je še nekoliko dalje od Ložnice. O gmajni ne vedo nič več, vendar je blizu mlina ob Ložnici (Joštovega mlina) prav majhen pašnik še skupna vaška last. Toda katastrska mapa iz leta 1825 ima južno odtod (ob Ložnici) skupino njivskih parcel, označenih kot »Novine«, severozahodno od zaselka ob cesti proti Zalogu pa oznako »Spašnice«. Obe imeni gotovo spominjata na nekdanjo gmajno, ki je bila ob zapadnem delu zaselkega sveta verjetno povezana in so jo razdelili že v XVIII. stoletju, morda še za Marije Terezije.

Medlog

Medlog zavzema mnogo sveta med Savinjo (nad izlivom Ložnice) in Zalogom. Deli se v Spodnji in Zgornji Medlog. Značaj zelo raztresenega zaselka je imel do novejših dni samo Zgornji Medlog. Oba Medloga loči hrastov in smrekov gozdič, skozi katerega drži cesta z Babnega proti Zalogu. Ta gozdič označujejo kot Gmajno. To je očitvidno ostanek nekdanje pašniške gmajne. Kdaj so pašniško gmajno razdelili, o tem ne govori nikako izročilo. Iti smemo nazaj do dobe Marije Terezije.

Polule

Polule so naseljene pod Celjem nad desnim bregom Savinje. Nekdaj so bile popolnoma kmečke, danes so pa kmečke domačije nekako potisnjene na periferijo, središče pa ima skoraj značaj predmestne vilske naselbine.

Med cesto in Savinjo je bila polulska gmajna, ki je segala od bivšega Devinega skoka pri izlivu Košnice do Brega in se je v svojem severnem delu (pri Belaju) širila preko ceste na njeno gornjo stran. Svet za gmajno je polagoma nastal od peščenih nanosov, ki jih je tu ob bregu odkladala Savinja. Nekako v srednjem delu gmajne je bilo pristajališče za splavarje, a splavarji so zahajali k Rezecu v »kočo«, kjer je bila gostilna.

Gmajna je bila sicer dolga, toda ozka in zato ni merila več ko 4 ha. Vseh upravičencev, ki so na njej pasli, je bilo deset. Leta 1932 so gmajno razdelili, vsakteri izmed upravičencev je dobil 4000 m², samo Belaj je dobil za dve kmetijici dvojno površino.

Tremarje

Tremarje je večji zaselek, ki je nastal v kotlinici na prelomnici med Celjem in Laškim. Na ravnici, ki jo je nosila Savinja, so polja, zaselek se je pa umaknil na trate, kjer ravnica prehaja v pobočje. Pri Tremarju dela Savinja v vzhodno smer velik zavoj, ki je omogočil nastanek ravnice. V zavoj, ki ga na izhodni strani deloma zapira skalnat nos, se je razvil znameniti vrtnec Kotel, ki ga omenjata že oba velika laška urbarja iz XVI. stoletja kot mejo med laškimi in celjskimi graščinskimi ribarskim področjem. Rebru in skalnatemu nosu ustreza na drugi strani rebro Skrbovje, ki tvori oporo Maliču. Nad Skrbovjem so po sporočilu pasli. Prav tako so pasli na Rojakih nad naseljem. Na obeh mestih je danes gozd. Prej je pa pašnik prehajal v gozd. To je gotovo vzrok, da so oba pašnika razdelili že v XVIII. stoletju, hkrati z gozdovi. Niti ledinska oznaka »Gmajna« se ni ohranila.

Teharje

Teharje so zgodovinski kraj. Bile so središče kmečke plemiške občine, ki je imela lastno nižje sodstvo, lasten urbar in podložnike na Teharjih, v sosednjih krajih, v Kasazah in Seščah ter še tu in tam v Savinjski dolini. Bile so sicer odvisne od Zgornjega Celja, vendar je bila ta njihova odvisnost prav podobna odvisnosti tržanov do sosednjega graščaka.

Teharčani so imeli že izza srednjega veka velik skupni gozd med Tovstom, Bojanskim vrhom, Srabotnikom in Baličem pri Svetini. Jožef Pečnak piše v svojem spisu o teharskih plemičih, da so gozd razdelili, čim je izšel že omenjeni patent Marije Terezije iz leta 1768. Vendar to ne more biti točno, kajti franciscejska mapa iz leta 1825 navaja gozd še kot celoto. Vsekakor pa mora biti točno, da je bil gozd kmalu po tem letu razdeljen.

Sredi samega naselja so imeli Teharčani tako imenovano Ledino, ki je merila okrog 3 in pol orala. Bili so nanjo navezani in ponosni, saj se je je držal spomin na slavno preteklost. Ob vzhodnem robu Ledine so si bili leta 1700 sezidali cerkev sv. Štefana, ki nosi na pročelju še vedno dve zvezdi — simbol teharskega plemstva. Ledine niso razdelili niti ne tedaj, ko je z uvedbo nove socialne in občinske ureditve leta 1849 padel stari fevdalni sistem. Za Teharčane je nastala velika nevarnost, ko so v bližnjih Štorah ustanovili večjo železarno. Zaradi moči kapitala in krivičnega volilnega reda so spravili njeni vodje teharsko občino pod svoj vpliv. Župan Valentin Kovač iz Lipe nad Štorami je klonil pred njimi, pravi vodja občine je postal ravnatelj železarne Karel Jellek. Brez čuta za zgodovinsko dostojanstvo kraja je Kovač s svojim občinskim služabnikom dosegel pri sodišču v Celju, da so Ledino prepisali na vso občino, vzeli so jo torej Teharčanom. Moža sta namreč pred sodiščem izjavila, da je ni v nobeni zemljiški knjigi. Bila je pa vpisana v deželni deski v Gradcu. To je pred sodiščem dokazal Jožef Pečnak, izobražen in naroden mož, ki so ga zaradi njegove značajnosti spoštovali tudi narodni nasprotniki. Po njegovem prizadevanju je bila Ledina vrnjena Teharčanom in leta 1890 v zemljiški knjigi prepisana na njihovo ime. Nekoliko je bila že zmanjšana, največ sveta sta ji odvzela šola in gasilski dom. Leta 1926 je komisija za agrarne operacije najavila razdelitev Ledine. To se je zgodilo šele leta 1937. Razdeljena je bila na 34 deležev, ki so jih dobili upravičenci — Teharčani.

Cerkev sv. Štefana na Ledini propada. Kot cerkev ni potrebna. Lepo bi pa bilo, ako bi jo ohranili, saj je v neposredni zvezi s staro svojevrstno teharsko preteklostjo. Ne gre za oživiljanje fevdalnih časov in za njihovo proslavljanje. Bili so sicer nujni v zgodovinskem razvoju, čeprav v primeri s sedanostjo prav žalostni. Gre za nekaj drugega. Po odkritjih novejših zgodovinarjev, zlasti dr. Boga Grafenauerja, so »teharski plemiči« med drugimi kmečkimi plemiči ali kasazi živ preostanek nekdanje slovenske svobode in državitvornosti. To pa za narod, ki si sedaj z lastnimi silami v kraju svojih najožjih bratov kuje lepšo svobodno prihodnost, ni malo.

Ni popolnoma gotovo, ali je pripadal Teharjam tudi gozd, ki je poprej krasil pobočje nad cesto med Piškom in Turkovim mlinom. Znan je po lomih trdnega sivega lapornatega kamna, iz katerega so zgrajene hiše v Čretu in Bukovem žlaku. Valentin Kovač je dosegel, da so tudi ta gozd v zemljiški knjigi vpisali kot last vse občine in ga ni bilo mogoče dobiti nazaj. Vendar so ga Teharčani še dalje izkoriščali. Tako so iz njega dobivali zelenje za procesije ob praznikih in drevesa za mlaje. Okrog leta 1930 je občina gozd razparcelirala, drevesa so padla in na pobočju so se pojavile hiše. Ker je gozd sredi čretenskega sveta, ni izključeno, da je pripadal Čretu. Stari Teharčani pa to zanikajo, tudi Jožef Pečnak ga navaja kot teharskega. Poleg

tega pravi, da so imeli Teharčani v Čretu tudi dva gozda; ako je tako, sta bila gotovo na planoti nad gozdom. Ako je Pečnak našel te podatke v deželni deski, tedaj je gotovo tako. Popolno zanesljivost bi seveda prinesel vpogled v terezijanski in jožefinski kataster, ki pa sta v deželnem arhivu v Gradcu.

Čret

Čret je raztreseno teharsko naselje na celjski strani Voglajne. Stara čretenska gmajna je bila ob zahodni strani naselja vzdolž sedanje železnice. Meriti je morala 12 do 15 oralov, morda tudi več. Bila je močvirnata in slabo rodovitna, rasli so pa na njej lepi hrasti. Kdaj je bila razdeljena, je težko reči. Oblika tradicije kaže, da moramo iti daleč nazaj, v prvo polovico XIX. ali celo v drugo polovico XVIII. stoletja. Ime »Gmajna« je še ohranjeno kot ledinsko ime.

Bukovžlak

Bukovžlak je raztreseno naselje zapadno od Teharij. Bukovžlaška gmajna je bila ob vzhodni Ložnici, segala je do Gaja, ki spremlja dolnji tek potoka in se konča pri Bežigradu, ki še spada pod Bukovžlak. Tudi ta gmajna je bila močvirnata in porasla z nizkim hrastjem in drugim grmovjem. Glede časa razdelitve velja tisto, kar smo omenili pri čretenski gmajni.

VOJNIK IN OKOLICA

Vojnik

Trg Vojnik leži severno od Celja na mestu, kjer velika cesta zapušča široko dolino in polagoma prehaja v nekoliko tesnejši svet.

Vojnik je gotovo imel večjo gmajno, toda stara zemljiška knjiga (najmlajši urbar), ki je nastala okrog leta 1800, o njej molči. Bila je očitvidno razdeljena v dobi Marije Terezije, toda delci, ki so jih tržani dobili, so se že strnili s staro posestjo, tako da zemljiška knjiga o njih ne govori, čeprav jih pri Celju, Laškem, Zalcu še posebej označuje. Toda ob cesti, ki drži v Smartno v Rožni dolini, je gozd, ki ga starejša mapa označuje kot trškega. Pod gozdom je travnik, ki je bil občinska last, pod travnikom pa je zaselek treh kmetov, ki nosi ime Gmajna, eden izmed kmetov je pa Gmajnar. Vsi trije kmetje so bili vpisani v trškem urbarju, ki ni ločil dominikalne posesti od urbarialne. V stari Jugoslaviji je občina njivo in gozd prodala.

Arclin

Arclin je večje raztreseno naselje, ki leži na južni strani Vojnika na obeh straneh velike ceste. Arclin, rojstni kraj učenjaka Žige Popoviča, je bil sedež zaloške deželne sodnije. Ni dvoma, da je imel nekoč veliko gmajno, toda tradicija je nanjo pozabila, zapiskov pa ni. Za njen ostanek smemo šteti njivo in travnik, ki sta na desni strani tik ob Hudinji in je občina dohodek od njiju uporabljala za vzdrževanje mostu prek Hudinje. Na travniku je bila tudi vaška sušilnica (frjača). Občina je leta 1912 svet prodala in prevzela most.

Skofja vas

Skofja vas je južno od Arclina, prav tako na obeh straneh ceste. Vas je imela večjo gmajno, ki je bila na meji proti Ljubečni. Svet je tam malo rodoviten, ker je pod vrhnjo plastjo preveč gline. Zdaj so tam večinoma travniki. Dokler je zemljišče služilo za gmajno, je bilo polno grmovja in jam. Vas je imela pastirja in ga je vzdrževala. Pastir je pozival na pašo z rogom. Na gmajni so se pasle tudi svinje, ki so jih klicali domov s tem, da so tolkli po škafu. Zadnji pastir je bil neki Jožef Blažek. Iz zadnjega roga so napravili žlice.

Gmajno so razdelili v početku druge polovice XIX. stoletja, kajti ko so leta 1878 zbirali gradivo za novo zemljiško knjigo, so ugotovili, da so dobili nekateri upravičenci po $\frac{1}{2}$, nekateri pa po $\frac{1}{3}$ gmajne. Zdaj še vedo, da so znašali večji deleži 3 do 4 orale.

Danes imenujejo nekdanjo gmajno Bozno. Zemljiška knjiga ima na njej zavedeni dve opekarni.

Šmarjeta

Šmarjeta je južno od Skofje vasi, prav tako na obeh straneh ceste. Na južni strani meji na Spodnjo in Zgornjo Hudinjo. Šmarjeta je imela dve gmajni. Gornja je bila zapadno od naselja, na Vrheh, kjer so za Avstrije in stare Jugoslavije odkrili nekaj rimskih stavb. Gmajna je bila deloma gozd-nata. Spodnja gmajna je bila preko Hudinje, na Prodeh, kjer so danes njive in hiše »Nove Šmarjete«. Ohranjen je še spomin na lepe hraste, ki so gmajno krasili. Kdaj so gmajni razdelili, je težko reči. Glede na sosedne kraje bi lahko mislili na prvo polovico ali sredino XIX. stoletja.

Trnovlje

Trnovlje so vzhodno od Šmarjete. Stojе na nizki terasi, ki se dviga iz doline Hudinje. Naselje je veliko in v glavnem obcestno. Imelo je dve gmajni, Zgornjo in Spodnjo Ovčno; prva je služila zgornjemu, druga spodnjemu koncu vasi. Na gmajni so deloma pasli, deloma so jo pa kosili. Košnjo so licitirali in uporabljali denar za jarke in poljska pota. Za upravo so vsako leto volili rihtarja. Da bi bila imela vas skupnega pastirja (enega oz. dva), tega ne pomnijo. Pred razdelitvijo so se hudo prepirali, saj ni bila povsod enaka zemlja. Obe gmajni so razdelili na 37 enakih deležev, vsak kmet odnosno kočar je dobil po en delež. Po izvršeni delitvi so dodali še tri deleže. Delitev je bila izvršena leta 1902. Na Spodnji gmajni stojе danes Spodnje Trnovlje.

Nekdaj je bila trnoveljska gmajna mnogo večja, kajti ozke in dolge parcele v Čretu, ki meji na Gaj ob vzhodni Ložnici, so nastale iz gmajne. Prva delitev je bila verjetno že za Marije Terezije.

Znano je, da so bile na trnoveljski gmajni prvotno celjske vislice in da so se prepirali zanjo Celjani in taborski graščak, trnoveljski zemljiški gospod.

ZALEC IN OKOLICA

Zalec, Spodnja in Zgornja Ložnica, Vrbje

Zalec je bil deželnoknežji trg, toda vladar ga je često na daljšo dobo dajal v zakup posameznim plemičem. Območje trške samouprave in nižjega sodstva je segalo od Savinje do Prepovedanega hriba in je vključevalo tudi Vrbje in Spodnjo ter Zgornjo Ložnico. Na svojem območju je bil trški občinski svet (izza Marije Terezije magistrat) tudi zemljiška gosposka, vendar ne edina, kajti nekateri lastniki zemlje so bili pod drugimi gosposkami.

Žalska gmajna se omenja večkrat: leta 1542 v seznamu davčnih obveznikov, leta 1588 v neki pritožbi Ložničanov proti prevelikim pristojobinam za pašo in leta 1751 v urbarju dotlej celjske, potlej novoceljske gosposčine.

Žalčani (z Vrbljani in Ložničani) so imeli v resnici dve veliki gmajni, eno ob Savinji in eno ob Ložnici.

Gmajna ob Savinji je segala na zapadni strani prav do Vrbja, na vzhodni strani pa do Lave. To gmajno so delili v Zgornjo, Srednjo in Spodnjo. Njen severni del je bil razdeljen že za Marije Terezije. Na njej so nastale ozke njivske, travniške in gozdne parcele, ki nosijo značilna imena: Stare Novine (vzhodno od Vrbja ob cesti v Griže), Spodnje Novine (jugovzhodno od Vrbja), Zahodne Novine (jugozapadno od Vrbja ob rojski meji) in Župjek (zapadno od Vrbja ob rojski meji).

Del med Strugo in Savinjo pa je ostal nerazdeljen. To je bila poslej vrbljanska gmajna. Na njej je stala zidana, s slamo krita pritlična »paštva«, kjer je stanoval vaški pastir (črednik). Ker je stala hiša na samem, ji požar, ki je zdaj pa zdaj razsajal v vasi, ni mogel do živega, pravijo, da je bila to najstarejša hiša v Vrbju. Gmajno so razdelili sredi XIX. stol., paštvo so pa prodali leta 1948 in na njenem mestu zgradili lep združni dom. Tisti del gmajne, ki je bil v zavoju Savinje in je bil najčešče poplavljen, pa je ostal nerazdeljen tudi tedaj.

Del južno od Žalca, ležeč med potokoma Lavo in Savinjo, je bil izza prve delitve pod Marijo Terezijo ožja žalska gmajna, kjer so imeli pravico samo Žalčani. Ta gmajna je mejila na zahodu na cesto proti Grižam, na vzhodu pa na Dobriško gmajno in je bila na zahodni in vzhodni strani ograjena. Pri današnjem perišču je bil vstop na gmajno, ker pa takrat še ni bilo mostu, so gonili živino kar čez vodo. Zemlja na gmajni je bila zelo prodnata, na vrhu je bila samo tanka humusna plast. Sredi XIX. stoletja so gmajno razdelili, ostal je nerazdeljen samo del med Strugo in Savinjo. Ta del je bil tedaj še poplavno ozemlje, kajti Savinja še ni bila regulirana. Janez Hausenbichler je kot žalski župan vsako leto prirejal na nerazdeljenem ostanku gmajne konjske dirke, največ s kmečkimi konji. Za dirke je bilo veliko zanimanje in so jih Savinjčani prihajali gledat od blizu in daleč. Danes spada ostanek gmajne pod splošno ljudsko premoženje in ga uporabljajo za predvojaško vzgojo mladincev.

Gmajna ob Ložnici je bila žalsko-ložniška. Tik ob Spodnji Ložnici je bila na južni strani potoka tako imenovana komunitetna (soseskina) gmajna, ki je pripadala ožji žalski posestni skupnosti (komuniteti—soseski); severno

od Spodnje Ložnice je bila Spodnja gmajna, ki je segala na vzhodu do potoka Vršca in na severu do Golč; severno od Zgornje Ložnice je bila Zgornja gmajna. Ložniški kmetje so se leta 1588 pritožili pri trškem sodniku, češ da je 10 pfenigov, ki so jih morali plačevati od živinčeta, preveč, ker so tako sami uredili strugo potoka Vršca. Vnovič so se pritožili leta 1753 in so se sklicevali na staro pravico iz leta 1588.

Severno od Zgornje gmajne je bil Prepovedani hrib, ki je bil večinoma zarasel z gozdom. Za Marije Terezije so Zgornjo in Spodnjo gmajno ter Prepovedani hrib razdelili med tržane in kmete.

V stari žalski zemljiški knjigi sta severni del gmajne ob Vrbju in gmajna ob Ložnici s Prepovedanim hribom že razdeljena.

Gotovlje

Gotovlje so večja vas, ki leži severozahodno od Zalca. Nekoč so prebivali tu člani rodbine Zovneških gospodov. Gotoveljska gmajna je bila na severni strani naselja. Njena meja je bila natanko določena. Potekala je od kmeta Kota po cesti proti Podlogu do kmeta Kolarja, nato ob travnikih do potoka Ložnice, dalje proti vzhodu po desnem bregu potoka mimo Rdečinkovega mlina (sedanje Keramične tovarne) in dalje mimo mostu do Kros, kjer se je obrnila proti jugu in je pri Roglovem gospodarskem posopju dosegla vas. Skupna površina gmajne je znašala 57 oralov in 121 sežnjev. Zemljišče je bilo ograjeno delno z živo mejo in delno z rantami, tako da živina ni mogla uhajati na polja in travnike. Za dohod na pašnik so bile napravljene tri lese, prva je bila pri Kotovi njivi ob cesti proti Podlogu in se je imenovala Kotova lesa, druga je bila ob »ulici« pri Rdečinkovem mlinu, tretja pa blizu vasi pri Lizikini hiši.

Zunaj vasi je na gmajni stala zidana, s slamo krita pašva, črednikova hiša. Črednik je moral pasti živino od sv. Jurija do sv. Martina, t. j. od 24. aprila do 11. novembra. Za plačilo je jeseni prejel od vsakega gruntarja, ki jih je bilo tedaj v vasi 22, po en škof (25 kg) žita. Dalje je moral paziti na paši, kdaj se bo kaka krava ali telica pojala. To je moral takoj javiti gospodarju in je dobil za to hlebec kruha. Če kruha po naključju ni bilo v hiši, si ga je gospodinja morala izposoditi pri sosedu.

Črednika je navadno spremljal pes, s seboj je imel rog. Ko je bilo treba gnati živino na pašo, je sredi vasi trikrat zatrobil. Nato je šel do Kaca, ki je bil prvi na zahodni strani vasi, in je še enkrat zatrobil. Domači so morali živino v hlevu odpeti in jo prignati na cesto, kjer jo je prevzel črednik. Ta je pasel le goveda in drobnico, konje in svinje so morali pasti kmetje sami.

Gotoveljska gmajna je bila tu in tam porasla z redkim drevjem in grmovjem, kjer se je živina senčila in muhala. Posebno veliki stoletni hrasti so stali na vzhodnem delu gmajne, v Krosu. Tu je bil hrast, ki so ga štirje moške komaj obsegli; ko so ga po velikem požaru, ki je zadel gotoveljsko vas leta 1860, posekali, je bilo pri tem delu 14 mož. Iz ene veje tega hrasta je še danes desni sprednji steber Žvižejevega kozolca. Drug tak mogočen hrast je stal severno od današnje šole. Ta hrast je bil votel in je skozi od-

prtino lahko zlezel vanj človek. Večkrat so se v njem skrivali tihotapci, ki so tihotapili tobak. Ko so ga posekali, so baje iz njega dobili 32 m³ drv.

Na gmajni je bila vaška frjača, poslopje z vežo in sobo. V veži je bilo prostora za 8 trlic, v sobi pa je bila velika peč za sušenje lanu. Trla so po navadi vaška dekleta v belih predpasnikih. Če je pripeljal kak voznik mimo frjače, je ena izmed teric skočila ven in mu neopazno pripela za voz rep, t. j. kosmič prediva, druge terice so se pa smejale.

Leta 1872 je prišel geometer iz Celja in je razdelil gmajno na 81 posameznih parcel. Zemljo so med kmete razdelili v sorazmerju z velikostjo posestev. Pri tem je bilo mnogo jeze in prerekanja, vsak bi bil rad dobil delež na ugodnejšem prostoru in boljši zemlji. Takratni župan v Gotovljah Anton Rehar, p. d. Gornji Pretlak (rojen 1834, umrl 1914), je imel mnogo dela in skrbi, da je ljudi toliko zadovoljil, da niso preveč godrnjali. Vaški pastir je pasel še leta 1872 do pozne jeseni, naslednje leto je pa že vsak upravičenec hasnoval svoje dodeljeno zemljišče. Zadnji vaški pastir je bil Biglez; ta je leta 1869 vsadil ob cesti na gmajni lipo. Takrat je bila debela kakor ročnik pri cepcu, danes je pa mogočno drevo, saj ima v premeru 1,25 m.

Danes so na nekdanji gmajni lepo urejeni travniki in deloma tudi njive. Ime Gmajna se je pa ohranilo.

Dobriša vas

Dobriša vas je naselje med Žalcem in Petrovcami. S svojim zahodnim delom se naslanja tesno na Novo Celje.

Naselje je imelo gmajno nad Lavo odnosno njenim pritokom Godomlo in Savinjo. Gmajna se je delila v Zgornjo, Srednjo in Spodnjo. Del ob petrovški meji je bil nekoliko višji in že obdelan ter se je imenoval Novine. Na žalski in petrovški strani je bila gmajna zagrajena, sicer jo je pa omejevala voda. Pozneje so pasli samo na Spodnji gmajni, zato so ogradili njo, medtem ko so ob Zgornji gmajni ogrado podrli.

Vaščani so imeli pastirja, ki jih je z rogom pozival, da mu izpuste živino iz hlevov. Njegova koča je stala na južni strani naselja. Zadnji pastir se je pisal Pečnak. Paša na gmajni je bila slaba, vendar se je živina med letom precej opomogla. To je bilo potrebno, kajti preko zime je zaradi slabe krme oslabela, boljše krmo so porabili za konje.

Gmajno so razdelili okrog leta 1896. Vseh upravičencev, posestnikov s starimi številkami, je bilo 19. Delili so po velikosti kmetije, na tri deleže velikih so dobili mali po enega.

Nov svet so dobili ob regulaciji Savinje, imenoval se je Prod. Tega so razdelili tik po prvi svetovni vojni in sicer po enakih deležih. Vendar se še danes čujejo tožbe, češ da je bilo na geometra mogoče vplivati. Tudi iz Proda so napravili travnike.

Sicer je pa imela vas manjšo gmajno prav sredi naselja. Na njej so poprej pasli, kasneje so jo pa na Gregorjevo po parcelah dajali v najem in kosili. Južno od vasi sta bili še dve vaški njivi, ki so ju prav tako dajali v najem. Dohodke vseh treh zemljišč so uporabljali za tri mostove, ki so držali proti bivši gmajni in Savinji. Dokler jih ni bilo, so vozili in gonili kar čez vodo.

Zemljišče je upravljal vaši rihtar (župan), ki so ga volili vsako leto. Za okupacije so ga nehali voliti. Danes so zemljišča pod upravo komune, ki je tudi obljubila, da bo vzdrževala mostove.

Petrovče

Petrovče so znano večje naselje, leže severno od mostu, ki drži preko Savinje v Liboje.

Petrovska gmajna je bila med Strugo in Savinjo. Ob cesti v Kasaze je segala čisto do naselja. Del, ki je bil ob dobriški meji, se je imenoval Župjek. Gmajna se je delila v Zgornjo in Spodnjo. Med njima je bil svinjski pašnik, ki sta ga oklepala Lava in pritoček Perišnica. Ob sotočju obeh vod je bil mlin. Celotna gmajna je merila okrog 100 oralov. Boljša je bila Spodnja gmajna, Zgornja je bila preveč prodnata.

Soseska je imela svojega pastirja; njegova hišica na gmajni še stoji.

Gmajno so razdelili okrog leta 1887 in sicer po velikosti kmetij. Bilo je 11 velikih in 9 manjših. Nerazdeljen je ostal del Srednje gmajne. Poleg tega sta bili skupna last tudi sejmišče in kovačnica. Skupno premoženje je upravljal rihtar (župan), ki so ga volili vsako leto. Zemljišča so oddajali v najem na licitaciji. Račune in denar je rihtar hranil v skrinjici. Na Martinovo so vsako leto priredili gostijo. Dohodki so se zmanjšali, ko so za stare Jugoslavije ostanki gmajne razdelili.

Arja vas

Arja vas je veliko naselje, ležeče vzdolž ceste, ki se v smeri proti Velenju odcepi od velike ceste pri Petrovčah. V novejši dobi se je Petrovčam čisto približala.

Arnovska gmajna je bila na severnem koncu naselja, manjši del je bil na južni, mnogo večji del na severni strani Ložnice, skrajni severo-zahodni konec je mejil na Golče. Južni del je z ozkim repom, imenovanim Goje, vzdolž poti, sedanje ceste, segal čisto v vas, severo-zahodni konec pa je bil gozdnat. Najboljša zemlja je bila na južni strani Ložnice. Celotna gmajna je merila okrog 200 oralov. Bila je obdana deloma z živo mejo in deloma z rantami. V živi meji je bilo mnogo smrek, nekatere se vidijo še danes; tudi sicer je po gmajni raslo precej smrekovega drevja, ob dohodih so bile lese.

Konec vasi je bila pašva, hišica vaškega črednika, ki jo je zdaj občina prodala. Poleg hišice sta bili frjača in uta, pod katero so terice trle lan. Uta še stoji, frjače pa že 45 let ni več. Pastir z rogom je pozival, da izpuste živino iz hlevov in mu jo izroče v varstvo. Vas mu je dajala živila v naravi.

Na južnem delu gmajne so že pred delitvijo začele nastajati domačije. Soseska je dala po del gmajne čevljarju, kolarju, kovaču in tudi rezaču, ki je z majhnim strožkom hodil pozimi po vasi in je kmetom delal rezanico. Na južnem delu gmajne so si postavili nekaj domačij tudi mlajši kmečki sinovi, ki jim je oče odstopil del starega grunta, da jim ni bilo treba k vojakom. Ker niso imeli domačij, so si jih morali sezidati — na soseskini zemlji. Te ni bilo tako škoda kakor domače. Da ni živina prihajala v hiše na gmajni, so jih

obdajali s ploti, preko katerih so bile na prikladnih mestih potegnjene preloge, deske, na katere so ljudje stopali, da jim ni bilo treba skakati čez plot.

Gmajno so delili dvakrat. Starejša delitev je zajela severovzhodni manjši del v obliki pasu. Kmetje s celimi in tričetrtinskimi grunti so dobili po en oral, kmetje s polovičnimi grunti po pol orala, kočarji po $\frac{1}{3}$ orala.

Druga delitev je bila okrog leta 1870 ali 1880. Za delitev je bilo potrebno soglasje vseh upravičencev, bilo je tedaj za delitev že vse pripravljeno, toda kmet četrtinar Jelovšek je nasprotoval; da se je vdal, so mu dali še poseben košček na zahodu južnega dela gmajne.

Ker ni bila vsa gmajna enako vredna, so jo razdelili v tri razrede (klase). Prvi razred je bil južno od Ložnice in je imel najboljšo zemljo. Tu so dobili vsi enake deleže. Iz njih so nastale njive. Drugi razred je bil takoj za Ložnico na drugi strani. Tu so odmerili parcele po velikosti posestev. Tretji razred je obsegal gozd (ali kakor v kraju govore: goščo). Tu so dobili kočarji in četrtinarji po en oral, ostali pa po 4 orale ali še več. Pri delitvi je namreč upravičence vodila misel, da bodo južne, bližnje parcele trpele največ, kajti ljudje, navajeni na skupno posest in voljni manj trpeti, bodo predvsem v njih preklje sekali, listje grabili itd., medtem ko bodo severne, bolj oddaljene parcele imele več miru. Tako so za prvo parcelo odmerili 8, za drugo 7, za tretjo 6, za četrto in peto po 5, za vse naslednje, razen za četrtinarske in kočarske, po 4 orale.

Označujoč posest na nekdanji gmajni govore danes o prvem in drugem klasu, o Cigoncah, kjer je imel Zalog in za njim Ježovnik opekarno, ter o tretjem klasu. S prvim klasom mislijo na njive, z drugim na pašnike, s tretjim na gozdove, ki jih pa tudi označujejo kot Gmajno.

Arnovska gmajna se na vzhodu ne dotika neposredno drešinjske. Med njima so travniki Lovnjaki (na severu) in Novjaki (na jugu). Tudi ti so bili prvotno del gmajne. Ker jih mapa iz leta 1825 prikazuje kot v parcelah, ki so vse označene s celimi številkami, je gotovo, da so bili razdeljeni že pred uvedbo parcelnih števil, pred cesarjem Jožefom II.

Drešinja vas

Drešinja vas je naselje, ležeče blizu Petrovč v smeri proti Celju deloma ob veliki cesti, zlasti pa ob vaški cesti, ki se od velike ceste cepi proti severu.

Drešinjska gmajna je bila severno od naselja. Na vzhodu je mejila na levško gmajno, na zahodu pa na arnovske Lovnjake in Novjake. Tu stoji ob meji še danes vidna skupina hrastov. Gmajna je merila okrog 200 oralov.

Na koncu vasi je bila paštva, kjer je stanoval črednik. Zadnji črednik je bil Jakob Mírník (Merharjev Jokelj), ki je umrl star 90 let. Pastir je hodil jest od hiše do hiše. Od goveda je dobival po pol škafa turščice, kadar je javil, da se poja krava ali telica, je prejel štruco, dajali so mu pa tudi neko denarno nagrado.

V lopi paštve so terice trle lan in konopljo. V kuhinji so ju sušili na drogovich, ki so bili nameščeni pod stropom, kakor drugod so tudi tu voznikom rade delale rep.

Gmajna se je delila v Laze (na vzhodu), Lipovico (na sredi) in Pod logom (na zahodu). Med Lipico in Pod logom teče Ložnica. Tik za vzhodnim delom naselja so parcele, z značilnim imenom Groblja. Med Grobljo in Lipovico je Mokrica, ki je bila prvotno gotovo tudi del gmajne.

Okrog leta 1850 so gmajno razdelili. V ta namen so jo podelili v tri razrede (klase). Vsak upravičenec je dobil zemljo v vsakem razredu. Večji kmetje so dobili v vsakem po 2 orala, manjši kmetje in kočarji pa manj. Vseh je bilo 36.

Okrog 8 oralov zemlje, ležeče tik za naseljem, pa niso dali upravičencem v posest. Razdelili so jo pač v parcele, toda dajali so jih v najem. Dohodke so uporabljali za vzdrževanje enega mostu čez Ložnico in treh čez jarek ob veliki cesti. Za gospodarjenje z zemljo je skrbel rihtar (župan), ki so ga volili vsako leto. Zadnji župan še morda hrani rog, ki je izviral od ogrskega voila in je bil dolg pol metra, sulico za nočnega čuvaja in skrinjo. Na Martinovo so vsako leto vaščani imeli veselico.

Levec

Levec je vas, ležeča ob veliki cesti med Drešinjjo vasjo in Celjem. Imel je dve gmajni, Zgornjo in Spodnjo. Zgornja gmajna je bila tik za naseljem, z večjim delom na severni strani Ložnice, z manjšim pa na južni strani. Na gmajni se je v Ložnico izlivala Pirešnica, ob njunem sotočju je bil mlin. Med obema potokoma je bila svinjska gmajna, ki je segala do jeza. Zdaj sta oba potoka združena višje. Del na južni strani Ložnice so imenovali Ograde in Malo gmajno. V sredi Velike gmajne je bil Log, ki je bil najmanj rodovitien; tam je zdaj aerodrom. Na vzhodu je segala gmajna do majhnega vodnega toka in do mlina ob Ložnici (Joštovega mlina), toda na južni strani potoka je bil tu davno tako imenovani Tirtut (Tiergarten), ki je bil nekoč celjski, nazadnje pa Ježovnikov. Tirtut sega na zahodu do prejšnje Majdičeve gostilne. Ta gostilna sicer spada zemljepisno k Levcu, leži pa v katastrski občini Medlog, kateri pripada tudi levška gmajna (preko Ložnice).

Glavni del gmajne je bil ograjen, brez ograje so bile samo svinjska gmajna, Ograde in Mala gmajna.

Gmajna je bila v resnici zanemarjena. Bila je polna grmovja in jam. Živina je hodila v grmovje in v vodo.

Na severnem koncu vasi je bila ob pričetku gmajne paštva, črednikova hišica. Paštva je imela na sredi vežo ali lopo in kuhinjo, na desni strani sobo za pastirja in njegovo družino, na levi hlevček za njegovo kravo. V kuhinji so vaščani sušili konopljo in lan, ki so ju ženske trle.

Črednik je imel rog, s katerim je zjutraj in popoldne pozival vaščane, naj odvežejo živino in mu jo izroče. Dopoldne in zvečer se je živina vračala sama domov. Pasel je tudi svinje. V jeseni je dobival od vaščanov zbirco. Zadnji pastir je bil Janez Lukanc. Paštva še danes stoji.

Na gmajni so smeli pasti veliki in mali posestniki. Njih vseh je bilo 42, izmed njih je bil eden iz Arje vasi in eden iz Medloga.

Ze leta 1867 je celjska okoliška občina zahtevala od Ložničanov, naj gmajno razdele. Precej so odlašali, končno so se pa le odločili. Gmajno so razdelili in postavili mejnike. Delili so po višini davka in manjši upravičenci so bili zelo nezadovoljni. V vasi sta bila dva kovača. Pri njih so nezadovoljneži dobili kladiva in ponoči razbili vse mejnike. Leta 1897 je bila druga delitev. Tudi sedaj so se ravnali po velikosti posestva. Parcele so razdelili glede na kakovost zemlje v štiri razrede (klase). Kmetje s celim in tričetrtinskim gruntom so dobili od prvega razreda 1 ha 10 arov, od drugega 44 in od tretjega 80 arov, kmetje s polovičnim gruntom so dobili polovico, četrtinarji in kočarji pa tretjino. Najmanjši so dosegli to ugodnost s svojim odločnim nasprotovanjem, ponujali so jim namreč četrtno (sicer pa ob Savinji niso dobili nič). Toda te delitve niso vpisali v zemljiško knjigo. Nastale so težave glede davkov. Pobiral jih je rihtar in so jih do 1935 skupaj plačevali. Leta 1906 so v zemljiško knjigo celo vpisali opombo o prisilni upravi zaradi neplačanih davkov. V stari Jugoslaviji je delitev postala definitivna. V ta namen so gmajno še enkrat izmerili, leta 1927 so v zemljiško knjigo vpisali opombo o razdelitvi, leta 1934 je sodišče izdalo nalog, da se razdeljeni deleži pripišejo posameznim kmetijam. Leta 1935 je izšel poslednji odlok. Izza leta 1939 je na Logu pomožno letališče in je ta del gmajne obremenjen s služnostno pravico.

Spodnja gmajna je bila ob Savinji, deloma na področju celjske (okoliške) in deloma na področju petrovške občine. To gmajno so razdelili tedaj, ko so prvič delili gmajno. Pri njej je razdelitev obveljala. Večji kmetje so se sklicevali ne samo na večji davek, ampak tudi na večje dolžnosti glede nastanitve vojaštva, ki je pogosto šlo skozi vas. Nekaj sveta ob reki je pa ostalo nerazdeljenega. Tega so parcelirali in ga po parcelah na licitaciji dajali v najem. Trava je bila sicer kisla in sveč prepreden z jarki. Pred mostom je bila gostilna, ki jo je soseka dajala v najem. Nastalo je mnenje, da so kmetje za parcele, dobljene ob Savinji, dolžni popravljati most. Ta obveznost je pač bremenila vse, ki so imeli preko reke zemljo, zlasti gozdove in vinograde. V ta namen so uporabljali tudi najemnino. Razen tega so na Martinovo kupovali po sod vina in svinjo ter pri rihtarju prirejali gostijo. Most je po zadnji povodnji (1954), ko ga je porušilo, prevzela celjska občina, saj stoji deloma na njenih tleh. Hiša je še vedno sosekina. Na bivši gmajni je sedaj priprava za odbiranje gramoza. Potrebni del je postal splošno ljudsko premoženje.

SEMPETER IN OKOLICA

Sempeter

Sempeter je star kraj v osrčju Savinjske doline. V zgodnjem srednjem veku je verjetno tekmoval z Zalcem, ki leži nekoliko vzhodneje. Osrčje Šempetra je okoli župne cerkve ob veliki cesti, pravo kmetiško naselje se je pa razvilo vzdolž ceste, ki se pri cerkvi odcepi od glavne ceste in drži proti jugu, k Savinji.

Sempeter je imel svojo gmajno med Savinjo in Strugo, vzhodno od nje je bila rojska, zahodno pa ěoberteška gmajna. Meja z rojsko gmajno je bila

med Permozerjem in Savinjo, z dobrteško gmajno pa med bivšim Lenkovim mlinom (sedanjo tekstilno tovarno) in Savinjo. Šempetrska gmajna je merila preko 100 oralov. Na vzhodu in zahodu je bila ograjena, sicer jo je pa tako omejevala voda.

Ker Savinja še ni bila regulirana, jo je večkrat preplavila voda, tudi trava na njej ni bila kaj posebnega in živina niti poleti ni bila videti dobra. Se slabše je bilo zanjo pozimi. Kar je bilo pod streho boljše krme, so jo pojedli konji, teh je pa bil par v vsakem hlevu večjega kmeta, kajti železnice še ni bilo in voznje na cesti je bilo dovolj. Do Trsta je bilo najti šempetrske voznike. Ker je bila živina na paši in konj tudi ni bilo dosti v hlevu, se ni delal gnoj in polja so slabo rodila. Pametni stari možje zatrjujejo, da rodi zemlja danes štirikrat toliko, kakor je rodila tedaj. Na gmajni je bilo mnogo vrbovja, kjer se je živina senčila in muhala.

Živino je pasel vaški pastir ali črednik, njegova hišica je bila sredi naselja in še danes stoji. Pastir je dobival od goveda po pol škafa žita. Če se je kaka krava ali telica gonila, je moral to takoj sporočiti doma in je dobil zato štruco, sicer so mu pa postregli, ako je prišel v hišo. Dolgo je pasel neki Stajner, zadnji črednik je bil Jakon, ki se je menda pisal Laznik.

Blizu pastirjeve hišice je bila frjača z veliko uto, pod katero so bile terice trle lan in se z moškimi rade pošalile s tem, da so jim na voz obesile rep.

V Šempetru so gmajno dvakrat delili; pri prvi delitvi so razdelili kakih 300 do 400 m širok pas ob Strugi, tako imenovano Staro gmajno, pri drugi delitvi so pa razdelili širši pas, ki sega do Savinje. Druga delitev je bila leta 1890. Vendar je potekala dokaj burno. Pri drugi delitvi sta dobila največji del gmajne oba magnata, Lenko in Volf, prvi 13 oralov, drugi malo manj, kmetje s celo kmetijo so dobili po 3 orale, manjši kmetje velikosti njihove kmetije sorazmeren delež. Vsi so dobili po več parcel. Danes je bivša gmajna dobro obdelana, na njej vidimo celo hmeljnike.

Tik ob Savinji so bili tako imenovani Prodi, ki so se še povečali in zavarovali, ko je bila izvršena regulacija. Vsak kmet je dobil tudi parcelo Prodov, za kvadratni seženj je plačal 1 krajcar, za oral 16 goldinarjev. Iz Prodov so nastali travniki. Tudi teh so večji dobili več kakor mali, če so le hoteli vzeti.

Roje

Roje, Zgornje in Spodnje, so nekoliko niže in bliže Savinji od Šempetra.

Rojska gmajna je bila med šempetrsko in vrbensko. Merila je okrog 60 oralov. V Rojah še stoji razdrapana pastirska koč. Tudi rojsko gmajno so delili dvakrat, drugič leto dni pozneje kot šempetrsko, leta 1887. Merilo za delitev je bilo enako kot v Šempetru, sorazmerna velikost kmetij. Vendar gmajna že pred delitvijo ni bila enotna. Oboje Roje so imele svojo.

Dobrtiša vas

Dobrtiša vas je zahodno Šempetra, med šempetrsko postajo in grobeljskim mostom.

Dobrtiška gmajna je bila soseda šempetrske, na zahodu se je širila tudi preko Struge in se je končevala pri Grobeljskem mostu.

Tudi Dobrtešani so imeli svojega pastirja, njegova bajta še stoji. Gmajno so delili istočasno s Šempetrčani, saj sta obe naselji tesno povezani med seboj. Velik del dobrteške gmajne je danes zazidan, sicer je bil lepo obdelan. Majhen košček gmajne tik pri Grobeljskem mostu često označujejo kot Ameriko. Za Dobrtešo vasjo so Novine z ozkimi šempetrskimi njivami. Novine so davno razdeljeni del gmajne.

Podlog

Podlog je naselje, ki leži severovzhodno od Šempetra in zahodno od Gotovelj.

Podloška gmajna spada v področje Ložnice. Severno od vasi so najprej stari travniki. Njim je nekoč sledil ozek pas lepih hrastov, ki jih danes ni več. Za temi hrasti je prišla gmajna, ki je pa samo na vzhodu segala čisto do Ložnice, na zahodu pa so bili med njo in Ložnico travniški Logi, ki so se širili tudi na severno stran potoka. Ob Ložnici sta dva mlina, gornji je na »Ložih«, spodnji pa v območju bivše gmajne. Na gmajni je bilo mnogo samotnih lepih hrastov pa tudi smrek. Sicer pa trava na njej ni bila kaj prida. Od vranice je bila poleti vsa planota kar rumena. Zemlja na gmajni je bila ilovnata, težka in mokra. Na spodnjem koncu gmajne in pri cesti je izvirala voda, kjer se je živina napajala.

Srednji graben, ki je na severu ločil gmajno od Logov, je bil umetno izkopan, da bi zbiral vodo in osuševal svet. Pri cesti ga je bilo konec, na vzhodu je bil drug jarek.

Iz vasi je držalo na gmajno dvoje ulic, ki sta bili zaradi travnikov ograjeni. Zahodno od njiju je držala tja tudi vaška cesta, ki pa ni bila ograjena. Ob vseh treh vhodih na gmajno je bila lesa. Pri vseh treh dohodih je segal čisto v naselje ozek pas gmajne.

Ob vasi je bila črednikova hiša, ki je pogorela. Črednik je bil navadno oženjen. V jeseni je dobival zbirco, dajali so mu pa tudi denarja. Kadar je na domu sporočil, da se goni krava ali telica, je dobil štruco. Fasel je od 6. ure zjutraj do večera. Z dolgim rogom je pozival vaščane, naj izpuste živino in mu jo izroče, da jo žene na pašo. Fasel je od sv. Jurija do sv. Mihaela krave, telice in konje. Po sv. Mihaelu so pasli domači in sicer na domačih travnikih. Zivine ni bilo mnogo, kmetje so imeli samo po dve, tri glave, imel pa je vsak večji kmet po dva in manjši po enega konja; z njimi so si služili denar na veliki cesti, ker so vozili blago, saj železnice proti Dunaju in Trstu še ni bilo.

Podložani razlikujejo dve gmajni, Staro in Novo. Stara gmajna je bila na zahodni strani ceste. Merila je okrog 25 oralov in so jo razdelili prej. Od nje je dobil gruntar (kmet s celo kmetijo) po en oral, ostali pa sorazmerno z velikostjo kmetije: po $\frac{2}{3}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{3}$ orala. Nova gmajna je bila na vzhodni strani ceste. Načrt za nje razdelitev je geometer Lebič napravil leta 1881. Razdelilno pogodbo so podpisali leta 1888. Gruntarji so dobili po 4, ostali glede na velikost kmetij po 3, 2, 1 oral. Vseh udeležencev je bilo 39.

Danes so na gmajni večinoma travniki, ponekod kosijo samo enkrat, drugod pa dvakrat. Nekaj je tudi njiv. Hmelj pa ne uspeva, ker mu korenine v vodi segnijejo.

Pred gmajno je bila frjača; na njenih razvalinah bodo postavili hmeljsko sušilnico. Poleg nje so terice trle lan. Ko so že bili prestali saditi lan in ga tretji, so med prvo svetovno vojno, ko je primanjkovalo blaga, obnovili to delo. Po vojni, ko se je zopet dobilo blago, so pa za vselej nehali tretji.

Spodnje Grušovlje

Spodnje Grušovlje so severozahodno od Šempetra in zahodno od Podloga. Severno od vasi je še zdaj pas hrastov, Hrastje. Onostran Hrastja je bila gmajna, ki je segala do Ložnice. Na gmajni je bil tu in tam kak velik hrast. Sicer je pa bila sama draga, vsepovsod je stala voda.

Živino je pasel vaški pastir, njegova hišica je bila v spodnjem koncu vasi, a danes ne stoji več. Pastir je pasel od 1. aprila do jeseni. Z dolgim rogom je pozival domače, da spuste živino na pašo. Ko je čakal, je pokal z dolgim bičem. Pastir je dobival v jeseni zbirco; kadar je sporočil, da se lovi krava ali telica, je pa prejel štruco.

V nedeljo je šlo staro in mlado na gmajno, kjer so se zabavali in poslušali pastirja, ki je rad prerokoval.

Gmajna je bila ograjena z opletenimi koli. V notranjost spodnjega dela vasi je segala z ozkim pasom. Po njem je držala na gmajno ograjena pot. Gmajna je merila okrog 50 oralov. Leta 1890 so jo razdelili. To delo pa ni potekalo gladko, med upravičenci je bilo precej prerekanja in jeze. Končno so se pa le sporazumeli. Gruntarji so dobili po 4, tričetrtinarji po 3, polovičarji po 2, kočarji po 1 oral.

Na gmajni so danes večinoma pašniki, deloma pa tudi njive.

Zgornje Grušovlje

Zgornje Grušovlje so severozahodno od Spodnjih.

Za vasjo stoji še danes lepo hrastje. Za njim je bila gmajna. Do srednjega grabna je segala Spodnja gmajna, od srednjega grabna do Ložnice pa Gornja. Ob potoku je pas gmajne segal v osrčje gornjega dela vasi. Sicer so pa še danes v vasi vsepovsod koščki trate, ki jih karta iz leta 1825 označuje kot gmajne. Vsiljuje se misel, da je bila vsa vas zgrajena na gmajni. Vsekakor bo stvar taka, da si tega sveta lastniki domačij v dolgih stoletjih niso prilastili. Črednikova kočja sredi vasi še danes stoji. Zadnja je pasla Lukova Franca. Črednikovo delo in nagrajevanje je bilo podobno kot drugod. Tik za vasjo je bila na skupnem svetu vaška frjača.

Gmajno so si razdelili leta 1890. Kakor v sosednjih naseljih so se tudi tu v odmeri deležev ravnali po velikosti kmetij. Vseh upravičencev je bilo 14.

Delce gmajne, ki so bili raztreseni po vasi, so si kmetje sami med seboj razdelili.

PREBOLD IN OKOLICA

Sempavel in Dolenja vas

Prebold je grad, ki je nastal v srednjem veku na terasi nad Bolsko kot naslednik še starejšega višje ležečega gradu. Sempavel je trg, ki se je izza srednjega veka razvil vzhodno od gradu, še na planoti. Bolska teče tik pod teraso, vzdolž njenega severnega brega se je razvila Dolenja vas.

Iz središča trga drži ob reki navzgor cesta, ki se povzpne do Vrha in nato spušča proti Trbovljam. Tik nad trgom je na južni strani ceste vzpetost s pokopališčem. Nekoliko pod vrhom je na severni strani ob gozdnem robu kapelica, imenovana Veliki križ. Ta vzpetost je bila središče nekdanje gmajne, ki se je na severovzhodni strani preko vznožja širila proti Šentlovincu, na južni strani pa preko potoka in ceste prehajala na drugo stran. Ob cesti je nekaj gmajne ostalo do stare Jugoslavije. Šele leta 1936 jo je občina prodala za stavbišča. Severovzhodni in jugozahodni obrobni deli gmajne so bili leta 1825 že privatni pašniki. Južno od župnijske cerkve je bil leta 1825 še nerazdeljen gozd, sredi njega so pa bili že razdeljeni pašniki.

Majhna gmajna je bila tudi med Sempavplom in Dolenjo vasjo, vzdolž ceste in Bolske, ki se je tedaj tu vila kakor kača, danes pa ima med tovarno in mostom izravnano strugo. Ostanek te gmajne so štiri travniške parcele, po dve ob mostu na vsaki strani struge. Te travniške parcelice je rihtar Dolenje vasi vsako leto dajal v najem na licitaciji; sicer skromno najemnino so uporabljali za nakup kmetijskih strojev. Danes so parcele last občine.

Latkova vas z Grobljami

Latkova vas z Grobljami leži ob cesti med Preboldom in Grobeljskim mostom. To je nekaka dvojna vas, kajti Groblje so samo del Latkove vasi. Vsaj nekdanj je bil med obema deloma naselja presledek.

Naselje je imelo dve gmajni, Zgornjo in Spodnjo. Zgornja gmajna je bila zahodno od naselja ter je izpolnjevala odprtino med Latkovo vasjo in Grobljami. Spodnja gmajna je bila v zgornjem delu omejena na ozek pas ob Savinji, ob Latkovi vasi se je pa razširila in segala čisto do domačij, v vzhodni smeri do sotočja Savinje in Bolske. Gmajna je merila okrog 100 ha.

Pred regulacijo Savinje so se med Latkovo vasjo in Grobljami ter preko obeh gmajn često podili valovi deroče Savinje. Na Spodnji gmajni je bilo zlasti mnogo lav, v njihovi čisti vodi je živelo mnogo rib, največ postrvi, pa tudi klenov. Otroci so jih lovili kar z rokami. Celo pozimi. Dečko je legel na sneg, segel z roko pod jagnedove korenine in metal postrvi na sneg, včasih jih je nalovil tudi 10 kg. Voda je izvirala tudi na gmajni sami in je bila topla. Pod vso dvojno vasjo so bili kamni, kjer so perice prale. Danes še pero pod Latkovo vasjo, zlasti ob deževju, ko se nabere dovolj vode. Pri Grobeljskem mostu se je cepil od Savinje rokavček, ki je malo niže gnal Zadnikov

mlin. Izza regulacije Savinje se je rečno dno znižalo za okrog 2 m, s tem je padla talna voda in gmajna je skoraj suha. Po regulaciji je deroča voda nekoč predrila nasip na šempetrski in ob drugi na latkovski strani. Ob regulaciji je nekaj latkovske zemlje ostalo na šempetrski strani.

Razen večinoma slabe trave in grmovja so na gmajni rasli zlasti jagnedi. Gmajna ni bila ograjena, samo ponekod so si gospodarji napravili ograje, da zavarujejo svoja polja in travnike pred živino.

Gmajno je upravljala soseska po rihtarju in njegovem namestniku. Crednik je imel svojo kolibo med Cajnerjem in njegovim južnim sosedom. Zjutraj je z zgornjega konca Grobelj zatrobil na dolg rog, vračajoč se proti Latkovi vasi je trobil in trobil. Vaščani so hiteli spuščat krave in telice iz hlevov. Ko je minilo poldan, je prignal živino domov, popoldne jo je zopet gnal past. Neki pastirji so živino tako naučili, da je razumela glasove, ki so jih dajali na rog. Pastir je pasel živino od sv. Jurija do sv. Mihaela. Za svoje delo je prejemal jeseni zbirco, dobival je tudi denarno nagrado; če je javil, da se je pojala krava, je dobil pol hleba. Zadnji pastir je bil neki Cvetko (p. d. Slatka). Konj pastir ni pasel. V Latkovi vasi so jih kmetje sami pognali v poseben konjski del gmajne, ki se je imenoval »Roje«.

Na nekaterih mestih so gmajno tudi kosili, tu in tam so dobivali steljo ali sekali drva. Vse to je urejal rihtar. Ko je polagal račun, je moral poskrbeti tudi za pijačo. Njega in njegovega namestnika so volili vsako leto. Soseska je napravljala vtis nekake republike.

Tu in tam je poskusil kak kmet napraviti na gmajni kos njive, to so bile Novine.

Gmajno so delili leta 1907. Dela niso mogli opraviti brez hudih prepиров. Geometer Bicek je zemljo razmeril v parcele, ki so se glede na kakovost delile v I., II. in III. razred (klas). Vsakemu upravičencu je pripadala zemlja v vseh treh razredih. Velikost parcel je bila odvisna od velikosti kmetije. Julij Sadnik je dobil nad 5 ha, drugi so dobili po 4 ha ali manj. Na kmetijo s 5 ha so odpadli 3 ha. Bilo je tudi takih, ki so dobili manj kot hektar. Nekateri kmetje so si z zemljo na gmajni veliko pomagali.

Danes je več kot pol gmajne posejane, vse drugo je slab travnik, kajti svet je močno prodnat in plodna vrhnja plast je zelo tanka.

Tik pod Grobeljskim mostom so na gmajni do druge svetovne vojne vezali splave. Sem so vozili les z vranske strani in iz gozdov na južni strani doline. Lastniki splavov često niso imeli dovolj svojih ljudi in so jih najemali v sosesčini.

Kaplja vas

Kaplja vas je zahodno od Dolenje vasi. Na severu sega do Ložnice. Ob Ložnici so še zdaj soseskine travniki. Zaradi čestih poplav potoka, ki ima tu zelo zavito in nizko strugo, v katero se vrh tega izliva še Trnavca, jih niso razdelili. Vas ima rihtarja še danes. Travnike so dajali v najem na licitaciji in so sicer skromno najemnino uporabljali za mostove, brvi in za cesto v gozd (goščo).

POLZELA IN OKOLICA

Polzela

Polzela je večje naselje, ki leži ob Savinji zahodno od Sempetra.

Polzelska gmajna je bila med Savinjo in Strugo in se je čisto približala južnemu delu vasi. Ob veliki vodi je pa reka sploh tekla tik ob spodnjih domačijah. Regulacija je reki določila redno pot in jo je ugnala. Podjetniki, ki so med prvo svetovno vojno ustanovili tovarno za tanin, so pa Strugo na svojem področju izravnali in jo nekoliko oddaljili od vasi.

Tedaj gmajne v starem smislu že ni bilo več. Polzelska gmajna je bila velika. Na zahodni strani je celo segala na področje katastralne občine Podvin, na njenih tleh je mejila na podvinsko gmajno, na vzhodni strani ji je pa bila sosedna breška gmajna. Ohranjeno je sporočilo, da so Polzelani leta 1777 kupili gmajno do Zovneške gosposčine. Stvar je taka, da so jo tedaj dobili tudi pravno v svojo last, medtem so jo prej uporabljali po volji gosposke. Pred koncem so dokupili še tisti del gmajne, ki so jo imeli Topoljani z one strani na njihovi strani Savinje. Precej zemlje je prinesla Polzelanom tudi regulacija Savinje, nekaj so je dobili v zameno, drugod so pa odkupili.

Gmajno so Polzelani uporabljali podobno kot drugod. Imeli so črednika, njegova koča je stala v zgornjem delu vasi na vrtu sedanje združne trgovine. Zadnji črednik se je pisal Šmajš.

Gmajna nikakor ni rodila okusne trave, bila je preveč prodnata, na njej je bilo mnogo grmovja in jagnedov. Delili so jo v Zgornjo in Spodnjo, meja je bila pri sedanji železniški postaji. Na severni strani Struge so bile Zgornje in Spodnje Novine, čisto ozke parcelice, kot znamenje, da je bilo nekdanj gmajne še več. Gmajna je bila ograjena, dohod vanjo je bil skozi lese. Mostu preko Struge ni bilo, vodo so kar bredli, sicer pa pred ureditvijo in poglobitvijo korita tako ni bila globoka.

Nekateri so na gmajni delali njivice že pred delitvijo. Bili sta brez dvoma dve delitvi. Prva je morala biti sredi devetdesetih let. O njej ni nič zapisanega. Kakor v sosednjih krajih, na Bregu in Ločici, v Sempetru in Rojah, je najbrž zajela samo pol gmajne. Ni pa popolnoma izključeno, da se je nanašala na vso in so delitev popolnoma ovrgli, kajti nasprotovanje malih upravičencev je bilo zelo veliko. Določen odgovor ni možen, kajti zapiskov ni nikjer. Drugo delitev so zaključili z delilno pogodbo, podpisano leta 1906. Sklenili so jo po hudem prepiru. Gmajno so razdelili po velikosti kmetij. Mali upravičenci so bili še dolgo nejevoljni, deloma neprijeten občutek v njih še danes ni izginil. Nekaj gmajne je ob razdelitvi v bližini velikega mosta še ostalo. Po prvi svetovni vojni so jo prodali za stavbišča. Sicer se je tudi drugod po gmajni mnogo zidalo. Največji del je danes spremenjen v polja in travnike, ob Savinji je še grmovje.

Breg

Breg je med Polzelo in Sempetrom, naselje je zgrajeno deloma na bregu nekdanje Savinjske struge, deloma pod njim.

Breška gmajna je bila med Savinjo in Strugo, deloma je segala celo preko Struge, na zahodu je mejila na polzelsko, na vzhodu pa na ločiško gmajno.

Gmajna je bila na vzhodnem in zahodnem koncu ograjena deloma z živo mejo in deloma s plotom. Živina se je zbirala pri kapelici na ovinku in je po zagrajeni poti hodila na gmajno. Črednikova hišica je stala blizu železnice in jo je zažgala iskra iz lokomotive.

Izprva breška gmajna ni segala čisto do Savinje. Pas ob reki je pripadal kmetom iz Orle vasi na nasprotni strani reke. Ohranjeno je sporočilo, da so Brežani kupili ta pas v gostilni za sodček piva.

Regulacija Savinje je gmajni seveda mnogo koristila. Prej je velika voda prihajala čisto do spodnjih domačij v naselju. Sicer so kmetje pri regulaciji tudi sijajno zaslužili. Delo je bilo ročno, treba je bilo mnogo rok in tudi voz. Ljudje so delali kot norci.

Leta 1891, ko je bila reka že ugnana, je prišlo do prve delitve gmajne. Zajela je ves srednji pas, ki je bil najmanj prodnat in zato najbolj rodoviten. Pobudo za to delitev sta dala Anton Kuckenber (p. d. Anželak), po materini strani ded Pogramca Turnška, in Franc Kolšek, kmet in tajnik večjega števila občin. Oba sta bila uvidevna gospodarja in jima je bilo jasno, da se gmajna s pašo slabo izkorišča. Pri tem ni bilo dovolj krme za zimo, prodnata zemlja je vpila po gnoju, a živina ga je puščala na gmajni. Oba moža sta bila osamljena, vsi so bili proti njima, shajali so se in delali hrup. Da napravi temu konec, je sodišče na Vranskem razpisalo razpravo. Zanj je določila uro ob določenem dnevu. Anželak in Kolšek sta se peljala k razpravi na majhnem pletenem vozičku, ostali so pa sedli na lojtrski voz. Ko je prišla deseta ura, sta bila Anželak in Kolšek na mestu, ostali so se pa zadržali v gostilni. Sodnik ni čakal in je izrekel odločbo: vsi navzoči so za razdelitev. Ko so prišli kmetje z lojtrskim vozom, je že bilo prepozno, postali so divji, sklepa pa spremeniti niso mogli. Preden so razdelitev stvarno izvedli, so že zvekli z gmajne, kar se je dalo, hitro so sekali lepe jagnedi, ki so rasle po njej. Ko so pozneje iz svojih deležev napravili lepe njive, so pa postali obema pobudnikoma hvaležni.

Vseh upravičencev do gmajne je bilo 16. Kmetje s celo kmetijo so dobili 3 ha zemlje, drugi po $\frac{3}{4}$, $\frac{1}{2}$, $\frac{1}{4}$ od tega, in sicer v treh parcelah. V vasi so bili tudi trije kočarji s pravico paše, ti so dobili po eno parcelo.

Tovarna za lesne izdelke, ki je nastala ob Strugi, je kmalu pokupila tisti del gmajne, ki je severno od Struge. Vso preostalo gmajno na južni strani Struge in na bregu Savinje je pa zajela druga delitev, sklenjena leta 1906. Pri tem so dobili močni kmetje ob Strugi po pol hektara, ostali pa sorazmerno po manj. Za svet ob Savinji se pa nihče ni posebno potegoval, saj je bil skoraj brez vrednosti.

Tudi na novih parcelah so nastale njive in travniki. Kmalu so pa na njih začele rasti hiše. Sinovi, ki so delali v tovarni, so dobivali na bivši gmajni od staršev zemljo, da so lahko zidali. Prihajali so tudi drugi in so si stavbišča kupovali. Tako je nekdanja gmajna dobivala čisto drugo lice.

Orova vas in Založe

Orova vas je vzhodno od Polzele in severno od Brega. Založe so pa raztreseno naselje, ki sega od Polzele do Novega Kloštra. Njihova skupna gmajna je bila blizu Ložnice. Bila je močvirna in precej slaba. Razdelili so jo leta 1890 med 16 upravičencev, in sicer sorazmerno z velikostjo njihovih kmetij.

Ločica

Ločica je vas, ležeča ob cesti, ki se pri Drešinji vasi odcepi od velike ceste in usmerja proti Bregu, Polzeli in Zgornji Savinjski dolini. Hiše stojе deloma tik ob cesti deloma na vidni terasi, ki spremlja cesto na njeni severni strani in predstavlja breg stare, predzgodovinske Savinje. V vasi prevladujejo srednji in manjši kmetje. Ohranilo se je utemeljeno sporočilo, da so se kmetije močno delile v dobi izza Marije Terezije, ko so starši hoteli obvarovati vojaščino tudi tiste sinove, ki bi bili morali iti služiti, če ne bi bili imeli zemlje.

Ločiška gmajna se je sestajala s šempetrsko — drešinjnsko nad cesto pri Grobeljskem mostu in segala do višine sedanje tovarne nogavic, kjer se je začevala breška gmajna. Severno mejo je tvorila Struga, ob Savinji so pa bile lave.

Vas je imela pastirja, njegova popravljena koča še stoji. Pastir je prejemal za svoje delo vsak dan kruh, izmenoma zdaj od tega zdaj od onega kmeta, poleg tega sprva žito, pozneje pa od goveda goldinar, kajti z žitom ni bil zadovoljen. Ker so imeli bika v gmajni, zato prijavnine od krav, ki so se gonile, ni prejemal. Kakor povsod je imel tudi tu dolg rog. Ko je bilo zjutraj treba gnati na pašo, je zatrobil najprej pri Komatarju, nato pa je trobeč šel do konca vasi. Iz vasi je držala do Struge ograjena pot. Ko je živina prešla Strugo, se je zopet znašla med kratkima ograjama. Konj pastir ni pasel, ampak so jih lastniki sami poganjali čez Strugo in so jih često puščali na paši tudi preko noči. Pri tem so konji prišli tudi do polzelske gmajne, kajti iskali so boljše trave. Zadnji pastir je bil Franc Perger.

Na ločiški gmajni je v splošnem rasla slaba trava, saj je bil svet zelo prodnat in peščen. Prodnatost in peščenost je slaba stran ločiškega sveta še danes; kadar je nekoliko bolj suho, rastline ne morejo uspevati. Voda je odtod prst odnašala in jo je puščala niže, že na šempetrski, rojski in na vrbenski gmajni.

Ločiško gmajno so delili dvakrat. Prvikrat so okrog leta 1875 med kmete razdelili ozek pas ob Strugi. Kmetje so si kmalu nato začeli napravljati nove njivice v ostalem, večjem delu gmajne. Tega so razdelili leta 1895. Vsak kmet je dobil 4 parcele. Vsaka izmed njih je merila pri celi kmetiji 24, pri polovični 12, pri četrtnski 6 arov.

Ločiškimi kmetom nikakor ni bilo prav, da so nekaj njihovega obrežja tudi dobili kmetje iz Orle vasi, ležeče na drugi strani.

V nasprotju z drugimi naselji so v Ločici obžalovali, da se je gmajna razdelila, češ da je živinoreja zaradi tega trpela; kočar ni mogel več rediti krave, četrtnar je moral skrčiti število živine, poslej je bilo treba kositi in krmiti v hlevu tudi jalove krave in telice.

BRASLOVČE IN OKOLICA

Braslovče

Braslovče so trg še izza srednjega veka. Leže na obli terasi, ki se naslanja na Dobrovlje in je 1,5 km oddaljena od Savinje.

Braslovčani so imeli svoj magistrat in svoj urbar. Gmajne, ki so bile nekdanj na vseh straneh trga, so si razdelili že konec XVIII. stoletja. Starejša trška zemljiška knjiga jih že navaja kot razdeljene. Zasebnikom podeljene parcele gmajne so bile: pri Plaskanu in Mraku (na severni strani trga), na Klovvarjih (na južni strani trga), pri Napotniku, v Radigaju (ob potočku istega imena, ki se izliva v Trebnik), na Novem polju (južno od trga), na Karlovem (severno od Radigaja), v Jelovniku (v bližini Žovneka, kjer je še ohranjeno ledinsko ime Gmajnica), Nad ribnikom in na nedoločljivih Gobavcih. Gmajne so bile deloma pašniške, deloma gozdne, v ugodnih legah so jih seveda spremenili v njive in travnike.

Orla vas

Orla vas je nasproti Ločici na desnem bregu Savinje. Vrsta domačij je na robu nekdanjega brega, druge so zahodnejše.

Orlovčani so imeli svojo gmajno deloma na desnem in deloma na levem bregu Savinje. Gornji del na levem bregu so prodali Brežanom za neznamen denar. Na desnem bregu se je gmajna začela pri Grobeljskem mostu in je segala do topoveljske. Kjer je bilo potrebno, so jo ogradili. V spodnjem koncu vasi še stoji pastirjeva hiša, njegove rodbine pa ni več v vasi. Tudi tu je imel pastir rog in so ga nagrajevali kakor drugod. Blizu koč je bila vaška frjača; jama se še vidi, v njej so pozneje žgali apno.

Leta 1889 so Orlovčani gmajno razdelili. Bilo je 26 upravičencev. Pri določitvi površine so se ravnali po velikosti kmetij. Na levem bregu so dobili več ko na desnem. Bilo je precej stroškov, ki so jih morali poravnati. Za dobro zemljo je bilo treba precej plačati.

Pred razdelitvijo je bila gmajna močno zarasla z grmovjem. Ob strugi je zdaj razen grmovja mnogo borov, drugod so pa polja in travniki, toda tudi jagnedovi gaji; jagnedi so kar šinile v zrak, ko so jih nehala objedati goveda. Celo vinsko trto lahko najdemo. Odkar jo obdelujejo, se je zemlja lepo popravila.

Topovlje

Topovlje so prav tako na bivšem bregu Savinje in za njim, stoje nekako vmes med Bregom in Polzelo. Pod bregom je nekdanj tekla Struga, sicer je pa bila ob veliki vodi poplavljen vsa gmajna.

Tudi topoveljska gmajna je bila na obeh straneh reke. Del na levem bregu so Topoveljčani prodali Polzelanom. Del na desnem bregu je meril 20 ha. Gmajna ni bila ograjena in vasi ni imela pastirja. Pri paši so se vrstili, Kolikor glav je kdo imel, toliko dni je pasel. Vas je imela frjačo, stala je tam, kjer je še danes soseskin svet. Gmajna je bila vsa porasla z grmovjem, kjer se je zgubljal živina. Danes ima tak videz kakor orlovska. Razdelili so jo leta 1890 med 14 upravičencev. Pri razdelitvi in še pozneje je bilo mnogo jeze.

Parižlje

Parižlje so na desni strani Savinje, zgrajene so na terasi, nekdanjem bregu reke.

Njihova gmajna je bila med teraso in reko. Pred regulacijo je bila često pod vodo. Vas je imela črednika. Nazadnje so pasli Ribičevi, ki so imeli majhno kmetijo in hišo sredi vasi. Gmajna se je delila v Zgornjo in Spodnjo. Proti koncu je bila na njej apnenica. Nekaj zemlje je bilo tudi na drugi strani reke. Toda po dogovoru v gostilni so jo prepustili Polželanom. Gmajno so razdelili leta 1889, delilna pogodba je pa iz leta 1906. Bilo je 29 upravičencev, največji so dobili 1,50 ha, najmanjši 30 arov.

Preserje

Preserje so nekoliko dalje kot Parižlje. Leže prav tako na robu terase. Pod njo teče desnobrežna Struga, ki se začenja pri Letušu in se pod Balantovim mlinom na bivši preserski gmajni zopet združuje s Savinjo.

Preserska gmajna je bila prav tako med teraso in Savinjo. Ob regulaciji je prišlo nekaj zemlje na drugi breg. V celoti so tedaj Preserčani izgubili blizu 5,5 ha, dobili so pa blizu 11 ha. Ob povodnji leta 1954 je njihova gmajna izgubila več hektarov zemlje, porušil se je Podvinski jez in voda je udarila ob preserski breg. Gmajno so delili v Spodnjo in Zgornjo in ni bila ograjena. Na njej so poleg grmovja rasle jagneči. Vas je imela črednika.

Gmajno so razdelili leta 1890 sorazmerno z velikostjo kmetij.

Male Braslovče

Male Braslovče leže severozahodno od Preserja na isti savinjski terasi.

Gmajna je bila prav tako med teraso in Savinjo, med letuško na severozahodu in presersko na jugovzhodu.

Gmajna je bila ograjena in soseska je imela črednika. Gmajno so delili dvakrat, prvič na letuški strani in drugič do jeza. Druga delitev je bila leta 1898. Kakor drugod so tudi tu delili po velikosti posestev. Delitev so spremljali hudi spori.

Zgornje Gorče

Zgornje Gorče so nad Malimi Braslovčami pod večjo teraso, ki se naslanja na Dobrovlje. Tik nad vasjo so zemljišča, ki jih označujejo s skupnim imenom Gmajna. Okrog $\frac{2}{3}$ teh zemljišč obsegajo polja in travniki, $\frac{1}{3}$ je pa gozd. To je nekdanja gmajna, ki je bila razdeljena po letu 1825. Nerazdeljen ostanek je ostal tik ob vasi za potočkom Lagvaj. Tu se je nekoč zbirala živina, pozneje je služil kot lesni prostor, za stare Jugoslavije so ga pa deloma prodali.

Spodnje Gorče

Spodnje Gorče so južno od Braslovč na vzhodni strani ceste, ki drži na Gomilsko. Gmajno so imele ob cesti v Braslovče na zgornjem koncu naselja. Mapa iz leta 1825 označuje njive in travnike, ki so tam, z izrazom: Na Gmajni.

Leta 1825 je bila ta gmajna že razdeljena. Druga gmajna je morala biti na spodnji strani naselja, kjer njive in travniki nosijo ime Na Trebniku. Nekateri kmetje iz Spodnjih Gorč imajo tudi parcele na Gmajnici, ki sicer pripadajo Braslovčanom in kmetom v raztresenem Podvrhu.

Kamenče, Glinje in Poljče

Kamenče in Glinje so južno od Spodnjih Gorč, Poljče so malo vzhodnejše. Jugozahodno od Kamenč in Glinj teče Trnavca. Ob Trnavci je bila velika gmajna, ki je bila v spodnjem delu na južni, v zgornjem delu pa na obeh straneh Trnavce. Leta 1822 so jo razdelili med Kamenčane, Glinjane in Poljčane. Kamenčani še danes uporabljajo izraz Gmajna za svoj večinoma gozdnat del. Glinjanom in Poljčanom je ob potoku ostalo še nekaj nerazdeljene zemlje.

Gomilsko

Gomilsko je veliko sklenjeno naselje na južni strani Bolske.

Kraj ima svojo gmajno še danes. Vsa gmajna je na severni strani potoka, samo ob spodnjem mostu, kjer je hodila živina vanjo, je ozek pas tudi na južni strani.

Gmajna se deli v tri dele. Ob spodnjem mostu, kjer dela Bolska ovinek, je Srednja gmajna, v smeri proti Trnavi je Spodnja in v smeri proti zgornjem mostu Zgornja gmajna. Gmajna je še danes zagrajena z rantami, voda jo večkrat preplavi, sicer je pa precej rodovitna.

Vas je nekdaj imela pastirja, ki je dobival od goveda po 100 din, razen tega po vrsti od hiš po hlebec kruha na dan. Pasel je samo popoldne, za ves dan ni bilo paše. Teden dni je pasel na Spodnji in zopet teden dni na Zgornji gmajni. V celoti je bilo v njegovi čredi 80 do 100 krav in telic. Pravico do paše so imele same starejše kmetije in kmetijice, mlajše so morale od vsake glave dajati (razen za pastirja) še po 100 din. Konje in ovce je bilo prepovedano pasti. Pred več desetletji so bili na Zgornji gmajni ogradili prostor za žrebeta, toda pozneje so žrebeta nehali goniti na gmajno. Lansko leto so okrog gmajne napeljali žico za električni tok in odpustili pastirja. Toda naprava se ni obnesla. Zdaj pasejo kmetje sami, in sicer tako, da po medsebojnem dogovoru pase ena oseba za okrog 10 gospodarjev; kjer so pri hiši otroci, pasejo oni.

Pred drugo svetovno vojno je dal šolski upravitelj na razpolago nekaj drevesc, s katerimi so zasadili del Zgornje gmajne; tam so tudi poskušali kositi.

Dokler so bili pod žovneško graščino, so ji Gomilčani morali plačevati poseben davek za pravico paše. Leta 1913 je štajerska deželna komisija za agrarne operacije uvedla delilni postopek. Zaradi vojne do delitve ni prišlo. V stari Jugoslaviji je vprašanje delitve zopet postalo pereče. Glavni spis komisije za agrarne operacije je iz leta 1933.

Bilo je 41 upravičencev na gmajno. Toda Gomilsko je že imelo okrog 100 števil. Ker bi bili tudi mlajši posestniki radi dobili svoj delež, ni prišlo do odločitve. Gmajna je ostala. Sicer ni posebno velika, meri okrog 10 ha. Vsekakor ni samo zgodovinski ostanek, ampak je tudi zanimiv narodopisni predmet.

Sv. Matevž (Novo mesto)

Sv. Matevž (Novo mesto) je blizu Gomilskega na njega severni strani. Med jedrom precej raztresenega naselja in samotno, ob cesti stoječo Korantovo domačijo, so njive, ki z gozdom v ozadju nosijo ime Gmajna. O kaki delitvi že nihče več ne ve. V ozadju gmajne je po letu 1825 razdeljen gozd, zaradi katerega so se Novomeščani pravdali z Gomilčani, a so pravdo izgubili.

Zakelj in Trnava

Zakelj in Trnava sta vzhodno od Novega mesta. Oba kraja sta imela svojo gmajno v Brinju. Razdeljena je bila leta 1838. Jama, kjer dobivajo prod, je še vedno last trnavske soseske. Njena last so še tudi delci ob Trnavi in parcelica sredi naselja.

St. Rupert

St. Rupert se skoraj drži Trnave in sega na jugu do velike ceste. Naselje je majhno. O gmajni ni sledu, samo severno od cerkve je parcelica soseskina last.

Grajska vas in Selo

Grajska vas je severno od Gomilskega med Ojstriško in Kapljo vasjo. V vasi se združujeta Konjščica in Reka ter se kmalu nato izlivata v Bolsko. Grajske vasi se na jugovzhodni strani skoraj drži manjše Selo.

Bili sta dve gmajni. Ena je bila za Konjščico na zahodni strani vasi, druga je bila na južni strani vasi in so jo imenovali selsko, ker je bila skupna last obeh naselij.

Obe gmajni sta merili skupaj okrog 18 do 19 ha, zahodna je imela nekaj žive meje, sicer so pa kmetje sami po potrebi ograjevali svojo posest. Vas je imela črednika, enega izmed kočarjev, ki je (kakor na Gomilskem) pasel samo popoldne.

Vas je imela lastno politično občino, ki je nekaj časa upravljala tudi gmajno, toda proti temu je nastal odbor in za upravo gmajne so si kmetje zopet začeli voliti rihtarja in dva pomočnika, kakor so delali nekoč.

V vasi je bila listina, v kateri je neki preboldski graščak določal, naj se gmajna razdeli tako, da dobe štirje kočarji toliko kakor en gruntar. Listino je komisija za agrarne operacije ob delitvi odnesla v Ljubljano. To je bilo leta 1933. Bilo je okrog 50 interesentov. Pri delitvi je obveljalo demokratično načelo: vsi so dobili enako — okrog $\frac{1}{2}$ ha. Skupna last je ostala samo gramoznica za Konjščico. Vojna je bila vzrok, da se je delitev izvedla tako pozno. Deželni komisar za agrarne operacije je bil namreč že leta 1913 izdal naredbo, da se uvede razdelilni postopek.

TABOR

Pondor

Pondor je zahodno od Tabora na vznožju večje terase, ki spremlja južni kraj Savinjske doline.

Pondor gmajno še ima. Ta je južno od naselja in kot ozek pas spremlja Bolsko na obeh straneh. Tik ob naselju imà Bolska na južni strani posebno strugo in z njo oklepa srednji del gmajne okrog in okrog. Pred izlivom Lučnice v Bolsko ležeci manjši del gmajne daje soseska v najem. Gmajna kot celota ni ograjena. Pač pa si kmetje zagrajujejo svojo zasebno posest, da vanjo ne prihaja živina. Skupnega pastirja soseska nima, pase vsak zase.

Skupne frjače ni bilo; kolikor pomnijo so sušili lan v gozdu, kjer so žgali poprej opeko. Na gmajni se dobivata pesek in prod, domačim sta zastonj, tuji pa morajo nekaj plačati.

Ojstriška vas

Ojstriška vas je tik pod Taborom in tik pod teraso omenjeno pri Pondoru.

Vas je imela veliko gmajno, ki še danes nosi to ime in se od Tabora v severni smeri spušča proti oddaljujoči se Bolski. V spodnjem delu gmajne, ki obsega danes polja, so našli turške podkve in pri oranju zadeli na rimsko zidovje. Svet je tu precej moker. Še južneje je (nad Kapljo) gozdíček, imenovan Pašnice, ostanek večjega pašnika, kamor so celo iz Braslovč gonili živino past.

Nad naseljem je preko Konjiščice gozd Gaj, ki je še vedno soseskina last.

Kmetje iz Ojstriške vasi so imeli manjšo gmajno tudi severno od velike ceste ob zahodnem koncu Dragopolja. Razdeljena je bila leta 1803 ali 1805 v prav majhne parcele. Danes je skoraj vsa zemlja v drugih rokah. Čatrova domačija stoji na gmajni. Sem so, kadar je bila doli poplava, gonili past celo Gomilčani.

Nekaj splošnih ugotovitev. Četudi so se mesto Celje in trgi ločili od kmečkih naselij po nekakšni samoupravi in posebnem opraviu, so vendar tudi meščani in tržani živeli deloma kmečko življenje. Tudi oni so imeli gmajne, vendar so jih skoraj v celoti razdelili prej, kakor se je to zgodilo po vaseh.

Največje gmajne so bile ob Savinji in Ložnici, nekoliko manjše ob Bolski. Ob Savinji in Ložnici je segala gmajna tako rekoč neprekinjeno od Letuša do Založ. Tudi na področju Voglajne in Hudinje srečavamo večje gmajne, toda te so bile vstran od vod. V neravnih predelih na jugu, severu in zahodu so bile gmajne manj izrazite.

Gmajne so bile v splošnem zanemarjene; ob vodnih tokovih so bile peščene in močvirnate, porasle s kisló ali vsaj slabo travo in grmovjem. Za gmajne na področju Voglajne in Hudinje in ob Ložnici je pa vendarle značilno, da so po njih rasli mogočni hrasti; sedanji hrastovi gaji, ki jih srečavamo tu in tam, so le skromen ostanek. Ob Savinji je pa bil poleg vrbja jagned značilno drevo. Na desnem bregu Savinje (od Orle vasi navzgor) se je pa šele pomembneje razvil po razdelitvi gmajn.

Značilno je, da so vse večje gmajne izkoriščali skupno. Črednik z rogom in večinoma naturalno nagrado je značilna osebnost, pašva pa soseskina posebnost. V vseh večjih naseljih najdemo soseskine frjače.

Zgled za delitev gmajn so dali Celje in trgi, saj so skoraj neposredno sledili patentu cesarice Marije Terezije. Vaška naselja so zastajala. Nimamo nobenega poročila, da bi se bila delila že v XVIII. stoletju, čeprav je verjetno, da se je to tu in tam vsaj delno zgodilo. Mnogo delitev je bilo v začetku ali vsaj v prvi polovici XIX. stoletja; zlasti pri gmajnah, oddaljenih od Savinje in Ložnice. Ob Savinji in Ložnici je vprašanje razdelitve gmajn dozorelo šele konec XIX. stoletja. K temu je gotovo nekoliko pripomogla regulacija, ki je omogočila, da se je svet izboljšal, čeprav je s poglobljanjem svoje struge mestoma odtegovala vodo v preveliki meri. Pri nekaterih gmajnah se je razdelitev zavlekla celo v dobo prve Jugoslavije, dve gmajni ob Bolski (gomilska in pondorska) sta se pa ohranili do danes.

Razdelitev gmajn je bilo gospodarsko vprašanje. Iz tega vidika je izšel tudi patent Marije Terezije. Vseповsod so se občutile ugodne posledice. Le osamljeni so glasovi, ki tožijo, da so s tem ljudje izgubili pašo. Razdelitev je pa bila tudi vaško socialno vprašanje. Ob njem je prišlo do spora med večjimi in manjšimi zemljiškimi lastniki. Vseповsod so se pri razdelitvi ravnali po velikosti posestva odnosno davka. Le Grajska vas je dala vsem enake deleže. Utegne pa biti res, da mali posestniki niso bili vsi popolni kmetje; med njimi so bili tudi taki, ki jim je dajalo kos kruha nekmečko, obrtno delo.

Viri: Kot zgodovinski vir sem pregledal novo in tudi starejšo zemljiško knjigo, v kolikor je ohranjena. V splošnem pa »gmajne« v starejši zemljiški knjigi niso vpisane; to navaja že nova zemljiška knjiga z redno opombo: Te posesti ne najdemo v nobeni starejši zemljiški knjigi. Za uvodno poglavje sta mi prišla prav oba velika laška urbarja iz XVI. stoletja. Glede Celja sem uporabil tudi navedbe zapisnikov sej občinskega sveta iz leta 1692 (ki jih je deloma objavil Andrej Gubo). Poslužil sem se hkrati katastrskih map iz leta 1825, ki sem jih dobil na razpolago pri celjski zemljiški knjigi. Ob tej priliki se tov. upravniku Vašu in drugim nameščencem tega urada najiskreneje zahvaljujem za veliko uslužnost. Za Zgornjo Hudinjo imam iz predvojne dobe izpiske iz aktov bivše okoliške občine.

Razume se, da sem obiskal vsa naselja, ki jih navajam. Pri tem sem si ogledoval teren in nabiral podatke zlasti pri starejših ljudeh. Prav lepo

so mi šli na roko in so mi mnogo povedali. Včasih so mi bile njihove besede pojasnilo, včasih pa pobuda. Tudi njim vsem se najlepše zahvaljujem. Posebej moram omeniti tov. Vinka Jordana, ki mi je za Gotovlje, Žalec, Ložnico in Vrbe dal celo napisan sestavek.

Hotel sem obdelati tudi gmajne na področju Spodnje Savinje. Zal ne utegnem, da bi še tu obiskal posamezna naselja. Za Laško samo, ki je po svoji preteklosti in sedanosti nekako malo Celje, imam pač podatke, ki sem jih dobil v starejši zemljiški knjigi (prva delitev gmajne je bila še v XVIII. stoletju, druga pa leta 1802), za ostale kraje jih pa nimam. Tudi map iz leta 1825 za ta naselja v Celju ni. Rečem pa lahko na kratko: Tu ni bilo tako izrazitih in velikih gmajn, kakor so bile ob srednji Savinji in Ložnici. V večji meri so prehajale v gozdove in so zato često hkrati z njimi prehajale v kmečke roke. Kolikor so bile samostojne, so jih večinoma razdelili v prvi polovici XIX. stoletja.

CENTRALNOEVROPSKI MENINGOENCEFALITIS (CEE) V CELJSKI OKOLICI

DR. JANKO LEŠNIČAR

V poletnih mesecih l. 1953 smo sprejeli na infekcijski oddelek bolnišnice v Celju 91 primerov bolnikov, katerih obolenje je kazalo glede na potek, bolezensko sliko ter epidemiološke¹ okolnosti novo infekcijsko obolenje, ki ga nismo do tedaj srečali pri bolnikih s področja, ki gravitira h celjski bolnišnici. V ospredju bolezenskih znakov tega novega infekcijskega obolenja so bili znaki meningitis serosa², v nekaterih primerih pa tudi znaki encefalitisa³. Ti primeri obolenja so vzbudili pozornost, da smo premotrili epidemiološke okolnosti, bolezenske slike in potek podobnih obolenj, ki smo jih zdravili na našem oddelku v prejšnjih letih. Pri tem smo ugotovili, da segajo prvi pojavi takih obolenj na našem teritoriju v poletje 1952, ko smo zdravili na našem oddelku 6 tovrstnih bolnikov. Na področju Klinike za nalezljive bolezni v Ljubljani so že od leta 1946 naprej opazovali pogoste pojave posebne oblike seroznega meningitisa. Študij klinično precej enotne slike teh 97 bolnikov, posebno pa okolnost, da pripada od celokupnega števila obolenj 64 bolnikov v letu 1953 in 1954 istemu teritoriju na severovzhodnem vznožju Savinjskih Alp, ter primerjava naših izsledkov z izsledki ljubljanske skupine sta nas dovedla do zaključka, da gre na teritoriju celjske okolice za pojav povsem novega obolenja, ki ga doslej nismo poznali in ki ima enotno etiologijo³.

S študijem našega gradiva smo dali v domači in tuji medicinski literaturi prispevek k razjasnitvi klinike, epidemiologije in etiologije meningoencefalitisa³ v Sloveniji. Naša opažanja se strinjajo z opažanji o bolezenski sliki in epidemiologiji te bolezni na področju Klinike za nalezljive bolezni v Ljubljani ter razširjajo in dopolnjujejo dosedaj znane podatke o tej bolezni pri nas. Prvo študijo k vsestranski razjasnitvi te bolezni smo priobčili v »Zdravstvenem vestniku« št. 3/1955, Ljubljana, in v medicinski reviji »Die Medizinische« št. 47/1955, Stuttgart. Te študije temeljijo na izsledkih iz leta 1953 in 1954. V letih 1955 in 1956 se je obolenje zopet pojavilo na našem teritoriju. Študij gradiva teh bolnikov potrjuje in razširja izsledke o bolezenski sliki in epidemiologiji, dobljene v prvih letih, ko se je ta bolezen pojavila. Obolenje z enako klinično sliko je bilo opisano na Štajerskem in Koroškem (Grinschl iz Graza No 50/1955, Wiener Medizinische Wochenschrift).

Novo obolenje je bilo spoznano kot virusno⁴. Povzročitelj je zelo soroden povzročitelju Louping — ill — škotski ovčji encefalitis (LII) in povzročitelju rusko pomladno-poletnega encefalitisa (RPPE). Meningo-

encefalitis v Sloveniji, na Koroškem in Štajerskem se nekoliko razlikuje v bolezenski sliki od LIL, RPPE in tema dvema sorodnega češkega meningoencefalitisa ter je bil zato označen kot centralnoevropski meningoencefalitis (CEE). Povzročajo ga sorodna debila iste virusne grupe ter se šteje v grupo »arthropod-borne« virusov (evrazijska grupa virusov, ki povzročajo encefalitis in jih prenašajo insekti).

Ceprav kaže več kakor 90 % naših bolnikov le znake meningitis serosa in le majhno število očitne znake encefalitisa, neznatno število pa mielitisa, je dobilo naše obolenje naziv meningoencefalitis. Z eksperimenti na živalih je postalo očitno, da poteka vsako vnetje možganskih open ne glede na povzročitelja z istočasnim vnetjem centralne možganske snovi. Prizadetost možganske snovi utegne ostati v bolezenski sliki povsem neopazna in se zaznavajo le znaki vnetja možganskih open. S tega gledišča je vsak meningitis kombinacija z encefalitisom.

Bolezenska slika

(V številkah izražene vrednosti posnemamo iz študija statistike, ki vsebuje podatke o 191 primerih obolenj, zdravljenih na infekcijskem oddelku celjske bolnišnice od leta 1952—1956).

Obolenje ima 2 obdobji. Prva faza ima gripozni značaj, druga meningoencefalitični. Obe fazi ima nad polovico bolnikov. Prva faza traja dva do sedem dni. Označuje jo temperatura srednje stopnje, ki se pojavi v nekaterih primerih s predhodno mrzlico, bolniki se počutijo utrujeni, imajo vrtoglavico, tožijo o močnem glavobolu.

Nekateri bolniki bruhamo, izgubljajo tek, tožijo o bolečinah v trebuhu, nekajkrat se pojavijo prebavne motnje z driskami. Težave v tej dobi niso tolikšne, da bi bolnika privedle v bolnišnico, večinoma bolniki sploh ne iščejo zdravniške pomoči. Če pa se odločijo za zdravniški pregled, tedaj prično ti lahki bolezenski znaki že izginjati, na kar se bolniki ne podajajo h zdravniku. Četrtnina bolnikov prve faze ne zazna, petina bolnikov pa označuje 14-dnevno dobo pred pojavom druge faze z občo slabostjo.

Na našem oddelku smo imeli priložnost opazovati bolezensko sliko obolenja v prvem obdobju v dveh primerih, in to ob koncu sezone, v avgustu 1953. V predelu okoli Bočne v Zadrecki dolini, kjer je tedaj obolelo v istem poletju že ca. 60 bolnikov, sta obolela dva bolnika za isto boleznijo in iskala zdravniško pomoč. Bolezenski znaki prvega obolenja so kvalitativno zelo podobni znakom drugega obolenja. Seznanjen z obolenjem ju je zdravnik napotil v bolnišnico.

Na obolelem organizmu v prvi fazi ni najti nikakršnih značilnih sprememb razen vnetja veznic in otrplosti mišičja na tilniku. Likvor je v tej fazi normalen, v krvi je najti zmanjšano število belih krvnih teles. Sedimentacija eritrocitov^o je nekoliko povišana. V prostem intervalu med prvim in drugim obdobjem obolenja ostane krvna slika enaka kot v prvem obdobju.

Po prostem intervalu pet do štirinajst dni (najčešče deset dni) preide obolenje v drugo fazo z znaki, ki govorijo za meningitis, v nekaterih primerih pa se pokažejo tudi encefalitični znaki. V redkih primerih je prosti interval med prvim in drugim obdobjem obolenja le enodneven, tu in tam pa preide obolenje brez vmesnega prostega intervala v drugo fazo. Večina bolnikov toži, da imajo v tem času glavobol in da se splošno počutijo slabo.

Težave drugega obdobja obolenja se javijo bliskovito z visoko temperaturo, z glavobolom, ki je sedaj intenzivnejši v čelnem predelu, v drugih primerih pa v zatilju, vsak drugi bolnik bruha. V tem obdobju prisilijo težave bolnika, da leže že prvi, najkasneje pa drugi dan. Večina bolnikov prispe, kakor je bilo povedano že zgoraj, šele v tem obdobju obolenja ter ne vidi nikake zveze med prvo fazo obolenja ter sedanjim obolenjem. Za prvo fazo izavimo šele z izpraševanjem. V bolnišnico jih pripeljejo med tretjim in osmim dnevom druge faze. Večina bolnikov, pripeljanih med petim in osmim dnevom, ima napotno diagnozo tifus, ker je bolezenska slika dejansko podobna temu obolenju. Poleg zgoraj navedenih znakov, ki govorijo za meningitis, temperature, glavobola in bruhanja prevladuje zbitost, otopelost, zaspanost, včasih preobčutljivost kože in mišičja, otrplost mišičja na tilniku, ki sili bolnika, da drži glavo upognjeno nazaj, otrplost drugih mišičnih skupin, spontane bolečine v mišičju celega telesa, neugoden občutek ob svetlobi in izguba teka. Bolniki večinoma odvajajo blato redno, ena tretjina ima zapeko, redki pa imajo driske. Pri preiskavi najdemo tu in tam rahlo vnetje vranice, obložen jezik, pordele nebnice in žrelo, zelo redko povečano vranico, večjo ali manjšo otrplost tilnika. Če skušamo bolniku z močno otrplostjo tilnika potegniti glavo naprej, čutimo močan odpor, njemu pa povzročamo s tem hude bolečine v tilniku.

V letu 1953 smo opazili pri tretjini primerov znake encefalitisa: trzanje, lažje slušne motnje in motnje v ravnotežju. Izrazite encefalitične motnje smo opazili le v treh primerih: delirij, motorični nemir, močno izraženo trzanje in težje motnje v ravnotežju. Ohromelosti okončin v tem letu nismo opazili. V kasnejših letih pa smo zasledili encefalitične motnje s podobnimi znaki kot v letu 1953 v šestih primerih, v treh primerih pa ohromelost ene zgornje okončine.

Likvor kaže v vseh primerih brezizjemno v drugi fazi izpremembe, ki govorijo za serozni meningitis. Izpremembe v likvorju se pojavijo prvi dan drugega obdobja. Likvor priteka pod močno povišanim pritiskom. Celice so pomnožene, najčešče med dvajset do dve sto v kubičnem milimetru, včasih celo do pet sto in še več. Prevladovanje teh ali drugih elementov celičnega sestava likvorja nima nikakega diagnostičnega pomena. Beljakovine so v začetku lahko povišane, lahko pa v normalni količini. V rekonvalescenci ostanejo beljakovine še dalje časa povišane. Poudariti je treba, da velike likvorske izpremembe še ne pomenijo klinično težjega primera. Likvor se normalizira najprej v petih tednih, v največjem številu primerov v šestih do sedmih tednih, izjemoma šele po mesecih. Likvorski sladkor je večinoma normalen, v mejah med 60

do 80 mg %, prav tako so kloridi neizpremenjeni v mejah med 720 do 750 mg %.

V krvi se najde zmanjšano število belih krvnih teles, včasih normalne vrednosti, še najčešče pa rahlo povečanje belih krvnih teles. Celični sestav krvne slike ne kaže nikakih značilnosti. Sedimentacija eritrocitov kaže nizke vrednosti, večinoma med deset in štirideset milimetrov po eni uri, v največjem številu primerov pa med petnajst in trideset milimetrov. Višja sedimentacija od štirideset milimetrov se pojavlja redko, zato je vedno alarmanten znak, da gre za meningitis druge etiologije (TBC).

Kakor sem omenil zgoraj, se prične obolenje nenadoma z visoko temperaturo, celo preko 40° C, nato pa se giblje temperatura med 38° C do 40° C, je običajno remitentnega tipa⁶ in nato postopoma pada. Temperatura traja pet do štirinajst dni, v največjem številu primerov od sedem do devet dni. Puls ne sledi temperaturi, večinoma je relativna bradikardija⁷. S padcem temperature se bolnikovo počutje izboljša, bolniki postanejo sposobni, da za nekaj ur dnevno zapuste posteljo. Vendar je rekonvalescenca zelo dolga. Utrujenost, splošna slabost in glavobol trajajo še nekaj tednov. Bolnikovo počutje se izboljša v toliki meri, da bolnik lahko zapusti bolnišnico tri do štiri tedne po sprejemu. Tedaj se tudi likvor kolikor toliko normalizira: pritisk je še zvišan, celic je okrog trideset do petdeset v kubičnem milimetru, beljakovine so še vedno rahlo povišane ali pa že v normalni količini. Takšno stanje likvorskih razmer narekuje, če se istočasno izboljša bolnikovo počutje, odpust iz bolnišnice. Bolniki tožijo še mesece in mesece o zmanjšani delovni sposobnosti in pogostih glavobolih. Popolnoma se normalizira likvor pet tednov po pričetku druge faze obolenja, v največjem številu primerov pa šest do sedem tednov, izjemoma šele po več mesecih. Ko se normalizira likvor, nastopi tudi delovna sposobnost, izjemni primeri prihajajo po tem času ponovno v bolnišnico zaradi težav, ki pa so subjektivnega značaja in nimajo nikake objektivne osnove, ker je likvor normalen. Da bi se obolenja ponovila, nismo opazili.

Iz zgoraj navedenega lahko sklepamo, da poteka večina primerov obolenj pod meningitično sliko, včasih v bolezenski sliki meningitisa z lahko izraženimi encefalitičnimi znaki, izrazita encefalitična slika je redkost, v nekaterih primerih pa nastopajo ohromelosti okončin, tako da dela bolnik vtis človeka, ki je prebolel otroško ohromelost — poliomyelitis. Treba je poudariti, da vnetja možganskih open ne spremljajo v vseh primerih jasni znaki za meningitis. Često se pojavijo le posamezni meningitični znaki kakor glavobol, likvor pa nam brezizjemno nakaže vnetje možganskih open. V lahkih primerih stoje v ospredju bolezenske slike znaki infekcije, ki jih poznamo sicer pri gripi. Če sta bolezenska slika in potek obolenja še tako privlačna, mora biti likvor izpremenjen, da lahko govorimo o meningoencefalitisu. Tak lahek ambulantni serozni meningitis je prav tako redkost kakor drug ekstrem: encefalitis.

V vrsti primerov meningoencefalitisa se kaže, da virus ne napada zgolj živčni sistem in njegove ovojnice, temveč tudi prevodni živčni

sistem srca, kar se izraža v izpremembi ritma. V diagnostiki je potrebna v prvih dneh velika previdnost predvsem zaradi izključitve tuberkuloznega meningitisa in možganskih tumorjev. Izključitvi tuberkuloznega meningitisa je treba posvetiti posebno pozornost zaradi pravočasne odgo-varjajoče terapije.

Kakor nasploh pri virusnih obolenjih ni specifične⁸ terapije, je tudi ni pri tem virusnem obolenju. V glavnem zadošča v večini primerov lajšanje glavobola z odvzemom likvorja z lumbalnimi punkcijami⁹, z zdravili proti glavobolu, pomirjevalnimi sredstvi proti nemiru in odgo-varjajočimi zdravili zaradi slabosti obtočil. Bolnik mora mirovati ca. tri tedne. Kjer se pojavijo ohromelosti okončin, je postopek pri zdravljenju isti kakor pri otroški ohromelosti: V akutni fazi obolenja mirovanje, nato pa fizikalna terapija.

Epidemiološki podatki so pomagali razjasniti način, kako se obolenje širi

Prva epidemiološka značilnost naše bolezni je strogo sezonsko pojavljanje, ki se posebno jasno vidi v letu 1953.

letu 1953

maj	junij	julij	avgust	september	oktober	november
5	17	39	20	5	3	2

Obolenje se javlja v poznih pomladnih mesecih, sezonska krivulja se strmo dviga v juniju in doseže višek v juliju, v avgustu pa prične število obolenj zopet padati. V jesenskih mesecih se javljajo le redki primeri. Pozimi se ni pojavil niti en primer obolenja. Na mesece od maja do septembra odpade 94% obolenj, na julij sam pa 42%.

Da ima letna doba velik vpliv na število bolnikov, je jasno razvidno tudi iz sezonske krivulje v letu 1954.

letu 1954

junij	julij	avgust	september	oktober
3	10	7	8	2

Poletje je bilo izredno deževno in hladno, zato je število bolnikov občutno manjše. Maj in junij sta bila polna padavin in podobna bolj prehodu zime v pomlad kakor pomladi v poletje. Zato tudi beležimo v tem času le tri bolnike konec junija. Krivulja se zopet strmo dvigne v juliju, vendar je v tem mesecu znatno manj obolenj kot v juliju 1953. V avgustu in septembru ne pade število primerov tako občutno kakor v letu 1953. Poletje je podaljšano v september, zato je število primerov v juliju, avgustu in septembru na isti višini. Čim nastopi hlad, število primerov v oktobru strmo pade. Izrazito sezonsko pojavljanje bolezni je najverjetneje odvisno od živih prenašalcev (povzročitelja), ki se pojavljajo

v toplih mesecih. V poletju 1954 je hladno vreme razvoj prenašalcev močno oviralo, kar se odraža v nizkem številu obolenj, na drugi strani pa je deževje oviralo stik bolnikov s prenašalci povzročitelja.

Vpliv sorazmerno hladnih poletij se izraža v sezonskih krivuljah v letu 1955 in 1956.

leto 1955					
maj	junij	julij	avgust	september	oktober
1	2	8	21	4	1
leto 1956					
junij	julij	avgust	september	oktober	november
2	8	12	3	2	1

V epidemiološkem pogledu je značilno, da se večina obolenj pojavlja na določenem teritoriju, tako da govorimo o endemičnosti¹⁰ te bolezni. V poletju 1952 smo beležili v naši bolnišnici prvih šest bolnikov z opisanim kliničnim sindromom meningoencefalitisa. Štirje od teh bolnikov izvirajo iz teritorija, kjer smo v letu 1953 zaznali kar 60 takih bolnikov (od celotnega števila 30), v letu 1955 25 (od celotnega števila 37), v letu 1956 19 (od celotnega števila 27). Ta predel leži na severovzhodnih obronkih Savinjskih Alp (Nova Štifta, Gornji grad, Bočna, Luče, Mozirje). Drugo žarišče v letu 1953, ki je zaseglo 15 bolnikov, leži severno od Celja (Dobrna, Šmartno v Rožni dolini, Vojnik, Vitanje). Ostali primeri so bili raztreseni v celjski okolici, pretežno v Spodnji Savinjski dolini. Severna meja teh področij je tudi meja, kjer se bolezen v Sloveniji več ne javlja. Ta meja je ostro začrtana. Na jugu Savinjskih Alp prehaja kontinuirano naše najintenzivneje okuženo žarišče v najbolj okuženo žarišče ljubljanske okolice v Kamniški Bistrici. Bolezen je torej intenzivno vezana na določen predel celjske okolice, kjer se je pojavilo v letih 1952 do 1956 največje število takih bolnikov. V zadnjih letih opažamo, da se to endemsko žarišče razširja proti vzhodu.

Zelo viden epidemiološki simptom predstavlja tipična razdelitev obolenj med mestom in vasjo. Večina naših obolenj izhaja iz podeželja, ostali bolniki pa so se mudili v času, sumljivem za infekcijo, v endemičnem žarišču te bolezni v Gornji Savinjski dolini ali pa so imeli opravke v gozdovih. Razdelitev bolnikov po poklicih v letu 1953 je naslednja: 46 gozdnih delavcev, 27 poljskih delavcev, 16 obrtnikov raznih strok, 2 študenta in 1 administrativna moč. V letih od 1952 do 1956 je bilo 152 gozdnih in poljskih delavk od celotnega števila 191 bolnikov. Iz navedenega sledi, da gre pretežno za obolenje kmečkih in gozdnih delavcev.

Druga epidemiološka značilnost naše bolezni je v tipični razdelitvi naših bolnikov po starostnih skupinah. Tako odpade v letu 1953 na starostno skupino od 10 do 40 let 61 bolnikov (67%). Pod 6 let starosti ni niti enega bolnika, med 6 in 10 let starosti pa 4 (4,4%). V vseh letih od 1952 do 1956 je štelo 137 bolnikov v starostno grupo med 10. in 40. letom, 7 otrok je štelo v grupo med 6. in 10. letom. Tudi ta razdelitev

po starosti očitno kaže, da je določena zveza med izpostavljenostjo infektu in obolenjem. Otroci se niso mudili v gozdovih, zato tudi niso oboleli. V spolu prednjačijo moški (66%), kar si tudi lahko razlagamo z večjo izpostavljenostjo infektu.

Niti v enem primeru ni najti podatkov, ki bi govorili za to, da se obolenje prenaša s kontaktom. Doslej smo zasledili obolenost dveh članov pri isti družini le v enem primeru, vendar je bil časovni razmak med obolenjema tako velik, da ni bilo nikake vzročne zveze v načinu infekcije med obolelima. Niti v enem primeru niso oboleli ljudje, ki so tesno vezani v delovnem razmerju. Na infekcijskem oddelku nismo zaznali niti enega primera kontaktne infekcije, kar bi bilo prav lahko mogoče spričo natrpanosti bolnišnice v teh mesecih.

Posebno pomemben epidemiološki podatek je, da navaja 56 bolnikov (61%) v letu 1953, da so imeli klopa. Od celotnega števila bolnikov v letih 1952 do 1956 navaja ca. $\frac{2}{3}$ bolnikov, da so imeli klopa. Pri nekem manjšem številu pacientov ni bilo mogoče izključiti vbod klopa, kajti le ti so se mudili v kritičnem času pred obolenjem na delu ali pa priložnostno v gozdovih endemskih predelov. Nekaj bolnikov pa odločno zanika možnost, da bi imeli klopa, ker se v zadnjih mesecih niso drževali v gozdovih.

Termin klopov pade 10 do 18 dni pred nastopom prve faze obolenja, pri večini pa 12 do 14 dni. V nekaj primerih ni mogoče natanko določiti kateri klop je bil usoden in je povzročil infekcijo, ker navaja precej bolnikov, da so pri gozdnem delu večkrat imeli klope. Za natančno določitev inkubacije je značilna navedba ene bolnice, ki izhaja iz mesta (Šoštanj) in se je mudila na nedeljskem izletu v endemičnem področju Gornje Savinjske doline, kjer je dobila klopa. Šestnajst dni nato je obolela s prvo fazo obolenja.

Statistične obdelave bolnikov, hospitaliziranih na celjskem infekcijskem oddelku v letih 1952 do 1956, glede na letno dobo, ko se pojavlja obolenje, glede na krajevno razprostranjenost obolenj, na starostno dobo bolnikov, glede na poklic in zaposlenost pred obolenjem, glede na razmerje med prebivalci mest in podeželja ter anamnestična navedba, da gre za klopa pred pojavom prve faze, vse to prepričljivo govori za to, da gre za isto bolezen, kakršna je bila opisana na področju Klinike za nalezljive bolezni v Ljubljani.

Po epidemioloških podatkih smo napravili naslednji sklep: Meningoencephalitis se pojavlja v poletnih mesecih, kjer je njegov pojav vezan na infekcijo, ki jo prenašajo živi prenašalci. Ti se pojavljajo samo v toplih mesecih, najverjetneje so to klopi. Izrazit vpliv poletja je nakazan v letu 1953, posledica hladnejših poletij pa v letu 1954—1956. Za navedeno domnevo govori tudi obolenost predvsem gozdnih in kmečkih delavcev ter udeležba predvsem onih starostnih skupin, ki so pri delu izpostavljene klopom, t. j. med 10. in 40. letom starosti. Tu zopet prednjači bolj izpostavljeni moški spol. Da je transmisivni način (posredovalec klop) prenosa najbolj verjeten način, kako se povzročitelj prenaša, potrjuje dosledno pomanjkanje kontaktnih infekcij ter približno enak časovni razmak med

vbodom in pojavom obolenja pri vseh bolnikih, ki vedo za vbod. Dejstvo, da nekaj bolnikov odločno zanika vbod klopov, govori za to, da to ni edini način infekcije.

Doslej navedeni podatki ne povedo ničesar o viru infekcije.

Izolacija povzročitelja in razjasnitev načina, kako se obolenje širi

Naša domneva glede etiologije obolenja je bila potrjena, ko je bil izoliran v virološkem laboratoriju v Zagrebu (doc. dr. Jelka Vesenjajk) v juliju 1953 virus iz krvi bolnika, ki je bil po klinični sliki spoznan kot primer endemskega meningoencefalitisa. Bolnik se je zdravil na Infekcijski kliniki v Ljubljani in je bil doma v bližini Kamnika, t. j. v neposredni bližini najintenzivneje okužnega dela našega teritorija v Gornji Savinjski dolini. Izolirani virus je pokazal vse lastnosti encefalitičnega virusa in je bil po svojih bioloških in seroloških¹¹ lastnostih opredeljen kot povzročitelj epidemije našega meningoencefalitisa. Serološke preiskave doma in v tujini so pokazale, da pripada naša bolezen k veliki skupini transmisivnih virusnih encefalitisov in da je v najbližji sorodnosti s škotskim ovčjim encefalitisom, ruskim pomladno-poletnim encefalitisom in češkim encefalitisom. Reakcije vezave komplementa z izoliranim virusom so uspele v letu 1953 v štirih primerih pri naših bolnikih v dokazilnem titru, kar nam je zadostovalo za potrditev, da je etiologija skupine meningoencefalitisov, izhajajočih iz teritorija v Gornji Savinjski dolini, enotna. Ista reakcija je bila v kasnejših letih v nešteti primerih pozitivna.

Leta 1955 je opisal Grinschgl iz Graza epidemijo obolenja z enakimi bolezenskimi znaki v letih 1953 in 1954 na Štajerskem, Lasch iz Beljaka pa epidemijo istega obolenja v istih letih na Koroškem. Virus tega obolenja je bil izoliran iz krvi bolnika, ki se je zdravil v Grazu. Virus je bil izoliran v oddelku za bakteriologijo in eksperimentalno patologijo nizozemskega inštituta za preventivno medicino v Leidenu (prof. dr. J. D. Verlinde). Deblo virusa, ki je bilo izolirano pri bolniku iz Graza, je dobilo naziv »Graz«, deblo virusa izolirano v Zagrebu pa »Slovenija«. Pond in Russ (USA) sta ugotovila, da sta obe debli virusa identični, kar odgovarja enaki bolezenski sliki virusov na Koroškem, Štajerskem in v Sloveniji. Ker pa kažejo rusko pomladno-poletni encefalitis, škotski in češki encefalitis nepopolno identičnost, temveč le veliko podobnost z bolezensko sliko meningoencefalitisa na Koroškem, Štajerskem in Sloveniji, je dobil naš encefalitis naziv centralnoevropski encefalitis (CEE).

Povzročitelj našega encefalitisa je torej biološka varianta skupine neurotrofnih¹² virusov. Znano je, da se spreminja klinična slika in potek obolenj, katerih prenos povzročitelja posredujejo artropodi¹³ v različnih predelih pod vplivom geografskih in klimatskih razmer, pa celo iz leta v leto v istih naravnih okoliščinah. Obolenja se lahko pojavljajo v bolezenski sliki meningitisa, meningoencefalitisa, ki ima sedaj bolj izražene znake

encefalitisa, drugič bolj meningitisa, lahko pa se pojavljajo v sliki meningoencefalomielitisa, ki more povzročiti sliko povsem podobno poliomyelitisu. S prilagoditvijo istega virusa različnim okoliščinam se izpremeni njegova struktura. Taka sprememba se izvrši, ko se znajde virus v novih geografskih in klimatskih pogojih, pri prehodu virusa skozi organizem, ki predstavlja njegov rezervoar, taka sprememba se izvrši v prenašalcu virusa (vektor), ki posreduje njegovo cirkulacijo v prirodi, (n. pr.: ovce-klop-ovce pri škotskem encefalitisu). Lastnosti debela virusa »Slovenija« kakor debela »Graz« so dokazale, da pripada naša bolezen veliki grupi transmisivnih virusnih encefalitisov. Škotski, ruski in češki encefalitis prenašajo klopi, iz katerih so bili ponovno izolirani soji virusa z istimi lastnostmi, kot jih imajo soji izolirani iz krvi bolnikov. V Sloveniji je fauna klopov še slabo raziskana. Raziskave v zvezi z našim encefalitisom so pokazale, da je *Ixodes ricinus* najbolj razširjena oblika klopov na našem ozemlju. Drugih oblik še nismo mogli ugotoviti.

Biološke značilnosti klopov odgovarjajo na mnoga vprašanja iz epidemiologije encefalitisov. Pri teh parazitih poznamo tri razvojne štadije: štadij ličinke, nimfe in odraslega klopa. Celoten ciklus razvoja traja pri *Ixodes ricinus* eno leto ali pa tudi več, kar je odvisno od temperature. Ličinke napadajo običajno manjšo žival, običajno glodalce, medtem ko napadajo nimfe večje živali ali človeka. Vsaka razvojna oblika se hrani samo enkrat v svojem življenju. Proti izsušitvi so klopi zelo občutljivi, mraz prenašajo zelo dobro ter lahko prezimujejo. Lakoto prenašajo izredno dolgo, saj prežive tudi po več let brez hrane. Aktivno se malo gibljejo, običajno splezajo na rastline, najraje na konicu trave, na robove listov, rož in grmovja ter drugih rastlin, kjer čakajo na svojo žrtev. Z zadnjimi pari nog se oprijemajo rastline, prednji par nog pa drže v zraku, v pripravljenosti, da se vsak trenutek lahko obesijo na žival ali človeka, ki pride mimo. Človek običajno sploh ne čuti, ko ga piči klop. Opazimo ga šele takrat, ko se je pričel debeliti od zaužite krvi, ki jo pije po več dni.

Svojih žrtev klopi ne izbirajo. Vsesajo se v kožo poljubne živali, ki jo dosežejo. Ker ostanejo prisesani po več dni, jih živali raznašajo na sebi po gozdu. Ker pije kri vsaka razvojna oblika klopov samo enkrat in ker so bili pri pomladno-poletnem encefalitisu ponovno najdeni v prirodi okuženi klopi, ki še niso pili krvi, je jasno, da posamezne razvojne oblike lahko prenašajo virus na naslednjo višjo razvojno obliko. Še več, pri tej bolezni je mogoče izolirati virus iz ličink, ki so se izlegle v laboratorijih iz jajčec samic, ujetih v endemičnih žariščih. Tako je bilo dokazano, da se virus encefalitisa prenaša tudi transovarialno¹⁴ na potomstvo. Tudi druga opazovanja pri boleznih, ki jih prenašajo klopi, so pravitako dokazala možnost transovarialnega prenosa povzročitelja na potomstvo klopov.

Čeprav vemo, da se okužba z encefalitičnim virusom prenaša med klopi, vendar s tem še ni rešeno osnovno vprašanje epidemiologije te bolezni, vprašanje rezervoarja okužbe, ki omogoča stalno cirkulacijo virusa v prirodi.

Na daljnem vzhodu je bil izoliran virus encefalitisa iz glodalcev, iz krtov, ježev in poljskih miši, ujetih v endemičnih področjih v sezoni in izven sezone encefalitisa. Visoke titre, ki nevtralizirajo delovanje virusa, so dali serumi še mnogih drugih gozdnih sesalcev in ptic. Po analogiji s to boleznijo sklepamo, da predstavljajo gozdne živali tudi pri naši obliki osnovni rezervoar okužbe in omogočajo stalno diseminacijo virusa v prirodi. Virus encefalitisa kroži verjetno od okuženih kloпов do toplokrvnih živali, od katerih se okužujejo nove generacije kloпов. Tako nastane zaprt krog cirkulacije virusa: klop-toplokrvna žival-klop, ki predstavlja osnovni pogoj za prirodna enzootična žarišča te bolezni.

Človek se le po naključju vključi v to verigo, na samo širjenje te bolezni pa ne more imeti posebnega vpliva, ker je le malo verjetno, da bi bolnik služil kot vir okužbe za nove generacije kloпов. Zato prištevamo to grupo encefalitisov med transmisivne nalezljive bolezni iz velike skupine zoonoz¹⁵.

Klopi pa vsekakor niso edini prenašalci povzročitelja. Statistični pregled našega materiala kaže, da pri 40% bolnikov ni zaslediti kloпов, nekateri izmed bolnikov pa celo odločno odklanjajo možnost takega vboda. Grinschgl poudarja pomen uživanja svežega ovčjega mleka pri širjenju povzročitelja CEE. Van Tongern in Richling, virologa, ki sta sodelovala v oddelku za bakteriologijo in eksperimentalno patologijo nizozemskega inštituta za preventivno medicino v Leidenu pri izolaciji debela »Graz« CEE, sta dokazala v nekaj primerih v serumu ovc na Štajerskem protisnovi, ki so nevtralizirale to deblo virusa.

Alimentarna infekcija z ovčjim mlekom pri nas ni bila dokazana. Proti temu načinu infekcije govori tudi pomanjkanje več bolnikov pri isti družini. Koliko je ta način infekcije v praksi mogoč, bo vsekakor stvar nadaljnjih študij in preiskav, pravtako kakor možnost kontaktne infekcije (prah, kapljice), ki jo omenjajo nekateri avtorji. Povzročitelj pri nas tudi ni bil izoliran iz kloпов, vendar že izolacija virusa, ki se po svojih lastnostih šteje v grupo neurotrofnih virusov, ki jih prenašajo v glavnem artropodi, potrjuje naše izsledke, da je klop glavni raznašalec infekta. Intenzivnost epidemij te bolezni v zadnjih letih, vse večji predel, ki ga zajema v Sloveniji, in možnost, da se pojavijo vse težje oblike z močnejše izraženo encefalitično komponento, nam narekuje nadaljnjo obdelavo tega vprašanja in izdelavo uspešnih profilaktičnih metod za zaščito našega prebivalstva. V ta namen bo treba v prvi vrsti nadrobno proučiti epidemiologijo, predvsem biologijo in entomologijo¹⁶ naših kloпов in gozdnih živali, obrambo pred klopi in uničevanje tistih gozdnih živali, ki se bodo pokazale kot osnovni prirodni rezervoar našega virusa. Treba bo pripravljati cepivo v terapevtske in profilaktične svrhe.

Najboljša in praktično zaenkrat najlažje izvedljiva je individualna zaščita pred klopi. Kot zaščitno sredstvo bi najbolj odgovarjal specialni kombinezon, trdnoategnjen, tako da klopi ne morejo prodreti do kože. Praktično je najbolje uporabljati posebne manšete, ovratnike in gamaše ter pasove iz goste tkanine, ki pokrivajo vse špranje pri navadni obleki. Ti kosi zaščitne obleke se namočijo v močno dišeče raztopine, ki odga-

njajo klope n. pr.: naftalinovi preparati, kreolin, naftolizol, milno karbolna emulzija, milno kreozolna zmes, raztopina katrana in podobno. Jasno je, da morajo biti predvsem vsi deli telesa pokriti. Zelo priporočljivo je impregniranje perila z DDT¹⁷. Vsa ta sredstva pri nas zdaj še niso praktično preiskušena.

Zelo važni so pogosti pregledi vsega telesa glede na klope in takojšnja odstranitev in uničenje najdenih parazitov. Pri delu ali zadrževanju v gozdu v endemskih krajih so taki pregledi nujno potrebni in sicer čim pogosteje, zlasti pri gozdnih delavcih.

Iz povedanega vidimo, da moramo na našem teritoriju računati v poletni sezoni z novim obolenjem. V državah, kjer so opazili to novo obolenje v zadnjih letih (Avstrija, Češka), poročajo, da se teritorij pojavljanja iz leta v leto širi, število bolnikov pa se spreminja glede na temperaturne razmere. V preteklem letu so opazili podobno obolenje v Nemčiji in Belgiji. Obolenje še ni virološko razjasnjeno, zato ni mogoče podati zaključka o analogiji z našim meningoencefalitisom. Vendar se zdi, da se CEE širi od Vzhoda proti Zahodu.

OPOMBE:

¹ Epidemiologija je veja medicine, ki proučuje, kako se pojavljajo, razvijajo in širijo infekcijske bolezni.

² Meningitis — vnetje možganskih open. Encephalitis — vnetje centralne možganske snovi. Myelitis — vnetje hrbtne možgane. Meningoencephalitis — vnetje možganskih open skupno z vnetjem centralne možganske snovi. Meningoencephalomyelitis — vnetje možganskih open skupno z vnetjem centralne možganske snovi in hrbtne možgane.

V bolezenski sliki po infekcijah centralnega živčevja (možganske opne, centralna možganska snov, hrbtne možgane) najdemo malokdaj sliko čistega meningitisa, čistega encefalitisa in čistega mielitisa. Često so združene vse tri oblike, samo da so zdaj udeležene z največjim poudarkom možganske opne, drugič pa živčevje kot tako. Pri vseh številnih obolenjih te skupine najdemo bolj ali manj izražene kvantitativne in kvalitativne izpremembe likvorja (tekočina, ki obdaja centralno možgansko snov), kar je znak, da so možganske opne vedno v večji ali manjši meri prizadete. Navedene izpremembe likvorja so namreč posledica vnetja možganskih open. Tako spremljajo večino teh bolezni ne glede na povzročitelja bolj ali manj izraziti znaki vnetja možganskih open. Če so v ospredju znaki vnetja možganskih open ter ni mogoče zaslediti, da bi bila prizadeta možganska snov, tedaj nam nudi bolnik sliko meningitisa.

Odločilne važnosti za diagnozo pri infekcijah centralnega živčevja je preiskava likvorja. V normalnih razmerah lahko najdemo v likvorju približno iste snovi kakor v krvnem serumu, seveda v drugačnih količinah. Pri vnetnih obolenjih centralnega živčevja je likvor izpremenjen fizikalno, kemično in v številu celic. O zunanjem videzu likvorja odloča predvsem število celic. Število celic je v normalnem likvorju neznatno (1 do 3 celice v kubičnem milimetru), tako da je ta bister, brezbarven in ima videz vode. Meningitis serosa se loči od gnojnega po tem, da je likvor sicer izpremenjen (predvsem zvišano število celic), vendar pa ne v toliki meri, da bi bile te izpremembe vidne že s prostim očesom. Likvor je torej pri seroznem meningitisu videti bister, kvečjemu opalescenten.

³ Etiologija je veja medicine, ki proučuje vzroke bolezni.

⁴ Virusi so povzročitelji infekcijskih bolezni. Kemično predstavljajo nežive beljakovinske molekule, brez moči za lastno življenje. Virusi so tako drobni (400-10 milimikronov, bakterije so razmerno velike 1-3 mikrone, 1 mikron je tisočinka milimetra), da vidimo v navadnem mikroskopu največje viruse kot najmanjše pikice, katerih oblik natanko ne moremo prepoznati. Večino virusov vidimo le v elektronskem mikroskopu, ki poveča stvari do 50.000-krat. Večina virusov je tako drobna, da gredo tudi skozi gosta porcelanska cedila (filtre). Virusi ne morejo — kakor bakterije — rasti in se razmnoževati na mrtvih gojiščih (bujon, serum, agar). Za življenje⁵ in razmnoževanje rabijo navzočnost živega tkiva, gojimo jih torej lahko samo na živih gojiščih. Tako živo gojišče je n. pr. kurje jajce. Glavne človeške virusne bolezni so koze, norice, ošpice, rdečke, nahod, influenza, otroška paraliza, epidemično vnetje možgan, pasja steklina, vnetje ušesne slinavice, trahom.

⁵ Sedimentacija eritrocitov. Pod sedimentacijo eritrocitov razumemo hitrost, s katero se sesedajo eritrociti. Normalno se sesedajo eritrociti 2 do 12 mm v eni uri. Fiziološko se sedimentacija poviša v času nosečnosti, ob menstruaciji, bolezensko pa se sedimentacija poviša pri obolenjih, pri katerih pride do povečanja fibrogena in globulina v serumu — t. j. pri vseh akutnih in kroničnih infekcijah.

⁶ Remitentni tip temperature je tip temperaturne krivulje, kjer temperatura čez dan niha močneje, vendar ne toliko, da bi padla pod 37° C.

⁷ Bradikardija — število utripov pulza sledi temperaturi tako, da naraste za vsako stopinjo temperature za približno 20 udarcev na minuto. Pri tifusu in nekaterih drugih boleznih opazimo, da puls ne sledi temperaturi. Število utripov je sicer nekoliko zvišano, vendar nikakor ne toliko, kakor bi ustrezalo zvišani temperaturi. Ta pojav imenujemo relativno bradikardijo.

⁸ Specifična terapija — Infekcijske bolezni zdravimo na več načinov. Najboljši način je vzročni (kavzalni), ko ozdravimo bolnika s tem, da uničimo povzročitelje bolezni ali pa jih vsaj toliko oslabimo, da organizem potem lahko opravi z njimi. Tako zdravljenje imenujemo vzročno, ker odstranjuje vzrok bolezni. Vzročno je zdravljenje s sulfonamidi, antibiotiki, zdravilnimi serumi. Opisane metode zdravljenje so specifične, za vsako bolezen svojstvene. Poleg specifičnega, vzročnega zdravljenja uporabljamo tudi tako imenovano simptomatsko zdravljenje, naperjeno ne proti bolezni sami, temveč samo proti posameznim simptomom ali znakom bolezni. Tako dajemo med boleznijo razna zdravila proti glavobolu, odvajala, pomirjevalna sredstva, obkladke proti visoki vročini itd. Kjer ni specifičnega zdravljenja (virusne bolezni), se moramo omejiti samo na simptomatsko.

⁹ Lumbalna punkcija je odpiranje likvorskega prostora, ki obdaja centralno možgansko snov in hrbtni mozeg. Na zunanji strani ga omejujejo možganske opne. Z lumbalno punkcijo dobimo likvor, da se moremo prepričati o njegovih izpremembah, da dobimo diagnozo obolenj na centralnem živčevju. Puščanje likvorja pa prispeva v mnogih primerih tudi k lažšanju težav pri meningitisu. Pri meningitisu se likvor tvori v večji količini. To povzroča povišanje pritiska v likvorskem prostoru. Glavobol in bruhanje izvirata iz povečanega pritiska in sta znaka, ki po punkciji navadno izgineta. Znaki otrplosti tilnika ne izginejo po punkciji, temveč se samo zmanjšajo. Njih vzrok ni samo v povečani količini likvorja, temveč v vnetju samem. Pri bakterijskih vnetjih možganskih open se pogosto pokaže potreba, da se vbrizga kako zdravilo naravnost v likvorski prostor (antibiotika, serum).

¹⁰ Endemična je nalezljiva bolezen, ki se drži na enem kraju oziroma na omejenem teritoriju daljšo dobo.

¹¹ Serološka diagnoza — v bolnikovi krvi se pojavijo ob infekcijski bolezni protisnovi, ki so specifične. Z besedo specifične hočemo povedati, da veljajo strogo samo za povzročitelje. Tako delujejo protisnovi, ki jih ustvari organizem ob tifusu, samo na bacile tifusa. Če dokažemo, da vsebuje kri specifične protisnovi proti neki bolezni, velja to v glavnem toliko, kakor da smo našli povzročitelja samega.

V glavnem imamo tri metode serološkega dokaza bolezni: aglutinacijo, vezavo (fiksacijo) komplementa in dokaz specifičnih snovi, ki nevtralizirajo delovanje virusa. Pri virusnih boleznih uporabljamo največ reakcijo vezave komplementa.

Vsebinsko seruma na protitelesih merimo tako, da izražamo v številkah, kolikokrat smo serum razredčili s fiziološko raztopino in pri tem še vedno dokazali navzočnost protiteles. Stopnjo največje razredčenosti, pri kateri še jasno poznamo učinek protiteles, imenujemo titer seruma. V začetku bolezni serum še ne vsebuje protiteles. Nastajajo šele v teku bolezni in to v vedno večji količini. Najvišji titer doseže serum navadno tik po bolezni, v dobi rekonvalescence. Za naravo bolezni popolnoma dokazilen je titer protiteles, ki je za časa obolenja narasel. Pri seroloških preiskavah gre za ugotavljanje vrste protiteles v serumu bolnika z neznanom boleznijo s pomočjo znanih ključ: en in isti serum preizkušamo z različnimi klicami. S katerim virusom oziroma klico pride n. pr. do aglutinacije ali reakcije vezave komplementa, tisto bolezen ima bolnik. Z nasprotnim postopkom lahko ugotovimo naravo neznane klice: klico preizkušamo z različnimi znanimi serumi. S katerim serumom pride do n. pr. aglutinacije, tisti vrsti pripada klica.

Za neposredni dokaz povzročitelja — izolacijo virusa so potrebni veliki in za ta namen dobro urejeni laboratoriji. Zato v laboratorijski diagnostiki virusnih bolezni raje uporabljamo indirektno serološko diagnozo.

¹² Neurotropizem — posebna afiniteta proti živčnemu tkivu.

¹³ Artropodi (členonožci). V to grupo živih bitij štejejo: insekti (komarji, flebotomi, muhe, obadi, uši, bolhe, stenice) in arahnidi (klopi, grinje).

¹⁴ Transovarialno — preko jajčnikov.

¹⁵ Zoonosis — bolezen, ki se prenaša z živali (nekatero infekcijske bolezni so skupne ljudem in živalim).

¹⁶ Entomologija se bavi s proučevanjem členonožcev. Medicinska entomologija proučuje predvsem one členonožce, ki prenašajo infekcijske bolezni.

¹⁷ DDT (dichlordiphenyltrichloretan) je danes suvereno desinsekcijsko sredstvo. Desinsekcija je uničevanje insektov. Ta protiepidemska mera je zelo važna za preprečevanje infekcijskih bolezni.

Podatke o biologiji klopi je dal na razpolago dr. Janez Kmet, načelnik epidemiološkega oddelka CHZ v Ljubljani.

Kaj je bentonit?

Z mineralom montmorillonitom bogate gline imenujemo bentonit. Ime bentonit so dobile po kraju Fort Benton v Wyomingu, kjer so jih v preteklem stoletju prvič odkrili. Bentonitova najvažnejša lastnost je, da v suhem stanju hlastno vpija vodo, pri tem pa nabrekne in močno poveča prvotni volumen. Ta lastnost ga je tudi napravila popularnega in mu s časoma utrla pot v skoro vse industrijske panoge, v prehranbeno, lahko in težko. Razen tega se uporablja v gradbeništvu, pri globinskem vrtnanju in zadnje čase celo kot absorpcijsko sredstvo za odpadke v atomistiki.

Fizikalne in kemične lastnosti bentonita

Glavna sestavina bentonita je mineral montmorillonit, ki spada v skupino alumosilikatov. Zanj je značilna gibljiva atomska mreža, sposobna, da veže nase proste molekule vode. Pri tem se širi in povečuje prvotni volumen bentonita. Praktično se o tem najbolj enostavno prepričamo, če potopimo v vodo košček suhega bentonita. Čez nekaj sekund nabrekne in tako dolgo vpija vodo, dokler se popolnoma ne razleže.

Po nabrekanju ostane v posodici žoličasta usedlina — gel, ki je eden glavnih znakov za kvaliteto bentonita. Razen nabrekanja je zelo važna lastnost vezivnost. Od te je namreč odvisna trdnost mešanice bentonita in peska za livarske kalupe.

Druga pomembna lastnost bentonita pa je sposobnost, da kemično veže spojine. Zaradi porozne zgradbe je površina enega grama suhega bentonita zelo velika ter zavoljo tega lahko veže nase precejšnje količine raznih spojin.

Uporabnost bentonita

Glede na fizikalne in kemične lastnosti se uporablja danes bentonit predvsem tam, kjer so te lastnosti potrebne pri kakem industrijskem postopku.

Nabrekanje je odprlo bentonitu pot v sodobno gradbeništvo, saj si moderne gradnje zemeljskih jezov, zadelovanje razpok in podzemeljskih votlin brez bentonita ne moremo več misliti. Povsod je tu bentonit popolnoma ali delno nadomestil mnogo dražji cement. Tiksotropija, kot strokovno imenujemo sposobnost tvorbe žoličastega gela, je danes osnova vsakega globinskega vrtnanja. Pri tem delu nadomešča bentonit drago in zamudno zacevljanje vrtin v sipkem terenu. Če ga pod pritiskom vbrizgamo v hribino, se ta zgosti, nastali gel pa jo utrdi.

Sposobnost, da se bentonit veže s kremenovim peskom, vedno bolj utira pot bentonitu v livarstvo. Kalup iz sintetične mešanice, kot imenujemo zmes pranege ali naravno čistega kremenovega peska z bentonitom, je veliko bolj porozen od kalupa iz naravnega livarskega peska. Zato je pri vlivanju v sintetične kalupe mnogo manj zvržka (škart), kar seveda bistveno vpliva na proizvodno ceno. Sposobnost, da veže kemične spojine, pride praktično prav v vsej predelovalni industriji naravnih in umetnih maščob. Izdelave najfinejšega toaletnega mila iz odpadnih maščob si danes ne moremo več predstavljati brez bentonita, ki pri čiščenju teh zadrži vse neuporabne in odpadne snovi, ter ostane na koncu procesa le čista maščoba kot surovina za nadaljnjo izdelavo mila.

Ravno tako se čistijo z bentonitom nafta in rastlinska olja. Poleg tega pa se uporablja bentonit kot polnilo v industriji papirja, toaletnih potrebščin in keramike. Bentonit torej predstavlja danes nepogrešljivo moderno industrijsko surovino.

Bentonitna nahajališča po svetu in doma

Država Wyoming v ZDA je kot domovina bentonita tudi še danes eden pomembnih producentov kvalitetnega bentonita. V Severni Afriki je bil do nedavna najpomembnejši Alžir, in to tudi za svetovni trg. Sedanja vojna ga je trenutno potisnila s trga. V Evropi so najpomembnejša nahajališča na otoku Ponza ob zahodni ital. obali, nekaj bentonita ima še Nemčija, o Sovjetski zvezi ni potrjenih podatkov, Madžarska je nekoč mnogo pomenila, po sedanjih znamenjih pa so že vsa njena znana nahajališča izčrpana.

Jugoslavija je bila pred vojno le malo udeležena pri proizvodnji bentonita, glavnino je dajala le stara jama na Blagovni pri Celju, kjer je bila glavna tovrstna dejavnost okoli leta 1930. Sploh predstavlja Blagovna klasično nahajališče jugoslovanskih bentonitov. Po osvoboditvi se je tudi na tem polju začelo s smotnejšim delom, raziskovalna dela so odkrila bentonit tudi v ostalih republikah, predvsem na Hrvaškem, Črni gori in Makedoniji. Nahajališča v Hrvaški so vzhodni podaljški slovenskih nahajališč, ravno tako so tudi po vseh znakih makedonska in črnogorska nahajališča istega porekla.

Bentoniti v celjski kotlini ali celjsko bentonitno področje predstavljajo po dosedanjih orientacijskih in lokalnih detajlnih geoloških raziskavah tako po površini kot po količini najpomembnejše jugoslovansko nahajališče. Pri predvojnih pridobivalnih delih so prišli do zaključka, da nastopa bentonit samo v okolici Sentjurja, to je med Blagovno, Črnilico in Šentjakobom. Pri raziskovalnih delih v preteklih dveh letih pa se je proučevala predvsem geneza nahajališč ter so se pri tem ugotovili vodilni horizonti. Tako vemo danes, da lahko nastopajo bentoniti povsod tam, kjer nastopaj okamenel vulkanski pepel terciarnega vulkana Smrekovca — andezitni groh. Ta je deloval v oligocenu in ne v miocenu, kot so doslej pomotoma sodili. Časovno uvrstitev vulkanskega delovanja je omogočila mikropaleontološka preiskava številnih kamenin s celotnega celjskega bentonitnega področja ter stratigrafsko zasledovanje vodilnih horizontov. Da je bilo to dolgotrajno in drobno delo pomembno tudi za bodočo proizvodnjo, je pokazala najdba novih nahajališč bentonita na kra-

jih, za katere se je doslej sodilo, da se tam bentonit ne more pojaviti. Res je sicer, da se tudi pri sedanji eksploataciji bentonita ugotovi v bližini odkopa nadaljevanje bentonitne plasti. Domačini opozore na doslej neznano surovino in povedo, kje se nahaja tudi nekaj podobnega, vendar so takšni podatki lahko pomembni le za strokovnjaka, ki jih zna povezati v smiselno celoto, oziroma mu dopolnijo ali potrdijo na podlagi geološke zgradbe skonstruirano razsežnost nahajališč.

V Celjski kotlini je bila pri tekočih geoloških raziskavah ugotovljena naslednja zgradba bentonitnih nahajališč:

V tektonskem oziru pripada celotno celjsko bentonitno področje k posavskim gubam. Zato je tudi slemenitev vseh bentonitnih plasti v smeri vzhod-zahod, kar je generalna smer posavskih gub. Bentonit je nastal iz andezitnega groha pod vplivom morske vode, bogate z magnezijo, v tedanjem terciarnem morju. Ker nastopa na obrobju triadnega sedimentacijskega ogrođja, sem razdelil bentonitna nahajališča glede na njihovo nastopanje v pet bentonitnih con, ki si slede od severa proti jugu:

← Jug

Sl. 1

Sever →

Lokalne prelomnice so vidne le v stopničasto premaknjenem bentonitnem sloju. Tektonika je delovala od severa proti jugu, smer prelomnic pa je vzhod-zahod z vpadom proti severu

I. cona — severni rob kamniško-motniške sinklinale.

II. cona — severno krilo triadnega grebena ob prelomu, ki deli kamniško-motniško sinklinalo.

III. cona — južno krilo istega grebena.

IV. cona — južni rob kamniško-motniške sinklinale.

V. cona — severni rob laške sinklinale.

Ta razdelitev je ugotovljena samo v Celjski kotlini, bentonitna nahajališča, ki nastopajo vzhodno in zahodno od nje, niso zapopadena v tej razdelitvi, čeprav pripadajo istim conam (na primer v Zadreški in Šaleški dolini).

Seveda ne nastopajo bentonitna nahajališča v navedenih conah v nepretrganem zapovrstju. Obravnavano ozemlje je bilo podvrženo v dobi po usedanju andezitnega vulkanskega pepela in tvorbi bentonita številnim lokalnim tektonskim vplivom, ki sicer niso bistveno vplivali na bentonitna ležišča, so pa kljub temu ustvarili kasnejši eroziji boljše pogoje za odnašanje in ustvarjanje končne površinske oblike — reliefa in globinske zgradbe za odkop primernih bentonitnih plasti. (Slika 1.)

Po dosedanjih geoloških in rudarskih raziskavah se je ugotovilo, da so v novembru preteklega leta odkrita bentonitna nahajališča severno od Celja (najdena na podlagi sistematične raziskave v preteklih dveh letih) po količini in kvaliteti pomembnejša od klasičnih nahajališč iz okolice Šentjurja.

← Jug

Sl. 2

Sever →

Od desne proti levi (smer jug): talnina, sp. bentonitna plast, peščen vložek, zg. bentonitna plast, krovina. Plasti vpadajo proti jugu

Poleg tega pa leže ob kamionskih cestah. Omenjena nahajališča severno od Celja se raztezajo od Prekorij na vzhodu do Gorice na zahodu. Čeprav so bila posamezna nahajališča ločena med sabo po erozijskih grapah in dolinicah ter bi jih utegnil imeti laik za popolnoma med seboj ločena nahajališča, predstavljajo tako v tektonskem kot stratigrafskem pomenu nepretrgan pas bentonitnih nahajališč, pripadajoč I. bentonitni coni. Pri že dovršenih in še trajajočih raziskovalnih delih z vrтанjem in kopanjem sledilnih jarkov — bentonit nastopa v celem pasu kot izdanek s smerjo vzhod-zahod in vpadom proti jugu (glej sliko 2, ki predstavlja bentonitni kop ob desnem bregu Koprivnice na Zg. Dobrovi, ca. 5 km severno od Celja) — smo ugotovili dve odkopni plasti bentonita z vmesnim peščenim vložkom. Debelina spodnje plasti znaša povprečno 2,5 m, peščenega vložka 2 m, zgornje plasti pa 2 m. Razsežnost bentonitnega pasu v smeri vzhod-zahod znaša ca. 3,5 km, razsežnost v smeri sever-jug še ni povsod ugotovljena, vendar ne znaša nikjer pod 15 m.

Po dosedanjih nepopolnih podatkih lahko ocenimo zalogo prvovrstnega bentonita v pasu Prekorje—Gorica na vidno zalogo 110.000 ton, drugovrstnega pa na vidno zalogo 200.000 ton. Glede na te številke in zadovoljive podatke številnih laboratorijskih in obratnih preizkusov lahko štejemo bentonitna nahajališča severno od Celja za najpomembnejšo surovinsko bazo jugoslovanske bentonitne proizvodnje.

CINKARNA IN NJENO MESTO V MEDNARODNI TRGOVINI S CINKOM

IVAN JAKOP

V Jugoslaviji zavzema izvoz barvnih kovin po vrednosti drugo mesto. Jugoslavija je znana kot eden od najmočnejših evropskih izvoznikov bakra, svinca in antimona, poleg tega pa izvažata v pomembnih količinah druge barvne kovine in med njimi tudi cink. Številna in razmeroma bogata nahajališča raznih rud barvnih kovin omogočajo rentabilno proizvodnjo v Jugoslaviji. Jugoslovanska proizvodnja cinkove rude, ali kakor se strokovno pravilno imenuje, »cinkovega koncentrata«, pokriva potrebe obeh jugoslovanskih cinkarn (Cinkarne v Celju in Elektrolize v Šabcu) in poleg tega ostane še določen del cinkovih koncentratov za izvoz. O dejstvu, da je vsekakor mnogo rentabilneje izvažati kovinski cink namesto rude oziroma koncentrata, je obširno razpravljal v tej publikaciji dipl. ek. Felicijan v svojem članku. Cinkarna se s svojimi proizvodi uvršča med jugoslovanske izvoznike barvnih kovin z znatnim deležem svoje proizvodnje.

Kot večino jugoslovanskih podjetij barvne metalurgije tudi Cinkarno obseg njene proizvodnje in potrošnja njenih proizvodov na domačem tržišču silita k temu, da določen del svoje proizvodnje proda na tržiščih drugih držav. Prodajati izdelke na tujih tržiščih pa pomeni, spoprijeti se z inozemsko konkurenco, ki je na področju industrije cinka izredno močna. Precejšnje število evropskih držav pa tudi države nekaterih drugih kontinentov proizvajajo cinka več, kot ga same porabijo. Ti viški proizvodnje cinka se potem v raznih oblikah prelivajo v druge države, ki cinka ne proizvajajo, ali kjer količina oziroma asortiman ne pokriva potreb tamošnjih tržišč.

Da dobimo vsaj približno sliko o proizvodnji in porabi cinka v posameznih državah, si oglejmo naslednje podatke:

Država oz. dežela	Proiz. cinka v t	Poraba cinka v t
<i>Evropa:</i>		
Belgija	235.000	98.500
Sovjetska zveza	250.000	250.000
Države Vzhod. bloka	180.000	200.000
Nemčija	200.000	232.000
Francija	125.000	138.000
Velika Britanija	90.000	270.000
Nizozemska	30.000	35.000
Norveška	48.000	15.000
Italija	74.000	58.000
Spanija	25.000	24.000
Avstrija	12.000	3.000

Dežele drugih kontinentov:

Kanada	230.000	50.000
Mehika	60.000	30.000
Avstrija	130.000	70.000
Severna Rodezija	35.000	1.000

Da bi približno zaokročili sliko o proizvodnji in porabi cinka v svetu, je treba omeniti še ZDA, ki proizvajajo letno nekaj nad 1 milijon ton cinka, porabijo pa ga približno 100.000 ton več.

Kot kaže ta pregled, nekatere industrijsko močno razvite države v Evropi cinka sploh ne proizvajajo. Med temi so zlasti omembe vredne Švica, Švedska in Danska.

Takoj v začetku je treba poudariti tudi to, da cink po tehnološkem procesu ločimo na elektrolitični in termični cink. Po svoji uporabi in lastnostih se obe vrsti cinka močno razlikujeta in predstavljata zato pravzaprav dve različni vrsti blaga. Redno se pojavlja primer, da neka država elektrolitični cink izvažata, če ga ima preveč, uvažata pa termični cink. Prav tako so možni tudi obratni primeri. Če torej upoštevamo na eni strani zelo neenakomerno porazdeljena naravna bogastva v cinku na posamezne države, na drugi strani pa še obe različni kвалiteti, vidimo, da je cink vsekakor eden od predmetov živahnega mednarodnega blagovnega prometa.

Cink predstavlja skupno z ostalimi barvnimi kovinami vsekakor zelo važen gospodarski činitelj za tiste države, ki te kovine izvažajo, kakor tudi za tiste, ki jih uvažajo. Obseg in važnost trgovine s kovinami sta narekovala gospodarski praksi, da poskrbi zanje posebno obliko trgovanja. Za trgovanje z najvažnejšimi barvnimi kovinami je ustanovljena posebna borza v Evropi in v Severni Ameriki. Za evropsko tržišče je ta borza v Londonu in se imenuje »Londonska metalna borza«. Na tej borzi se trguje z bakrom, svinčcem, cinkom in kositrom.

Poslovanje borze je zelo zamotano, polno posebnih fines. Obseg in namen tega članka pa ne dovoljujeta, da bi to poslovanje obravnavali v nadrobnostih.

Borzo za trgovino s kovinami omenjam zaradi tega, ker je njen vpliv na trgovino s kovinami mnogo večji, kot je videti po količinah, ki se na borzi dejansko prodajo, oziroma kupijo. Borza v Londonu pomeni nekak tržni barometer za posamezne vrste kovin. Cene, ki se formirajo na borzi, ne služijo samo kupoprodajnim pogodbam, sklenjenim za količine, ki se prodajo na borzi, marveč služijo tudi kot osnova za vse prodaje, ki se izvršijo med podjetji-proizvajalci in trgovskimi firmami zunaj borze. Od skupne evropske proizvodnje kovin se približno 20—25% proda na Londonski metalni borzi. Lahko pa trdimo, da cene, ki jih Londonska metalna borza vsakodnevno določa za posamezne kovine, služijo kot osnova za prodajo oziroma nakup 90% vseh proizvedenih oziroma prodanih kovin. Če namreč potrošnja določene kovine raste in se potrošniki z njo ne morejo preskrbeti pri svojih rednih dobavnih virih, potem se njihova povpraševanja zaznamujejo na Londonski metalni borzi. Če število povpraševanj oziroma količine kovin, ki jih kupci želijo kupiti, narastejo, naraste seveda tudi cena na borzi. Prav tako je tudi v obratnem primeru. Kadar začne proizvajalcem kovin odmirati njihovo trži-

šče in njihovi dosedanji odjemalci ne prevzamejo več običajnih količin, se take količine potem zberejo na Londonski metalni borzi, kjer pridéjo v prodajo. S tem se poveča ponudba, ta pa povzroča znižanje borzne cene. Londonska metalna borza predstavlja torej na ta način instrument za formiranje cen, po katerih se proda več kot 90% vseh kovin v Evropi, čeprav velik del teh kovin na borzo sploh ne pride.

Podobno borzno institucijo imajo tudi ZDA in je njen vpliv na formiranje cen v Ameriki podoben. Obe borzni instituciji uravnavata medsebojno potrošnjo kovin in njihove cene na dveh kontinentih, ki sta največja potrošnika teh kovin. Če je potrošnja v Evropi in s tem potreba po kovinah zrasla v taki meri, da jih evropska proizvodnja ne more kriti, zraste cena na evropski borzi v taki meri, da krije transportno razliko med Ameriko in Evropo. Na ta način se omogoča priliv kovin iz ameriške celine v Evropo. Obraten primer se pojavi, kadar je potreba v Ameriki narasla tako, da tamošnji viri ne zadoščajo.

Evropska in ameriška borza pa regulativno vplivata tudi na ostale kontinente.

Če opazujemo cene barvnih kovin v poslednjih dveh desetletjih, ugotovimo, da stalno rastejo. Tako je bila n. pr. cinku leta 1938 cena približno 80—90 \$, ta cena pa se je polagoma vzpenjala in znaša danes 280 \$ za tono. Ni pa enostavno določiti odnos med ceno kovin in povprečno profitno stopnjo. Na dviganje cen pri kovinah na svetovnih tržiščih so vplivale najrazličnejše okolnosti, od katerih so te delovale pospeševalno, druge pa zaviralno. Omenil bom le nekaj najvažnejših. Znano je dejstvo, da je mnogo bogatih rudnikov z rudami barvnih kovin v zadnjem desetletju bilo izčrpanih, oziroma da se je odstotek koristnih kovin v teh rudah znatno znižal. To je povečalo stroške za proizvodnjo rud in s tem kovin. Nadalje je treba računati z dejstvom, da so valute posameznih držav (pri tem ne smemo izpustiti niti ameriškega dolarja) podvržene inflacijskemu postopku, ki je sicer počasen, vendar stanovit. Določen vpliv na ceno ima nadalje konjunktorni značaj, ki so ga imele barvne kovine zlasti v obdobju II. svetovne vojne in pa v obdobju hladne vojne po končani II. svetovni vojni. Barvne kovine predstavljajo namreč izredno pomembne surovine za vojno industrijo in danes tudi za industrijo, ki je v zvezi z jedrsko energijo. Trditve, da so borzne cene odraz povprečnih stroškov za proizvodnjo in odraz določene zmerne profitne stopnje, torej ne moremo vzdrževati. Največji proizvajalci barvnih kovin imajo tudi v glavnem najbolj rentabilne tehnološke postopke pri današnji situaciji in pri teh cenah dobivajo velike odstotke dobičkov, na drugi strani pa te cene brez dvoma omogočajo delo vrsti rudnikov in topilnic, ki so po naravnih bogastvih, s katerimi razpolagajo, in tehnoloških postopkih, ki jih uporabljajo, manj rentabilne. Če bi cena zdrknila na nivo povprečnih stroškov za proizvodnjo, bi morali s proizvodnjo prenehati. Kje so natančne meje rentabilnosti pri posameznih podjetjih, je težko ugotoviti. To bi pokazala le velika kriza, ki bi znižala ceno kovinam v taki meri, da bi lahko poslovala le še podjetja z najugodnejšimi proizvodnimi možnostmi.

Po gornjih ugotovitvah lahko povzamemo naslednje: Cene kovin so v mednarodnem blagovnem prometu ozko vezane na cene, ki se formirajo na tej ali oni borzi. Ta cena pa lahko glede na to, da ni odraz povprečnih stro-

škov za proizvodnjo, preko noči doživi velik skok bodisi navzgor bodisi navzdol. Značaj barvnih kovin in njihova vloga v današnji industriji je taka, da nudijo priložnost za različne spekulacije, drzne gospodarske in trgovske posege in pripravljajo mednarodni gospodarski javnosti številna presenečenja.

Ko smo tako očrtali splošne značilnosti mednarodne trgovine z barvnimi kovinami, se vrnimo k celjski Cinkarni. Celjska Cinkarna že dolga leta nastopa na mednarodnih tržiščih s svojimi izdelki. Izvaša metalni cink v raznih kvalitetah, cinkov prah, cinkovo pločevino in še nekatere manj pomembne izdelke.

O izvozu v povojnih letih nam prepričljivo govori tabela, ki daje pregled izvoza v obdobju 1947—1956 po državah:

Države	izvoženo ton v letu										
	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956	
Avstrija	352	126	57	248	263	810	695	1030	1361	1572	
Zah. Nemčija	183	91	267	494	476	705	633	965	950	796	
Francija		95		1253	1202	352	1787	992	200		
Amerika	1306	619	416	1710	1178	330	1153			20	
Turčija	411	462	651	650	705	420	1243	902	611	60	
Bližnji Vzhod	200	100	50	30	198	156	334			230	
Italija							250	151	190	230	
Svica							170	220	986	803	
Svedska	100			273	73	264	14				
Finska		52	23		423	21	45	45			
Grčija				30	19		105	310	90	124	
Anglija						192	837			26	
Nizozemska							110		30	80	
Brazilija							54	68	365		
Ostali						81	30			403	
Skupaj	2552	1545	1464	4688	4537	3331	7460	4683	4783	4344	

Ce se na kratko pomudimo pri tabeli, lahko iz števil, ki so v njej nanizane, ugotovimo naslednje:

1. Največje količine cinkarniških proizvodov so se izvozile na tržišča, ki gospodarsko ugodno ležijo in omogočajo konkurenčni nastop. Avstrija, Zahodna Nemčija, Francija in Turčija se pojavljajo v tabeli kot največji kupci. Razen Turčije imajo vse te države lastno proizvodnjo cinka, ki (razen Nemčije) celo presega porabo v deželi. Na prvi pogled so podatki zelo nelogični in dopuščajo mnenje, da je Cinkarna s svojimi izdelki šla na tržišča, kjer je konkurenca najhujša. Da dobimo pravilno sliko, je treba upoštevati:

a) Avstrija ima na Koroškem elektrolizo cinka, ki proizvaja cinka mnogo več, kot ga Avstrija potrebuje. Poleg elektrolitičnega cinka pa potrebuje Avstrija tudi velike količine termičnega cinka, ki ga pa doma ne proizvaja in ga mora uvoziti. Podjetja, ki uporabljajo termični cink za svojo proizvodnjo, ležijo na Štajerskem in v Dolnji Avstriji. Geografski položaj Cinkarne je izredno ugoden in je zato vsekakor naravno, da se Cinkarna pojavlja kot

dobavitelj cinka za ta podjetja. Poudariti je treba, da so količine, ki bi jih bilo v Avstriji mogoče prodati, mnogo večje od naših možnosti. Avstrija kupuje dandanes cink še v Belgiji, Franciji in Nemčiji. Proti vsem tem deželam pa bi Cinkarna glede na svoj geografski položaj lahko uspešno nastopala.

b) Zahodno Nemčijo in Francijo. Na ti dve tržišči je Cinkarna izvažala predvsem cinkov prah. Cinkov prah, ki ga proizvaja Cinkarna, je po kvaliteti odličen in le težko najde tekmeča. To je razlog, da so celjski cinkov prah kupovala francoska in nemška podjetja vključno dejstvu, da imajo svoje domače cinkarne tako rekoč pred nosom. Kvaliteta celjskega cinkovega prahu je namreč odtehtala višjo ceno, ki so jo ta podjetja morala plačati zaradi sorazmerno visokih prevoznih stroškov. Kako je to odjeknilo na nacionalnih tržiščih, nam zgovorno pove primer s Turčijo. Domača industrija cinka je z velikim nezadovoljstvom gledala, kako izgublja svoje kupce, in naposled dosegla pri vladi uvedbo zaščitne carine, ki je najprej omejila, nato pa v letu 1955 popolnoma onemogočila izvoz našega prahu v Francijo.

c) Turčija je v obdobju živahne blagovne menjave z Jugoslavijo (1949 do 1955) predstavljala dobro tržišče. Na tem tržišču je Cinkarna uživala vse prednosti geografsko ugodno ležečega dobavitelja. Žal je trgovinska menjava s Turčijo zašla v neugoden položaj in je s tem Turčija kot kupec odpadla.

2. Pomembno mesto v izvozu Cinkarne so zavzemale ZDA. Res se ne da govoriti o tem, da je to naravno tržišče za Jugoslavijo. Po obsegu potrošnje pa predstavljajo ZDA nekak bazen za izravnavo, kajti količine, ki jih lahko odkupujejo, so ogromne in lahko praktično sprejmejo vsak višek, ki se v proizvodnji pojavi.

3. Ostale države so po količinah, ki jih kupujejo, manj pomembne. Gledano s stališča gotovosti pa so ravno taka tržišča zelo pomembna. Primer Francije kaže, kako lahko administrativni posegi te ali one države preprečijo normalen tok blagovne menjave. Če je proizvodnja nekega podjetja enostransko usmerjena samo na maloštevilna tržišča, se kaj lahko zgodi, da nenadni dogodki preprečijo nadaljnji izvoz na ta področja. Posledice so seveda porazne.

V spredaj navedeni razpredelnici prikazani podatki obsegajo obdobje desetih let. To obdobje lahko razdelimo glede na okolnosti, pod katerimi se je izvoz vršil, v naslednja obdobja:

1. Obdobje do leta 1948, ko se je ves izvoz opravljal strogo centralizirano in je SSSR predstavljala za Jugoslavijo (ne za Cinkarno) važno tržišče.

2. Preusmeritev jugoslovanske zunanje trgovine na zahod, njena domača decentralizacija in osamosvajanje podjetij v zunanjetrgovinskih poslih.

3. Utrditev samostojnih zvez z inozemstvom in perspektivna usmeritev izvoza po posameznih izdelkih.

O prvem obdobju je le težko kaj povedati, kajti posli so se opravljali preko centralnega izvoznega podjetja. Podjetje je dobavljalo svoje izdelke in prejemale surovine po dispozicijah višjih gospodarskih organov. Ta centralistični sistem, ki je brez dvoma imel velike hibe in je zaviral normalni razvoj podjetja, se je z letom 1948 preživel. Sicer počasi, a zelo vztrajno se je krepilo prizadevanje, da se zunanja trgovina razširi in decentralizira. To prizadevanje je dobilo konkretne oblike, ko so bila leta 1951 ustanovljena

republiška izvozna podjetja in ko so si tudi večja proizvodna podjetja pridobila pravico do samostojnega nastopanja na tujih tržiščih.

Kakor v vseh drugih panogah gospodarstva se je tudi v zunanji trgovini decentralizacija pokazala kot smotrni ukrep. Neštete možnosti, ki so poprej propadle zaradi preveč zmotanega sistema in velikanskega aparata, so se v novih okoliščinah uspešno izkoristile. Vendar pa ta preobrat ni potekal povsem brez težav in zapletov. Centralistična podjetja, ki so te posle dotlej opravljala suvereno, so se zdaj znašla pred popolnoma novimi okolnostmi. Delo, ki so ga do včeraj opravljala izključno sama in pri katerem ni nihče vprašal po nadrobnostih, kako je opravljeno, so zdaj začeli opravljati tudi drugi. Republiška izvozna podjetja pa tudi proizvodna podjetja sama so pričela iskati nove možnosti. Takšno stanje je rodilo brez dvoma primere, ki so bili včasih zelo neprijetni. Centralna izvozna podjetja so se borila, da zadržijo kar največ poslov, ki so jih do takrat opravljala. Ta podjetja so razpolagala z bogatimi izkušnjami in dobrimi zvezami z inozemstvom in je bila njihova glavna napaka preširok delokrog in prevelik aparat, ki je počasi ukrepal. Na drugi strani so pa novoustanovljena republiška podjetja, ki so se borila za svoj obstoj, pokazala žilavost in odpornost, niso pa imela dovolj izkušenj in zvez. Na tretji strani pa so bila proizvodna podjetja, ki niso imela zavidevanja vrednega položaja.

Ostati naslonjen na centralistična izvozna podjetja, je pomenilo ostati pri starem in zavreči prožnost za izboljšanje poslovanja, ki je trpelo zaradi centralizma. Preiti popolnoma k novim podjetjem, je pomenilo zaupati življenjsko osnovo podjetja nečemu novemu, kar ni preizkušeno in ne daje jamstva za nemoteno poslovanje. Zopet pa je na drugi strani dolžnost, podpirati napredek v gospodarstvu, narekovala, da se podjetja tako preusmerijo.

Razvoj dogodkov je našemu podjetju kmalu pokazal pravo pot. Nova podjetja so pokazala približno iste hibe, res da v manjši meri kot prej centralistična. Prva kot druga so znala dobro prodati blago, ki je bilo konjunktorno, ogibala pa so se poslov, ki so terjali mnogo dela in pri katerih se je blago težko prodalo. Cinkarnarji se še živo spominjajo časov, ko je bilo v zalogi preko 1000 ton cinkovega prahu, ko se je nakopičil tudi cink in ko je podjetje zašlo zaradi takega položaja skoro v finančne škripce.

Za nemoteno poslovanje sta potrebna dva osnovna pogoja:

- a) redna prodaja izdelkov in
- b) redna preskrba s surovinami. Seveda ni šlo, da bi se specializiranim izvoznim podjetjem dajali samo konjunktorni artikli, tovarna pa dela tudi z izdelki, ki se težko prodajo. Vodstvo podjetja je zato sklenilo, da postopoma prevzame celotno zunanjetrgovinsko poslovanje v svoje roke. Pot, ki jo je pri tem ubralo, je bila popolnoma pravilna in je v takih pogojih edina lahko držala k uspehom. Postopoma je posel za poslom in zvezo za zvezo Cinkarna prevzela sama. Izkušnje so se nabirale in omogočale vedno večje akcije. Skromen začetek, ki je bil preudarno prirejen obstoječim možnostim, in vestnost pri prvih poslih sta počasi dvigala ugled podjetja. V razmeroma kratkem času je Cinkarna na tržišču cinka v Evropi postala znana ne samo kot tovarna, ki lahko dobavlja te in one izdelke, marveč predvsem kot resen in soliden poslovni partner.

Uspehi takega vztrajnega in vestnega dela so se kmalu pokazali. Poslovne zveze so se utrdile in, kar je izredno važno, Cinkarna je vse posle sklenila pod dobrimi pogoji in dosegala izredno ugodne cene. Prav dejstvo, da se je specializirala na razmeroma ozko tržišče (cink), da so vse vodstveno delo prevzele le nekatere osebe in da so ukrepi zato bili vedno učinkoviti in dosledni, je podjetju omogočilo te rezultate. Plod tega dela, zlasti doseženih cen, doseženih na zunanjih tržiščih, so pred približno dvema letoma izredno kritično presodili najvišji organi, ki skrbijo za zunanjo trgovino v naši državi. Ni tu mesto, da bi navedli, kaj je dovedlo do tega, da je ta presoja bila sploh potrebna, s ponosom pa lahko Cinkarna ugotovi, da je ob tej priložnosti dokazala, da so cene, ki jih je dosegla na zunanjih tržiščih, boljše, kot pa so jih dosegala druga podjetja. To je tudi pomenilo zrelostni izpit podjetja v samostojnem nastopanju v zunanji trgovini.

To je preteklost. Za utrjevanje izvozne dejavnosti v taki meri, da se zagotovi zanesljiv plasman tistega dela proizvodnje, ki ne najde tržišča doma, je potrebno sistematično delo po naprej začrtanem programu. Ta program želim tudi na kratko osvetliti. Doslej smo si ogledali praktično le najvažnejše osnove zunanje trgovine s cinkom in dosedanje rezultate. Preden si ogledamo program za prihodnost, naj obdelam še dvoje vprašanj:

- a) jugoslovansko proizvodnjo in porabo cinka v luči perspektivnega razvoja,
- b) novo jugoslovansko cinkarno v Šabcu kot tekmeča na notranjem in zunanjem tržišču.

Odgovori na ti dve vprašanji nam bodo jasno očrtali pot celjske Cinkarne in njeno bodočo smer v izvozu.

Če si hočemo ogledati, kako se je proizvodnja cinka Cinkarne v Celju porazdelila na domače tržišče, je treba najprej sistematizirati potrošnjo na naslednje skupine:

1. Pocinkovanje, ki obsega pocinkovalnice v črni metalurgiji kakor tudi vse pocinkovalnice v kovinski predelovalni industriji.
2. Proizvodnja medenine različnih kvalitet.
3. Pločevino in pločevinske izdelke.
4. Cinkovo belilo različnih kvalitetnih tipov.
5. Ostalo uporabo.

Na posamezne skupine odpade od domače porabe cinka v odstotkih:

1. Pocinkovanje	24
2. Proizvodnja medenine	17
3. Pločevina	31
4. Cinkovo belilo	21
5. Ostalo	7

Strukturo potrošnje cinka lahko končno presodimo, če jo primerjamo s strukturo potrošnje v drugih državah ali kontinentih. Za zdaj razpolagamo s podatki za Evropo (seveda samo Zahodno) in Združene države Amerike. Potrošnja se porazdeli pri njih v obeh primerih v iste skupine s tem razločkom, da se pojavlja nova skupina, ki je pri nas v Jugoslaviji ne poznamo,

namreč na proizvodnjo zlitin iz aluminija in cinka, ki so namenjene predvsem avtomobilski in kovinski predelovalni industriji. V letu 1955 je odpadlo od celokupne uporabe cinka v % na posamezne skupine v:

	Evropi	ZDA	Jugoslaviji
Pocinkovanje	36	38	24
Medenina	20	15	32
Pločevina	30	5	17
Zlitina aluminija in cinka	7	35	—
Cinkovo belilo	7	7	20
Ostalo	—	—	7
S k u p n o	100	100	100

Ta pregled nam pokaže nekaj mikavnih dejstev:

1. Pocinkovanje je v Evropi kakor v Ameriki enako močno glede potrošnje cinka. Amerika uporabi sicer nekaj več cinka, izdelava pa bistveno več pocinkanih izdelkov, ker se pri pocinkovanju železne pločevine poslužuje kontinuirnega postopka, ki je seveda cenejši tako glede na zaposlene ljudi in naprave kakor tudi glede na uporabo cinka. Ta sistem daje sicer pocinkano pločevino, ki je po kvaliteti nekoliko slabša od običajne po diskontinuirnem postopku pocinkane pločevine, vendar za veliko večino namenov popolnoma odgovarja. Ta način polagoma prodira v Evropo, kjer je sedaj v gradnji 8 takih pocinkovalnic. Uspešnost postopka dokazuje tudi to, da se je proizvodnja po tem načinu od leta 1948 do 1955 v ZDA podvojila.

2. Proizvodnja medenine je seveda prvenstveno odvisna od razpoložljivih količin bakra in je od leta 1953 močno padla, si nato nekoliko opomogla, a starih pozicij ne bo več dosegla, ker jo na mnogih področjih izpodrivajo konkurenčno cenejše kovine in zlitine (aluminij in zlitine). Visok odstotek uporabe cinka za proizvodnjo medenine v naši državi je specifičnega značaja, kajti dejstvo, da Jugoslavija razpolaga z velikimi količinami bakra, je opravičilo izgradnjo velike valjarne bakra in medenine v Sevojnu, ki preskrbuje z medenino ne samo domače tržišče, marveč znaten delež tudi izvažajo. Vendar bo tudi naša proizvodnja podlegla vplivu splošne razvojne smeri, po kateri cenejše kovine izpodrivajo medenino.

3. Velike razlike med uporabo cinka za proizvodnjo pločevine v Evropi in Ameriki pripisujemo dejstvu, da se cinkova pločevina v Evropi, zlasti v Franciji, Belgiji in Nemčiji, na veliko uporablja za strehe in strešne žlebove. V ta namen uporabi Zahodna Evropa letno 140.000 ton cinkove pločevine. ZDA na tem področju znatno zaostajajo, kar se odraža seveda tudi v procentu potrošnje cinka za ta namen. Zelo važen potrošnik cinkove pločevine so izdelovalci suhih celic za baterije. Potrošnja teh celic raste iz dneva v dan in s širjenjem elektronskih naprav raste potreba po njih iz dneva v dan.

Z rekonstrukcijo valjarne se je naša poraba cinka za cinkovo pločevino izenačila z evropskim povprečjem in je na tem področju stanje normalizirano.

4. Zlitine iz aluminija in cinka kažejo morda od vseh skupin pri potrošnji cinka najbolj karakteristično stopnjo v razvoju kovinske predelovalne industrije. Te zlitine se namreč uporabljajo predvsem v industrijah, ki izde-

lujejo avtomobile, pralne stroje, frižiderje, tekstilne stroje itd. Kot nam procenti v tabeli kažejo, je uporaba v te namene v Ameriki znatno višja, kar je razumljivo glede na razvojno stopnjo ameriške industrije. V Evropi ta odstotek stalno raste, vendar je razumljivo, da sta obseg proizvodnje in s tem uporaba cinka za zdaj še skromna. Proizvodnja avtomobilov, pralnih strojev in drugih naprav, ki uporabljajo velike količine delov iz zlitin cinka in aluminija, je manjša kot v Ameriki, poleg tega pa evropska konservativnost ne dopušča, da bi si tako hitro utirala pot nova zlitina, ki na tem področju spodriva druge, sicer dražje, a za evropske pojme solidnejše kovine in zlitine.

Jugoslovanska avtomobilska industrija je seveda šele v povojih in s tovrstno proizvodnjo v znatnejšem obsegu za zdaj še ne moremo računati, čeprav bi bilo smotno, da vsaj poskusoma s to panogo začnemo, kajti razvoj industrije bo avtomatično terjal tovrstne izdelke. Ti pa so plod precej zamotanih tehnoloških procesov. Potreben bo določen čas, da jim bomo kos.

5. Velika razlika, ki se pojavlja na eni strani med potrošnjo cinka za cinkovo belilo v Ameriki in Zahodni Evropi, na drugi strani pa v naši državi, je morda na prvi pogled nerazumljiva. Na prvi pogled je videti, kot da bi bila proizvodnja cinkovega belila v Jugoslaviji močnejša kot v Zahodni Evropi in Ameriki. Je pa to le na videz, kajti cinkovo belilo se v Jugoslaviji proizvaja izključno iz surovega cinka, medtem ko Zahodna Evropa in ZDA proizvedejo velik del cinkovega belila po cenejšem postopku iz cinkovih koncentratov ali žlinder.

V odgovoru na drugo vprašanje moram najprej ponoviti že poudarjeno trditev, da sta elektrolitični in termični cink dva po svojih svojstvih in uporabi različna izdelka. To trditev na tem mestu samo podpiramo z nekaterimi nadrobnostmi:

Obe vrsti cinka se sicer na določenem področju srečujeta, vendar je to področje tako ozko, da obsega komaj približno 10% proizvodnje obeh vrst. Z drugimi besedami 90% proizvodnje elektrolitičnega cinka se troši v namene, za katere se cink, pridobljen po termičnem postopku, ne more uporabljati, prav tako se troši približno 90% termičnega cinka za namene, za katere se elektrolitični cink ne more oziroma ne sme uporabljati, ker je kot surovina predrag glede na dejstvo, da je kvalitetno boljši in da se ta razloček v kvaliteti odraža tudi v ceni.

Cink, pridobljen po termičnem postopku, se uporablja predvsem za pocinkovanje izdelkov iz železa in jekla (pločevina, cevi, žice). V ta namen se uporablja približno dobra tretjina vsega cinka, ki ga proizvajajo na svetu. Nadalje se termični cink uporablja za proizvodnjo cinkove pločevine in drugih valjanih izdelkov. Če upoštevamo tiste količine, ki se uporabljajo za izdelavo cinkovega belila po francoskem indirektnem postopku, smo v glavnem listo uporabe termičnega cinka že izčrpali. Izjemo tvorijo še manjše količine, ki jih uporabljajo izdelovalci medenine za manj kvalitetne vrste medenin.

Elektrolitični cink pa se danes v svetu uporablja prvenstveno za izdelavo cinkovih zlitin, ki jih izdelujejo na bazi cinka, aluminija in bakra. Te zlitine osvajajo tržišče vedno z večjim tempom, kajti zasidrane so se v tistih vejah industrije, ki danes doživljajo največjo prosperiteto. To je v industriji avtomobilov, hladilnikov, pralnih strojev in drugih tehničnih in gospodinskih

pripomočkov. Vsak avtomobil, hladilnik, pralni stroj in temu podobne naprave pa vsebujejo danes 10 do 20 težinskih delov, ki so izdelani iz cinkovih zlitin. Za te cinkove zlitine uporabljajo elektrolitični cink visoke čistine (99,99% Zn). Tudi za izdelavo medenih delov, razen najnavadnejše vrste, uporabljajo elektrolitični cink. V ta namen se danes uporabi na svetu približno še 200.000 ton cinka, vendar se količine iz dneva v dan manjšajo, kajti medenina izgublja na pomenu in jo izpodrivajo na tržišču aluminij in zlitine iz cinka. Če omenimo še anodno pocinkovanje in izdelavo žice, je tudi lestvica uporabe elektrolitičnega cinka približno že izčrpana.

Kot vidimo, se termični in elektrolitični cink srečata samo na področju medenine in še to v praktično zelo majhnem obsegu, kajti manj zahtevne vrste in pa nižje kvalitetne medenine zahtevajo oziroma dopuščajo uporabo termičnega, visokokvalitetne medenine pa zahtevajo uporabo elektrolitičnega cinka.

Če sedaj pogledamo, kako je tržišče cinka razvito pri nas, lahko ugotovimo, da ima termični cink v Jugoslaviji že kompletno paleto svoje uporabe. Uporablja se za pocinkovanje v velikih količinah. Valja se v cinkovo pločevino in druge cinkove izdelke. Uporablja pa se tudi za izdelavo cinkovega belila in medenine. Če pa pogledamo elektrolitični cink, vidimo, da je njegovo tržišče mnogo manj razvito. Edini uporabnik elektrolitičnega cinka v Jugoslaviji so praktično izdelovalci medenine, ki pa v svojem merilu predstavlja komaj dobro četrtino njegove potrošnje. Najvažnejši potrošnik elektrolitičnega cinka — to so izdelovalci cinkovih zlitin — se v Jugoslaviji sploh še ni pojavil. Splošni razvoj jugoslovanske avtomobilske in druge strojegradniške industrije za zdaj še ne dopušča, oziroma ne daje ekonomske možnosti za obstoj tovrstnih proizvajalcev.

Elektrolitični cink iz Šabca se torej ne pojavlja niti na notranjem niti na zunanem tržišču kot tekmeček termičnemu cinku. Probleme prodaje termičnega cinka in drugih izdelkov Cinkarne na svetovnih tržiščih lahko torej obravnavamo povsem ločeno od problemov prodaje elektrolitičnega cinka.

Dosedanje ugotovitve tega članka lahko torej zaključimo s programom, ki ga ima Cinkarna za prihodnost:

a) *Surovi cink*: Vse države, ki mejijo na Jugoslavijo, lahko konsumirajo znatno večje količine termičnega cinka, kot ga Cinkarna danes lahko proizvaja. Geografsko-ugodna lega omogoča na teh tržiščih konkurenčni nastop in opravičuje večjo proizvodnjo termičnega cinka v Celju.

b) *Cinkov prah* je zaradi odlične kakovosti iskan proizvod na vseh evropskih tržiščih. S povečanjem proizvodnje termičnega cinka se vzporedno poveča tudi proizvodnja cinkovega prahu, kateremu je prav tako zagotovljen plasman.

c) *Cinkova pločevina*, katere proizvodnja je z rekonstrukcijo valjarne v letu 1955 narasla za več kot 100%, si prav v sedanjem obdobju utira pot. Cinkovo pločevino uporablja niz držav, ki Jugoslaviji geografsko ugodno ležijo, je pa same ne proizvajajo. Grčija, Turčija, Sirija, Libanon, Egipt, Sudan, Indija, Burma, Siam in Hong Kong danes že predstavljajo redne odjemalce celjske pločevine. Na vsem tem območju lahko Cinkarna nastopa konkurenčno po svoji geografski legi in po kvaliteti, ki jo nudi.

PREREZ SKOZI TRGOVINO CELJSKEGA OKRAJA V ZADNJIH LETIH

LOJZE CUKALA

Sistem trgovanja se je v bližnji preteklosti bistveno spreminjal. V pojavnih letih lahko delimo sistem trgovanja na tri razdobja:

I. od leta 1945 do 1948

II. od leta 1948 do 1951

III. od leta 1951 dalje

Značilno za prvo obdobje je pomanjkanje blaga, zaradi česar je morala biti preskrba strogo racionirana. Blago so razdeljevali po nakaznicah. Zaradi izredno pičlih zalog je bilo treba preiti iz prostega na obvezen odkup. To je bilo obdobje čisto administrativnega razdeljevanja in o trgovanju v pravem pomenu besede tedaj ni bilo mogoče govoriti. Ker se je blago razdeljevalo z administrativnimi ukrepi, so bile lahko takrat tudi cene nizke in ustaljene. Kakor je bil tak način trgovanja v tistem obdobju koristen in edino mogoč, prav tako je bil tudi posreden vzrok za nastajanje zakotne trgovine, kajti pičli blagovni skladi so silili potrošnika, da je kupoval mimo zagotovljene preskrbe pri proizvajalcih po visokih cenah. Stanje, ki je vladalo v tem prvem obdobju, je bilo v letu 1948 »legalizirano«^o z uvedbo zagotovljene, vezane in proste trgovine, ki je bila v splošnodružbenih rokah. To je bil čisto političen ukrep, da bi se odpravilo zakotno trgovanje po visokih cenah.

Zagotovljena preskrba je bila namenjena onim, ki niso imeli lastne obdelovalne zemlje. Le-tem so bile izdane nakaznice za živila in boni za tekstil in obutev. Kasneje je bilo s temi boni možno kupovati tudi drugo industrijsko blago.

Sistem vezane trgovine je bil uveden za kmete, ki so lahko za bone, ki so jih prejeli za prodane pridelke, kupovali potrošno blago. Cene v vezani prodaji so bile nekoliko višje od tistih v zagotovljeni preskrbi.

V prosti prodaji je lahko kupoval blago vsak potrošnik po znatno višjih cenah, ki so bile sprva sicer maksimalne, nato pa komercialne. V to obdobje spada tudi prodaja po planu I. in II. Medtem ko so bile cene po planu I. nizke, so bile po planu II. precej višje. Po teh cenah so se prodajali proizvodi lokalne industrije in vsi viški iz republiške in zvezne industrije.

V letu 1951 se je trgovina stvarno sprostila. Potrošnikom, ki jim je bila preskrba zagotovljena, se je blago sicer še prodajalo po nižjih cenah. Vse ostalo blago pa je bilo že v prosti prodaji in cene so se začele oblikovati po ponudbi in povpraševanju. Ta sprostitelj je zelo vzpodbudila proizvodnjo in ustvarila večji asortiment trgovskih zalog v trgovini. Seveda pa je prehod na prosto trgovanje povzročil tudi nihanje ali boljše dviganje cen, ki od tedaj neprestano lahko rasejo.

I. STANJE TRGOVSKE MREŽE V OKRAJU

Po vojni se je gradbena dejavnost močno povečala. Vendar se pri vseh gradnjah trgovina ni upoštevala tako kot ostale gospodarske panoge, saj je bilo iz sredstev, ki so bila dosežena v okraju, adaptiranih prav malo trgovin. Adaptirala so lokale doseljena podjetja iz drugih mest Slovenije oziroma iz drugih republik. Zmogljivost trgovine ni naraščala v skladu z dviganjem proizvodnje in porastom prebivalstva.

Družbeni proizvod v industriji se je povečal v letu 1956 v primerjavi z letom 1955 za 1%, v kmetijstvu za 9%, gostinstvu za 5%, v trgovini pa za 14%. Narodni dohodek v industriji je v primerjavi z letom 1955 padel za 1%, v kmetijstvu porasel za 8%, v gostinstvu za 6% in v trgovini za 14%*. In vendar je bilo vse to doseženo s skoro enakim številom poslovnih enot kot pretekla leta. Trgovina sicer izboljšuje svoj prevozni park, notranjo opremo in druge investicije v trgovini; vendar pa vse doslej storjeno še zdaleč ne zadošča potrebam. Količinski promet v slovenskih trgovinah na splošno je skoro na isti višini kot v letu 1939. Ta promet pa je opravljen v celjskem okraju v 478 poslovalnicah. Pred vojno je ta promet opravilo 1705 poslovnih enot, t. j., trgovina je imela ca. 73 % večje kapacitete, kot jih ima danes. V letu 1939 je prišlo na eno poslovno enoto v okraju 105 prebivalcev, danes pa jih pride približno 400. To stanje bo verjetno trajnejšega značaja, ker trgovina ne bo zmogla sredstev za bistveno izboljšanje. Namenska sredstva, ki bi se morebiti mogla uporabiti tudi za opremo in izgradnjo novih trgovin, v trgovinah samih ne zadoščajo, saj razpolaga trgovina v okraju letno le s približno 36 milijoni dinarjev v te namene. Ne samo, da naša trgovska mreža ne odgovarja stvarnim potrebam, temveč je tudi daleč pod povprečjem naprednih držav tako glede števila prebivalcev, ki pridejo na 1 poslovno enoto, tako tudi glede tehnične opremljenosti.

To trditvev dokazuje tudi mednarodna primerjava števila trgovin v odnosu na število prebivalstva (iz poročila za 4. redni letni občni zbor OTZ Celje.)

Področje	Število trgovin	Povprečno štev. preb. na posl. enoto	Leto
FLRJ	35.228	490	1954
LRS	4.564	330	1955
LRS po predlogu potreb	7.111	212	
LRS pred vojno	10.100	139	1939
Okraj Celje pred vojno	1.705	105	1939
Okraj Celje	478	400	1956
USA vse trgovine	1.381.700	110	1951
USA brez motornih vozil, črpalk in avtomobilskih rez. delov	1.066.300	143	1951
Velika Britanija	584.000	86	1952
Francija	776.300	55	1953
Nemčija	462.667	106	1950
Italija	463.400	104	1953

* Po predlogu družbenega plana za okraj Celje 1957

Seveda pa bi bilo nepravilno papirnato reševati vprašanje o razširitvi trgovske mreže v okraju. Ravnati bi se bilo treba po stvarnih potrebah in pomanjkljivosti odpravljati po istem načelu. Najobčutnejše pomanjkanje trgovin je v Novem Velenju, ki se je v kratkem času razvilo v moderno mesto — brez trgovin, čeprav je v okraju po številu oseb, ki se vzdržujejo iz gospodarstva, torej takih oseb, ki se večini ne morejo sami preskrbovati, na drugem mestu. Na prvem mestu je Celje, kjer je razmerje med prebivalci, ki se vzdržujejo iz kmetijstva, in onimi, ki se vzdržujejo iz gospodarstva, 15 : 85. V šoštanjski občini je to razmerje 26 : 74.

Tudi v Celju samem vprašanje številnosti poslovnih enot ni zadovoljivo rešeno. Na Otoku nastaja novo naselje, ki je doslej še brez trgovin. Isto je z naseljem na Dečkovi cesti. Res je, da za večje mesečne nakupe trgovine z živili in specializirane trgovine z industrijskim blagom niso tako zelo potrebne, da bi bilo to pomanjkanje resen problem. Obstaja pa potreba po prodajalnah kruha, mlekarnah in mesnicah.

Vodilo pri ustanavljanju novih poslovnih enot naj bi bilo: Cim več poslovnih enot tam, kjer so le-te potrebne in rentabilne. Kako potrebno bi bilo to vodilo za Novo Velenje, naj pove naslednja tabela (»Bilten« OTZ Celje, št. 19 leto III.)

Teritorij	Letni promet na zaposl. osebo v trgovini	Stev. preb. na zap. osebo v trg. na drobno
Okraj Celje	7.400.000,—	142
Občina Celje	8.820.000,—	56
Šoštanj	8.150.000,—	134
Velenje	8.050.000,—	182
Novo Velenje	7.900.000,—	355
Žalec	5.800.000,—	174
Slov. Konjice	6.431.000,—	178
Laško	6.950.000,—	241

V celjskem okraju odpade povprečno letno na prebivalca 54.000 din prometa na drobno, v občini Šoštanj pa 60.000 din (glej prav tam!)

II. PREHRANA PREBIVALSTVA CELJSKEGA OKRAJA

Celjski okraj potrebuje, izraženo v cenah za leto 1956 po normativih FAO (podatki TZ za okraj Celje), za ca. 8 milijard hrane letno. V to prehrano štejemo moko, riž, testenine, meso in mesne izdelke, ribe, živalske in rastlinske maščobe, mleko, mlečne proizvode, krompir, fižol, svežo povrtnino, jabolka, sladkor in jajca. V okraju se proizvaja te prehrane samo za ca. 4,4 milijarde dinarjev. Okraj je torej v prehrani pasiven za ca. 4 milijarde dinarjev. Upoštevati je treba, da je v proizvodnji krompirja in jabolk aktiven za približno 400 milijonov.

Količinsko je stvarna (ocenjena) in potrebna potrošnja naslednja:

Vrsta živil	Ocenjena potrošnja v LRS	Ocenjena potrošnja v okraju	Potrebna potrošnja	Višek Primanjkljaj (tržni)
Moka vseh vrst	62.648 kg	24.450 kg	19.000 kg	- 12.265 kg
Riž	2.794 kg	347 kg	735 kg	- 735 kg
Testenine	6.242 kg	511 kg	1.103 kg	- 1.103 kg
Meso in mesni izdelki		5.324 kg	6.416 kg	- 1.765 kg
Sveže ribe		6 kg	1.916 kg	- 1.916 kg
Živalske maščobe	6.559 kg	1.756 kg	1.986 kg	- 986 kg
Rastlinske maščobe	5.937 kg	720 kg	1.651 kg	- 1.601 kg
Sveže mleko		22.586 l	30.120 l	- 1.965 l
Mlečni proizvodi		344 kg	1.890 kg	- 1.695 kg
Suho sočivje, fižol		526 kg	2.410 kg	- 1.568 kg
Krompir		15.522 kg	26.078 kg	+ 5.350 kg
Sveža povrtnina		2.990 kg	3.575 kg	- 799 kg
Jabolka		6.935 kg	11.773 kg	+ 23.679 kg
Sladkor	23.432 kg	2.828 kg	2.596 kg	- 2.596 kg
Jajca		11.500 kom.	34.307 kom.	-21.507 kom.

Podatki za LRS iz poročila TZ LRS za leto 1955.

Lastna proizvodnja v okraju oz. LRS pa je bila naslednja v 000

	Okraj 1956	LRS 1955
Moka	6.375 kg	
Meso in mesni izd.	4.651 kg	
Živalske maščobe	1.000 kg	
Rastlinske maščobe	50 kg	
Sveže mleko	28.155 l	
Mlečni proizvodi	195 kg	
Krompir	31.428 kg	619.530 kg
Suho sočivje, fižol	842 kg	8.694 kg
Sveža povrtnina	2.776 kg	
Jabolka	33.452 kg	88.129 kg
Jajca	12.800 kom.	55.000 kom. (1/2 za izvoz)

Razpredelnico o normativih FAO in gornjo razpredelnico je treba obravnavati skupno, tako da se potrebna potrošnja in lastna proizvodnja seštejeta in se tako dobi tržni višek ali primanjkljaj.

Višek je torej samo pri jabolkih in krompirju. Mleka bi moglo biti dovolj, če bi bila odkupna cena ekonomska. Ekonomska odkupna cena mleka bi bila namreč okoli 36 dinarjev.

Pridelek krompirja se giblje po posameznih občinah od 75 q do 100 q. Največji pridelek je v celjski občini, kjer se pozna bližina tržnice in je zato obdelovanje intenzivnejše. Najslabši pridelek pa je v Rogški Slatini.

Tudi rodnost jablan je po občinah različna. Najvišji pridelek na drevo je v občinah Smarje in Vransko, kjer pridelajo 90 kg na drevo, najslabši pa v Zalcu, kjer pridelajo le 55 kg na drevo. Sploh je v Savinjski dolini pridelek sadja povprečno najnižji, verjetno zato, ker se sadjarji bolj zanimajo za hmelj.

(Vsi podatki o prehrani mesta Celja in okraja so vzeti iz periodičnih publikacij Trgovinske zbornice za okraj Celje.) Tudi iz navadenih podatkov o prehrani celjskega okraja sledi, da je za pravilno preskrbo prebivalstva razširjena trgovska mreža potrebna. Seveda je treba ponovno poudariti, da se organizacija trgovske mreže ne sme in ne more vršiti šablonsko, temveč po stvarnih krajevnih potrebah. Zato bi moral razvoj trgovske mreže iti po naslednji poti:

1. Grosistična podjetja je treba zaradi znižanja stroškov čim bolj koncentrirati.

2. Preveč razdrobljena detajlistična trgovska mreža ni dobra, kajti stroški samostojnih malih trgovin zvišujejo maloprodajne cene. Zato bi bilo treba misliti na to, da se razdrobljena trgovska mreža, kar je tipično za celjski okraj, ponovno združi v trgovska podjetja z več poslovalnicami, ki pa bi morale biti porazdeljene na posamezna podjetja tako, da ne bi mogle biti monopolistične v posameznih mestnih predelih ali krajih.

3. Trgovine bi morale biti specializirane in se ne bi smelo dogajati, da se prodajajo razni tehnični predmeti v trgovinah, kjer je potrošnikom nemoogoče dajati strokovna pojasnila; kajti še večja kot osebna je družbena škoda, ki iz tega nastaja.

4. Prvenstveno je treba poskrbeti za več prodajalen kruha, mleka in mesa.

Na podeželju, kjer je večina kmetov, lahko opravijo pomembno vlogo tudi zadružne trgovine, katerih namen bi sicer ne bil oskrbovati svoje člane s predmeti široke potrošnje, temveč samo z reprodukcijskim materialom in s sredstvi za pospeševanje kmetijstva. V industrijskih predelih pa, kjer se večina prebivalstva oskrbuje iz gospodarstva, je treba forsirati trgovsko mrežo v splošno družbeni lasti.

III. DRUŽBENO UPRAVLJANJE V TRGOVINI IN DECENTRALIZACIJA TRGOVSKE MREŽE

Delavsko samoupravljanje se je kakor v drugih gospodarskih panogah tudi v trgovini uveljavilo. Vendar je to upravljanje v trgovini samo začetek višje stopnje upravljanja posameznih podjetij. Višja stopnja naj bi bila družbeno upravljanje. Ta oblika upravljanja se kaže v ustanavljanju in kontroli trgovanja po potrošniških svetih, ki jih je v okraju trenutno sorazmerno malo. Ti potrošniški sveti so postavljeni samo pri detajlističnih trgovinah. Pri grosističnih podjetjih doslej ni bilo mogoče najti primerne oblike. Vse kaže, da bodo v kratkem dozoreli pogoji, ko bo mogoče vlogo potrošniških svetov preusmeriti tako, da bodo le-ti postali sestavni del upravnih odborov

podjetij. Ti upravni odbori bi lahko bili sestavljeni iz pretežne večine potrošnikov, ki bi jih izvolil zbor potrošnikov in manjšega dela članov delovnega kolektiva, ki bi jih izvolil delavski svet podjetja oziroma kolektiv trgovine. Tako bi se podjetje upravljalo neposredno po potrošnikih-državljanih. Seveda pa bi delavski svet ostal še vnaprej najvišji organ v podjetju. Na ta način bi bilo združeno delavsko samoupravljanje z družbenim upravljanjem. Tako bi prešli pravzaprav v višjo obliko konsumne trgovine, kjer ne bi bilo razloga, da potrošniki, zastopani po svojih članih upravnega odbora, ne bi delili tudi dobička. Seveda pa bi bilo treba rešiti tudi vprašanje tehnične izvedbe. To bi se moglo verjetno doseči z nakupnimi knjižicami ali s kontrolnimi boni, s katerimi bi se kontrolirala stalnost potrošnikov.

To vprašanje je še posebno važno v malih, v letu 1954 ustanovljenih trgovinah po decentralizaciji trgovske mreže. Takrat je bila vsa špecerijska trgovina razdrobljena v majhne samostojne poslovalnice, v katerih je zaposlenih največ 10 ljudi. Pri takem številu zaposlenih, posebno tam, kjer sta zaposlena samo dva ali trije uslužbenci, res nastaja vprašanje, ali je še mogoče govoriti o delavskem samoupravljanju. Z omenjenim družbenim upravljanjem bi bil ta problem rešen vsaj v toliko, da se poslovanje trgovine, ki nima pogojev za delavsko samoupravljanje, ne bi skrivalo pod socialistično obliko poslovanja.

Pri decentralizaciji trgovin se je hotelo doseči, da bi se smotrneje izkoristil obratni kredit, da bi se povečala pozornost pri nakupu, bil dosežen boljši stik s potrošnikom, da bi se povečala konkurenčnost in hkrati znižale cene ter bi uslužbenci bili prisiljeni, da se komercialno izobražujejo. Vendar vse to ni bilo doseženo; kajti povečala se je vloga in število veletrgovskih podjetij. Z ustanavljanjem novih veletrgovin pa se je masa marže od proizvajalca do potrošnika morala nujno povečati.

V Celju je zaradi decentralizacije trgovske mreže nastalo 23 samostojnih trgovin z živili in en živilski grosist. Detajlistični promet decentraliziranih trgovin, ki je znašal v letu 1953, t. j. leto pred decentralizacijo 893,780.000 din, se je sicer v letu 1954 dvignil na 1,032.000 din ali od 2,930.000 din na zaposleno osebo v trgovini na 3,300.000 din. Proizvodnost dela se je zvišala za 2%. Promet se je povečal za 15,5%, vendar pa je treba to številko popraviti s pripombo, da se promet ni povečal v fizičnih pokazateljih toliko kot v finančnih, kajti cene so bile v letu 1954 precej višje kot v letu 1953. Povprečno zvišanje cen v zveznem merilu je znašalo takrat 9%. Tako bi mogli trditi, da se je promet po količini povečal le za 6,5%, kar pa zopet ni pripisovati toliko večji storilnosti v decentraliziranih trgovinah, temveč postopnemu zviševanju standarda in želji potrošnikov po normaliziranju prehrane. V tem času je bil ukinjen tudi regres za letne dopuste. Nekateri potrošniki so zato dopust preživeli doma in porabili sredstva, ki so bila namenjena za dopust, za boljšo prehrano. V istem času se je povečal obtok denarja v mestu Celju za približno 17%, kar bi zopet govorilo v prid trditvi, da je povečan promet zasluga decentralizacije.

Značilna prednost decentralizacije trgovin pa je hitrejše obračanje kredita za obratna sredstva, zmanjšanje zalog ter povečanje asortimenta. Drugo

pozitivno dejstvo decentralizacije je postopna izboljšava trgovin; kajti delovni kolektivi, ki sicer niso konkurirali v vidnem zniževanju cen, so pričeli tekmovati v ureditvi lokalov. Do povečanja in ureditve skladišč ni moglo priti, ker je večina lokalov v tujih zgradbah, kamor po sedanjih predpisih trgovsko podjetje ne sme investirati svojih investicijskih sredstev. (Podatki iz poročila za III. občni zbor Trgovinske-gostinske zbornice Celje-mesto).

Trditev, da se masa marže zaradi decentralizacije ni znižala, bi bilo mogoče podpreti še s tem, da je trgovina v letu 1954 nakupila tudi v državnem merilu več blaga preko posrednikov (veletrgovine) kot v letu 1953. (Ta podatek je razviden iz naslednje tabele, ki je sestavljena po poročilu na posvetovanju trgovinskih zbornic večjih mest v Sarajevu v februarju 1955. Poročilo sarajevske TZ.)

Stroka	Vrednost kupljenega blaga v 000 din			
	od veletrgovin		od proizvajalcev	
	1953	1954	1953	1954
Tekstil	1.097	2.015	1.048	959
Živila	1.796	3.082	1.668	1.099
Sadje-zelenjava	89	253	86	54
Vsega	2.982	5.350	2.802	2.112
Indeks 1953 = 100	100	179	100	75
Struktura	1953	52%	48%	
	1954			28%
		72%		

Podatki se nanašajo samo na 9 mest.

Po istem viru je decentralizacija stala, ker se je masa marže povišala, potrošnike v 14 mestih, ki so bila anketirana, 231,565.000 din, ki bi brez decentralizacije lahko ostali potrošnikom.

Ceprav so podatki za 9 oziroma 14 mest glede na vso državo manj zanimivi, vendarle povedo, da se je z vključevanjem veletrgovine med proizvajalca in trgovsko mrežo in potrošnika na neki način proizvodnja oddaljila od potrošnika, od njegovih želj glede asortimenta, opreme, vrste in kvalitete blaga, ki se zahteva na tržišču. Proizvodnja, ki prodaja večino blaga veletrgovini, izgublja stik s tržiščem. Veletrgovini se ni treba ozirati na želje potrošnikov toliko kot trgovini na drobno, ker končno lahko proda zalogo, ki v njenem okraju ne gre, v kakem drugem kraju.

IV. KALKULACIJA IN STROŠKI TRGOVINE

Najzanimivejši element v strukturi cene v trgovini je nedvomno razlika med kupno in prodajno ceno; kajti tu se običajno srečata trgovina in potrošnik kot nasprotnika. Še zanimivejša pa je porazdelitev razlike v ceni. Kot znano se razlika v ceni (marža, rabat) deli na:

1. materialne stroške,
2. tuje usluge,
3. amortizacijo,
4. obvezne prispevke družbi,
5. dobiček.

V načrtu pa je nova razdelitev celotnega dohodka. Po pričakovanem načinu naj bi trgovina postala akumulativna gospodarska panoga, kar sedaj ni, ker je dobiček, ki ga doseže, zanjo nezanimiv, saj ga mora v celoti odvesti. Po novem načinu delitve celotnega dohodka, ki je v času pisanja še v obravnavi, pa bi trgovina obračunavala plače in prispevek svojim skladom iz dobička. Edini regulator za višino plač bi bil proračunski prispevek na plače (davek), ki raste zelo progresivno.

Trenutno torej še velja razdelitev dohodka, kot je navedeno zgoraj. Izpremenljivi v razdelitvi dohodka so samo materialni stroški in tuje usluge. S tem v zvezi seveda tudi dobiček, ki se spreminja vzporedno s porastom ali padcem stroškov. Plače, ki jih za vsako posamezno podjetje določi posebej pristojni ljudski odbor z odstotkom od bruto prometa, pa se dele na neto plače, proračunski prispevek od plač, prispevek za socialno zavarovanje in stanovanjski prispevek. — Ker obravnavamo obdobje, v katerem velja gornja razdelitev dohodka v celoti, zato pričakovana nova razdelitev ne more motiti našega nadaljnega razglabljanja.

Gibanje razlik v ceni v trgovini po letih in strokah
(v % od prometa)

	1954	1955	1956
Zivila na drobno	9,04	9,05	9,27
Mešana trgovina na drobno	7,60	7,50	7,89
Tekstil na drobno	8,70	8,68	8,02
Avtomaterial	3,90	4,30	4,92
Zivila na debelo	5,95	6,60	5,62
Kemikalije na debelo in drobno	7,90	12,40	11,00
Usnje na debelo in drobno	6,20	5,75	6,10
Tekstil na veliko	3,96	3,74	4,58

Gibanje stroškov brez vkalkuliranih plač po letih in strokah
(v % od prometa)

	1954	1955	1956
Zivila na drobno	3,96	4,47	4,41
Mešana trgovina na drobno	2,80	2,66	4,31
Tekstil na drobno	2,10	2,30	5,16
Avtomaterial	1,30	1,96	3,82
Zivila na debelo	3,00	3,40	3,75
Kemikalije na debelo in drobno	4,10	7,00	7,07
Usnje na debelo in drobno	4,40	2,90	4,09
Tekstil na veliko	1,40	1,61	3,73

Razlika med celotnim dohodkom in stroški torej odpade na plače in dobiček. Povprečno so se gibali odstotki za plače v trgovini z živili od 4 do 5% od prometa, v trgovini z mešanim blagom od 3 do 4%, v specializiranih trgovinah z industrijskim blagom na drobno od 2 do 3% v veletrgovinah od 0,5 do 2%. Dobiček je bil torej minimalen.

Povprečna marža v trgovini ne glede na stroko in obseg poslovanja je bila v letu 1956 v celjskem okraju — računana po reprezentativni metodi — 7,15% od prometa. Pomeni, da je trgovina na kupno ceno prištevala 7,15%. Ali drugače: Če trgovina prejme iz industrije blaga za 1.000 din, plača potrošnik pri nakupu tega blaga 1.071,50 din. Teh 71,50 din razlike v ceni pa se je delilo v letu 1956 takole:

stroški 46,1 din,

plače 22,6 din

dobiček 2,8 din.

Postavka »plače« pomeni bruto znesek t. j. v njej so poleg neto plač še prispevek za socialno zavarovanje, proračunski prispevek od plač in stanovanjski prispevek. Na neto plače odpade torej samo ca. 9,80 din.

(Podatki o maržah po Poročilu za 4. redni letni občni zbor TZ Celje in »Biltenu« TZ, št. 19, leto III.)

K tabeli stroškov bi bilo pripomniti, da so stroški v vseh primerih narasli zaradi visokih obresti za obratna sredstva in zaradi na novo uvedenega prometnega davka na vso maloprodajo industrijskih proizvodov, ki znaša 2% od prodajne cene. Močno so pripomogle k zvišanju stroškov in posredno marže tudi visoke cene uslug.

Dobiček trgovin je po še nepopolnih podatkih v mestu Celju padel od 59 milijonov v letu 1955 na 5 milijonov v letu 1956.

Promet trgovske mreže

Vsa leta po vojni se je promet v trgovini na drobno in debelo postopoma dvigal razen v letu 1956. Pri dvigu prometa ne bi mogli trditi, da se je zvišal tudi fizični obseg prodaje; kajti nemogoče je natančno ugotoviti, koliko je zrasel promet zaradi zvišanja cen.

Promet po vsakokratnih cenah pa se je gibal takole (poročilo OTZ Celje za 4. redni letni občni zbor)

	1954	1955	1956
Na drobno	8,832.257	10,658.146	10,532.000
Na debelo brez »Hmezada«	8,913.739	9,791.688	9,076.167

Po občinah pa se je promet gibal takole (na drobno):

		Promet 1955 na preb.		Promet 1956 na preb.	
Celje	5,620.705	149	5,382.920	139	
Kozje	183.090	23	195.259	24	
Laško	368.313	30	402.000	31	
Mozirje	631.516	42	575.220	37	
Planina	52.239	16	52.690	16	
Rogaška Slatina	451.191	40	444.745	39	
Slovenske Konjice	643.129	35	625.970	34	
Šmarje	243.173	20	258.100	20	
Šoštanj	1,057.643	58	1,053.430	53	
Sentjur	237.937	17	230.963	16	
Vojnik	206.892	22	187.718	23	
Vransko	83.578	33	83.305	32	
Zalec	878.740	32	1,039.680	38	
Skupno promet in povp. na preb.	10,658.146	56	10,532.000	54	

Grosistični promet je bil v glavnem dosežen v celjski občini. Okraj Celje je udeležen v letu 1955 v republiškem prometu:

na drobno z 11,91%, na debelo s 7,44% in na splošno ves promet z 9,46%.
(Podatki iz razprave o družbenem planu okraja Celje za leto 1957.)

V zadnjih treh letih je bil promet na drobno porazdeljen na živilske in ostale predmete takole (izraženo v %):

	1954	1955	1956
Živila in tobak	37,2	32,4	37,8
Ostali proizvodi	62,8	67,6	62,2
	100,0	100,0	100,0

Pregled udeležbe nekaterih strok v celotnem prometu na drobno (izraženo v %):

	1954	1955	1956
Živila	33,80	34,10	34,40
Tobak in tobačni predmeti	3,24	2,62	3,30
Tekstilni predmeti	19,90	20,30	20,00
Usnje in gumeni predmeti	7,80	7,85	7,25
Kurivo	1,68	1,52	2,17
Kovinski predmeti	11,00	10,30	7,20

Opaza se rahel dvig prometa z živilii, tobakom in kurivom. Če apliciramo gornje podatke na osebne prejemke prebivalcev okraja Celje, bi mogli skle-

pati na to, da so sredstva družinskega budžeta preusmerjena v preteklem letu v glavnem na povečani nakup živil, tobaka in kuriva. O spremembah cen, ki bi vplivale na spremembo strukture potrošnje v naštetih treh artiklih, ne bi mogli govoriti, ker se cene kurivu za široko potrošnjo niso zvišale, niti ne za tobak, medtem ko so pri živilih pokazale rahlo tendenco k naraščanju.

Zanimivo bi bilo primerjati za porast cen korigirane promete posameznih let; vendar teh podatkov ni bilo mogoče dobiti ali pa so tako nezanesljivi, da bi bili prav taki tudi sklepi, ki bi jih iz tega naredili. Na splošno je promet v trgovini v preteklem letu opazno padel v nasprotju s povojno prakso, ko se je neprestano dvigal. Gibanje prometa, izraženo v indeksih, je bilo naslednje:

1955	1956	1956
1954	1955	1954
117,0	96,0	113,0

Promet v letu 1956 je torej v primerjavi z letom 1955 padel za 4%. Za prav toliko so se v letu 1956 (Privredni pregled 672/57) zvišale cene. Tako bi mogli sklepati, da je količinski promet padel za 8% v primerjavi z letom 1955. Iz tega bi se moglo sklepati, da je realna mezda prebivalcev okraja Celje nekoliko padla.

Promet na drobno je padel za 1%, medtem ko se je število prebivalstva zvišalo prav tako za 1%. S stališča zgolj blagovnega prometa v trgovini in upoštevajoč splošno zvišanje cen za 4% bi mogli sklepati, da so se življenjski stroški prebivalstva celjskega okraja zvišali za približno 6% v letu 1956 v primerjavi z letom 1955.

V. PERSPEKTIVE TRGOVINE V LETU 1957

Zaradi povečanja plač za 10% kvalificiranim in visoko kvalificiranim uslužbencem in 5% polkvalificiranim in nekvalificiranim računamo, da se bo promet v letu 1957 povečal za približno 7%. Vzporedno s tem se bo dvignil tudi družbeni proizvod. (Po predlogu družbenega plana za okraj Celje za 13%!) Na povečanje družbenega proizvoda bo vplivalo večje število zaposlenih in boljša organizacija ter poslovanje trgovin.

Računamo, da se bo v petih letih povečalo število poslovnih enot od sedanjih 478 na 530, tako da bi bilo v letu 1961 v celjskem okraju 175 trgovin z živili ter 97 ostalih trgovin. V Celju in Velenju naj bi se zgradili hladilni prostori s skupno kapaciteto 45 vagonov. V Celju se bo zidalo 14 skladišč za kmetijske pridelke v skupni zmogljivosti 455 vagonov, 2 vinski kleti, 3 depoji za živino (v Celju, Šentjurju in Mestinju), 5 konsumnih mlekarn, 2 konsumni pekarni (Celje in Velenje), 2 konsumni klavnici s predelavo in hladilnimi napravami (Celje, Velenje), 2 obrata za predelavo sadja in povrtin, 1 obrat za dodelavo in predelavo ostalih kmetijskih pridelkov, troje rezervoarjev s črpalkami za tekoče gorivo (Celje, Smarje, Velenje), 1 veleblagovnica v Velenju.

Za vse to bo treba okoli 2 milijardi 100 milijonov dinarjev. Po planu naj bi se investiralo v letu 1957 ca. 400 milijonov, 1958 ca. 700 milijonov, v letu 1959 580 milijonov, v letu 1960 250 milijonov in v letu 1961 ca. 200 milj.

Seveda z lastnimi sredstvi, ki jih bo trgovina dosegla v petih letih, ne bo mogoče izpolniti postavljeni načrt. Treba bo uporabiti kredite z dolgoročnim odplačevanjem.

Za trgovske vajence bo že v letu 1957 dograjena šola deloma iz okrajnih, deloma iz republiških sredstev.

Trgovinska zbornica za okraj Celje

Večina trgovskih podjetij in trgovin v okraju je včlanjenih v trgovinsko zbornico za okraj Celje. Članstvo v zbornici je prostovoljno. Najvišji organ zbornice je občni zbor, ki se sestane letno enkrat. Občni zbor voli upravni odbor, predsedstvo in nadzorni odbor. Zbornica ni stanovska, temveč družbena organizacija. Kot višja oblika družbenega upravljanja mora biti zbornica univerzalna in mora v svojem delokrogu združevati vso problematiko ne samo trgovin — svojih članov, temveč tudi nečlanov in spremljati ne samo v trgovini opravljeni, temveč kompleksni blagovni promet v okraju. Problematika blagovnega prometa se torej mora in more reševati samo z zbornico in v tesnem sodelovanju s pristojnimi državnimi organi. Iz pretežno komercialno organizacijskega dela prehaja zbornica v resnični organ družbenega upravljanja, ki ne sme zastopati zgolj individualne interese svojih članov, temveč mora le-te pravilno združevati s splošnimi družbenimi interesi. Trgovinska zbornica je od svoje ustanovitve do danes v relativno izredno kratki dobi pokazala vso upravičenost obstoja tako v organizaciji tržišča kakor tudi v vzgoji kadrov in pravilnem reševanju splošne problematike blagovnega prometa v trgovini. Njeno dosedanje delo je tudi porok za to, da bodo vse zahteve, ki jih postavlja družba pred trgovino, prej ali slej izpolnjene.

RAZVOJ SOCIALNEGA ZAVAROVANJA PO OSVOBODITVI S POSEBNIM OZIROM NA CELJSKI OKRAJ

ALEKSANDER HRAŠOVEC

I. UVOD

Kadar koli ocenjujemo delo socialnega zavarovanja, ne moremo mimo dejstva, da je razvoj socialnega zavarovanja samo del splošnega družbenega, političnega in gospodarskega razvoja; da se zrcalijo v ureditvi vseh vprašanj iz socialnega zavarovanja družbeni odnosi v državi in vsi tokovi, ki gibljejo njen ustroj in določajo stopnjo njenega splošnega razvoja.

Z delom našega socialnega zavarovanja izpričujemo skrb za človeka, skrb, katero stalno poudarjamo, kajti šele v tej svoji dejavnosti pokažemo, kako stvari dejansko stoje; tu ne gre za karitativno dejavnost, prepuščeno bolj ali manj humanim odnosom in pogledom ljudi, ki odločajo. Ti so več ali manj odvisni od materialnih osnov tistega organizma, ki daje. Pri socialnem zavarovanju gre za pravice, ki jih zavarovanec dejansko ima. Te niso in ne smejo biti odvisne od ničesar drugega kot edino od tega, ali pravica do zavarovanja obstoji ali ne obstoji.

Če imamo ta neizpodbitna dejstva pred očmi, moremo prav vrednotiti pomen in vlogo našega socialnega zavarovanja in njegovega razvoja po osvoboditvi; poleg tega pa je potrebno pri pravilni oceni družbene vloge socialnega zavarovanja v novi Jugoslaviji po eni strani primerjati sedanje stanje s stanjem v predvojni Jugoslaviji, po drugi strani pa kritično pregledati prehojeno pot po osvoboditvi.

II. RAZVOJ DO OSVOBODITVE IN STANJE OB OSVOBODITVI

S stališča naših uvodnih misli o vlogi in pomenu socialnega zavarovanja je bila glavna značilnost te panoge v bivši Jugoslaviji njena razcepljenost na več samostojnih nosilcev službe socialnega zavarovanja in razcepljenost na več kategorij med zavarovanci.

Pred letom 1941 smo imeli v Sloveniji naslednje nosilce¹:

	Zavarovancev
1. Okrožni urad za zavarovanje delavcev v Ljubljani (OUZD) z 11 ekspoziturami	99.994
2. Trgovsko bolniško podporno društvo v Ljubljani (TBPD)	10.052
3. Ljubljanska ekspozitura »Merkurja« — Zagreb	992
4. »Glavna bratovska skladnica« v Ljubljani s 13 krajevnimi skladnicami	14.670
5. Oblastna uprava bolniškega fonda državnega prometnega osebja z 1 ekspozituro	14.670
Skupaj aktivnih zavarovancev	140.378

6. Pokojninski zavod za nameščence (samo pokojninsko zavarovanje) je imel leta 1939 približno	10.000
7. do 14. 8 javnih pokojninskih skladov (samo pokojninsko zavarovanje)	577
15. do 48. 34 nejavnih pokojninskih skladov (dopolnilna zavarov.)	5.634
Skupno pokojninsko in dopolnilno zavarovanih	16.211

V Sloveniji smo torej imeli pred vojno 48 nosilcev zavarovanja s 140.376 aktivnimi zavarovanci in z 16.211 dopolnilno zavarovanimi člani.

Med okupacijo so veljali okupatorski predpisi o socialnem zavarovanju za področja, ki so ga zasedli Nemci in Madžari, v tako imenovani Ljubljanski pokrajini pa je ostalo v glavnem pri starih principih.

Odlok NKOJ z dne 30. I. 1945 je postavil vse nosilce obveznega socialnega zavarovanja pod nadzorstvo poverjeništvu za socialno politiko NKOJ.

Ze 2. maja 1945, torej še pred popolno osvoboditvijo države, je bil izdan zakon o izvajanju socialnega zavarovanja²; ta je poenotil njegovo izvajanje v organizacijskem pogledu. Ustanovljen je bil »Osrednji zavod za socialno zavarovanje« v Zagrebu, ki je postal edini nosilec socialnega zavarovanja za vso državo; v posameznih republikah so bili ustanovljeni federalni zavodi, ki so poslovali po načelih samouprave.

V naši republici je bil 1. VII. 1945 ustanovljen federalni zavod za socialno zavarovanje³, ki je imel 6 podružnic in 12 poslovalnic. Ena izmed njih je bila tudi v Celju, ki je imela 3 poslovalnice: v Slovenj Gradcu, Rajhenburgu (Brestanici) in Velenju⁴.

Po čl. 4 zakona⁵ je izvajal federalni zavod na območju republike bolniško zavarovanje. Zavarovanje za primer nezgode, za onemoglost, starost in smrt ter izplačevanje doklad za otroke pa je izvajal kot krajevni organ Osrednjega zavoda za socialno zavarovanje v Zagrebu.

Zavarovanje železničarjev je ob osvoboditvi od 31. XII. 1946 izvajal »Oblastni bolniški fond direkcije državnih železnic v Ljubljani« za bolezen in nezgode ter »Pokojninski fond delavcev državnih prometnih ustanov pri direkciji državnih železnic v Ljubljani«⁶.

Kolikor je bilo mogoče ugotoviti iz skrajno pomanjkljivih virov, je bilo v razdobju oktober-december 1945 zavarovanih pri Federalnem zavodu v Ljubljani — torej v naši republici — okoli 97.064 zavarovancev, od tega 68.063 moških in 29.001 žensk.⁷

Tako je bilo torej stanje našega socialnega zavarovanja ob osvoboditvi.

III. PRAVICE IZ SOCIALNEGA ZAVAROVANJA IN NJIHOV RAZVOJ PO OSVOBODITVI

1. Splošno

a) Organizacijski razvoj

Tako je ostala organizirana služba socialnega zavarovanja tudi v prvi fazi svojega razvoja po osvoboditvi, ki je trajala do uveljavitve zakona o socialnem zavarovanju⁸, katerega uveljavitev je z začetkom leta 1947 pomenila

začetek druge faze razvoja. Po tem zakonu je postal enotni nosilec socialnega zavarovanja FLRJ »Državni zavod za socialno zavarovanje v Beogradu«, ki je imel spočetka v LRS 2 podružnici — v Ljubljani in Mariboru —, po priključitvi Slovenskega Primorja k Jugoslaviji pa še podružnico v Ajdovščini. Že naslednje leto pa je postala ljubljanska filiala centrala za vso našo republiko; leta 1950 smo imeli poleg nje še 3 mestne, 22 okrajnih, 7 krajevnih, 37 obratnih in 1 profesionalno ekspozituro⁹. Poslovanje je bilo centralizirano skladno s tedanjim obdobjem administrativnega socializma; strokovni sveti niso imeli pravice odločanja, ampak le pravico svetovanja.

Tretja faza razvoja se je začela z uveljavitvijo novega zakona o socialnem zavarovanju¹⁰, ki je stopil v veljavo dne 16. II. 1950. Ta zakon je službo socialnega zavarovanja organsko vključil v državno upravo, postala je njen sestavni del. Službo socialnega zavarovanja so vršile sicer posebne uprave za socialno zavarovanje, so pa bile vključene v državne organe, ki so bili pristojni za zadeve socialne politike; sredstva za finansiranje socialnega zavarovanja so se zbirala skupno z akumulacijo in so bila zagotovljena v državnem proračunu. V LRS se je osnovala republiška uprava za socialno zavarovanje kot organski del ministrstva za socialno skrbstvo, oziroma pozneje Sveta vlade LRS za zdravstvo in socialno politiko, ki je imela 5 rajonskih, 3 mestne (Celje), 28 okrajnih (Celje, Šoštanj, Poljčane) in 4 krajevne uprave¹¹.

Četrto fazo svojega razvoja po osvoboditvi je začelo naše socialno zavarovanje, ko je bila uveljavljena uredba o organizaciji zavodov¹², ko so zavarovanci prevzeli službo socialnega zavarovanja v svoje upravljanje po svojih izvoljenih zastopnikih. Začetek samoupravljanja pa ima svoj izvor v družbenem procesu decentralizacije, v začetku samoupravljanja sploh, zlasti v podjetjih¹³.

Osnovni nosilci socialnega zavarovanja postanejo okrajni zavodi za socialno zavarovanje; republiški zavodi so le še kratek čas obdržali odločanje na prvi stopnji v določenih zadevah (prevedba pokojnin)¹⁴, danes pa so v celoti le še drugostopni in revizijsko-inštrukcijski organ.

V letu 1953 se pojavijo podružnice okrajnih zavodov kot nova organizacijska oblika; te so sicer samoupravne edinice (skupščine, izvršilni odbor), vendar niso finančno samostojne, predstavljajo pa osnovo bodočih komunalnih organov socialnega zavarovanja v občinah.

V letu 1955 se osnuje še nov organ, t. j. Zvezni zavod za socialno zavarovanje v Beogradu¹⁵, ki skrbi za koordinacijo dela, za napredek službe socialnega zavarovanja, predstavlja naše socialno zavarovanje napram tujini in skrbi za uveljavljanje pravic naših zavarovancev v tujini¹⁶.

Tako posluje sedaj v FLRJ 6 republiških zavodov, v LRS je 11 okrajnih zavodov, za področje OLO Celje posluje okrajni zavod za socialno zavarovanje; direktno na zavod so vezane občine Celje, Vojnik, Šentjur, Kozje, Planina; podružnice pa ima v Zalcu za področje občine Zalec in Vransko, v Rogaški Slatini za občini Rogaška Slatina in Šmarje pri Jélšah, v Slovenskih Konjicah za občino Slovenske Konjice, v Laškem za občino Laško, v Šoštanju pa za področje občin Šoštanj in Mozirje, vendar je še za letos določena ustanovitev podružnice v Mozirju.

b) Pravice iz socialnega zavarovanja

Da bi si predstavljali obseg našega socialnega zavarovanja, moramo predvsem pregledati, kdo je zavarovanec v smislu zakonitih predpisov, kakšne pravice ima iz tega naslova in kakšen je njihov obseg.

Pravice iz socialnega zavarovanja delimo na naslednje panoge:

1. zdravstveno zavarovanje,
2. pokojninsko-invalidsko zavarovanje in prekvalifikacija,
3. pravica do dodatkov za otroke.

Vse pravice iz socialnega zavarovanja so vezane na zavarovanca (aktivnega ali upokojenca); določene pravice pa imajo tudi njegovi družinski člani.

Rast povprečnega števila aktivnih zavarovancev ponazarja naslednja tabela¹⁷:

Leto	FLRJ		LRS			OLO Celje			
	vseh	moških	žensk	vseh	moških	žensk	vseh	moških	žensk
pred vojno				140.378					
1945				97.064	68.063	29.001	11.521	8.337	3.184
1946				117.228	82.683	34.545	13.914	10.128	3.786
1947				174.784	123.309	12.475	20.746	15.105	5.641
1948				201.679	136.089	65.590	23.939	16.670	6.269
1949				225.163	149.984	75.179	26.726	18.373	8.353
1950				320.458	212.212	108.246	38.038	25.995	13.043
1951				296.242	194.452	101.790	35.074	23.669	11.405
1952	1.809.000			281.390	189.955	92.435	34.277	23.858	10.419
1953	1.975.000			303.615	207.312	96.303	36.378	25.604	10.774
1954	2.240.000			339.100	229.799	109.301	40.114	28.179	11.835
1955	2.479.000	1.877.000	602.000	367.970	245.320	122.650	42.725	29.384	13.341
1956	2.591.000	1.909.000	682.000	377.826	247.992	129.834	43.697	29.697	14.000

Pri pregledu tabele nam je takoj očitno, da je število zavarovancev po osvoboditvi tako v republiškem kot v okrajnem merilu raslo in doseglo leta 1950 višek. Posebno velik skok zabeleži od leta 1949 na 1950; v republiškem merilu za približno 100.000 zavarovancev, v okrajnem pa za približno 8.000. V tem času smo vključevali v delo predvsem kmečko prebivalstvo. Število zavarovancev pa pade v letih 1951 in 1952, ko smo ukinili sistem garantirane preskrbe in prešli na novi gospodarski sistem. Od leta 1953 do lani pa število zopet polagoma in enakomerno narašča, vendar preseže šele leta 1954 število iz leta 1950.

Se bolj zanimiv pa je pogled na število zavarovanih žena. Višek iz leta 1950 je dosežen šele leta 1954, vendar je porast v prvih letih počasnejši in hitreje narašča šele v zadnjih letih, ko naraste v celjskem okraju od leta 1955 na 1956 število moških zavarovancev le za 0,99%, ženskih zavarovank pa za 9,52%.

Pregled za celjski okraj je razviden iz naslednjih tabel, pri čemer vzamemo pri prvi za osnovo leto 1950 kot indeks 100, pri drugi pa za osnovo leto 1953 kot indeks 100:

Leto	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
Moški	100	91,05	91,47	98,49	108,40	113,03	114,24
Zenske	100	87,44	79,88	82,60	91,50	102,28	107,33
Leto	1953		1954	1955	1956		
Moški	100		110,05	114,76	115,98		
Zenske	100		110,77	123,82	129,94		

Iz tega lahko zaključimo, da je število zavarovank v zadnjih letih hitro naraščalo. Vzrok temu je brez dvoma dejstvo, da se veliko poročenih žena odloči za zaposlitev, ker so prejemki družin, kjer je zaposlen samo mož, sorazmerno prenizki. Vsekakor bi bilo treba te ugotovitve analizirati v posebni razpravi.

O upokojenih zavarovancih in njih številu govorimo v posebnem poglavju.

Za ilustracijo našega socialnega zavarovanja s posebnim ozirom na celjski okraj naj služi tabela, ki kaže število prebivalstva po posameznih občinah, število aktivnih zavarovancev in njihovih družinskih članov, upokojencev in njihovih družinskih članov v odnosu do števila nezavarovanega prebivalstva, ki daje naslednje podatke^{20 21}:

Občina	Število prebivalstva	Število aktivnih zavarovancev	Število druž. član.	Število upokojencev	Število upok. druž. član.	Zavarov.		Nezavar.	
						štev.	%	štev.	%
Celje	38.470	18.691	14.018	3.277	918	36.904	95,92	1.566	4,08
Zalec	27.633	6.189	5.570	1.636	609	14.004	50,68	13.629	49,32
Soštanj	19.717	7.271	8.361	1.373	732	17.737	89,95	1.980	10,05
Sl. Konjice	18.239	3.167	4.307	917	257	8.648	47,41	9.591	52,59
Mozirje	15.383	1.412	1.623	849	340	4.224	27,46	11.159	72,54
Sentjur	14.274	627	2.083	626	275	3.611	25,29	10.663	74,71
Šmarje p. Jelš.	12.750	677	724	321	90	1.812	14,21	10.938	85,79
Laško	12.908	2.422	2.810	838	335	6.405	49,62	6.503	50,38
Rog. Slatina	11.356	2.401	2.569	483	135	5.768	50,79	5.768	49,21
Vojnik	9.156	1.647	2.207	375	105	4.334	47,33	4.822	52,67
Kozje	7.952	238	321	143	40	742	9,33	7.210	90,67
Planina	3.292	98	91	51	14	254	7,71	3.038	92,29
Vransko	2.599	442	398	91	25	956	36,78	1.643	63,22
OLO Celje	193.729	45.282 ²²	45.082	10.980 ²³	3.875	105.220	54,31 ²⁴	88.510	45,69 ²⁵

Iz tega pregleda povzemamo, da je torej na našem področju skupno zavarovanega 54,31% prebivalstva, dalje, da je aktivnih zavarovancev 23,37%, njihovih družinskih članov 23,27%, upokojencev 5,67% in njihovih družinskih članov 2% prebivalstva.

Končno je zanimivo še to, da je število zavarovanega prebivalstva po občinah zelo različno od 7,71% na Planini do 95,92% v Celju.

Ta panoga je v socialnem zavarovanju pravzaprav najstarejša; prvi začetki tega zavarovanja segajo daleč nazaj, ko so zlasti rudarji imeli v bratovskih skladnicah prve nosilce bolniškega zavarovanja. Tudi v bivši Jugoslaviji je bilo to zavarovanje za industrijske delavce obvezno, vendar je tudi ta panoga prav zaživela šele sedaj zlasti s tem, ko je bilo uvedeno splošno obvezno zavarovanje za vse delojemalce z uvedbo zakona o socialnem zavarovanju leta 1950²⁶. Dokončno obliko in obseg pa je ta panoga dobila z novim zakonom o zdravstvenem zavarovanju²⁷, ki se uporablja od 1. 1. 1955 dalje.

Po določilih tega zakona so v polnem obsegu zavarovani aktivni zavarovanci (delavci in uslužbenci, stalni člani predstavniških organov oblasti, izvoljeni stalni funkcionarji družbenih organizacij), določene pravice (zdravstveno varstvo) pa imajo vajenci, upokojeanci in njihovi družinski člani²⁸.

Pravice iz zdravstvenega zavarovanja moremo deliti na:

- a) dajatve v naravi,
- b) dajatve v denarju.

Pri dajatvah v naravi pridejo v poštev razni vidiki medicinske pomoči, običajno imenovani zdravstveno varstvo²⁹.

Dajatve v denarju pa so hranarina³⁰, porodnina³¹, podpora za opremo novorojenčka³², povračilo potnih stroškov³³, pogrebna in posmrtnina³⁴.

Finansiranje obravnavamo sicer v posebnem poglavju, vendar ne bo odveč, če tu še enkrat poudarimo, da smo na območju cele države porabili za panogo zdravstvenega zavarovanja v letu 1955 skupno 37.289,306.720 din³⁵.

Z razvojem te panoge zavarovanja po osvoboditvi je v tesni zvezi predvsem razvoj naše zdravstvene službe. Takoj je treba poudariti, da je stanje naše zdravstvene službe vse prej kot razveseljivo; vendar pa ne smemo prezreti dejstva, da zdravstvene službe ni mogoče razvijati ločeno od ostalega družbenega življenja in dogajanja, razvijati jo je mogoče le v skladu z ostalimi našimi gospodarskimi možnostmi. Razvoj gre sicer svojo pot naprej in če upoštevamo naše stvarno stanje, šele vidimo, da se je storilo sicer že precej, čeprav smo v mnogih pogledih še daleč pod evropskim in svetovnim povprečjem. Tako se je n. pr. število bolniških postelj od leta 1950 do leta 1954 povečalo od 49.754 na 64.006, oziroma za 29%³⁶. Razveseljivo pa je, da je število postelj, ki jih oskrbuje 1 zdravnik, padlo od 25 postelj v letu 1950 na 21 postelj v letu 1954, povprečen normativ pa naj bi znašal 15 postelj na zdravnika³⁷.

Manj razveseljivo pa je dejstvo, da spada naša država v Evropi med tiste, ki imajo najmanjši posteljni fond na 1000 prebivalcev. Pri nas je to povprečje znašalo 3 postelje na 1000 prebivalcev, šele konec leta 1956 je zraslo na ca. 4,1, po ostalih evropskih državah pa znaša: Grčija 3,6 (1952), Bolgarija 3,9 (1954), Španija 4,5 (1948), Portugalska 4,8 (1952), Madžarska 6,2 (1954), ČSR 9,6 (1954), Avstrija 15,3 (1952), Francija 15,4 (1952) itd.³⁸.

Za ilustracijo naj navedemo še to, da bomo potrebovali za vzdrževanje obstoječega posteljnega fonda in dvig tega na 5,3 postelje na 1000 prebivalcev v letu 1961 skupno 129 milijard dinarjev³⁹.

Naša republika ima 62% celotnega prebivalstva zdravstveno zavarovanega. Od 1,532.925 prebivalcev LRS v letu 1955 je uživalo istočasno 957.136

ljudi zdravstveno varstvo (367.970 zavarovancev, 441.564 družinskih članov zavarovancev, 86.825 upokojencev in 60.777 njihovih družinskih članov⁴⁰.

Razvoj zdravstvenega zavarovanja na našem področju je seveda najtesneje povezan z razvojem v državi in v naši republiki. Nekako najbolj realno pokaže ta razvoj primerjava izostankov z dela zaradi bolezni in nezgod v Sloveniji in na našem področju⁴¹.

Leto	1946	1947	1948	1949	1950	1951	1952	1953	1954	1955	1956
LRS	3,69	5,73	4,04	4,81	5,03	4,99	4,75	4,71	4,30	3,97	⁴²
Celje	—	—	—	—	—	4,99	4,64	4,41	4,41	4,47	4,58

Vsekakor bi radi opozorili na dejstvo, da je bil odstotek izostankov od dela v vsej republiki leta 1950 najvišji. Nato stalno pada, medtem ko velja za celjski okraj to, da povprečje od leta 1951—1954 pada, v letih 1955 in 1956 pa zopet narašča.

Najbolj značilno pa je, da je bil najnižji odstotek bolnikov v Sloveniji leta 1946, torej neposredno po vojni. Sploh je značilno, da je odstotek bolnikov v našem okraju razmeroma vedno enak in niha v 5 letih le za 0,58%, medtem ko niha v republiškem merilu od 3,69 do 5,03 ali za 1,34%.

Zanimiva je tudi primerjava, koliko dni so zavarovanci izostali od dela zaradi nesreč, bolezni in porodov v republiškem merilu⁴³.

Število dni začasne nezmožnosti za delo zaradi

Leto	nesreče pri			nosečnosti	skupaj
	delu	bolezni	poroda		
1950	261.168	3.741.383	528.272	4.584.823	
1951	347.469	4.280.411	501.672	5.129.552	
1952	323.107	3.858.182	398.638	4.579.927	
1953	337.446	4.101.663	456.622	4.955.751	
1954	358.360	4.197.484	487.559	5.043.403	
1955	569.694	4.009.439	581.932	5.161.065	

Poseben problem za službo socialnega zavarovanja pa predstavljajo nezgode pri delu. Žal je večletni pregled praktično skoraj nemogoče podati, ker so podatki o nezgodah pred letom 1955 netočni. Oskrbnina je bila po prejšnjih predpisih enaka, če je šlo za nezgodo pri delu ali drugo bolezen, zato so podjetja skrajno neredno prijavljala nezgode ali pa so jih celo prikrivala. Šele sedaj, ko je oskrbnina 100%, če gre za nezgodo, in 80 ali 90%, če gre za bolezen, zavarovanci sami silijo k natančnemu prijavljanju nezgod. Če iz gornje tabele pa vidimo, da je bilo v letu 1955 izgubljenih v Sloveniji zaradi nezgod 569.694 delovnih dni. Če računamo, da je predstavljal izgubljeni delovni dan 2500 din izgube na narodnem dohodku, znaša ta škoda v LRS v letu 1955 1.424.235.000 din.

Na področju OLO Celje je bilo l. 1955 6.171 nezgod pri delu s 55.819 izgubljenimi delovnimi dnevi, l. 1956 pa celo 8.485 z 79.853 izgubljenimi delovnimi dnevi⁴⁴. Če upoštevamo, da predstavlja izgubljeni delovni dan pri nas

povprečno 2.660 din izgube na narodnem dohodku⁴⁵, lahko vidimo, da smo v l. 1956 na celjskem področju zaradi tega izgubili 211,408.980 din na narodnem dohodku. Borba proti nezgodam pri delu mora postati naša vsakdanja skrb.

3. Pokojninsko-invalidsko zavarovanje

Pokojninsko-invalidsko zavarovanje je sorazmerno mlajša panoga socialnega zavarovanja in se je tudi ta panoga poprej razvijala predvsem po posameznih nosilcih tega zavarovanja. Sele z novim zakonom v letu 1950⁴⁶ so bili tudi za to panogo postavljeni trdni in enotni temelji. Kasnejša uredba o prevedbi⁴⁷ je stvari še natančneje določila, tako da deli veljavni invalidsko-pokojninski sistem pokojninsko-invalidske pravice v:

1. pravico do pokojnine, ki je lahko:
 - a) osebna (polna, nepolna, invalidska),
 - b) družinska;
2. pravico do invalidnine (odpravnina; invalidnina II. ali III. stopnje),
3. pravico do prekvalifikacije.

Pokojnine in invalidnine se določajo po strokovni izobrazbi in delovni dobi, pri čemer se upošteva tudi višina zaslужka, pri invalidninah in invalidskih pokojninah pa še stopnja in vzrok invalidnosti. Po teh vidikih so upokojenci razvrščeni v 20 pokojninskih razredov. Pripomniti pa moramo, da se pripravljajo novi pokojninsko-invalidski predpisi.

Za pokojninski sistem katere koli države je predvsem značilno število upokojencev, ki odpade na 1000 zavarovancev, predvsem zaradi tega, ker so aktivni zavarovanci tisti, ki ustvarjajo potrebna sredstva, in je višina pokojninskih dajatev odvisna predvsem od njihove ustvarjalne moči.

Na 1000 aktivnih zavarovancev odpade⁴⁸:

	Upokojencev
v LR Sloveniji	238
v LR Hrvatski	197
v LR Srbiji	161
v LR Črni gori	153
v LR Bosni in Hercegovini	138
v LR Makedoniji	79
v FLRJ povprečje	174

Na področju OLO Celje je bilo konec leta 1956 43.697 aktivnih zavarovancev in 12.225 upokojencev, tako da odpade pri nas 280 upokojencev na 1000 zavarovancev; torej znatno več, kot znaša povprečje za vso državo in celo precej več kot povprečno v Sloveniji, ki v tem pogledu tako znatno prednjači pred drugimi republikami.

To ugotovitev potrjuje tudi okolnost, da v celjskem okraju za dajatve več trošimo, kot zberemo prispevkov, kar velja tudi za Slovenijo v primerjavi z drugimi republikami. V vsej FLRJ pa smo za pokojninsko invalidske dajatve porabili v letu 1955 skupno 30.662,729.713 din⁴⁹.

Kljub tem ogromnim izdatkom pa so pokojninsko-invalidske dajatve sorazmerno izredno nizke. Povprečne dajatve so znašale⁵⁰:

Čas in področje, za katero veljajo podatki	invalidnina		inval. pok.		star. pok.		druž. pok.	
	vsota	ind.	vsota	ind.	vsota	ind.	vsota	ind.
FLRJ pred prevedbo			5743	100	6256	100	3289	100
FLRJ po prevedbi /52			5526	96,2	7066	112,94	3736	111,59
FLRJ povprečje /53			5346	93	7056	112,78	3671	111,61
FLRJ l. 1954			5374	93,9	7319	116,99	3615	109,91
LRS 31. 12. /54	2100	100	5715	99	7313	116,89	3752	114,07
OLO Celje 31. 12. /54	2126	101,23	5757	100,24	6841	109,35	3641	110,70
FLRJ l. 1955 povprečje			6169	107,41	7871	125,81	4220	128,30
LRS 31. 12. /55	2432	115,80	6416	111,71	8029	128,34	4232	128,67
OLO Celje 31. 12. 1955	2422	115,38	6402	111,47	7671	122,61	4319	131,31

Zelo zanimiva je tudi primerjava povprečja vseh invalidsko-pokojninskih dajatev, ki daje naslednjo sliko⁵¹.

FLRJ — povprečje	5951 din
LR Slovenija	6246 din
LR Hrvatska	6035 din
LR Srbija	5973 din
LR Črna gora	5852 din
LR Bosna in Hercegovina	5345 din
LR Makedonija	5155 din

Da so dajatve v našem invalidsko-pokojninskem zavarovanju sorazmerno zelo nizke, dokazuje tudi to, da je v celi naši državi le 14% upokojencev, ki imajo pokojnino višjo od XI. pokojninskega razreda, to je nad 8000 din mesečno⁵².

V ponazoritev, da je število upokojencev naglo rastle, služi še naslednja primerjava naraščanja števila vseh upokojencev v LRS⁵³:

Število uživalcev:

Leto	Rent	Inval- lidnin	Oseb. pokojnin	Druž. pokojnin	Skupaj	Na 1000 zav. odp. upok.
1946	3.957	—	7.649	5.722	17.328	148
1947	4.349	—	12.821	7.454	24.624	141
1948	5.176	—	16.984	8.937	31.097	154
1949	5.705	—	19.317	9.605	34.627	154
1950	4.267	—	35.357	17.516	57.140	178
1951	—	3790	45.977	20.527	70.294	237
1952	—	4754	54.169	22.031	80.954	287
1953	—	5472	52.844	22.783	81.099	267
1954	—	6509	55.162	23.542	85.213	251
1955	—	6465	57.252	24.596	88.313	240
1956	—	6584	58.203	24.980	89.767	238

Omenimo končno še, da je bilo konec leta 1955 v vsej državi 444.062 upokoencev. Od teh je bilo uživalcev invalidnine 23.270, invalidske pokojnine 163.569, starostne pokojnine 117.252 in družinske pokojnine 139.971⁶⁶.

Zanimiva je primerjava, kako je število upokoencev naraščalo na področju OLO Celje. To nam kaže naslednji pregled⁶⁶:

let	število	na 100 zavarovancev
1953	8.115	223
1954	11.136	278
1955	11.783	276
1956	12.225	280

Novi pokojninsko-invalidski predpisi, ki jih pričakujemo, bodo pač naložili zavodom za socialno zavarovanje nove odgovorne naloge, kajti iz teh skopih podatkov je treba zaključiti, da število naših upokoencev stalno raste. To terja od nas vseh dosti naporov in dobre volje, da bomo nalogam kos.

4. Otroški dodatki

Najmlajša panoga našega socialnega zavarovanja je služba otroških dodatkov. Čeprav izplačuje otroške dodatke zavod za socialno zavarovanje iz svojih dolgoročnih fondov, je še vedno sporno osnovno vprašanje, ali je to zadovoljivo in pravilno rešeno, z drugo besedo, ali ta služba sploh spada v socialno zavarovanje. De lege lata (po postavljeni zakonodaji) je vprašanje jasno urejeno, to službo opravljajo zavodi za socialno zavarovanje, de lege ferenda (po zakonodaji, ki si jo želimo) pa je vprašanje močno sporno.

Zakon o socialnem zavarovanju⁵⁷ predpisuje med drugimi pravicami tudi »pravico do podpore za otroka«. Posebna uredba⁵⁸ pa predpisuje, da »podpira družbena skupnost z otroškim dodatkom vzrejo in vzgojo otrok delavcev in uslužbencev in drugih oseb, ki imajo pravico do otroških dodatkov«, in dalje, da se daje »otroški dodatek družinam z otroki kot dodatek z določenim namenom«, ter končno, da »skrbi družbena skupnost za pravilno uporabo tega dodatka«⁵⁹. Že iz tega zakonitega besedila je razvidno, da zagotavlja to pravico *družbena skupnost* kot celota, kar potrjuje naše gornje ugotovitve in bi n drobneje razmotrivanje preseglo okvir tega sestavka.

Pri tej priložnosti bi radi opozorili na ogromne vsote, ki jih letno porabimo za otroške dodatke. Nehote se nam vsiljuje primerjava teh izdatkov z izdatki za pokojnine, tembolj, ker gresta oba izdatka iz tako imenovanih dolgoročnih fondov, ki se zbirajo pri republiških zavodih. Primerjava daje naslednjo sliko⁶⁰:

Leta 1955 porabljeno za področje FLRJ:

za pokojnine in invalidnine	za otroške dodatke
30.662,729.713 din	45.772,852.564 din

Ta primerjava pokaže, da je bilo za otroške dodatke porabljenega v letu 1955 v vsej državi za preko 15 milijard dinarjev več kot za vse pokojnine in invalidnine.

Še bolj zanimiva pa je primerjava porabe denarnih sredstev za posamezne panoge dolgoročnih zavarovanj od prispevne stopnje po republikah⁶¹:

Republika	Porabljeno za invalidnine	Porabljeno za pokojnine	Porabljeno za otr. doklade
Slovenija	0,43%	13,44%	15,62%
Srbija	0,25%	9,29%	15,54%
Hrvatska	0,30%	11,67%	13,93%
Bosna in Hercegovina	0,24%	7,10%	18,08%
Makedonija	0,09%	3,79%	24,42%
Črna gora	0,18%	7,87%	17,17%
Povprečje FLRJ	0,28%	9,93%	16,01%

Na 1000 zavarovancev pa izplačujejo po republikah dodatke za naslednje število otrok⁶²:

Slovenija	634
Srbija	600
Hrvatska	541
Bosna in Hercegovina	889
Makedonija	1022
Črna gora	952
FLRJ — povprečje	663

V celjskem okraju pa odpade na 1000 zavarovancev 613 otrok, za katere se plačuje otroški dodatek⁶³.

Tudi zahtevki za priznanje otroških dodatkov so neverjetno naraščali in so se v naši republici od l. 1948 do 1955 skoro podvojili.

Leto	LRS		OLO — Celje	
	upravičencev	otrok	upravičencev	otrok
1948	67.405	141.281		
1949	70.515	147.500		
1950	73.443	155.667		
1951	88.789	175.339		
1952	111.768	216.227	9.366 ⁶⁴	17.194 ⁶⁴
1953	104.659	202.877	11.303 ⁶⁵	22.326 ⁶⁵
1954	112.659	215.332	11.354 ⁶⁵	21.884 ⁶⁵
1955	121.421	232.426	15.371	29.225
1956	—	—	15.768	28.581

Ta tabela kaže do l. 1952, da stalno raste število upravičencev in otrok, l. 1953 pa to število — po izidu nove uredbe s poostrenim imovinskim censusom — pade, naslednja leta pa zopet stalno narašča.

Na dan 31. 12. 1955 je bilo štetje vseh upravičencev in njihovih otrok, ki je dalo za celjski okraj naslednje podatke⁶⁶:

Vrsta upravičencev	Upravičenci, ki imajo otrok									10 ali več	upravičencev	otrok
	1	2	3	4	5	6	7	8	9			
aktivni												
zavarovanci	6394	4337	1895	689	298	133	69	27	10	4	13.856	26.626
upokojnici	834	363	151	69	25	11	2	—	1	—	1.465	2.512
Kadrovci in začasno nezaposleni	28	16	1	3	—	2	—	—	—	—	50	87
skupaj	7265	4716	2047	761	323	146	71	27	11	4	15.371	29.225

Vprašanje, kako pravično urediti otroške dodatke, je bilo v zadnjih letih predmet živahnih razprav; vprašanje vrtičkarjev, ki je bilo dolga leta najbolj pereče vprašanje, je sicer rešeno, vendar je še vedno nešteto problemov, ki delajo v praksi veliko težav; treba bo rešiti še vrsto vprašanj, preden bomo našli najboljšo rešitev. Gotovo bo pri tem zelo pomembno vprašanje, ali kaže v temeljih spremeniti celotni sistem otroških dodatkov.

IV. FINANSIRANJE — FINANČNI PODATKI

Socialno zavarovanje se je v bivši Jugoslaviji financiralo po sistemu prispevkov. Takrat so plačevali prispevek, iz katerega so se plačevali vsi izdatki socialnega zavarovanja, delno delodajalec delno pa delojemalci sami.

Tak sistem smo obdržali tudi prvi čas po osvoboditvi, kasneje, ko je bila služba socialnega zavarovanja organsko vključena v državno upravo, so se sredstva za financiranje zbirala skupno z akumulacijo in so bila zagotovljena v državnem proračunu. Delojemalci niso plačevali ničesar več.

Leta 1953 pa je bilo financiranje socialnega zavarovanja postavljeno na nove temelje⁶⁷. Ta sistem je bil dopolnjen še leta 1955⁶⁸.

Finančna sredstva, ki so potrebna za financiranje socialnega zavarovanja, se zbirajo s prispevki delodajalcev, ki jih plačujejo za vse zaposlene zavarovance; s tem pa se je služba socialnega zavarovanja tudi v materialnem pogledu popolnoma osamosvojila od državne uprave. Istočasno pa se je postavila tudi samouprava v socialnem zavarovanju na nove temelje.

Po veljavnem sistemu so temeljna načela financiranja naslednja⁶⁹:

1. Za financiranje velja dokladni sistem. Najprej se ugotovijo celokupne potrebe socialnega zavarovanja za proračunsko dobo, nato pa se določi stopnja prispevka, ki bo glede na pričakovani plačni sklad zagotovila sredstva za kritje vseh potreb v tistem proračunskem obdobju.

2. Splošna prispevna stopnja je enotna za vso državo, njena razdelitev na posamezne panoge je prepuščena skupščinam republiških zavodov.

3. Nosilci zdravstvenega zavarovanja so okrajni, dolgoročnih zavarovanj pa republiški zavodi, ki so tudi rizična skupnost za tisto panogo zavarovanja.

4. Rizična skupnost okraja je zaradi obveznega pozavarovanja okrajnih zavodov pri republiškem zavodu razširjena, po drugi strani pa razdrobljena na zavezance prispevka z večjim številom zavarovancev z uvedbo posebne stopnje prispevka za zdravstveno zavarovanje, ker le-ti plačujejo prispevek za zdravstveno zavarovanje po tisti stopnji, ki ustreza izdatkom za zavarovance, zaposlene pri njih.

Fregled razvoja našega socialnega zavarovanja po osvoboditvi je sorazmerno najteže podati s finančnimi podatki, ker ne smemo pozabiti, da je mogoče posamezne podatke realno primerjati šele po prehodu na nov gospodarski sistem, to je šele po l. 1952 oziroma l. 1953. Vsi poprejšnji podatki glede na današnje stanje sploh ne prenesejo primerjave.

Preden pregledujemo kakršne koli finančne podatke, moramo vedeti, da se iz prispevkov ustvarjeni dohodki zavodov za socialno zavarovanje delijo v dva dela, in sicer v fond zdravstvenega zavarovanja, s katerim gospodarijo okrajni zavodi (iz tega se obvezno še formirajo: sklad za preventivno zdravstveno zavarovanje, rezervni sklad in sklad za pozavarovanje), in fond dolgoročnih zavarovanj, s katerimi gospodarijo republiški zavodi (za pokrivanje izdatkov pokojninsko-invalidske službe in otroških dodatkov).

Da si moremo ustvariti približno sliko obsega poslovanja socialnega zavarovanja, bomo primerjali podatke, ki jih je objavil zvezni zavod za socialno zavarovanje za l. 1955, ki kažejo, da je bilo v vsej FLRJ v tem času⁷⁰:

vseh dohodkov	125.933,080.893 din
vseh izdatkov	121.459,353.533 din
tako da je znašal presežek	4.473,727.360 din

Razdelitev po gornjih vidih pa nam daje za isto razdobje naslednjo sliko⁷¹:

Fondi zdravstvenega zavarovanja:

dohodki	40.708,122.290 din
po odbitku obveznih skladov —	
čisti dohodki	37.258,656.435 din
izdatki	37.289,306.720 din
primanjkljaj	30,650.285 din

Fondi dolgoročnih zavarovanj:

dohodki	85.224,958.603 din
po odbitku obveznih skladov so	
čisti dohodki	81.627,063.523 din
izdatki	77.122,685.878 din
presežek	4.504,377.645 din

Iz dolgoročnih fondov je bilo porabljeno:

za pokojnine in invalidnine	30.662,729.713 din
za otroške dodatke	45.772,852.564 din
obresti stroškov, personalni izd.	687,103.601 din
skupaj	77.122,685.878 din

Za leto 1956 podatki še niso objavljeni. Upoštevati pa moramo, da je znašala splošna prispevna stopnja v letu 1955 43%, v letu 1956 pa le 40%, izdatki pa so znatno narasli, tako da moramo za leto 1956 računati s primanjkljajem.

Zanima nas še pregled porasta dohodkov in izdatkov pri okrajnem zavodu za socialno zavarovanje. Najprimerneje izrazimo to v indeksih⁷²:

Leto	Število zavarovancev	Dohodki	Izdatki
1953	100	100	100
1954	110	108	132
1955	117	137	165
1956	119	156	183

Glavne postavke izdatkov pa so v teh letih naraščale takole⁷³:

Leto	Ambulantne storitve		Oskrb. dan v boln.		Zdravila na recepte	
	povpreč. cena	indeks	povpreč. cena	indeks	povpreč. cena	indeks
1953	91	100	715	100	170	100
1954	125	136	958	134	173	102
1955	132	145	977	136	162	94
1956	151	166	1030	144	191	110

Iz tega pregleda vidimo, da cene zdravstvenih storitev stalno rastejo, posebno kritično pa je stanje pri cenah ambulantnih pregledov in oskrbnih dni v bolnišnici. Gotovo bo novo uvedeni način pavšalnega plačevanja zdravstvenih storitev ta do skrajnosti nezdravi pojav vsaj deloma omejil. Sicer bomo pa o tem lahko razpravljali šele, ko bomo videli prve rezultate, kajti na ta sistem smo samo *delno prešli s 1. januarjem 1957.*

Poseben finančni problem predstavlja tudi posebna stopnja prispevka za zdravstveno zavarovanje⁷⁴, kajti danes že lahko trdimo, da v večini primerov ta ukrep ne predstavlja takega instrumenta, ki bi riziko zdravstvenega zavarovanja pravilno razdelil na zavezance prispevka z večjim številom zavarovancev in bi tudi ustrezal večjim izdatkom za zavarovance, ki so pri njih zaposleni, ampak je postal več ali manj ukrep rednega finansiranja nekaterih okrajnih zavodov.

Zato tudi upravičeno pričakujemo, da bodo novi, pričakovani in napovedani predpisi o finansiranju socialnega zavarovanja najhujše neskladnosti odpravili.

Naš pregled o finančnih podatkih pa ne bi bil popoln, če ne bi pogledali še izdatkov okrajnega zavoda v Celju za leto 1956 in njihov odnos do istih izdatkov za leto 1955⁷⁵:

Vrste izdatkov	1955	1956	Indeks
ambulantno zdravljenje	73,586.608	104,923.690	142,50
zobna nega	35,496.957	40,928.857	115,30
zdravljenje v bolnišnicah	225,231.748	306,589.017	120,12
stroški zdravil	57,222.018	68,067.201	118,95
ortopedski in drugi pripomočki	12,354.845	14,697.385	118,96
potni stroški zavarovancev	27,814.002	37,775.919	135,81
naravna zdravilišča	12,631.896	10,825.229	85,69
denarno nadomestilo zaradi bolezni	135,784.572	142,470.001	104,92
denarno nadomestilo			
zaradi nosečnosti in poroda	18,475.732	22,532.404	121,95
razlika za skrajšan delovni čas			
doječih mater	8,136.866	9,927.699	122,—
pomoč za opremo novorojenca	21,812.535	21,032.037	96,42
pogrebina in posmrtnina	9,861.536	10,537.867	106,80
ostali izdatki (materialno operativni			
osebni izdatki, inventar)	54,033.733	67,360.363	124,66
skupaj — povprečje	722,443.048	875,667.669	118,71

Zanimiva je tudi primerjava po zavezcih ustvarjenih dohodkov na tem področju za leto 1956, ki so jih vplačali⁷⁶:

gospodarske organizacije — podjetja	1.789,709.965 din
zadruga — njih podjetja in organizacije	130,619.483 din
družbene organizacije in organi	14,132.706 din
državni organi, ustanove in zavodi	402,197.607 din
zasebni delodajalci	53,702.606 din
invalidi in upokojenci	98,294.931 din
pogodbeni zavarovanci	5,626.812 din
skupaj	2.494,284.110 din

Primerjava celotnih, iz prispevkov za socialno zavarovanje zbranih sredstev na področju OLO Celje v letu 1958, z izdatki na istem področju za isti čas pa kaže naslednjo sliko⁷⁷:

vsi dohodki		2.494,284.110 din
izdatki za zdravstveno zavarovanje	875,667.669 din	
izdatki za dolgoročna zavarovanja	1.833,906.045 din	2.709,573.714 din
razlika		215,349.604 din

Iz tega vidimo, da je bilo v letu 1956 za vse potrebe socialnega zavarovanja na področju okrajnega zavoda v Celju skupaj porabljenih 215,349.604 din več, kot je bilo zbranih sredstev. To so številke, ki dajo misliti, čeprav se krijejo ti primanjkljaji iz republiških in zveznih sredstev.

V. SAMOUPRAVA

Načelo samoupravljanja je v socialnem zavarovanju sorazmerno že staro in se v tej ali oni obliki kaže v vsem razvoju te panoge družbenega življenja. Sorazmerno najmanjši pomen je imelo samoupravljanje v dobi, ko je bilo socialno zavarovanje organski del državne uprave.

Na sedanje, nove temelje, je bilo samoupravljanje postavljeno leta 1952⁷⁸ in izpopolnjeno leta 1955⁷⁹. Prvi samoupravni organi so bili leta 1952 kot začasni odbori imenovani, konec leta 1952 pa so zavarovanci izvolili svoje prve samoupravne organe. Njihova mandatna doba je trajala do konca leta 1955, v februarju 1956 smo volili nove samoupravne organe. Njihova naloga je predvsem v tem, da gospodarijo s sredstvi socialnega zavarovanja in skrbijo za njihovo smotrno uporabo. Vsak zavod (zvezni, republiški in okrajni) ima izvoljeno skupščino in izvršni odbor, po potrebi pa še druge odbore in komisije, pri našem okrajnem zavodu n. pr.: komisijo za zaščito zdravja in delovnih pogojev zavarovancev.

Pri zadnjih volitvah v samoupravne organe v februarju 1956 je bilo v LRS izvoljenih 660 članov okrajnih in 629 članov podružničnih samoupravnih organov. Med 660 člani okrajnih samouprav je 262 (40%) delavcev, 277 (42%) uslužbencev in 104 (16%) upokojenci ter 17 (2%) vojaških oseb. Med njimi je 603 (91,4%) moških in 57 (8,6%) žensk, od teh 12 (2%) mladincev⁸⁰.

Pri okrajnem zavodu za socialno zavarovanje v Celju je bilo izvoljenih 70 članov v okrajno skupščino, od teh je 6 žensk. Delavcev je 33, uslužbencev 24, upokoјencev 12 in 1 zastopnik JLA. Pri podružnicah je izvoljenih v samoupravne organe 128 članov, od teh 8 žena. Delavcev je 54, nameščencev 51, upokoјencev pa 23. Skupno sodeluje na našem področju 198 članov samouprave, od teh je 87 delavcev, 75 uslužbencev, 35 upokoјencev ter 1 zastopnik JLA⁸¹.

VI. ZAKLJUČKI

Iz vsega povedanega vidimo, da je napravilo naše socialno zavarovanje po osvoboditvi ogromen razvoj, ki ga je treba motriti v luči splošnega družbenega dogajanja, vedno pa v skladu z našimi gospodarskimi možnostmi.

Nehote pa nam seže pogled tudi naprej v prihodnost, katera najvažnejša vprašanja moramo v bližnji prihodnosti rešiti, da ne bomo ostali na isti stopnji ali pa celo nazadovali. Ta vprašanja so⁸²:

1. Nekatera najvažnejša vprašanja finansiranja, zlasti vprašanja, kako odpraviti disproporce v pokrivanju izdatkov in kako jih uravnesiti s stabilizacijo teh izdatkov.

2. Doseči je treba čim boljše funkcioniranje ambulantnih ustanov za splošno prakso zlasti s tem, da dosežemo spremembe v načinu obračunavanja zdravstvenih uslug predvsem s pavšalnim plačevanjem zdravstvenih storitev.

3. Doseči je treba ocenjevanje delovne sposobnosti po sodobnih principih v zvezi s profesionalno rehabilitacijo invalidov po istih sodobnih principih.

4. Regulirati je treba vprašanje pokojnin in jih povišati.

5. Poenostaviti je treba postopek za uveljavljanje pravic iz socialnega zavarovanja.

Če bomo v prihodnosti posvetili vprašanjem iz socialnega zavarovanja tisto pozornost, ki jo po svoji važnosti in obsegu zasluži, bomo dosegli izboljšanje, ki si ga vsi želimo.

Opombe:

¹ »Deset let socialnega zavarovanja v svobodi.« (Samouprava socialnega zavarovanja — Ljubljana, šte. 5/6/1955.)

² Zakon o izvajanju socialnega zavarovanja (Ur. list DFJ, šte. 29/45-265).

³ Uredba (Ur. list SNOS, šte. 20/45-157).

⁴ Poslovno poročilo za razdobje od 1. 7. 1945 do 31. 12. 1946. (Federalni zavod za socialno zavarovanje, Ljubljana 1947.)

⁵ Glej opombo 2.

⁶ Glej opombo 4.

⁷ Glej opombo 4.

⁸ Zakon o socialnem zavarovanju delavcev in nameščencev. (Uradni list FLRJ, šte. 65/46-467.)

⁹ Glej opombo 1.

¹⁰ Zakon o socialnem zavarovanju delavcev, uslužbencev in njihovih družin. (Uradni list FLRJ, šte. 10/50-72.)

¹¹ Glej opombo 4.

¹² Uredba o ustanovitvi zavodov za socialno zavarovanje in začasno gospodarjenje s sredstvi socialnega zavarovanja. (Uradni list FLRJ, številka 30/52-342.)

¹³ Temeljni zakon o gospodarjenju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji po delovnih kolektivih. (Uradni list FLRJ, šte. 43/50-391.)

¹⁴ Uredba o določanju in prevedbi pokojnin in invalidnin. (Uradni list FLRJ, šte. 39/52-475.)

¹⁵ Odločba o formiranju zveznega zavoda za socialno zavarovanje. (Uradni list FLRJ, šte. 12/55-102.)

¹⁶ Čl. 10 uredbe o organizaciji zavodov za socialno zavarovanje. (Uradni list FLRJ, šte. 12/55-93.)

¹⁷ Podatki za to tabelo so povzeti po naslednjih virih (za prazne rubrike ni bilo podatkov):

a) »Socialna politika«, Beograd, šte. 1/57;

b) Glej opombo 1;

c) Glej opombo 4;

d) »Statistični podatki«. (Izdal republiški zavod za socialno zavarovanje, Ljubljana 1956);

e) »Poslovna poročila« (Republiški zavod za socialno zavarovanje od leta 1946—1955).

¹⁸ Podatki za področje OLO Celje za čas od 1945—1950 niso ohranjeni, zato so izračunani tako, da je ugotovljen na osnovi podatkov za celo LRS za čas od leta 1951-56 povprečen odstotek zavarovancev na celjskem področju. Sodimo, da je bilo enako povprečno razmerje tudi v letih 1946-50, glej tudi opombo 22.

¹⁹ Izračunani so podatki za področje OLO Celje v današnjem obsegu.

²⁰ Po stanju 1. XI. 1956, izračunano po ključu.

²¹ Podatki o številu prebivalstva so vzeti iz podatkov statističnega urada OLO Celje.

²² Navidezno neskladnost števila aktivnih zavarovancev iz te tabele s številom iz tabele »Rast povprečnega števila aktivnih zavarovancev« (glej op. 18 in 19) pripisujemo dejstvu, da je tam vzeto povprečje zavarovancev za leto 1956, tu pa stanje 30. XI. 1956, poleg tega so tu šteti tudi začasno nezaposleni, ki uživajo zdravstveno varstvo, in kot najvažnejše dejstvo, da so tu všteti tudi invalidi II. skupine, ki so zaposleni, ker uživajo v tem primeru zdravstveno varstvo iz naslova svoje zaposlitve, medtem ko v omenjeni tabeli obe skupini zavarovancev nista všteti; glej tudi opombo 56.

²³ Glej opombo 22. Nujna posledica navedb v opombi 22 je, da nastane neskladnost števila upokojencev iz istih razlogov (invalidi II. skupine) s podatki v kasnejši tabeli, ki kaže naraščanje števila upokojencev na področju OLO Celje; glej opombo 56.

²⁴ Povprečje za področje OLO Celje.

²⁵ Povprečje za področje OLO Celje.

²⁶ Glej opombo 10.

²⁷ Zakon o zdravstvenem zavarovanju delavcev in uslužbencev (Uradni list FLRJ, šte. 51/54-613).

²⁸ Bolj natančno glej čl. 9—15 zakona v opombi 27.

²⁹ Bolj natančno glej čl. 16 zakona v opombi 27.

³⁰ Nadomestilo plače ob bolezni, glej čl. 22 zakona v opombi 27.

³¹ Nadomestilo plače ob porodu, glej čl. 38 in naslednje zakona v opombi 27.

- ³² Glej čl. 40 in naslednje zakona v opombi 27.
- ³³ Glej čl. 42 in naslednje zakona v opombi 27.
- ³⁴ Glej čl. 77 in naslednje zakona v opombi 27.
- ³⁵ »Socialno osiguranje«, Beograd, šte. 6/56.
- ³⁶ »Razvitak i potrebe zdravstvene službe« (Socialna politika, Beograd šte. 2/57).
- ³⁷ Prav tam.
- ³⁸ Prav tam. Letnica v oklepaju pomeni, iz katerega leta je podatek.
- ³⁹ Prav tam.
- ⁴⁰ »Socialno zavarovanje v LRS v letu 1955« (Samouprava socialnega zavarovanja, Ljubljana, šte. 3—4/56).
- ⁴¹ Glej opombo 17.
- ⁴² Podatki še niso objavljeni.
- ⁴³ Glej opombo 17 d.
- ⁴⁴ Podatki iz statistike OZSZ Celje.
- ⁴⁵ Po podatkih inšpekcije za delo OLO Celje.
- ⁴⁶ Glej opombo 10.
- ⁴⁷ Glej opombo 14.
- ⁴⁸ »O nekaterih vprašanjih iz finansiranja socialnega zavarovanja« (Samouprava socialnega zavarovanja, Ljubljana, šte. 5—6/56).
- ⁴⁹ Glej opombo 35.
- ⁵⁰ Za tabelo so podatki zbrani iz naslednjih virov:
- a) Socialno osiguranje Beograd, šte. 5/56 in 9/56,
 - b) Glej opombo 17 d,
 - c) Iz statistike OZSZ Celje.
- ⁵¹ »Socialno osiguranje«, Beograd, šte. 9/55.
- ⁵² »Socijalno osiguranje«, Beograd, šte. 1/56.
- ⁵³ Zdenko Has: »Socialno osiguranje u 1957 godini« (Socialna politika, Beograd, šte. 1/57).
- ⁵⁴ Glej opombo 17 d.
- ⁵⁵ Glej opombo 35.
- ⁵⁶ Glej opombo 22, 23 in 44. Navidezno neskladnost med številom upokojenecv v tej tabeli s številom upokojenecv v tabeli do odnosa nezavarovanega prebivalstva (glej opombi 22 in 23) si razlagamo iz enakih vzrokov, kot je tam pojasnjeno. Tam je vzeto število upokojenecv brez invalidov II. skupine, medtem ko so v tem pregledu vštet, ker gre pač za invalidsko datatev.
- ⁵⁷ Glej opombo 10.
- ⁵⁸ Uredba o otroškem dodatku (Uradni list FLRJ, šte. 36/55-402 s spremembami v Urad. list. FLRJ, šte. 1/56-2 in 26/56-326).
- ⁵⁹ Cl. 1 uredbe v opombi 58.
- ⁶⁰ Socialno osiguranje Beograd (šte. 6/56).
- ⁶¹ Glej opombo 48.
- ⁶² Glej opombo 48.
- ⁶³ Glej opombo 17 d.
- ⁶⁴ Podatki iz statistike OZSZ Celje.
- ⁶⁵ Brez področja občin Soštanj in Mozirje.
- ⁶⁶ Glej opombo 17 d.
- ⁶⁷ Uredba o finansiranju socialnega zavarovanja (Uradni list FLRJ, šte. 54/53-470).
- ⁶⁸ Uredba o finansiranju socialnega zavarovanja (Uradni list FLRJ, šte. 12/55-92).
- ⁶⁹ Dr. Cenčič Jože: »O nekaterih vprašanjih iz finansiranja socialnega zavarovanja (Samouprava socialnega zavarovanja, Ljubljana, šte. 5—6/56).
- ⁷⁰ »Socialno osiguranje«, Beograd, šte. 6/56.
- ⁷¹ Prav tam.

⁷² Podatki iz bilanc okrajnih zavodov za socialno zavarovanje Celje in Soštanj do 1. 8. 1955 in OZSZ Celje po tem datumu.

⁷³ Prav tam.

⁷⁴ Čl. 48 in sl. uredbe o finansiranju socialnega zavarovanja (glej opombo 68).

⁷⁵ Podatki iz bilance okrajnega zavoda za socialno zavarovanje Celje za leto 1956 in 1955.

⁷⁶ Prav tam.

⁷⁷ Prav tam.

⁷⁸ Uredba o ustanovitvi zavodov za socialno zavarovanje in o začasnem gospodarjenju s sredstvi socialnega zavarovanja (Uradni list FLRJ, številka 30/52-342 z navodili v Urad. listih FLRJ, štev. 32/379 in 44/52-531).

⁷⁹ Uredba, ki je citirana v opombi 16.

⁸⁰ Zaključno poročilo o volitvah v skupščine socialnega zavarovanja v Sloveniji (Samouprava socialnega zavarovanja, Ljubljana, štev. 3—4/56).

⁸¹ Podatki iz statistike OZSZ v Celju.

⁸² Zdenko Has: »Socialno osiguranje u 1957 godini« (Socialna politika, Beograd, štev. 1/57).

RAZVOJ CELJSKE MESTNE VEDUTE

JOŽE CURK

Mesta predstavljajo v napredku človeštva naselje, ki se pojavlja šele na višji stopnji njegovega družbenega in kulturnega razvoja. Po svojem prvotnem značaju pomenijo mesta obrambna in trgovsko-prometna žarišča širših, geografsko ali etnično zaokroženih ozemelj. Poleg tega ima mesto upravni in reprezentančno-simbolični pomen kot središče neke družbeno organizirane skupine ljudi. Kot taka postajajo mesta naravno tudi kulturna središča. Sicer pa mesta niso prvenstveni tvorci umetnosti, ampak so umetnine v njih le posamični pojavi, ki so razumljivi samo v nepregledni vrsti drugih življenjskih in kulturnih mestnih pojavov.

Kulturna vsebina mesta se navadno javlja že v njegovem realnem pojavu v sredi obdajajoče ga narave, v podobi, v kateri se nam kaže danes po preteku stoletij. Če si ogledamo Celje v okviru razvojne tipike srednje-evropskih alpskih mest, potem lahko rečemo, da se je odzivalo v vseh dobah od srednjega veka sem na evropske umetnostne tokove, čeprav odziv ni bil vedno enako močan. Celje je tipičen primer suburbialnega, okoli trga nastalega urbanističnega organizma, ki je dobil kasneje, opirajoč se na lego (sotočje Savinje, Voglajne in Sušnice) svojo obrambno opravičljivo pravokotno lupino in s tem za stoletja določeno obliko svoje življenjske pozornice. Tako sta bila trgovina in obrt na eni in strateški ozir na drugi strani, torej oba osnovna elementa srednjeveškega mesta, tudi tvorca njegovega obličja. Osnovo je človek dopolnjeval s stavbami, s katerimi je izrazil svojo socialno organizacijo in svojo duhovno orientacijo. S tem je mestu podelil tako izrazito fiziognomijo, da je ostala veljavna za stoletja in jo šele polpretekla in moderna doba z novimi ideali gospodarskega prometnega in gradbenega življenja polagoma izpreminjata.

Pri Celju se ta fiziognomija kaže v gosto zazidani mreži pravokotno se sekajočih ulic, obdanih od meščanskih in trgovskih hiš, ter v obzidju, ki je danes v glavnem sicer odstranjeno, katerega poteze pa človek še vedno čuti v tločrtu ali aeroposnetku mesta. V okviru te splošne fiziognomije stoje posamezni spomeniki kot izraz socialnega in duhovnega miljeja meščana. Sicer precej neizrazita veduta Celja je z njimi pridobila one arhitektonske poudarke, katerim se meščan v svojem meščanskem ponosu ni rad odrekal, saj so pomenili vlogo mesta v obdajajoči ga pokrajini. Ti elementi so: Mestni grad kot izraz fevdalnega družbenega reda, mestna hiša kot izraz meščanske samozavesti in simbol mestne samouprave ter farna cerkev kot sedež cerkvene gosposke. Značilna je vloga teh treh elementov v okviru mestnega organizma: grad je pomaknjen v jugozahodni mestni ogal, kjer mu je določena važna

strateško-obrambna naloga, mestna hiša stoji na trgu, katerega s svojo gmoto reprezentativno obvlada, farna cerkev pa je umaknjena pred tržnim hrupom na stranski položaj, kjer skupaj z ostalimi cerkvenimi poslopji zavzema jugo-vzhodni mestni predel.

Takratno mestno podobo, gledano z juga, zaključujeta torej na eni strani mestni grad, na drugi pa farna cerkev, ki s svojim stolpom še danes dominira nad tem delom mesta. Taka je ostala mestna podoba več ali manj do 2. pol. 19. stol., ko so se začele naglo razvijati predmestne naselbine, ki so razdrle idilični značaj mestne okolice. Posamezni členi takratne mestne enote so sicer spremenili svojo obliko, n. pr. zvonik farne in posebno minoritske cerkve, ki je prevladal nad ostalimi elementi mestne vedute ter postal nekaka os starega mestnega jedra, vendar se veduta v bistvu ni izpremenila, dobila je kvečjemu novo poanto.

V svoji notranji podobi je Celje zamenjalo svojo srednjeveško obliko z obliko baročne dobe in obliko 19. stol. ter pogosto prav ponesrečeno z obliko 20. stol. Kljub temu pa je njegova prvotna koncepcija tako močna, da jo vse te kasnejše predelave, pogosti požari in poplave niso mogli porušiti. Po svojem miljeju je Celje še vedno srednjeveško mesto, le da je izgubilo večino znamenj gotske dobe in se obleklo v oblačila baroka, klasicizma in drugih stilov. Iz gotske dobe se nam je ohranila predvsem opatijska cerkev, ki s svojim resnim pojavom še vedno dominira nad bližnjo okolico, pozna renesansa nam je dala grofijo in staro mestno hišo, barok kapucinski samostan, Jožefovo cerkev in hišo na Tomšičevem trgu št. 8., klasicizem sedanjo obliko mestnega gradu, novo mestno hišo, Kresijo, sodno palačo in dvorec na Šlandrovem trgu št. 1. Doba historičnih slogov je ustvarila Narodni dom, hišo Mohorjeve družbe, hranilnico in hišo na Okopih št. 13; secesija je dala pošto, moderna doba pa Plečnikovo palačo bivše Vzajemne posojilnice.

Če gradbeni razvoj Celja na kratko označimo, lahko rečemo: Srednji vek mu je dal osnovo s tem, da je razporedil stavbne enote ob pravokotno se sekajočih, mrežasto položenih ulicah in trgih in da ga je obdal z obzidjem, ki mu je za stoletja dajalo veljaven zunanji izraz. Gotika v svoji zadnji razvojni fazi je ustvarila najstarejše ohranjene zidane hiše. Renesansa in barok sta razširila mesto s postavitvijo pomembnih objektov izven obzidja kot kapucinski samostan, Jožefovo cerkev, Zgornjo in Spodnjo Lavo, Medlog, Bežigrad, dvorec na Šlandrovem trgu št. 1. Baročna doba je mestu dala tudi novo, harmonično, ker do celote vseskozi obzirno lice, ki je doživelo sredino 19. stol. Takrat pa se je začela perioda gradenj in prezidav, ki ni razločila več, kaj je lepo in kaj gradbeno upravičeno. Stoletna uglašenost celotnega naselja je začela ginevati, pojavljale so se kičaste izložbene fasade, cerkve so bile vrnjene v namišljeno pristnost in so s tem izgubile dobršen del svoje nekdanje učinkovitosti, zgradile so se individualizirane stavbe, ki se ne ozirajo več na neposredno okolico, in mesto se je obdalo z brezoblično gmoto predmestij, ki so mu vzela njegovo nekdanjo arhitektonsko jasnost.

O zgodovinskem razvoju zunanje in notranje podobe Celja imamo sorazmerno malo nazornih prič. Starejši opisi mesta so površni, bistvenega navadno nikoli ne povedo, zato so tudi samo delno uporabni. Kot primer

takega opisa navajam najstarejši popis Celja, ki ga je napravil Paolo Santonino, sekretar patriarha in kardinala Marca Barba, ko se je mudil junija 1487 v Savinjski dolini. Glasi se tako:

»Mesto Celje — nekoč, kot sklepam po starih napisnih kamnih, Celeia imenovano — leži v vzhodnem zaključku ravnine. Mimo mesta proti jugu teče reka Savinja, po kateri se imenuje celotna provinca. Na to stran ima mesto preko 150 korakov dolg lesen most. Mesto ima ca. 130 zidanih, s škodljami kritih hiš, od katerih so nekatere prav lepe. Tudi farna cerkev sv. Daniela je zelo lepa in ima v notranjščini obokano glavno in stranski ladji. Njena predložna pravica je po izumrlih celjskih grofih prešla na cesarja. Pri njej služijo vikar in 4 kaplani. V mestu deluje tudi minoritski samostan z lepo grajeno cerkvijo, nadalje 2 majhni podružnici. Fara trenutno ni posebno bogata.

Osnova mesta je pravokotnik, mestno obzidje je novo; širok in globok jarek, nadalje okop in nasip pojačujejo njegovo trdnost. V mestu se nahajajo različni antični napisni kamni, mnogi reliefi in kipi, fino klesani — je pač bilo svobodno rimsko mesto. Meščani ga imenujejo tudi mala Troja...« Tu Santonino navede napise nekaterih kamnov, nato nadaljuje:

»2. junija, na dan pred binkošti, je gospod škof posvetil oltar sv. Andreja in Florijana, ki stoji v prastari, niže spodnjih mestnih vrat ležeči kapeli enakega imena. Tukaj je nekoč stal močan grad kot rezidenca starih Celjskih grofov. Grad so podrli do temeljev iz strahu pred sovražnikom, ki je grozil v velikem številu v bližini. Ostala je samo kapela, ki ima — čeprav majava — krasno arhitekturo in hrani odlične svetniške plastike.

Istega dne smo bili povabljeni, po opravljenem aktu posvečenja, k plemenitemu vitezu zlate verižice gospodu Andreju Hohenwarterju, namestniku Celja in cele grofije. V njegovo hišo smo se napotili skupaj z g. arhidiakonom in g. Martinom, vitanjskim župnikom. Hiša je videti kot grad in leži v mestu proti vodi...

3. junija je posvetil g. škof novi oltar na čast sv. Ulrika in Volbenka v karnerju pri imenovani večji cerkvi.

V mestu se vzdiguje nekoliko nad rezidenco namestnika prekrasna, zelo visoka palača, opremljena s stolpi in utrdbami, ki jih obdaja na treh straneh globok in širok jarek. Na četrti strani je reka in celjsko mestno obzidje. V palači so stanovali gg. grofje, kadar so se zadrževali v mestu, sedaj pa v njej stanuje nek vitez, ki opravlja razne posle za cesarja.

Dober streljaj niže mesta se vzdiguje hrib, na katerem je zgrajen izredno močan in utrjen grad, ki iz mestne strani sploh ni dostopen, ker ima tu prepadno steno. V gradu se vidi poleg drugih lepih in smotrnih stavb trojno obzidje, ki dela grad od vseh strani nezavzet. Prvotno so tu rezidirali celjski grofje, ki pa so izumrli. Danes je grad določen za rezidenco namestnika...«

Kolikor se da iz citiranega opisa mesta in iz raznih sodobnih naključnih opazk rekonstruirati podobo srednjeveškega Celja, ostaja ta vendar vedno nekoliko nejasna, ker pisana beseda ne more nadomestiti slike. Kljub vsej hipotetičnosti poskušajmo vendarle rekonstruirati srednjeveško podobo Celja, ker nam bo služila za osnovo nadaljnjim izvajanjem.

Celje se prvič omenja med leti 1122—1137 kot kraj in leta 1323 kot trg. Prvotna vas se je v tem času razvila v majhen neutrjen trg, ki je nastal na savinjskem mostišču ceste Vojnik—Laško pod okriljem Vovbrških grofov. V jugozahodnem delu trga so zgradili kot oporno točko utrjeni stolp. Prvi grof celjski, Friderik, je proti sredini 14. stol. obdal trg z nasipom in jarkom in v trški organizem vključil tudi omenjeni stolp. 11. aprila 1451 je trg postal mesto in med leti 1450—1473 dobil mestno obzidje s pokritim mostovžem. V to obzidje je bil vključen tudi mestni grad, ki se je v drugi polovici 14. stol. razvil okoli prvotnega stolpa, čeprav je bil od mesta ločen z obzidjem in jarkom. Na prostoru med gradom in današnjo Grofijo so stala stranska grajska poslopja, med njimi tudi velika stavba, obrnjena z licem proti Savinji, v kateri je stanoval grajski oskrbnik.

Mesto je sicer kazalo enake ulične poteze kot danes, le da ni bilo posebno gosto zazidano s stolpi, dvori in hišami. Santonino našteje ca. 130 hiš, kritih s skodlami in slamo. Med stavbami v mestu je omeniti farno cerkev s karnerjem, pokopališčem in župniščem, minoritski samostan z Marijino cerkvijo, rotovž na Glavnem trgu, ki je bil pred letom 1451 grofovsko last, hišo v Zidanškovi ulici 14, kjer je bil med 1459—1487 špital sv. Uršule in je kasneje postala svobodni dvor, ter mestni špital sv. Elizabete, zgrajen med l. 1484—1505. Izven mesta so stali: v Liscah dvor Pobrežje, pri današnjem Joštovem mlinu ob Ložnici živalski vrt in lovski dvorec, severno od mesta ob robu velikega gozda cerkev sv. Duha in špital, ki ga je najverjetneje ustanovil grof Herman II. in ki je tu obstajal do leta 1459, cerkev sv. Maksimiljana in obsežna grofovsko palača s cerkvico sv. Andreja. Palačo so leta 1457 podrli, kapela pa je ostala in je bila za časa Santonina že močno majava. Vzhodno od mesta je ob Voglajni oziroma njenem rokavu stal grajski mlin, južno pa končno Gornji celjski grad in cerkev sv. Nikolaja.

Celje 1602—1603. (Po skici Janeza Clobucciaricha)

Mnogo več kot nenazorni opisi in hipotetične rekonstrukcije nam govore o razvoju pojavne fiziognomije Celja in okolice slike, katerih najstarejšo iz ca. 1580 je hranil do I. svetovne vojne deželni arhiv v Gracu, danes je pa zgubljena.

Prvo podobo Celja nam nudi zbirka skic v svinčniku in tušu priorja avguštinskega samostana v Fürstenfeldu Janeza Clobucciaricha, ki je bil doma iz Hrvaškega primorja in je živel med leti ca. 1550—1605/06.

Skica je nastala med leti 1602—1603 in nam kaže pogled na mesto z južne strani. Mesto obdaja obzidje in ima po tri okrogle stolpe na vzhodni in južni strani. Spredaj teče Savinja, med mestom in grajskim hribom je nakazana Voglajna. Preko obeh rek držita lesena mostova. V mestu se vidita jasno samo farna in Marijina cerkev, ostalo je komaj nakazano. Farna cerkev ima piramidasto strešni zvonik s 4 ogalnimi fialami, enotno sedlasto ladjino streho, $\frac{3}{8}$ zaključeni presbiterij, izza katerega se kaže celjska kapela in zakristija oziroma verjetneje karner. Jugovzhodno od cerkve, deloma na obzidju, stoji enonadstropna mestna bolnišnica sv. Elizabete. Med cerkvijo in bolnišnico držijo stolpasta Savinjska ali Vodna vrata na leseni savinjski most. Kompleks zahodno Savinjskih vrat je manj jasen: razločiti se dajo le dvonadstropen stolp, enonadstropna stavba na Okopih, Grofija, neka pritlična stavba, verjetno grajski hlevi in okrogel jugozahodni stolp. Grofija značilno izstopa iz obzidne fronte, ker je služila kot kurtina. Izza nje se vzdiguje gmota mestnega gradu z dobro opaznima stolpoma, katerih eden — okrogli — spada k mestnemu obrambnemu sistemu, drugi štirioglati s sedlasto streho pa k gradu kot njegov bergfrid. V ozadju se kaže dvostolpna gotška minoritska cerkev z nekoliko nižjim $\frac{3}{8}$ zaključenim presbiterijem, za njo pa še ena manjša enostolpna cerkev, verjetno sv. Duha. Edino problematična je na tej skici stolpasta stavba, ki stoji poleg farne cerkve. Ali je karner, katerega omenja Santonino leta 1487 in ki so ga podrli leta 1799, ali pa ostanek južnega zvonika, ki ga je farna cerkev v srednjem veku gotovo imela, ostane odprto vprašanje.

Celje 1683. Kopija po Vischerjevem bakrorezu iz 1680

Skoraj 80 let mlajši je bakrorez, ki je izšel v zbirki »Topographia Ducatus Stiriae«, katero je izdal Georg Matija Vischer v Grazu l. 1681. Je formata $20,9 \times 12,4$ cm. Podan je pogled na Celje iz približno istega gledišča kot pri Clobucciarichu, samo da je pozorišče znatno višje. Na desni se dviga skalnati, grajski hrib z gradom, na levi pa obronek Miklavškega hriba z obzidanim enonadstropnim kapucinskim samostanom in cerkvijo (zgrajen 1609—1615) ter tremi pritličnimi hišicami. Preko Savinje drži lesen most, izliv Voglajne je skrit za grajskim hribom. Obzidje je enako kot pri Clobucciarichu: vzhodno stranico ščitijo trije okrogli enonadstropni stolpi, južno pa stolpič, velik dvonadstropen okrogel stolp in končno enak le enonadstropni jugozahodni stolp. Vzhodno od Savinjskih vrat sloni na obzidju del sirotišnice, zahodno od dvonadstropnega stolpa mogočna Grofija. Izza Grofije se vidi stolpasti del mestnega gradu. Lepo se razločita dvonadstropna Marijina in enonadstropna farna cerkev, katerih videz se od l. 1603 sem ni bistveno izpremenil. Ker je gledišče mestne vedute zelo nizko, je težko opredeliti notranjo sestavo mesta, ki se izpreminja v nerazločno gmoto streh in slemen. Strehe so krite deloma s slamo, deloma s skodljami.

Za decenij mlajši je rudiment freske, najden l. 1902 v hiši klobučarja Chiba v Stanetovi ulici, ki je sedaj v mestnem muzeju. Je formata 111×77 cm. Gledišče je enako kot pri Vischerju, samo da še nižje. Desno se vidi grajski hrib z gradom, levo obronki Miklavževega hriba s samostanom in šestimi hišami na Bregu. Med obema teče Savinja, preko nje drži lesen most v mesto, ki se kaže v ozadju. Obzidje je enako kot pri Vischerju, le da so nakazana v srednjem stolpu vzhodne fronte tako imenovana Nova vrata, ki so držala k Voglajni. Jugozahodni stolp je le polovičen. Vsi stolpi so kriti s stožčastimi strehami. V jugovzhodnem delu je sirotišnica s stranskimi stavbami, naslonsjenimi deloma na obzidje. Sledi oglati stolp ob vratih, nato nekaj stavb Na okopih, Grofija in za zahodnim stolpom velika, dvonadstropna gmota gradu. Mestno veduto nadvladuje farna cerkev s piramidasto strešnim zvonikom. Pred njo je opazno poslopje kaplanije, za njo pa sleme župnišča, Desno od farne cerkve v ozadju vidna dvonadstropna minoritska cerkev, sicer pa nejasna gmota streh in slemen. Čas nastanka freske med l. 1685—1690.

Zaradi popolnosti omenjam tukaj bakrorezno božjepotno podobo, ki je bila zadnjič tiskana l. 1840 in nam kaže severni pogled na mesto iz začetka 18. stol. Mestni pravokotnik obdajajo v ozadju griči, kronani z Jožefovo cerkvijo, Starim gradom, Miklavževo cerkvijo in dvorom na Anskem vrhu nad Liscami. Spredaj je vidna Maksimilijanova cerkev. V mestu se razločijo predvsem: farna, Marijina in špitalska cerkev ter gmota mestnega gradu.

Naslednjo podobo mesta nam nudi akvarelirana perorisba, ki ne kaže sicer posebno spretne roke, je pa zato topografsko zelo jasno podana. Kaže nam severovzhodni pogled na mesto, gledano s ptičje perspektive. Je formata $78,5 \times 53,5$ cm. Nastala je v začetku 19. stoletja. Njen avtor ni znan. Ker je včasih na mestnem magistratu bila popolnoma enaka, le nekoliko starejša in slabše izvedena replika, kaže, da sta obedve imeli za osnovo isti original, ki je moral nastati med leti 1740—1750.

Akvarelirana perorisba

Mesto je še vedno tesno uklenjeno v pravokotnik mestnega obzidja in širokega jarka, preko katerega sega naselitvena ekspanzija sporadično in samo na Bregu ob cesti proti Laškemu. Obzidje še služi svojemu namenu, zato je v celoti vzdrževano, vendar že močno zaostalo za razvojem modernih trdnjavskega sistemov od Vaubana sem. Skoraj v celoti je še srednjeveškega koncepta z dvojno vrsto strelnih lin, dodani sta edino italijanski renesančni utrdbi bastija pri Graških in barbakan pri Ljubljanskih vratih (iz 1536 in 1540). Vzhodno stranico branijo trije stolpi, severno bastija pri Graških stolpastih vratih in severozahodni dvonadstropni »sodni« stolp, zahodno stranico utrjena (medzidje!) Ljubljanska vrata in gmota mestnega gradu, južno pa trije stolpi (eden med njimi odprt!) in stolpasta Savinjska vrata. Mesto oblivajo na jugu Savinja (most), na vzhodu Voglajna (2 mostiča), na severu Koprivnica in na zahodu Sušnica. Graška in Ljubljanska vrata so opremljena z vzdvižnimi mostovi, ki držijo preko širokih mestnih jarkov.

Notranja organizacija mesta je podana shematično, vendar dovolj nazorno, da si lahko predstavimo njegovo notranjo podobo. Jugovzhodni predel mesta zavzemajo cerkvene ustanove: farna cerkev, katere zvonik je dobil v začetku 18. stol. baročno čebulasto streho, pokopališče, mestni špital s kapelo sv. Elizabete, katero krasi strešni stolpič z zvonasto streho, enonadstropno župnišče in beneficiatna hiša iz l. 1598. Ulica Na okopih je le deloma zazidana. Pelje nas do Grofije, ki takrat še ni bila podaljšana proti zahodu in je spredaj obzidano dvorišče. Dalje proti zahodu slede majhna zidna vrata, nekaj nizkih hišic in končno šalast vogalni stolp brez strehe, katero je verjetno izgubil konec 17. stol.

Organizem zase predstavlja mestni grad, ki je tudi od mesta ločen s krepkim obzidjem in jarkom. Ker je današnja Zidanškova, takrat Gosposka

ulica pozidana z južne strani samo do višine Grofije, nastaja med njo in mestnim gradom sorazmerno velik trg, ki se nadaljuje vse do Ljubljanskih vrat. Krasi ga vodnjak, ki stoji pred gradom.

Ostalo mesto lahko razdelimo v zahodno in vzhodno polovico, katerih ločnico predstavlja takratni Glavni, danes Tomšičev trg in Stanetova ulica. Zahodna polovica ima dva zazidalna otoka. Prvi je predel med današnjo Zidanškovo ulico in trgi: Svobode, V. kongresa in Tomšiča. Tu so večinoma eno- in dvonadstropne stavbe, ki še danes oblikujejo ta del mesta. Edini rotovž s svojim oktogonálnim stolpičem je trinadstropen.

Drugi zazidalni okoliš predstavlja predel med minoritskim samostanom in zahodnim severnim obzidjem. Ta del ni bil tako gosto zazidan kot prejšnji. Nad njim je dominirala arhitektonska gmota zelo velike dvostolpne minoritske cerkve in dvonadstropnega samostana, ki pa je bil proti zahodu še odprt. Stavbe so večinoma pritlične in enonadstropne ter grupirane v glavnem po potezah današnjih ulic. Strnjeno naseljenost je kazala samo današnja Stanetova ulica in Ulica mučenicov, ki je tekla takrat kot Vodna ulica tik ob severnem obzidju.

Vzhodna manjša polovica mesta je predstavljal skoraj strnjeno gmoto stavb, predeljeno le z današnjo Prešernovo ulico. Obsegala je mestni predel, omejen na vzhodu in severu z obzidjem, na jugu s cerkvenim okolišem, na zahodu pa s Tomšičevim trgom in Stanetovo ulico. Stanovanjske eno- in dvonadstropne zidane stavbe so bile postavljene predvsem na tržno odnosno ulično stran ozkih srednjeveških parcel, na dvoriščni strani pa so stala go-

Celje 1777. Zgubljeni akvarel

spodarska, večinoma lesena pritlična poslopja. Glavni trg sta krasila vodnjak z železno krono, obeliskasti pranger pred rotovžem in kazenska kletka.

Mestna podoba Celja je v tem času še močno konservativna, barok še ni močneje posegel v preobrazbo njenih potez. To se je zgodilo šele v 2. polov. stoletja, ko je odmev fiziokratizma in prosvetljenega racionalizma odjeknil tudi v mestu ob Savinji (cesta Dunaj—Trst). Ta nagli preobrat nam nazorno kažejo tri približno istočasno nastale podobe iz ca. 1780., ki visijo v opatijski cerkvi. Vse tri slike kažejo pogled na mesto Celje: risba Italijana Cerronija iz ca. 1765 in akvarel ca. 1777 ter slika (o. pl. 113 × 152 cm) »Sv. Florjan gasi mesto Celje« s severne strani tik pred odstranitvijo mestnega obzidja.

Ker Cerronijeva slika ni posebno jasna, je ne bom nadrobneje opisoval. Važnejši je akvarel, ki podaja mesto in njegovo okolico zelo nazorno. Mesto leži v sotočju Savinje, Voglajne in Sušnice, obrobļajo ga Miklavški, Grajski in Jožefov hrib. Na vznožju Miklavškega hriba se razprostira Breg, katerega sestavlja že malodane strnjena skupina pritličnih in enonadstropnih hiš. Kapucinski samostan je dobil severni trakt, samostansko dohodno stopnišče pa sedlasto streho. Na levo je viden prepadni grajski hrib s starim gradom, bolj v ospredju pa Jožefov hrib s cerkvijo iz l. 1681 in Kalvarija s petimi kapelami iz 2. četrtine 18. stol.

Obzidje ni bistveno izpremenjeno, le da je natančneje prikazano. Zaključeno je z ravno opečno strešico in opremljeno s strelnicami, samo zahodna fronta kaže nadzidke. Ohranjeni so še jarek in plot pred njim, bastije pri Graških in medzidje pri Ljubljanskih vratih, le vzdigni mostovi so zamenjani z zidanimi. Mestni grad je še nepredelan ter z obzidjem in jarkom ločen od mesta. Grofija je dobila obsežen zahodni prizidek, hiše na okopih so se zgostile. Južna stran Zidanškove ulice se je zazidala, tako da se je trg pred mestnim gradom ločil od tistega pred Grofijo. Okoliš farne cerkve se ni bistveno izpremenil, le župnišče je dobilo drugo nadstropje. Vzhodni naselitveni okoliš se je gosteje zazidal, na Glavnem trgu je izginil pranger, nadomestilo ga je Marijino znamenje (1776). Rotovski stolpič je dobil čebulasto streho. Tudi zahodni naselitveni okoliš kaže nekoliko gostejšo zazidavo, čeprav ne v severozahodnem mestnem predelu. Glavni poudarek tukaj leži še vedno na razsežnem minoritskem samostanu, ki je dobil zahodni trakt in katerega vrtovi zavzemajo ves predel severno in zahodno od njega.

Slika iz ca. 1780 je skoraj identična z akvarelom, drugače upodablja samo hribovito ozadje, razpadajoči Stari grad in Graška vrata, ki so izgubila bastijo. Sicer kaže mesto neizpremenjeno podobo.

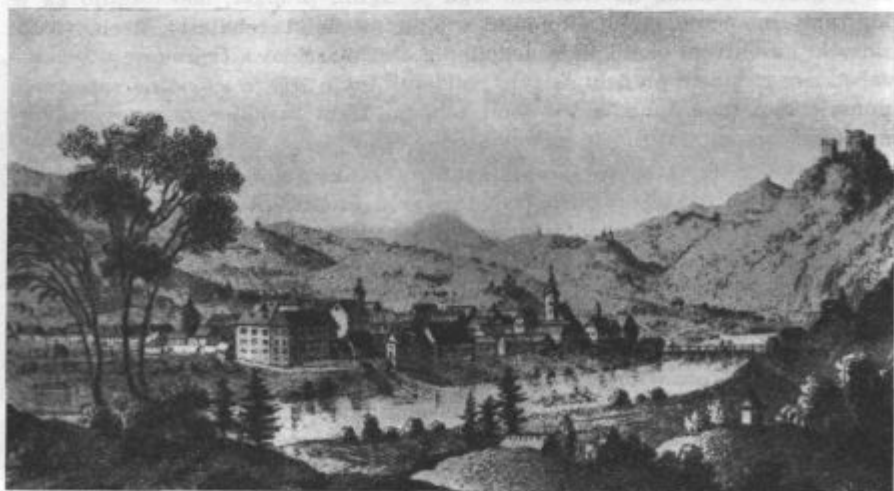
Z opustitvijo in delno odstranitvijo obzidja (1776—1804) in s strahotnim požarom 5. aprila 1798, ki je od 192 hiš pustil le 6 nepoškodovanih, se zaključuje prvo gradbeno obdobje. To obdobje je ustvarilo in oblikovalo mestni organizem, ki ga označuje geometričen obris, ozka dolga parcelacija in pravokotna ulična mreža. Obris je izraz srednjeveške defenzivne tehnike (ko še ni poudarka na strelnem orožju), ki skuša obrambno linijo čimbolj skrajšati in se zato približuje skoraj geometričnim oblikam. Parcelacija nazorno označuje notranjo organizacijo meščanovega življenja: na ulico dvo- do triosna stanovanjska stavba z obrtno delavnico in trgovino, na koncu parcele kmečkogospodarska poslopja z zalogami kmečkih pridelkov, lesa, živine itd. Pravo-

kotna ulična mreža končno kaže na javno-organizatorično sposobnost takratnega človeka, saj je omogočala hitrejše gibanje po mestu. To je bilo prometno in predvsem obrambno važno, saj so ulice kot Na okopih, Kocenova, Jetniška in Gledališka pravzaprav ostanki mestnega obrambnega sistema, h kateremu so držale.

Z letom 1800 se začne drugo stavbno obdobje Celja, ki traja do ca. 1867, to se pravi, do decenija, ko je »Južna železnica« končno povezala Dunaj s Trstom (1857), ko so se v Celju pojavili prvi zametki trajnejše industrializacije in ko je mesto postala avtonomna občina. To dobo nam lepo ilustrira vrsta risb, tiskov in posebno litografij, od katerih omenjam le tista dela, ki so za prikaz mestnega razvoja važna.

Kot prvega omenjam kolorirani bakrorez, formata $40,5 \times 27$ cm, ki ga je risal Runk, rezal Ziegler, izdal pa Stöckl na Dunaju. Kaže nam severni pogled na Celje iz okoli 1815. Mesto se je že začelo luščiti iz mestnega obzidja, katerega severna fronta je še v celoti ohranjena. Zanimivo je opazovati, kako se mestni organizem izriva skozi ozka grla nekdanjih Graških in Ljubljanskih vrat in kako tipa v okolico vzdolž sedanje Ljubljanske in Mariborske ceste, kjer sega že do vseh treh predmestnih cerkva, posvečenih sv. Andreju, Duhu in Maksimilijanu. Prvi dve imata strešni fasadni stolpič, tretja pa prizidan zvonik, pokrit z nizko piramidno streho. Sicer pa ima še Marijina cerkev svoj presbiterij (podrt 1817), mestni grad svojo sedanjo podobo (po 1785), farna cerkev pa laternasto strešni zvonik (1808).

Sledita litografiji, ki kažeta pogled na Celje z jugozahoda. Prvo je izdelal Wachtl, tiskal in izdal pa Kaiser v Grazu ca. 1830. Mestno sliko s te strani obvladuje gmota trinadstropnega mestnega gradu, pod katerim priteka po nekdanjem zahodnem mestnem jarku Sušnica v Savinjo. Mestni grad veže z Grofijo usločeno obzidje brez ogalnega stolpa. Za Grofijo se obzidje nadaljuje z vrsto pritličnih stavb, katere prekinjata ohranjena srednji stolp in stolp ob

Celje 1830. Litografija po Wachtlu

vratih ter se preko sirotišnice zaključuje z »vodnim« stolpom. Sirotišnico krasi stolpič. Med farno cerkvijo in minoriti, ki imajo ohranjen edino še znižani severni zvonik, se rasteza nejasna gmota streh, ki na levo izzveneva v mogočnem »sodnem« stolpu. V ozadju sta vidni obe predmestni cerkvi, proti zahodu ob Ljubljanski cesti pa nastaja predmestje, ki se v glavnem omejuje na oba kraja ceste.

Drugo litografijo je risal in litografiral Jos. Kuwasseg, tiskal in izdal pa H. Hampel v Grazu ca. 1840. Je formata $32,3 \times 22,5$ cm. Mesto se bistveno ni izpremenilo, le med mestnim gradom in Grofijo je zrastle na in ob obzidju vrsta stavb, levo za gradom sodna palača (1826).

Kopijo te litografije predstavlja lesorez, ki je izšel ca. 1860 pri Leykamu v Grazu, le da ima v ozadju dodano železnico.

Kot naslednjo sliko omenjam jeklorez, ki je izšel l. 1845 v Seidlovi »Wanderungen durch Tyrol und Steiermark II.« Risal ga je L. Mayer, rezal A. H. Payne, izdal pa Angleški umetnostni zavod v Leipzigu. Prikazuje nam pogled na Celje z vzhodne strani z višine Jožefovega hriba. Levo je veliko drevo, desno Jožefova cerkev, vmes pa se prikazuje mestna veduta, ki jo še tesno objemajo ostanki mestnega obzidja. Iz mestne gmote močno izstopata predvsem farna cerkev in mestni grad, manj opazne so sirotišnica, župnišče in minoriti. Proti vzhodu mesto v času tik pred gradnjo železnice še ni prestopilo nekdanjega mestnega jarka in se na mestu sedanje Zavodne raztezajo še mokri travniški predeli vse do Jožefovega hriba.

Sledi jeklorez, ki prikazuje mesto gledano s pobočja Miklavškega hriba. Risal ga je C. Reichert, rezal Adlerjev zavod v Hamburgu, izdal pa ca. 1855 Burger v Grazu. Jeklorez prikazuje del mesta od sirotišnice do minoritov. Posebno lepo vidno je južno mesno obzidje in ulica Okopi, ki je že v celoti zazidana v približno današnji podobi. Enako okrogli »vodni« stolp in gmota sirotišnice. Dalje na desno in v ozadje se razprostirajo železniške poslopja: magazin, kurilnica in s stolpičem okrašeno postajno poslopje. V levem delu mesta so opazni stolpiči vseh treh cerkva: Duha, Maksimilijana in Andreja, na skrajni levi pa severni stolp minoritov. Stari rotovž je po tej sliki sodeč še imel stolpasti poudarek na svojem južnem krilu.

Približno iz iste dobe je jeklorez, ki je izšel v albumu »Von Wien bis Triest« v Trstu l. 1856. Risal ga je Chapuy, vrezal in tiskal pa umetnostni zavod avstrijskega Lloyda v Trstu. Slika kaže le skrajni vzhodni del mesta, pravzaprav današnjo Zavodno z Voglajno in mlinsko strugo z nekaj mlini. V deceniju po 1845 so se pojavili prvi naselitveni zametki, kar kaže vpliv železnice na preobrazbo tega mestnega predela. Za genezo splošne mestne slike pa ta jeklorez ni važen, zato ga ne bom nadrobneje opisoval.

Podobo mesta iz ca. 1865 nam najbolje podaja barvna litografija, katero je risal in litografiral Waage, tiskal Jos. Stauf na Dunaju in istotam izdal Bermann. Je formata $49,1 \times 36,1$ cm, prikazuje nam mesto z juga, gledano nekoliko višje od kapucinskega samostana. Takrat je mesto štelo okoli 4000 prebivalcev in 350 hiš. Zgradnja kolodvora (1845—1846) in železnice je mestni organizem, ki je doslej boječe tipal le ob Ljubljanski in Mariborski cesti preko

Celje 1865. Litografija po Waageju

svojega srednjeveškega okvira, dobil jasno razvojno smer, namreč zazidavo predela med mestom in kolodvorom, in tako vključil železnico z njenimi stavbami v mestno celoto.

Proti zahodu mesto tudi v tej dobi ne sili, nekoliko močneje se razvija v smeri Gaberja. Breg se polagoma gosti — posebno se je v tem času razrastel samostan — Zavodna pa je še vedno v glavnem travnati predel, skozi katerega teče Voglajna.

Večje spremembe je doživela notranja podoba starega mestnega jedra, katerega vzhodna fronta se je prestavila vzdolž kolodvora.

Kolodvor je imel v glavnem današnjo obliko. Postajno poslopje je krasil stolpič, ki ga je razrušil aprilski potres 1895. Pred kolodvorom se je razprostiral velik trg, do katerega je mesto segalo s stavbami ob Prešernovi in Cankarjevi ulici. Na mestu sedanjega Doma OF se je dvigala dvonadstropna hiša »Gugenmoos« z vrtom, sicer so pa trg obroblyale same nizke, večinoma gostinske stavbe z lopami. Cankarjevo ulico so obroblyali vrtovi in lesna skladišča, na koncih pa je imela hotela »Pri zlatem levu« in »Slon«.

Današnji ulici XIV. divizije in A. Aškerca sta bili večinoma nezazidani, v drugi je na mestu današnjega hotela »Pošta« stala gostilna »Pri labodu«. Sicer so bila v teh ulicah razna gospodarska poslopja in vmes vrtovi. Na koncu Aškerčeve ulice je stala cerkev sv. Andreja s pokopališčem ter Lasnikova usnjarna, kasnejša brambovska kasarna.

Mestna simetrala — Prešernova ul. in Trg V. kongresa — je bila zazidana z večinoma enonadstropnimi hišami. V prvi so bile kavarna »Hausbaum«, ga-

lanterija »König«, hotel »Dunaj« in apoteka »Pri orlu«. Na križišču Stanetove ulice je stal vodnjak. Trg V. kongresa sta na desno obrobjali Kresija (1827 do 1832) z restavracijo in vrtom, minoritska cerkev, ki je bila še brez stolpa in duhovniške hiše, nekaj majhnih enonadstropnih stavb ter sedanja sodna palača, zgrajena 1826—1828. Z desne strani so ga obroblyale enonadstropne stavbe, krite deloma s slamo, katerih dve sta segali globoko na trg in ga ločevali z ozkim prehodom od Trga svobode. Na njegovem oglu je stala pekarna z visokim stopničastim dohodom, ki je bil v starem Celju zaradi nevarnosti poplav zelo v navadi. V tej dobi je že stala palača Mohorjeve družbe, zgrajena l. 1860, na mestu dveh starejših stavb.

Trg svobode je na vzhodu omejevala vrsta starih pritličnih stavb, med njimi gostilna »Pri železnici«. Na sredi trga je stal vodnjak, na zahodni strani pa poleg gradu-kasarne vrsta majhnih hišic s stopničastimi dohodi, naslonjenih na mestno obzidje, ki so izginile leta 1891, ko so tu naredili gasilsko remizo. Na začetku Ljubljanske ceste je stala stara mitnica iz l. 1540, sicer pa so se tu razprostirali vrtovi (gostilna »Pri zlati kroni«) in dalje še travniki, sredi katerih je stal klasicističen dvorec iz l. 1785 z gospodarskimi poslopji (sedaj Šlandrov trg št. 1).

Tomšičev trg je bil v bistvu neizpremenjen, le v sredini trga je stal vodnjak. Na vogalu v Zidanškovo ulico je bila gostilna »Pri nadvojvodi Janezu«. V tej ulici je bila kasneje predelana in povišana cela vrsta stavb, nekatere med njimi so še imele obsežne vhodne stopnice.

Muzejski trg je imel nekoliko drugačno podobo, kot jo ima danes. Prostor med Grofijo in gradom so polnile nižje hiše in hlevi, nasproti Grofiji je stala usnjarna.

Slomškov trg je bil podoben današnjemu, le da je imela farna cerkev za 20 m nižji zvonik. Savinjsko ulico je od mitnice na kapucinskem mostu do »vodnih« vrat, ki so jih podrli 1851, spremljal obzidan vrt. Kocenova ulica je bila večinoma obrobljena z vrtovi, med katerimi je stalo nekaj stavb, ki so se naslanjale na notranjo stran obzidja. Nekoliko bolj je bila zazidana Razlagova ulica, katero so obroblyale manjše hiše, naslonjene na zunanjo stran obzidja, med njimi znana gostilna »Kikeriki«.

Za minoritskim samostanom na Trgu mučencev se je razprostiral travnik, katerega je leta 1864—1865 zazidala občina s kaznilnico.

Jetniška in Lilekova ulica sta bili nepravilni in obdani od nepomembnih nizkih stavb, hlevov, lop in vmesnih vrtov. Isto velja za Gledališko ulico, ki jo je obroblyalo nekaj propadajočih bajt, naslonjenih na ta del obzidja. Na »sodni« stolp je bilo naslonjeno staro gledališko poslopje z velikim dvoriščem in vhodom iz mestne strani.

Stanetova ulica je začela z enonadstropno kavarno »Merkur«, ki ji je sledilo nekaj starih, razpadajočih stavb. Hotel »Pri belem volu« je bil enonadstropen. Na križišču Cankarjeve in Stanetove ulice je stala mitnica, deloma podrta 1851, hotel »Slon« in konvikt, dalje pa pritlična stavba z gostilnami »Pri zelenem drevesu«, »Pri jelenu« in »Pri sedlarjevem birtu«. Miklošičevo ulico so ločevali hlevi in lesna skladišča od Stanetove ulice, Levstikova ulica in Dolgo polje pa so bili travniki.

Vodnikova ulica je nastala na mestnem jarku, zasutem l. 1850. Imela je čisto podeželski značaj. Obzidje je bilo še večinoma vidno, sicer pa so se razprostirali travniki, vrtovi, žaga, lesno skladišče in vmes posamezne stavbe. Današnji Šlandrov trg sta zavzemala vrtova gostilne »Pri zlati kroni« in družine Vokaun ter vojaški špital. Med vrtoma je tekla ozka Poljska ulica do Ipavčeve ulice. Med Vodnikovo in Gregorčičevo ulico je stala kočja mestnega pastirja.

Današnja Ipavčeva, Gregorčičeva, Kersnikova in Levstikova ulica so bile že podeželje z njivami, travniki, kozolci, hlevi itd. Mestni park, ki ga je krasila od l. 1858 dalje kostanjeva aleja, je služil za odlaganje smeti. Bil je to močvirnat svet s travniki in pašniki. Obe Glaziji sta bili zasajeni 1828, Jožefov hrib pogozden 1854, okoliški vrhovi pa zasajeni z vinsko trto.

Taka je bila podoba Celja pred 90 leti.

S to litografijo in z l. 1867 zaključujemo drugo stavbno obdobje Celja. To je doba, ko se je mestni organizem otresel srednjeveškega zidnega oklepa in se začel polagoma razraščati v okolico. Do pojava železnice je bilo to razraščanje še počasno in krožno, gradnja kolodvora 1845—1846 pa mu je dala pospešek in ga določno usmerila proti vzhodu. Ta doba je ustvarila zametke obkrožajočih na pol podeželskih predmestij, v katerih se je že nakazovala današnja ulična mreža. Požar l. 1798 in tendenca po modernizaciji srednjeveškega in baročnega stavbnega fonda sta sodelovala pri nastanku klasicizirajoče fasade s kamnoseško poudarjenim portalom, ki naj da mestu sodobnejšo podobo. Značilno je vztrajanje pri prisvojeni stavbni tradiciji, ki traja vso opisano dobo in ki jo premaga šele ca. 1860 palača Mohorjeve družbe. Ta je kot prva pomembnejša stavba Celja, zgrajena v historizirajočem pozno-renesančnem slogu. Mnogo stavb so v tej dobi predelali, povečali, posebno povišali, kar kaže na povečane stanovanjsko-udobnostne zahteve.

Tem zahtevam odgovarja tudi povečano občinsko komunalno delovanje, ki naj služi predvsem asanaciji in čistosti mesta. Zato se tudi predvsem omejuje na izvedbo kanalizacije — pri čemer se s pridom uporablja rimski kanalizacijski sistem — in na tlakovanje ulic z velikimi kockami in glavicami ter urejanje pločnikov z rajhenburškimi ploščami. Kljub vsem tem »novotarijam« pa je bilo v mestu še vedno mnogo ostalin prejšnjih stoletij: precej hiš je bilo kritih še s slamo, pred nje postavljene kamenite ali lesene klopi in stopničasti dostopi so resno ovirali ulični promet, vodne potrebe so zadovoljevali javni vodnjaki, razsvetljavo pa oljenke itd.

Prelom z dotedanjim mestnim razvojem pomenja tretje stavbno obdobje, ki obsega čas od 1867 do prve svetovne vojne. To je doba industrializacije dotlej trgovsko-obrtnega mestnega organizma z močnim kmečko-vrtničarskim poudarkom. V Gaberju in na Čretu nastane vrsta industrijskih podjetij: 1873-75 Cinkarna, 1891 Kemična tovarna, 1893 Tovarna emajlirane posode, opekarna itd., ki pomenijo močne aglomeracijske katalizatorje, okoli katerih bodo kmalu nastala nenačrtno zgrajena, dolgočasno raztegnjena predmestja.

Litografija, ki jo je izdelal l. 1878 Leykamov zavod v Grazu in ki je izšla v Janischevem »Topographisch-statistisches Lexicon von Steiermark« Graz 1878, nam kaže južni pogled na mesto. Na začetku tega obdobja Cinkarna že stoji, njej nasproti ob Mariborski cesti pa raste tipično predmestno

naselje Gaberje. Mesto kaže predvsem parcialne spremembe, ki niso vedno v korist tradicionalni, dotlej še vedno harmonični mestni podobi. Tako doživlja farna cerkev že od 1863 sem nekvalitetno regotizacijo in je pravkar (1877) dobila Büchnerjev zvonik. Med gradom in Grofijo je iz podrtin zrastle dvonadstropna stara gimnazija (1875), poleg Grofije pa na mestu enonadstropne hiše dvonadstropna stavba Na okopih št. 13 z zanimivo fasado. Okopi in Savinjska ulica ne kažejo bistvenih sprememb. Močnejše je zazidana Razlagova ulica (dekliška osnovna šola 1874) in na Savinjskem nabrežju je zrastle prva dvonadstropnica, kateri sta do 1891 sledili še dve ter tako ločili Razlagovo ulico od nabrežja. Vzdož ulice XIV. divizije in pred kolodvorom se razprostirajo vrtovi tja do »Gugenmoosa«. Hotel »Pošta« je 1875 dobil sedanjo obliko in velikost. V notranjosti mesta je opazna zazidava praznih parcel, nastajajo prve sodobnejše stanovanjske stavbe, stare se modernizirajo. Zahodno od mesta sta nastali dve ustanovi: 1874 Gizelina bolnica in 1871 mestna plinarna.

Tempo nadaljnjega mestnega razvoja je vedno hitrejši, toda tudi dokumentacija se množi. Pojavi se fotografija, ki hitreje in natančneje kot njena

Celje. Pogled proti jugu

prednica litografija sledi spremembam. Za zorne točke fotografi ne izbirajo več dosedanjih gledišč, ki so mestu preblizu in zato fotoobjektivom ne odgovarjajo, ampak se preselijo na bližnje vzpetine, iz katerih lahko zajamejo celotno mestno veduto. Iz fotografskih posnetkov konec 19. in začetka 20. stol. se opaža trdoživost osnovnih potez v fiziognomiji mesta. Nekdanji po trdnjaskem zidu dani trdni obod še vedno velja, posamezne gmote velikih novih stavb se uveljavljajo sicer v notranji podobi mesta, v njegovi organizaciji

pa se komaj opazijo. Kar se vidno spreminja, je predvsem predmestni obroč, kjer se razvija industrija in kjer gre razvoj v širino, ki nikakor ni v korist tradicionalni harmoniji mesta.

Kakor se v notranjosti mesta starinski milje vedno hitreje umika sodobnemu, tako opazujemo tudi na zunanosti vedno večji in za staro harmonično podobo mesta vedno nevarnejši pritisk od industrijske mestne okolice. Gospodarska in družabna struktura mesta se polagoma spreminjata in z njima se spreminja tudi njegov gradbeni izraz. Že kratka skica tega spreminjanja nam bo v dokaz, da ne vedno v mestno korist.

Zgraditev novega gledališča l. 1883—1884 je otvorila gradnjo velikih javnih in privatnih stavb, ki so vnesle v mestno podobo modo historiziranja, kakršna je vladala v »velikem« svetu. Nastajala so po vrsti poslopja, ki so obrobje starega mestnega jedra hote spremenila v »moderno« fasado. Tako je zrastle vrsta dvonadstropnih stavb med Razlagovo ulico in Savinjskim nabrežjem (1875—1891), ki je fasadirala jugovzhodno lice mesta. Isto nalogo so opravili nasproti kolodvoru poslopje Mestne hranilnice (1884—1887), Pošta (1895—1897) in Dom OF (1905—1907). V tej dobi sta bili pozidani tudi Cankarjeva in Vodnikova ulica, katerih začetki gredo v leto 1898 odnosno 1887. Leta 1907 je na mestu hotela »Slon« zrasel »Železni dvor« in njemu nasproti trinadstropnica Slovenske posojilnice ter stavba na vogalu Gubčeve ulice. V Vodnikovi ulici sta nastali II. gimnazija (1905—1906) in Ekonomska srednja šola (1878). Na zapadnem kraju mesta so zgradili mestno šolo (1912—1913), gledališče (1883—1884), Narodni dom (1895—1897), vajensko šolo (1900), protestantsko cerkev (1904—1906) in I. gimnazijo (1913—1914).

Nekoliko izven mesta so zrastle na Kalvariji vila Agricola (1907), v Gaberju Titove kasarne (1892-93), ob Koprivnici Nemški dijaški dom (1896 do 1907 predelana stara brambovska kasarna), ob Gregorčičevi ulici tako imenovana Šemal-kasarna (1886—1887) in v Zavodni mestna klavnica (1899). Povečana je bila bolnišnica, ki je bila tudi popolnoma obnovljena (1885—1887).

V jedru mesta je bil v letih 1880—1900 dodan zadnji trakt pri kaznilnici, romanizirana Marijina cerkev, prizidana »duhovniška« hiša in dograjen zvonik, s katerim je mestno središče dobilo svojo arhitektonsko poanto. Potres dne 14. aprila 1895 je povzročil v mestu sicer veliko škodo in večje predelave, vendar ni pomenil cezure (kot v Ljubljani) v njegovem gradbenem razvoju. Mesto je rastle iz jedra v vse smeri. Več ali manj je zapolnilo prostor pred kolodvorom, čeprav ulica XIV. divizije, Razlagova in Kocenova še vedno niso bile zazidane. Isto velja za predmestja, ki jih je na severu omejevala Koprivnica in savinjska železnica (1890), na jugu pa Cankarjeva in Vodnikova ulica. Gregorčičeva ulica je bila še močno nezazidana, severno in zahodno od nje so se širili travniki mimo bolnišnice do sadjarske šole. Ob Ljubljanski cesti se je mesto razraslo do Glazije, katere so se na jugu držali gozdarska šola, plinarna in državni magazini. Današnji »Otok« je bil z izjemo evangeljske cerkve, pastorjeve hiše (sedaj komite) in nekaterih vil (1896) tako rekoč nezazidan. Izpred Grofije je držala brv (1871) v mestni park na desnem bregu Savinje, ki je bil zasajen v letih 1882, 1892, 1908 in h kopaljščem (1871) ter Gozdni restavraciji (1892).

Tretje stavbno obdobje se zaključuje s prvo svetovno vojno. Ta doba je mesto razširila do črte: Savinja — Južna železnica — Sušnica oziroma velenjska proga — bolnišnica — Glazija — Otok — Savinja. Ta prostor je epicentrično zazidala in s tem ustvarila okoli starega mestnega jedra obroč predmestij, preko katerih je mesto začelo močneje tipati v svojo okolico. Mestno jedro je dobilo »moderno« fasado, saj je s postavitvijo vrste velikih stavb ob njegovem robu ta doba hotela zavestno skriti staro mestno jedro pred tujcem — turistom. V mestu je napravila nepopravljivo škodo z nasilno historizacijo kulturnih spomenikov, ki jim je vzela dober del njihovega starsinskega čara. Stari hišni fond je načela s komercialno izrabo stavb v trgovinske namene. Pojavile so se izložbe, ki so pokvarile pretehtane fasade in vanje vnašale slabo adaptirane modernizme. Povrh tega je ta doba promet zmotno napeljala v stari ulični sistem in se tako prisilila k celi vrsti nasilnih posegov v mestni organizem, ki mu je vzela mir in intimnost. Nove stavbe ni prilagodila občutju okolja in stare stavbe je adaptirala brez posluha za njih skrite vrednote. Napačno pojmovana naprednost in modernizacija sta terjala nepotrebne žrtve, s katerimi ni prenehala tudi naslednja četrta perioda, ki obsega dobo med obema vojnama.

Izgradnja Celja se je nadaljevala paralelno z rastočo industrializacijo in povečanim številom prebivalstva. Nastala je vrsta velikih stavb, ki naj bi Celju poudarile mestni značaj, obenem pa zadovoljile večje zahteve moderne dobe. Značilno je, da se pomembnejše gradnje te dobe še vedno v glavnem drže starega mestnega obrobja. Vzrok temu je na eni strani pomanjkanje regulacijskega urbanističnega načrta, ki bi orientacijsko zajel širšo okolico, medtem ko je neposredno mestno obrobje imelo že podane ulične poteze, na drugi pa manjši izdatki za vključitev le-teh v mestni komunalni sistem. Med temi novogradnjami je omeniti v vzhodnem mestnem obrobju palačo Pokojninskega zavoda (1931) in bivše Zagrebške štedionice, v severnem obrobju palačo Vzajemne posojilnice (mojster Plečnik 1929—1930) in okoliške osnovne šole (1920—1927), na zahodnem prezidani Zdravstveni dom (prvotno Semal-kasarna, nato invalidski dom, 1929—1931 predelana v Zdravstveni dom), Delavski dom (1938), ogalna stavba Šlandrov trg — Ljubljanska cesta (1928 do 1929) in palačo Pokojninskega zavoda (1934), na jugu proti Savinji pa stanovanjsko stavbo na Savinjskem nabrežju. V starem mestnem jedru je nastala palača NAME na ogalu Stanetove in Prešernove ulice (1935), ki je najbolj tipičen primer individualno projektirane moderne stavbe, postavljene brez vsakega posluha za neposredno okolico.

Na pomanjkanje učinkovite spomeniške zaščite kaže pospešeno razbijanje harmonične podobe starega mestnega jedra, ki se posebno očituje v obravnavi njegove višinske silhuete in posebno v obravnavanju njegovih fasad. Na pomanjkanje regulacijskega načrta kažejo predmestja, ki so se močno razvila in se spremenila v brezoblično, skrajno dolgočasno aglomeracijsko gmoto, ki je začela pritiskati na jedro, mu jemati neposredno prirodno okolje in odrivati naravo v nedosegljivo daljavo. Promet, ki je v tem času postal močan oblikovalni faktor mest, je bil v Celju vsiljen v mrežo ozkih ulic in majhnih trgov ter je začel postajati resna ovira v prenatrpanem mestnem organizmu. Jedro tega organizma je bilo namreč ustanovljeno v drugih življenjskih razmerah

in se ni moglo prilagoditi kljub vsem posiljevanjem modernim zahtevam. Usodno je, da so jih poskušali na vsak način aplicirati na staro Celje, namesto da bi se temu izognili, pustili staro jedro na miru in ga obšli. Trdoživost starega mestnega organizma se vidi v tem, da se vsemu pritisku sodobnega življenja ni posrečilo zabrisati potez, ki jih je v podobo mesta zarezala menjajočih se usod polna poltisočletna zgodovina.

Doba okupacije pomeni cezuro v razvoju mestnega organizma. Ne samo, da se je ustavila nadaljna izgradnja mesta, tudi stari gradbeni fond je bil načet. Narodni dom je izgubil svojo lepo fasado in bil predelan v sedanjo pusto obliko. Bombe so podrle vrsto stavb, med njimi posebno obžalujemo izgubo hiše Zidansköva ul. 14, srednjeveško stavbo, ki so jo po letu 1935 imevali »Antična vrata«.

Povojna doba je ustvarila nove življenjske pogoje in s tem pospešila izgradnjo mesta v doslej neslutnem obsegu. V prvih letih je gradnja kazala izrazito nenačrtnost, šla je v nepotrebno širino in s tem silovito otežila normalno komunalno dejavnost. V zadnjih letih poskušajo odgovorni faktorji to popraviti, končni red pa naj bi vnesel snujoči se urbanistični načrt. Njegove glavne postavke so: 1. pustiti staro mestno jedro ob strani in regulirano gradnjo prenesti na sever in zahod, 2. tranzitni promet usmeriti na rob novega mestnega pomerija in s tem razbremeniti jedro in 3. zaustaviti razraščanje predmestij v brezkrainost ter tako ohraniti obrobni zeleni pas, ki je za mestno življenje biološko nujno potreben. Nadaljnji razvoj mesta prepuščamo mnogo obetajoči prihodnosti, dejstvo sedanjosti pa je, da je staro mestno jedro še vedno arhitektonsko in življenjsko središče celjskega mestnega organizma in da ne bo še hitro tega prioritata dalo iz rok. Naša naloga kot čuvarjev pozitivnih historičnih vrednot pa je, da to jedro kljub pokvarjeni podobi ohranimo prihodnosti kot dokument stvariteljskih in organizacijskih sposobnosti, dokument stoletnega snovanja naših prednikov.

Literatura:

Rudolf Egger: Die Reisetagebücher des Paolo Santonino 1485—1487. Klagenfurt 1947, p. 180 ff.

G. Mercati: Una visita a Cilli del 1487. Scritti in onore di Bartolomeo Nogara. 1937. p. 263 ff.

Andreas Gubo: Geschichte der Stadt Cilli vom Ursprung bis auf die Gegenwart, Graz 1909.

Topographie des Cillier Kreises. Grätzer Schreibkalender für 1795. p. 7.

Thalher: M. Bar. v.: Fremdenführer von Cilli und Umgebung... Cilli 1875.

Hoisel J.: Cilli und dessen Sannbäder. Wien 1877.

Glantschnigg Ed.: Cilli und Umgebung... Cilli 1887.

Knittl Michael: Cilli. Illustriert von A. Kasimir. Cilli 1890.

Kurz M.: Führer durch Cilli und Umgebung. Cilli 1894.

Fürstbauer Th.: Führer durch Cilli und Umgebung. Cilli 1901.

Gubo Andreas: Wiederherstellung des Schlosses Ober Cilli und die Stadtbürg im 16. Jahrhundert. BIHGA lp. 1910. p. 15. in 23.

Porsche Ferd.: Führer durch Cilli und Umgebung. Cilli 1912.

Perc Martin: Celeia antiqua et nova. Celje 1926.

Orožen Janko: Zgodovina Celja I., II., III., Celje 1927 in 1932.

- Ljubša M.: Postanek srednjeveškega Celja. ČZN 1929. p. 1—16.
 May Gerhard: Cilli. Cilli 1943.
 Orožen Janko: Celje z zaledjem, Celje 1948.
 Marolt Marjan: Dekanija Celje I. in II. Maribor 1931.
 Celje — avtonomno mesto Dravske banovine. Progres I. Novo mesto 1932.
 Orožen—Savnik: Vodnik po mestu in okolici. Celje 1928.
 Kos Franjo: Doneski za krajevne kronike (Celje). ČZN XV.
 Orožen Janko: Vodnik po Celju in okolici. Celje 1940.
 Celjski zbornik, Celje 1951.
 G. M. Vischer: Topographia Ducatus Stiriae. Grätz 1681.
 Fritz Popelka: Die Landesaufnahme Innerösterreichs von Johannes Clu-
 bucciarich 1601—1605. Graz 1924.
 Josef v. Zahn: Stiria illustrata. Graz 1882—1889, p. 40 ff.

MAISTROVA CELJSKA DOBA

FRAN ROŠ

Kratka je bila doba, ko je v Celju bival Rudolf Maister-Vojanov, vojak, pesnik in pozneje osvoboditelj Maribora, ki nam je s svojo daljnovidnostjo in odločnostjo rešil slovensko štajersko ozemlje do črte, ki je tudi danes del meje LRS in FLRJ.

Maistrovo bivanje v Celju, ki ni trajalo niti deset mesecev, sega v razgiban čas, pomemben za Slovence in usoden za Evropo. Terjal je v dneh sarajevskega atentata in pričetka prve svetovne vojne zgodovinske odločitve.

Vojna na Balkanu 1912/13 je pokazala, da končno tudi Južni Slovani postajajo polnoletni in si ne puste več zavezovati oči pred prihodnostjo, potem ko so v svojem zgodovinskem razvoju že tako premnogo zamudili. Volja po novi skupnosti, ljubezen do svobodnega življenja, ki mora končno pomeniti tudi socialno osvoboditev ljudstva, in pripravljenost na žrtve za dosego ciljev, vse to je najmočnejše prevzemalo mladino, pri Slovencih v prvi vrsti dijaštvo in del mladih izobražencev.

S svojim revolucionarnim nacionalnim jugoslovanskim programom, ki je glavnega nasprotnika videl v stari habsburški monarhiji, je pogumno stopilo v borbo mlado gibanje okoli »Preporoda« v Ljubljani. Reakcionarni vodilni politiki obeh utrjenih slovenskih strank klerikalcev in liberalcev so ga označevali kot stvor vročehkrvnih, nestrpnih utopistov. Tej mladini je bila še najbližja slovenska socialna demokracija s svojim jugoslovanskim političnim programom, ki pa ne bi smel odrekati kulturne samobitnosti Slovincem, kakor je to jasno zahteval Ivan Cankar.

V tem času si je vsenemški imperializem vztrajno krčil pot k Jadranu, na kateri je zadeval samo še ob Slovence. Njegovemu najsilnejšemu pritisku, ki ga je podpirala avstro-ogrska država, je bila izpostavljena Slovenska Koroška, od koder je preko Gorenjske držala najbližja pot k Trstu. V isti smeri pa si je prav tako z geslom »Durch muss des Kieles Erz« (napis na celjskem »Deutsches Haus«) nemška politična in gospodarska moč utirala prehod preko Slovenske Štajerske. Industrija, rudarstvo, velika trgovina in obrt, bankarstvo, uradniški aparat, srednje šolstvo, vse to je povečini služilo tudi raznarodovanju Slovencev. »Schulverein« in »Südmark« sta si z materialnimi sredstvi, zbranimi po vseh nemških deželah, prizadevala odtujevati slovensko zemljiško posest in slovenskega otroka. Ta pritisk se je več ali manj prijateljsko vezal z italijanskim pritiskom na primorske Slovence. Tako se je naš živelj mogel mirneje opirati le na svojo etnično mejo s Hrvati, vendar ga je od njih ločevala umetna stena — meja dualizma med Nemci in Madžari.

Ob železnici Dunaj—Trst, ki je pomenila glavno smer sovražnega prodiranja skozi Spodnjo Štajersko, je živelo Celje. Avtonomna mestna občina, omejena na najožje jedro sedanjega Celja, je bila domena Nemcev, potomcev starih doseljencev in novih prišlekov, ki se je njihovi politični in gospodarski sili udinjal tudi del Slovencev, ki so dotekali s podeželja. Širša celjska okolica pa je bila narodnostno pretežno nedotaknjeno slovenska in tudi dovolj zavedna. Izmed približno 80 občin tedanjega celjskega okraja so imele nemško vodstvo, vendar stalno ogroženo, le Laško, Vojnik in Teharje (s Štorami). In še tu je bila tuja večina v občinskih odborih le izsiljena kot posledica volilnega reda, ki je omogočal peščici velikih davkoplačevalcev 1. in 2. volilnega razreda izvoliti dvakrat toliko občinskih odbornikov kot množici kmetov in delavcev 3. volilnega razreda. Vendar je občina Celje-okolica, tesno obkrožajoča mestno središče, kljub vplivu Westnovnega kapitala še ostajala v rokah slovenske večine.

Boj z napadalnim nemštvom je bil v Celju in njegovi okolici dokaj uspešen predvsem zaradi gospodarske trdnosti Slovencev (hmeljarstvo v Savinjski dolini). Pri tem je bogatela tudi slovenska buržoazija, ki je bila prav tako izkoriščevalska. Kopičila si je kapital in ga dobičkonosno nalagala v posojilništvo in združništvo. Pri tem je bilo pozitivno samo to, da je našega obrtnika, trgovca in kmeta reševala odvisnosti od tujega kapitala.

Ker so si okrepili gospodarski položaj, so Slovenci v Celju vse bolj organizirano in uspešneje (ustanovitev slovenskih nižjegimnazijskih vzporednic v Celju!) delali in tudi na kulturnem področju vse bolj nastopali, čeprav še močno v čitalniškem slogu. Spopadi z nasprotnikom, celo fizični, jih niso mogli ustavljati. To njihovo rast dokazujejo tudi številke z ljudskih štetij 1900 in 1910, ki so jih vodili nemški občinski organi. Po njih je v 10 letih delež Slovencev (označenih po občevalnem jeziku, ne po narodnosti!) v mestu narastel od 21,5% na 29,5% in to na škodo nemškega deleža. Značilno je, da so Slovenci v istem razdobju v Mariboru nazadovali. Sploh je slovenski del Maribora z vse bolj vodilnim političnim katolicizmom popuščal v vlogi središča Slovenske Štajerske. To vlogo je čedalje bolj prevzemalo Celje kot kraj mladega slovenskega radikalnega liberalizma sredi kompaktno slovenskega in gospodarsko krepkejšega okrožja.

Celjska srednješolska mladina se je tedaj delila na katoliško usmerjeno, ki je bila dokaj močna le v nižjih razredih, na narodno napredno (liberalno), ki se je zbirala pod pokroviteljstvom kluba slov. naprednih akademikov v Narodnem domu, in na novo narodno radikalno strujo, ki se edina ni podrejala nobeni izmed političnih strank. Dijaki te zadnje skupine so ob močni podpori visokošolcev iste smeri poudarjali potrebo samoizobrazbe brez vnaprejšnje povezanosti s strankami. Pod vplivom Masarykovih pogledov jih je geslo »Iz naroda za narod« vodilo k stvarnemu, predvsem kulturnemu delu na podeželju, pri tem pa tudi k zanimanju za socialna vprašanja in socializem. Vsekakor je tej struji pripadajoči del celjskega dijaštva bil poln požrtvovalne vneme in delavnosti. Medtem ko se je klerikalno dijaštvo zbiralo v svoji legalni Marijini kongregaciji, sta obe ostali srednješolski skupini mogli delovati le ilegalno. Narodno radikalna organizacija je zbirala dijaštvo z rednimi predavanji s političnega, kulturnega in socialnega področja. Organizirala je

samoizobraževanje dijakov, razpolagala je s knjižnico in čitalnico ter urejala delo svojih članov v raznih sekcijah. Skraja je uporabljala sobo nad gostilno »Jelen« v sedanji Stanetovi ulici 25. V posebni gostilniški sobi, ki je imela vhod tudi z dvorišča, so si dijaki prirejali programe ob raznih narodnih in kulturnih jubilejih. Še posebej je ta soba služila dijakom literatom kot nekakšna »literarna krčma«, a ne toliko s pijačo, bolj zaradi imenitnosti takih tradicij, in pa za bolj sproščeno interesno in delovno tovarištvo. Jeseni leta 1913 je narodno radikalna dijaška organizacija prenesla svoj sedež v dve sobi I. nadstropja v stavbi Zvezne tiskarne, ki je bila last Zadrुžne zveze (v sedanji Kocbekovi ulici 1). Za vsakovrstno pomoč tej organizaciji sta skrbela ravnatelj zveze Janko Lešničar in njen revizor Miloš Štibler.

V takšnem sicer tesnem, a vendar živem in toplem celjskem okolju se je v novembru 1913 pojavil Rudolf Maister, stotnik spodnještajerskega 26. polka deželne brambe, ki je imel svojo glavno garnizijo v Mariboru, en bataljon pa stalno v Celju (v gabrski vojašnici). Maister je bil semkaj premeščen iz Przemysla v Galiciji. Vsekakor mu je ta premestitev godila, saj ga je iz daljne tujine in pustega trdnjavskega življenja privedla na domače ozemlje in v slovenski polk, pri tem pa v bližino Ljubljane, našega kulturnega središča. Z njenimi književniki so ga vezali prijateljski stiki, saj je bil v letih 1892 do 1894 izreden član ljubljanske literarne »Zadrुge« in ji je kot kadet z Dunaja pošiljal svoje pesmi v oceno, kot mlad častnik pa je nekaj časa tam služboval. Blizu tu je bil Kamnik, ki se je v njem rodil leta 1874. Bil je torej komaj nekaj starejši od Cankarja in Župantiča in je tudi kot pesnik bil spremljevalec »slovenske moderne«.

Med celjskimi dijaki je bilo dosti takih, ki so se zgodaj pričeli zanimati za domačo in svetovno književnost, nekateri pa so se poizkušali tudi v pisanju verzov. Enemu izmed teh »literatov« je Miloš Štibler v začetku decembra 1913 povedal novico o prihodu pesnika Maistra-Vojanova v Celje. Celjski študenti smo dotlej osebno, a le od daleč poznali samo dva, oba še mlada, a že priznana naša pisatelja in pesnika, ki sta izšla iz celjskega okoliša in smo ju kdaj srečali na celjski ulici: Vladimirja Levstika in Antona Novačana. Novica o Maistru nas je torej lahko zelo ogrela.

Ne dolgo potem smo ga zagledali, prav ko smo se nekega večera vračali s sestanka. Čeprav so tedaj medlo brlele ulične plinske svetilke, smo vedeli: To je moral biti Maister! Visok, v sivem oficirskem plašču in s črno kapo na glavi je stopal počasi z dolgimi koraki, za ročaj držeč svetlo sabljo. Živo in odločno so mu žarele temne oči, pod rahlo rdečimi lici pa so se mu košatili mogočni črni brki. Sledil smo mu nekaj časa skozi mesto, vsi pod toplim vtisom tega srečanja. Res je bil to avstrijski častnik, toda hkrati je bil tudi slovenski pesnik! Saj je bil prav takšen oficir tudi Maselj-Podlimbarski, ki mu je Slovenska Matica prav tedaj izdala »Gospodina Franja«, a je s svojim romanom navdušil vse, ki so sanjarili o neki bodoči jugoslovanski skupnosti.

O Maistru smo slišali še to in ono. Zahajal je le v slovensko družbo in celo v Narodni dom k prireditvam. Dodelili so ga vojaškemu dopolnilnemu poveljstvu v gabrski vojašnici in je bil »magacinski oficir« skladišča na Ljubljanski cesti tik Glazije. Pred leti je bolehal na pljučih in se zdravil tudi v Egiptu, zato je delal zdaj le v pisarni. Z vojaki se je razgovarjal skoraj

le slovensko. Pogosto je odhajal v Ljubljano, kjer je med najvidnejšimi književniki imel svoje dobre prijatelje.

V izložbi nedavno priborjene prve slovenske knjigarne v Celju se je prav tiste dni pojavila knjiga »Poezija« Rudolfa Maistra-Vojanova, ki sta mu jo 1904 izdala Kleinmayr & Bamberg v Ljubljani. Nekateri smo jo že poznali, zdaj pa smo jo iznova poiskali. Razgrevala nas je Maistrova lirika in zlasti vroča erotika. Posebno ljub nam je bil njegov realizem, pomešan s prešerno ironijo. Tudi njegova epika z mnogimi srbskimi in ruskimi motivi nas je razvnela. In krepke fantovske pesmi in še soneti! Forma mnogih pesmi se nam je zdela prav moderna. Tu in tam je katera razodevala še pesnikovo veselje do vojaškega poklica. Saj mu je že psevdonom kazal na to — Vojanov! Sploh pa smo v človeku, ki je izdal knjigo, videli bleščeč pojav. Prav tedaj smo se v dijaškem pevskem krožku, ki ga je pri Slajetu za kresijo ob citrah vadil šestošolec Polde Vasle, učili peti skladbo Emila Adamiča »Tam gori za našo vasjo« z Maistrovim besedilom. Njegove mlajše pesmi pa smo našli v novejših letnikih Ljubljanskega Zvona in Slovana.

Bilo je sredi decembra 1913, ko je Miloš Štibler dal posebno naročilo našemu tovarišu Srečku Puncerju, petošolcu. Stotnik Maister da se je zanimal, ali je v Celju kaj dijakov, ki pišejo. Rad bi se seznanil z njimi. To vabilo nas je veselo iznenadilo in neizmerno počastilo. Hitro smo vsak v svoj zvezek prepisali svoje literarne prvence, največ pesmi.

Ze kak teden pozneje nam je Štibler za neko mrzlo zimsko popoldne napovedal srečanje z Vojanovim. Zbrali smo se v prvi izmed obeh sob, ki ju je v posloppju Zvezne tiskarne uporabljala dijaška organizacija. Tu je stala dolga miza s stoli, razvrščenimi tudi ob stenah. Velika omara je predstavljala knjižnico. Na mizi so ležali slovenski, hrvatski, srbski in češki časopisi ter revije. Med njimi so bile gotovo tudi številke »Preporoda«, »Jugoslavije«, »Glasu juga« in »Omladine«. Stene so bile polne majhnih slik z narodopisnimi motivi slovanskih narodov, zlasti pa še razglednic, ki so jih izdale narodno-obrambne organizacije, tudi češke in poljske. Nad temi sta opominjala velika posnetka dveh narodnih kolkov, ki ju je izdala Družba Cirila in Metoda: prvi je klical v spomin ptujske dogodke 1908, drugi žalni pa Adamiča in Lundra, ljubljanski žrtvi tuje agresivnosti.

Štibler je spremil Maistra do nas in segli smo v roko častniku, ki se nam je že po svoji visoki, vzravnanii postavi in po prodorni sili svojih oči, po svojih lepih brkih in tudi po žametno zveneči gorenjščini zazdel kot nekakšna izredna in prav junaška osebnost. Čudovito se nam je zdelo, da je hotel spoznati nas, večinoma šele petnajstletne dečke iz petega in šestega razreda gimnazije. Ali bo mogel najti na nas kaj, kar ga ne bo razočaralo, nas je zaskrbelo.

Na hitro smo se seznanili in že smo bili polni nekam otroškega zaupanja vanj, ki je sedel med nas. Prebrali smo mu vsak nekaj iz svojih zvezkov — verze in prozo. Opazili smo, da ni bil nezadovoljen s tem, kar je slišal, saj je nekajkrat celo v pohvalo prikimal. Potem nam je na splošno govoril o lirični pesmi, o Prešernu in Župančiču. Posebno važnost je prisojal vsebinski poanti, ki naj z njo izzveni vsaka pesem. Kar ob naših verzih nas je opozoril na nekatera pravila pesniške tehnike in nasvetoval popravke. Omenil je, kako

je nekoč kot študent v Kranju urejal dva dijaška lista. Tu smo hitro poprijeli — tudi naša namera je bila, da pričnemo izdajati svoj list. Saj sta se v Celju že pred leti tiskala dva časopisa slovenske dijaške mladine: »Vesna« in »Svoboda« ter je pri prvi sodeloval tudi Maister. Zdaj nam je takoj pritrtil in zagotovil svojo pomoč. Zanimalo ga je še, kaj beremo in študiramo. Potem se je prijazno nasmejan poslovil.

Vso materialno podporo je našemu listu obljubil Štibler in tako so se literati lahko lotili dela. Na povabilo smo že kmalu obiskali pesnika Vojanova na njegovem prvem celjskem stanovanju v pritličju sedanje Gregorčičeve ul. 3. Bil je še sam, pričakoval je prihod družine. Ena izmed njegovih sob je bila še polna neodprtih zabojev. Tu smo posedeli ob stotniku in mu pustili svoje zvezke s pesmimi in črticami, da jih pregleda, nam označi potrebne popravke in odloči, kaj je vredno objave.

Se v decembru 1913 smo si ustanovili dijaški literarni klub »Kondor« — ime mu je predlagal šestošolec Arkadij Videmšek, občudovalec Župančiča

Literarni klub »Kondor«: Sedita z leve na desno Stanko Pečar in Srečko Puncer, stojijo Fran Roš, Arkadij Videmšek in Davorin Ravljen

(»Kondor, soncu brat«). Za predsednika kluba smo izvolili Srečka Puncerja, doma iz Braslovč, ki je bil nedvomno najzrelejši med vsemi in tudi najstarejši. Ko mu je štirinajstletnemu prenehala šolska obveznost, se je nekaj tednov učil že kovaške obrti, končno pa si je le zagotovil toliko podpore, da je mogel oditi na celjsko gimnazijo. (Njegov oče je kot upokojen dacarski uslužbenec jemal od časa do časa v najem manjše gostilne, da je mogel šolati svojo številno družino.)

Med glavnimi nalogami, ki jih je prevzel klub, je bilo mesečno izdajanje »leposlovno-znanstvenih vaj Savinje«. Njena prva številka je z 12 stranmi velikega formata v sivem ovitku zagledala dan konec januarja 1914. Snov zanjo je pregledal, izbral in razvrstil Maister sam. Napisal pa ji je tudi svojo uvodno besedo (brez podpisa) na vso prvo stran:

V SVET

Danes je naš dan, ves svetel, ves krasen, ves zlat.

Naša mlada srca prepaja mehka toplota in v naših očeh se svetlikajo žarki mladega življenjskega sonca, dasi je objela naš lepi svet mrzla zima.

In mi gremo! Gremo ponosno po beli, široki cesti lepote, dolžnosti in bratoljubja — po oni cesti, ki je bila nedavno še stezica, pa so jo izhodili tisti svetli možje, ki jih imamo zapisane ne samo na kamnu in bronu, temveč tudi globoko v naših srcih.

Po tej cesti gremo in vriskamo, kajti mi smo danes veselja pijani in ne čutimo zime.

Mi vidimo ob cesti cvetoča drevesa, zelene, dehteče poljane, nerazorane njive, vidimo pojoče gaje in tam daleč pred nami tisto veliko gorko luč, ki nam sveti na poti in nas kliče k sebi in vabi brez besed, a toplo in mehko, nas — Savinjce, ki smo se v duhu napili lepote sveta in življenja.

K tej luči hočemo, prav tja med njene tople žarke!

V »Savinji« si bomo podajali in stiskali roke, v »Savinji« odkrivali srce in »Savinja« bo tista svetla, čista vez, ki nas bo vedno spajala k skupnemu delu in nam vžigala plamen v naših očeh in srcih. »Savinja« bo naš sveti škapulir, ki ga bomo nosili vedno na srcu in ki nam ostane svet in lep tja do konca mej našega življenja.

Pred nami so šli in za nami pojdejo isto pot.

Danes pa jo gremo mi, Savinjci.

Srce nam vriska in duša podrhteva veselja, razkrite so nam glave, odprto je naše srce, ko pošiljamo prvič v svet misli in besede, ki jih je vzbudila v nas zlata naša življenjska pomlad.

»Savinja« je bila ciklostiran list, ki so ga v 150 izvodih razmnoževali dijaki sami. Nadaljnje številke z obsegom po 12 do 16 strani so sledile v približno mesečnih presledkih, le zadnji dve — 4. in 5. sta v enem zvezku

združeni izšli v začetku julija 1914. Kupovali so list dijaki in nekateri odrasli prijatelji mladine, po nekaj izvodov pa ga je odhajalo tudi na gimnazije po drugih krajih. Nihče ni zaprosil oblasti, da dovoli izdajanje »Savinje«, tudi šolske oblasti ne, saj ga ta nikoli ne bi bila odobrila.

Sotrudniki lista so bili srednješolci, vsi označeni le s psevdonimi: Srečko Puncer — Braslav Vitogoj, Arkadij Videmšek-Gojko, Davorin Ravljen-Alja Vanjev, Fran Roš-Svobodin Semenov, Stanko Pečar-Velimir Pavlov, Zdravko Kroflič in Polde Vasle. Vsi razen zadnjega so objavljali pesmi, Roš tudi črtice. Celjanom se je pridružil še Ivo Štampihar-Smil Dvorjanov iz Kranja z veselo leposlovno prozo. Zvezo z njim je posredoval Fran Malgaj, ki se je prejšnjo jesen bil preselil s celjske na kranjsko gimnazijo in je ohranil stik s Puncerjem¹.

Izmed Puncerjevih knjižnih in ostalih poročil v »Savinji« je treba omeniti razpravo o ustoličevanju koroških vojvod, kritiko Podlimbarskega »Gospodina Franja« in Kraigherjevega »Kontrolorja Škrobarja« ter Misli ob Šlebingerjevi Slovenski bibliografiji 1907—1912. Dve moji črtici »Stari Srobot« in »Vračajo se« je iz »Savinje« ponatisnil »Domači prijatelj«, ki ga je iz Zagreba urejevala Zofka Kvedrova in sem zanj v istem letu 1914 prejel svoj prvi honorar.

Urednik vseh števil »Savinje« je bil v glavnem Maister sam, deloma pa tudi predsednik »Kondorja« Srečko Puncer. Še dalje so se literati sestajali z Vojanovim bodisi v sobi dijaške organizacije ali pa na njegovem domu. Iz svojega prvega celjskega stanovanja se je kmalu preselil v pritličje sedanje Cankarjeve ulice 13. Tu smo se seznanili z njegovo ljubeznivo soprogo, ki jo je v neki svoji pesmi imenoval »Marica, mojega srca carica«. Tudi njuna mala sinova Hrvoj in Borut (starejši je v Celju pričel obiskovati slovensko deško okoliško šolo) sta nas pozdravila. Sedli smo k razgovoru in skušali, da bi bili videti resni in vredni tako častnega pokroviteljstva. Toda Vojanov in Marica Maistrova, pristrčno prijazna in gostoljubna, sta kmalu sprostila naše misli in besede. Potem nam je naš mentor razkazal vrsto slik po stenah, med temi več krajin v olju, ki so bile njegovo delo. To nam je bilo presenečenje — pesnik je bil tudi slikar! Z občudovanjem smo si ogledali tudi njegovo prebogato knjižnico, ki v njej zlepa ni manjkala kaka slovenska knjiga.

Prišla je pomlad 1914. Zdela se nam je posebno svetla in mnogo obetajoča ne samo zato, ker smo jo ob svojem dozorevanju in začetniškem literarnem ustvarjanju doživljali polneje kakor kdajkoli. Ne samo zato, ker smo odkrivali nove in nove lepote življenja v prirodi, v literaturi — zlasti še ob opajajočih delih »slovenske moderne«, v ljudeh in v svojih sanjavih petošolskih ljubeznih. Bila je to prva pomlad po balkanskih vojnah, ko je »Preporod« prebujal mladino, ko je aprila ljubljansko dijaštvo proglasilo svoj praznik in stavkalo v šoli, da si da duška ob petstoletnici ustoličenja zadnjega koroškega vojvode. »Glas od Gospe svete« je klical mlade ljudi k dejanjem. Ze vsa ta leta so si v svetu sledile politične krize, pripravljaj se je svetovni spopad, v njem pa se bo morala kovati tudi nova usoda Južnih Slovanov. Kljub raznim tegobam in mnogim sovražno zaostrenim nasprotstvom je bila mladina krepka v svojem vedrem optimizmu in si je napovedovala velike dogodke.

Sredi maja 1914 je obiskal Celje Ivan Endlicher, član vodstva ilegalnega »Preporoda«. Prispel je s ponarejeno brado, da je ljubljanski policiji zabrisal sled. Vodilni člani obeh neklerikalnih celjskih dijaških organizacij so poslušali njegov referat o jugoslovanskem vprašanju in sprejeli njegova navodila, kako urediti delo. Predvsem pa je bilo važno združiti obe organizaciji, narodno napredno in narodno radikalno, v eno samo, ki ji boji glavna točka programa odločno delo in boj za nacionalno in politično osvoboditev in za novo jugoslovansko skupnost, ki mora biti demokratična. Ta sestanek je bil v Zagati, v hiši z obokom nad »antičnimi« vrati, kjer so v dveh sobah stanovali slovenski dijaki. (To hišo je februarja 1945 porušila bomba.) Pri vsem tem vsaj nekaj zunanje romantike seveda ni smelo manjkati.²

Nekaj slik o dogajanjih med celjsko mladino v času tik pred izbruhom prve svetovne vojne nam podaja ohranjeni dnevnik, ki ga je Srečko Puncer pričel pisati 1. junija 1914 in s presledki nadaljeval nad leto dni. Njegovi zapiski razodevajo bistrost, razgledanost in zrelost tega petošolca. Iz njih naj bodo navedni nekateri odstavki z dejstvi, značilnimi za čas, kraj in ljudi³:

1. VI. ... Pišem v Prago uredniku »Omladine« Zormanu, kako misli eksekutiva nar. rad. organizacije o bodočem delu... Prosim ga, da mi izposluje vse letnike »Svobodne misli« in »Omladine«, kakor mi je bil to obljubil že v jeseni 1913, ko je bil v Celju. Nato sem sestavil pismo za dr. Ilešiča. Čital sem »Glas juga« in njegov uvodnik »Jenko: Program«... Čital sem tudi tretji del dr. K. Ozvaldove »Srednješolske vzgoje«. Moderen pedagog, kakršnih bi tudi v Celju potrebovali!...

2. VI. ... Iz knjižnice Kluba naprednih akademikov sem si izposodil »Slovenski přehled« in pa »Socialne zapiske« 1913. Pregledoval sem SP. ... Vrhlicky opisuje Prešernovo slavnost (1905) v Ljubljani, kjer hvali dr. I. Prijatelja... Dr. Fr. Vidič ima razpravo o slovenskem slovstvu... Vrhlicky je prevedel in v SP priobčil tri Aškerčeve balade... Nato sem čital v SZ dr. H. Tumovo razpravo »Seksualni problem«...

3. VI. ... Popoldne grem instruirat in dobim 20 K. Ah, kako so lepe! Ob šestih imamo radikalci in liberalci ustanovni občni zbor, kjer se združimo v jugoslovansko nacionalistično omladinsko organizacijo. Število je zelo lepo (31), a vendar jih mnogo manjka.

5. VI. ... Danes smo debatirali s profesorjem verouka. Sedaj ravno jemljemo nezmotljivost papeža v verskih in nravnih resnicah. Vprašali smo ga, kako da so prišli na indeks razni astronomi Keppler, Galilei, Newton itd. Odgovoril nam je, da papež v astronomskih zadevah ni nezmotljiv in se je lahko zmotil, ko je dal na indeks dela, ki niso bila veri nevarna ali nenravna. Jaz pa sem mu odgovoril takole: Index librorum prohibitorum določa, da se pod kaznijo greha ne sme čitati nobena knjiga, ki je tam označena. Papež je torej tu odločal v nravnem oziru in kot tak bi se vendar ne smel zmotiti, dejstvo in sicer zgodovinsko dokazano dejstvo pa je, da knjige, ki so bile že nekoč na indeksu, sedaj niso več, da se celo iz njih učimo v šoli raznih fizikalnih nauk. Kar je bilo pred sto leti nenravno, greh, bi moralo biti tudi danes. Ako pa je papež pred sto leti določil, to je nenravno, danes pa sodi to za nravno, je torej jasno, da je papež zmotljiv.

6. VI. Ob petih je imel »Kondor« sestanek... R. in V. prečitata svoje pesmi... Nato stavi Videmšek predlog, da se delo v »Kondorju« razdeli na vse člane, ker predsednik ne more vsega sam opraviti... Videmšek prečita nekaj narodnega blaga s Pohorja. Sprejme se Puncerjev predlog, da se v prihodnje priobčuje v »Savinji« tudi narodno blago...

11. VI. Hvala bogu, dežuje; torej mi ni treba v procesijo... Popoldne čitam Zarnikovo krasno razpravo Bistvo življenja in v »Omladini« razne članke o vitalizmu in neovitalizmu... Prva povest, ki sem jo prečital v Pugljevi zbirki »Mimo ciljev«, mi zelo ugaja. Zvečer je v Nar. domu predstava komedije Vrag (Molnar). Skrbinšek, Bukšekova, Šest in Juvanova so krasno igrali. Pavlič mi pove, da je naznanil mene v Ljubljano za delegata celjske jugoslovanske nacionalistične organizacije (15., 16. avgusta) in da bom referiral o temi »Problem jugoslovanstva in njegova realizacija«...

12. VI. ...Napisal sem pesem »Spoznal sem, hotel, mogel« v spomin na dve leti od smrti Aškerca...

13. VI. Danes imamo literarni sestanek v sobi... Jaz poudarjam potrebo ožjih organizacij in samoosvojitve na gospodarskem polju, potrebo narodne samouprave, ker le gospodarsko in politično svoboden narod more razviti svojo nacionalno kulturo in umetnosti... Sklenemo izdati 4. in 5. številko »Savinje« skupaj v enem zvezku.

1. VII. ...Popoldne so bila predavanja o jugoslovanskem vprašanju. Referirajo Pavlič, Kunej, Podkoritnik...

2. VII. Zvečer greva Videmšek in jaz v Skalno klet... Naročimo si sodček piva. Ob 10. uri otvori Kunej občni zbor, na katerem poroča najprej predsednik sam, nato tajnik, knjižničar, blagajnik in končno predsednik literarno-znanstvenega kluba »Kondor«. Govoril sem brez priprave in na kratko poročal o delovanju kluba, o »Savinji« in malo poagitiral zanjo. Poudarjal sem tudi, da je razširjena po celem Slovenskem...

3. VII. Ob pol dveh zjutraj odrinemo iz Skalne kleti proti mestu. V Graški ulici (zdaj Stanetovi) srečamo policaja, ki nas pride vprašat, od kod prihajamo v takem številu. Kotnik se odreže: »Z izleta.« Nato nas je pustil mirno dalje... Danes imamo prosto, ker se bere v farni cerkvi maša za prestolonaslednika Franca Ferdinanda in soprogo... (Puncer šele tu prvič omenja sarajevski atentat. Na dnevniku samem pa je videti, da je bilo iz njega več listov iztrganih — najbrž takoj po izbruhu vojne s Srbijo, ko je pričakoval hišno preiskavo, do katere je res prišlo.)

9. VII. »Savinjo« odpošljem L. Svetcu v Litijo, dr. Fr. Vidicu v St. Pavel, Majdiču v Celje, Robleku v Žalec.

10. VII. Začnem pisati črtico »Ob jezu«... s tendenco, odvrniti ljudi od izseljevanja. Tako sva namreč napravila z Videmškom program: ustanoviti v »Kondorju« strujo, ki bo imela socialni značaj. Prinesti mora v svet nekaj novega in zdravega. Pesnik mora poznati vsa socialna vprašanja in jih po svojem nazoru pokazati ljudem v črtici, noveli, romanu, v znanstvu — znanstvenik. Vse mora biti prepojeno s socialnim duhom...

13. VII. Svetec mi pošlje 3 K za »Savinjo« z opombo: L. Svetec, c. kr. notar v Litiji za poslane tri zvezke »Savinje«; pošiljati mi ni treba lista, ker se ne naročam... Taka je naša inteligenca! Zvečer mi pove pismonoša, da naj

pridem po tiskovine, ki sem jih poslal Majdiču, Vidicu in Robleku. Torej tudi ti so vrnili »Savinjo«. Jim bomo že enkrat povrnili! ... Pri Ludviku sem spoznal nekega človeka Matevža, ki se mu malo blede. Bil bi izvrsten predmet za črtico... Pisal sem pismo Zormanu v Prago glede »Omladine« in »Almanaha« in Štempiharju v Kranj.

14. VII. ... Po obedu se grem kopat k jezu (pri Letušu)... Po potu nazaj grede študiram program avstrijske socialne demokracije. V njem mi zlasti ugajajo te zahteve: 2. samouprava naroda v državi, 3. da se odpravijo vsi zakoni, ki omejujejo svobodno besedo (tisk), 6. da se odpravi smrtna kazen, 7. da skrbi država in občina za zdravstvo in plača zdravilsko pomoč, 8. religija naj bo zasebna stvar, 10. da se davki nadomeste s stopnjevito rastočimi dohodninskimi, imovinskimi in dedinskimi davki, 11. da se sedanja vojska nadomesti z ljudsko brambo; o vojni in miru odloča ljudsko zastopstvo... Le treba bi bilo soc. dem. stranki krepkih, odločnih, nesebičnih in genialnih voditeljev, ki jih doslej še ni imela. Samo točka o narodnosti mi ne ugaja, ker je prepovršno zasnovana in napačno je tudi, da je potisnjena preveč v ozadje... Zvečer smo šli Omladič, Juhart, Kožel in jaz v Polče. Debatirali smo zopet celo pot o jugoslovanskem vprašanju, Rostoharju, »Triglavu«, ki postaja v pravem pomenu besede konservativen, »Taboru« itd. Nato smo se spravili na seno spat. Dobil sem nov motiv »Na senu«, ki ga mislim obdelati v črtici...

16. VII. ... Berem Tolstoja »Vojno in mir«.

18. VII. Danes napravim program o veselici v spomin na petstoletnico zadnjega ustoličenja na Gosposvetskem polju. Sklenem tudi spisati v ta namen enodejanko, ki predstavlja ustoličenje. Spored bi bil po mojem:

1. godbena točka,
2. igra (Meško, Cankar, Sket, Jurčič?),
3. pevska točka,
4. slavnostni govor (dr. Ilešič, Štibler, Brunčko?),
5. godbena točka,
6. ustoličenje na Gosposvetskem polju (enodejanka) in
7. petje, godba, prosta zabava, pobiranje za CMD in slov. visokošolce, žganje umetnega ognja, rakete, kresovi na Dobrovlijah, Oljki, Podvinu itd.

29. VII. ... Včeraj zvečer je bila Srbiji formalno napovedana vojna... Kocka je padla...

31. VII. Zvedel sem, da so Omladiča zaprli v Celju zaradi veleizdaje. Skoraj ne verjamem...

Sarajevski strelji so jeknili v imenu ideje, ki je bila tudi »preporodovska«. Videli smo v tem veliko dejanje, ki bo zaostrilo položaj na slovanskem jugu in pospešilo rešitev njegovega vprašanja. Vendar vojne, zlasti svetovne, skrajša še nihče ni z gotovostjo pričakoval.

Zadnji dvojni zvezek »Savinje« so dijaki — literati prinesli Vojanovu na dom, ko ga ni bilo doma, in se tako niso mogli posloviti od njega pred svojim dohodom na počitnice. V novem šolskem letu, ki se je po izbruhu vojne

pričelo šele v oktobru, pa svojega mentorja niso več našli v Celju. Maister je bil v septembru 1914 premeščen v Maribor k matičnemu poveljstvu svojega polka.

Medtem so seveda vse ilegalne dijaške organizacije morale prenehati z delom. Že sredi julija so študenti izpraznili svoji dve sobi v tiskarni. Knjige so skrili na podstrešju, odnesli slike in časopise. Že dan nato sta neki detektiv in policist po tej hiši iskala neko »tajno sobo«, ki pa je ni bilo več.

Treba nam je odgovoriti še na vprašanje, ali je Vojanov med svojim bivanjem v Celju tudi literarno ustvarjal. V Literarni pratiki za 1914. leto je priobčil fantovsko prešerno pesem »Vasovalec«. Ljubljanski Zvon mu je v 4. številki letnika 1914 objavil pesem »Snubači«, ki jo označuje zlasti pomladno pričakovanje. V prvih štirih številkah »Slovana« istega letnika beremo njegovi epski pesmi »Pri belem medvedu« in »Dve maši«, ki jima je Primož Trubar osrednja oseba. Ker ne prej ne pozneje ne najdemo pri Maistru tega motiva, se nam vsiljuje misel na možnost, da mu je dalo to pobudo prav Celje, ko je dnevno moral hoditi do vojašnice po Mariborski cesti mimo Maksimilijanove cerkve, ki je nekoč pripadala kaplanu Trubarju. Iz celjske dobe nedvomno tudi izvira Vojanova vznesena pesem »Mi kapitani« (Slovan 1914). Njegova ocena Šlebingerjeve bibliografije za 1907—1912, objavljena v »Slovanu«, očituje še posebej njegovo zanimanje za glasbeno umetnost.

Več znamenj kaže na to, da se je Maister dobro počutil v Celju. V službi ni doživel neprijetnosti in tudi Nemci so gledali nanj s spoštovanjem. Vzljubil je narodo celjske okolice in mnoge nove znance. Izven vojaške pisarne je iskal samo slovensko družbo. Rad je posedeval na terasi Jezernikove gostilne »Pri grenadirju«. Tam na Polulah, nad Savinjo, ki se je nanjo nagibal Stari grad, je med prijatelji preživel marsikatero prijetno uro. Pri Jezernikovich je bila doma žena celjskega odvetnika dr. Vekoslava Kukovca, voditelja Narodno napredne stranke na Štajerskem in deželnega poslanca⁶. Semkaj so prihajali Miloš Štibler, urednika celjskega »Narodnega lista« in »Ilustrovanega narodnega koledarja« Vekoslav Spindler in Janko Lešničar, junak celjskega gledališkega odra Rafko Salmič, neomajni nadučitelj Armin Gradišnik in predobri profesor Josip Kožuh. V Celju je Maister spoznal tudi prof. Frana Mravljaka, ki je pozneje v dneh boja za Maribor 1918 bil njegov adjutant. Navezal je stike z znanim zgodovinarjem prof. Emilijanom Lilekom, ki je kot ravnatelj celjskih slovenskih nižjegimazijskih vzporednic bil tudi plemenit vzgojitelj. Še dolga je vrsta drugih Celjanov, ki se je stotnik-pesnik rad pomudil med njimi.

Prvi porazi centralnih sil v Galiciji in Srbiji, pa tudi neuspeh Nemcev pred Parizom, so nas navdajali z lepimi upi. Zlasti nam je bila pri srcu usoda Srbije, ki je v svoji pravični obrambni vojni hrabro odbila dve sovražni ofenzivi. Izvedeli smo, da se v njeni vojski bore tudi nekateri vodilni ljubljanski »preporodovci«.

V avgustu 1914 so žandarji naredili hišno preiskavo na domu Srečka Puncerja v Braslovčah. Bil je nanjo pripravljen in so mu zaplenili samo nekaj številčk »Savinje«. Do te preiskave je prišlo zaradi njegovih pisem, ki so jih našli pri dr. Ilesiču, ki so ga aretirali zaradi veleizdaje. Vendar Srečka niso odvedli s seboj.

V pozni jeseni nato je ravnatelj celjske nemške gimnazije Klemens Proft⁶ po vrsti poklical k sebi 15 slovenskih dijakov višjih razredov. V njegovi pisarni nas je zasliševal neki sodni svetnik iz Ljubljane. Iz zastavljenih vprašanj smo sklepali, da hoče ugotoviti naše zveze z ljubljanskim »Preporodom«. »Kondorjevci« smo se morali zagovarjati zaradi članstva v nedovoljenem literarnem združenju in izdajanja lista ter še posebej — pri tem so bili prizadeti tudi drugi dijaki — zaradi članstva v Jugoslovanski počitniški zvezi, osnovani v Ljubljani. Ta zveza je nudila svojim članom ugodnosti pri potovanjih v velikem delu slovanskega juga, tako tudi brezplačna prenočišča, prehrano in železniško vožnjo v Srbiji. Seveda je tudi ta zveza delala ilegalno. Vsa preiskava pa ni razkrila obstoja ilegalne, jugoslovansko usmerjene dijaške organizacije, čeprav je vztrajno vrtala v to smer.

Domača politična oblast je zadevo odstopila najprej državnemu pravdništvu v Celju. Toda širokogrudni sodnik dr. Bračič tu ni hotel videti povoda za svoj postopek proti dijakom. Potem je akt prevzela šolska oblast. Ravnatelj je dobil v roke več številik »Savinje« in člansko knjižico Jugoslovanske počitniške zveze s tiskanimi imeni prenočišč pri starših včlanjenih dijakov. Tu ni bilo mogoče ničesar tajiti. Nihče pa v zvezi z listom ni omenil našega mentorja Maistra. Zapisniki z izjavami zaslišanih so nato potovali do ministrstva za bogočastje in uk na Dunaju. To sámo je izreklo kazen, ki v vojnih okoliščinah niti ni bila prehuda. Razglasili so nam jo vpričo celotnega profesorskega zbora. Pred njim nas je v dolgi vrsti stalo petnajst dijakov, med temi dva komaj štirinajstletna.

Nihče ni bil izključen iz šole, vsi pa so bili obsojeni zaradi obeh ali pa le enega izmed prej navedenih prestopkov na strog ukor z 12, 8 ali 4 urami šolskega zavora, ki ga je bilo treba odsedeti s pisanjem raznih šolskih nalog ob nedeljskih dopoldnevih. Pri vseh kaznovanih pa je negativna ocena v vedenju imela še posebno posledico: Izgubo pravice do oprostitve od plačevanja šolnine.

Ko so mnogi izmed teh dijakov pozneje morali oditi v vojsko, jim je oblast v karakteristiki označila jugoslovansko politično usmerjenost, tako da so s pečatom »politično sumljivih« nastopili pot avstroogrskih vojakov. Pri večini teh se je ta označba kmalu izgubila — po zaslugi zavednih slovenskih podčastnikov po pisarnah poveljstva celjskega 87. pešpolka, usodna pa je postala mlademu pesniku Arkadiju Videmšku, temu lepemu fantu, odličnjaku na šoli in sijajnemu telovadcu⁷.

Značilen zanj je njegov sonet, objavljen v zadnjem zvezku »Savinje« v začetku julija 1914:

Ptičkam

Na jug, na jug jesen vas že podi,
pobran že sad je, njiva že požeta;
a tam na jugu se vam raj obeta,
ker tam na novo vam pomlad vzcveti.

Ve, ptičke, odletite. — Toda mi
ostanemo, kjer deda in očeta
in tla teptal je tujec naša sveta
iz starih časov pa do naših dni.

Nekdaj še sanjali smo o daljini —
ne, to ni sen, to niso le spomini,
ne, ne, jaz vem, da pride srečni dan,

da naša zemlja bode časa priča,
ko zavihtel naš narod buzdovan
s krepko roko bo Marka Kraljeviča.

O Arkadiju Videmšku, ki je bil tedaj že več kakor pol leta vojak, je poročalo okrajno glavarstvo v Celju (K. Nr. 2309/VI 1916 z dne 7. I. 1917) Vojaškemu poveljstvu v Gradec:

»Arkadij Videmšek je sin sodnega oficijala, mati je Hrvatica, vsa rod-bina slovenskega duha. Arkadij Videmšek je bil od šolske uprave označen kot Jugoslovan, ki je kazal nagnjenje za jugoslovansko propagando. Oče je kljub slovenskemu prepričanju zanesljiv ter se doslej on in sinova na poli-tičnem polju niso udejstvovali. Arkadija Videmška ni šteti za politično nezanesljivega.«

Kljub temu popisu je civilni komisar 5. armade odredil »strogo nadzi-ranje očeta imenovanega, ker ni popolnoma zanesljiv. Arkadij Videmšek pa naj se tudi natančno opazuje in poroča, ali ga bo mogoče imenovati častnikom.« Po teh informacijah je bil Videmšek dodeljen pohodni stotniji ter je odšel z njo na fronto. Udeležil se je hudih bojov na gori Gabrijeleu pri Gorici, vodil v protinapadu kot enoletni desetnik svojo stotnijo sam ter si izgubljeno postojanko s svojo decimirano četo zopet priboril. Njegov poveljnik — Nemec se je pred protinapadom iz strahu skrnil v bataljonsko kaverno... Dne 18. ju-nija 1918 ga je v Italiji za mejo tedanje Tirolske (Val di Bella) raztrgala laška granata...⁸

Še pred Videmškom je na italijanskem bojišču izkrvavel tudi Polde Vasle.

Ko je Rudolf Maister, ki ga je mariborski Narodni svet imenoval za generala, po zlomu Avstro-Ogrske 1918 reševal Maribor in našo severno mejo, je našel med svojimi borci tudi tri »Savinjčane«. Med temi je bil tudi Srečko Puncer, ki je potem kot urednik »Jugoslovanskega Korotana« v Velikovcu padel pri Vovbrah 29. aprila 1919. Sovražni strel mu je predril pljuča in še bajonet mu je prebodel vrat.

Nekaj mesecev po smrti Puncerja in Malgaja so jeseni 1919 prepeljali njuni trupli s Koroškega v domače kraje. Na novih grobovih v Braslovčah in Šentjurju jima je govoril poslovilne besede general Maister.

Takšna je zgodba enega izmed rodov celjskih študentov-literatov, ki je v zgodovinsko važnem razdobju svojemu ljudstvu zvest težil k lepim ciljem. Stirje izmed »kondorjevcev« so umrli nasilne smrti in trije izmed njih niti niso dobili groba. S to dobo in njeno mladino pa je povezana tudi zgodba pesnika in vojaka Vojanova, nekaj časa celjskega občana.

¹ Srečko Puncer, doma iz Braslovč, je padel na Koroškem 1919. Arkadij Videmšek, Celjan, rojen v Slov. Konjicah, je izkrvavel na italijanskem bojišču 1918. Davorin Ravljen iz Šoštanja, novinar, književnik in prevajalec, živi v Ljubljani. Fran Roš živi v Celju. Stanko Pečar, doma iz Prebolde, odvetnik, je umrl v Auschwitzu 20. XII. 1944. Zdravko Kroflič iz Sentjurja pri Celju je po Malgajevi smrti vodil njegovo četo na Koroškem in kot upokojen železniški uradnik prebiva v Borovnici. Polde Vasle, doma iz Zaklja pri Gomilskem, je padel poleti 1917 na južnem Tirolskem. Ivo Štampihar iz Kranja, pravnik, je umrl 1955. Fran Malgaj iz Sentjurja pri Celju se je kot poročnik žrtvoval na Tolstem vrhu pri Ravnah 6. V. 1919.

² Ivan Endlicher, 1914 obtožen veleizdaje, je tik pred sodno razpravo umrl v zaporih v Gradcu 4. VII. 1915.

³ Dnevnik hrani Srečkova sestra Ida Puncer por. Milunović v Zagrebu.

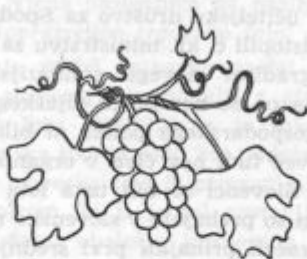
⁴ Janko Kač, doma na Groblji ob Savinji, poznejši pisatelj. V šolskem letu 1913/14 je obiskoval gimnazijo v Ljubljani.

⁵ Dr. Vekoslav Kukovec, odvetnik v Celju in Mariboru, v letih pred 1941 predsednik Zveze delovnega ljudstva in Združene opozicije na Slovenskem.

⁶ Ravnatelj popolne gimnazije v Celju Klemens Proft, Nemeč, je bil mnogo let prej profesor fizike na ljubljanski realki. Ivana Cankarja je pri maturi dvakrat vrgel. Glej »Pisma Ivana Cankarja« (uredil Izidor Cankar) II, 510!

⁷ Dva zvezka pesmi Arkadija Videmška hrani Studijska knjižnica v Celju.

⁸ Glej celjski tednik »Novo dobo« št. 13 z dne 15. II. 1919 — članek »Cloveške hijene«!

PETDESET LET SREDNJE GOSPODARSKE ŠOLE V CELJU

GUSTAV GROBELNIK

Upošteva delo in namen predhodnic celjske ekonomske srednje šole, zaznamujemo letos 50 let srednješolskega gospodarskega pouka v Celju.

Začetek višje organiziranega gospodarskega šolstva sega v leta, ko se je prehod iz kapitalizma v imperializem v glavnem že zgodil. Sega torej v čas, ki je po gospodarski plati tudi v naših krajih izpolnjen s porastom industrije, z razvojem bank in s povečanjem vseh vrst trgovine, z njo pa tudi prometa. V tej prehodni dobi zaznamuje tudi krajevna gospodarska zgodovina tako v samem Celju kakor v njegovi bližnji in daljni okolici pojav novih obrti, razvoj in povečanje že obstoječih industrijskih podjetij, razmah trgovine in vzporedno z vso to podjetnostjo tudi razvoj denarništva¹. S to vsestransko gospodarsko delavnostjo je povsem razumljivo zrastle tudi v našem mestu potreba po strokovnem, gospodarsko izšolanem kadru. Osnovni vzrok za začetek ustreznega strokovnega šolanja je potemtakem na dlani.

Toda na to šolsko novost je treba gledati tudi pod vtisom glavne vloge, ki jo je tujerodno šolstvo igralo v raznarodovanju slovenskega ljudstva. Srednješolski gospodarski pouk je bil namreč spočet med dokajšnjo razgibanostjo v šolski politiki nemškega gospodarja. Leta 1905 so predali svojemu namenu poslopje današnje II. gimnazije v Vodnikovih ulici; za nemško šolo v Gaberju, ki jo je imela občina v načrtu, je Schulverein votiral 90000 kron; 1906 je bilo ustanovljeno nemško učiteljsko društvo za Spodnjo Štajersko; istega leta so celjski mestni očetje odstopili c. kr. ministrstvu za uk in bogočastje stavbno parcelo na Otoku za zgraditev novega gimnazijskega poslopja (današnje I. gimnazije), zraven njega pa še nemškega dijaškega doma... Ob tem tedaj uvedba srednješolskega gospodarskega pouka ni bila le posledica potrebe po gospodarskih kadrih, temveč tudi nov člen v organizaciji raznarodovanja slovenskega ljudstva, zakaj Slovenci so bili tista leta »v napadu«² in »nemška posestva v mestu in okolici so prehajala v slovenske roke...«³ Novo meščansko poslopje, iz katerega so začeli prihajati prvi srednješolsko izobraženi gospodarski kadri, je leta 1905 odprl slavnostni govornik s temi besedami: »To šolo so obiskovali otroci nemških in slovenskih staršev, da bi bili deležni sreče naučiti se nemškega jezika. Tudi novo šolsko poslopje naj ne bo odprto samo nemškim staršem...«⁴

Začetek srednješolske gospodarske vzgoje in izobrazbe je bil skromen — po obsegu in namenu. V šolskih letih 1905/1906 in 1906/1907 so dodali tri-razredni dekliski meščanski šoli še četrti razred, imenovan *nadaljevalna šola* (Fortbildungsschule). Kakor sama meščanska šola, je bila tudi ta namenjena samo dekletom. Njen smoter je bil utrditev in poglobitev znanja, ki so si ga pridobila v meščanski šoli, zraven pa jih izobraziti tudi v strokah, ki bi jim

koristile bodisi kot kasnejšim pridobitnicam bodisi kot umnim gospodinjam. V šolskem letu 1907/1908 se je tej enoletni nadaljevalni šoli trgovsko-gospodinske smeri pridružil še drugi letnik. Kot taka je poleg svoje dotedanje naloge prevzela še pripravo deklet za zaposlitev v posameznih trgovinskih panogah oz. v službah državne in deželne uprave. Če se zadovoljimo s predizobrazbo, ki jo je šola terjala, t. j. popolno (trirazredno) meščansko šolo, potem moremo v nadaljevalni šoli 1907/1908 gledati prvo organizirano obliko srednje gospodarske, dasi dotlej še nepopolne in v trgovsko-gospodinsko stroko usmerjene šole. Z naslednjim šolskim letom (1908/1909) je postala ta enkratna dvorazredna nadaljevalna šola dekliška *trgovska šola* (Handelsschule), ker je c. kr. ministrstvo za uk in bogočastje s posebno odločbo potrdilo (novembra 1908) sklep mestnega občinskega sveta o njeni ustanovitvi. S šolskim letom 1911/1912 se ji je s podobnim ministrskim dovoljenjem (avgusta 1911) pridružil še moški oddelek. S šolskim letom 1913/1914 so v deški trgovski šoli poznali tudi pripravljalni razred. V ta razred so sprejemali 13 let stare učence z nepopolno predizobrazbo. Odprli pa so razred le, če se je prijavilo vsaj 20 učencev.

Šola — poleg graške edina na Štajerskem — je bila mestna, občinska ustanova, toda s pravico javnosti šele kasneje: dekliška trgovska šola z letom 1912, deška trgovska šola pa z letom 1913, obakrat po zadevnem odloku ministrstva za uk in bogočastje. Nadzorno oblast nad šolo je imel poseben kuratorij, ki mu je predsedoval mestni župan, člani pa so bili zastopniki deželne uprave, višjega šolstva, gospodarskih organizacij in od leta 1913—1914 tudi šovinističnega Schulvereina. Šolanje je bilo podvrženo letni šolnini, vpisni taksi in letnemu prispevku za učila. Absolventom so priznavali skrajšan vojaški rok; veljali pa so tudi predpisi, ki so jim zagotavljali posebne ugodnosti in pravice v službah posameznih uradov in podjetij. V tej organizacijski obliki je ta dvorazredna trgovska šola izpolnjevala svoj namen, ki se praktično ni ločil od namena prvotne nadaljevalne šole, vse do razpada Avstro-ogrške monarhije (1918). Njena naslednica na naših tleh, kraljevina SHS, jo je prevzela kot *mestno dvorazredno trgovsko šolo*.

V slovenske roke je zavod dejansko prešel šele 1. maja 1919, ko so prevzeli pouk slovenski profesorji in učitelji z gimnazije oz. meščanske in osnovne šole. V šolskem letu 1919/1920 se je šola upravno in teritorialno ločila od dotedanje meščanske šole in nato kot poddržavljen srednješolski zavod, kot *državna dvorazredna trgovska šola* (s pripravljalnim razredom do 1922/23) nadaljevala z učnim smotrom, ki ji je bil postavljen pred desetimi leti; le njen vzgojni smoter je dobil obeležje kraljevine SHS oz. Jugoslavije. To dokazuje njen predmetnik.

Kakor njeno predhodnico je sprva tudi njo vodil poseben mestni kuratorij z okrožnim glavarjem oz. z mestnim županom na čelu. Kasneje (od 1933) pa je po predpisih zakona v srednjih trgovskih šolah »krepilo stik med šolo in starši dijakov, moralni in učni napredek učencev ter šolo in njene učence gmotno podpiralo« *društvo Šola in dom*. Ob njem je — prav tako v smislu zakona o srednjih trgovskih šolah — obstajal kot zbiralec »sredstev za podporo ubožnih učencev, dijaških vaj in strokovnih potovanj ter za splošno pospeševanje pouka in higienskih razmer« *poseben šolski sklad*. Medtem ko

so upravo prvega društva sestavljali razen nekaterih članov učiteljskega zbora še ljudje izven šole, je bil šolski sklad v rokah učiteljskega zbora. Pomen teh organov ni bil neznan. Tako je n. pr. društvo Šola in dom namestilo eno učno moč in odprlo eno vzporednico, ker so bila državna proračunska sredstva nezadostna za povečanje šolske zmogljivosti, kakršno je terjalo vedno večje število dijakov. Sicer pa je bilo šolanje tudi v jugoslovanskem razdobju podvrženo šolnini, ki jo je odmerjalo ravnateljstvo po višini davka učenčevih staršev. Šolo so po zgledu njene predhodnice priporočali tudi zaradi skrajšanega vojaškega roka, zlasti pa, ker je njen absolvent lahko »z zaokroženim znanjem stopil v prakso ali pa nadaljeval študije na trgovski akademiji po opravljenem dopolnilnem izpitu brez vsake izgube časa«. Od leta 1934 je šolanje na dvorazredni trgovski šoli nadomeščalo učno dobo in pomočniško zaposlitev v trgovini. Kljub njenemu trgovskemu značaju pa se iz šole ni dobival le kader za trgovska, marveč tudi za industrijska podjetja, urade in ustanove. Izmed absolventov, ki so se šolali do začetka druge svetovne vojne, jih mnogo še danes zavzema odgovorna mesta v gospodarstvu in upravi.

V letih okupacije 1941—1945 je kot okupatorjeva *državna gospodarska šola* (Staatliche Wirtschaftsschule) obnovila v družbi enakih šol v Slovenjem Gradcu, Ptujju, Ljutomeru, Zagorju in Brežicah⁹ svoje poslanstvo izza avstrogrških časov. Za njo je skrbelo okupatorjevo okrožje.

Ekonomski in družbeni stvarnosti nove Jugoslavije ozki okvir trgovske šole ni ustrezal. Zato je bila šola takoj po osvoboditvi reorganizirana v štiri-letno srednjo gospodarsko (ekonomski tehnikum) oz. ekonomsko srednjo šolo, ki naj bi vzgajale strokovnjake za vse panoge našega gospodarstva. V dobi največjega pomanjkanja strokovnega osebja, to je v letih 1945/1946 do 1947/1948, je v njenem sklopu delovala tudi enoletna gospodarska šola poleg več nekajmesečnih knjigovodskih in drugih strokovnih tečajev. Uredba o strokovnih šolah (1951) pa je odprla njena vrata tudi delavcem in uslužbencem, da si lahko v posebnih oddelkih s popoldanskim in večernim poukom pridobijo srednješolsko znanje in kvalifikacijo.

Skladno z našo upravopolitično ureditvijo in kasnejšimi spremembami je bila šola najprej proračunska ustanova republiškega ministrstva za trgovino in preskrbo, za njim ministrstvo za prosveto oz. Sveta za prosveto in kulturo LRS, nato proračunska ustanova mestnega, sedaj pa okrajnega ljudskega odbora. Od leta 1955 jo po določilih splošnega zakona o vodstvu šol vodi kot organ družbenega upravljanja 15-članski šolski odbor.

Priznanje in pohvala Sveta za prosveto in kulturo LRS leta 1951 kažeta, da se je zavod s svojo izobraževalno in vzgojno funkcijo krepko uveljavil v socialistični Jugoslaviji.

V organizaciji pouka, ki ga je zavod nudil v svojem petdesetletnem obstoju, je moč očitati tale razvoj:

Po prvih letih samo ženski mladini namenjene nadaljevalne šole gospodinjstvo-trgovske smeri (1905—1907) so prenesli težišče njene funkcije na vzgojo trgovsko-pisarniškega naraščaja (1907—1944), dokler niso ekonomsko-

socialne in kulturnoprosvetne zahteve nove Jugoslavije njene funkcije razširile na izobrazbo in vzgojo srednjega ekonomskega in komercialnega kadra, zadnji čas — od 1952 naprej — pa ji pridejale še funkcijo redne šole za odrasle.

Navedeni trije vzgojni smotri se odražajo iz posameznih predmetnikov, od katerih je oni iz prvega obdobja v šolskih letih 1905/1907, torej v času ženske enoletne nadaljevalne šole, obsegal tele predmete: nemščino, trgovsko knjigovodstvo, trgovsko dopisovanje, trgovsko računstvo, trgovski zemljepis, splošno in trgovsko zgodovino, risanje, gospodinjstvo, ženska ročna dela, stenografijo, telovadbo, strojepis in francoščino. Pouk strojepisa so uvedli maja 1906 po »naklonjenosti občinskega sveta«; strojepis je namreč začel učiti takratni občinski tajnik. Ta predmetnik je predpisoval 27 šolskih ur na teden.

Ko je šola s šolskim letom 1907/1908 razširila svojo nalogo še na pripravo deklet za zaposlitev v trgovini in upravi, so za tiste učenke, ki so se nameravale zaposliti v trgovini, dotedanji predmetnik priredili in skržili na 11 obveznih »trgovskih« predmetov (nemščina, francoščina ali italijanščina ali slovenščina⁶, trgovsko računstvo, trgovinstvo in menično pravo, enostavno in dvostavno knjigovodstvo, trgovsko dopisovanje in pisarniško poslovanje, vzorni kontor v II. letniku, trgovski zemljepis, stenografija, lepomisli), medtem ko so 8 »gospodinjskih« (ženska ročna dela, gospodinjstvo, lepo vedenje, zdravoslovje in nega otrok, vzgojeslovje, risanje, telovadba, strojepis) prepustili prosti izbiri. Bodočim »kontoristkam« je bilo predpisanih po 21 učnih ur na teden, z vsemi neobveznimi predmeti vred pa 32.

Kakor namen tako se tudi predmetnik kasnejše trgovske, sprva deklinške, kasneje mešane dvorazredne trgovske šole praktično ni ločil od predmetnika prvotne nadaljevalne šole. Tako do razpada Avstro-Ogrske (1918) in ves čas stare Jugoslavije (1919—1941) ter okupatorjevega medvladja (1941—1945).

Na prvem mestu zaznamujemo lahko le nekaj gibanja v številu tedenskih učnih ur, po uvedbi moškega oddelka pa tudi v predmetniku. 1908/1909 so bile učenke obremenjene z 22 učnimi urami na teden v I. letniku, z 21 v II. letniku, število tedenskih učnih ur za neobvezne predmete pa so jim z izpadom gospodinjstva znižali na 9. V šolskem letu 1910/1911 je število obveznih učnih ur na teden zraslo na 24, število neobveznih pa zaradi uvedbe nauka o gospodarstvu (Wirtschaftskunde) ter blagoznanstva na 14 v I. letniku oz. 15 v II. letniku. Toda s šolskim letom 1912/1913 so obveznost v I. letniku razširili še za 2 tedenski učni uri na 26, zato pa število tedenskih učnih ur za neobvezne predmete znižali na 6 v I. letniku, oz. 8 v II. letniku.

Učenci so bili bolj obremenjeni. V I. letniku so se zadrževali v šoli po 32 ur tedensko, v II. letniku pa 31. Njim je bilo razen predmetov, ki so bili predpisani za deklinško šolo, predpisano še blagoznanstvo, razen tega so se učili kot samostojnega predmeta še domoznanstva, slovenščine pa niso mogli kakor njihove tovarišice zamenjati s francoščino ali italijanščino. Med neobveznimi predmeti so mogli zbirati le med strojepisom, telovadbo in petjem, za kar je bilo odmerjenih v I. letniku 3, v II. letniku 5 tedenskih učnih ur.

V pripravljalnem razredu, ki ga srečamo od šolskega leta 1913/1914 naprej, pa so v 25 tedenskih učnih urah nudili učencem verouk, pouk nemščine, trgovskega računstva, geometrije, zemljepisa, prirodopisa, fizike in kemije ter lepopisa; telovadba je bila neobvezna.

Vsi obvezni predmeti so se, izvzemši lepopisa, ki se je poučeval v II. letniku le po 1 uro, poučevali vsaj po 2 tedenski učni uri. Zanimanje za neobvezne predmete pa — sodeč po preglednicah o obisku neobveznih predmetov — ni bilo preveliko. Zgledno pa je bilo nagradno tekmovanje v strojepisu in stenografiji, ki ga je prirejalo šolsko vodstvo za zaključek vsakega šolskega leta.

S poukom slovenščine, ki je bil na papirju že v šolskem letu 1907/1908, so začeli pri deklicah v šolskem letu 1909/1910, 1911/1912 pri dečkih. Po 3 ure tedensko je deklice učila ljudskošolska učiteljica Zofija Globotschnig, dečke pa nadučitelj Mihael Iglar. V slovenščino so jih uvajali v nemškem jeziku. Šele v drugem polletju I. letnika se je smel učitelj v pogovoru z učenci posluževati »drugega deželnega jezika«. Za učbenik je služil mohorski priročnik *Slowenisches Sprach und Übungsbuch* (Sket-Podboj).

Tako za časa Avstrije do njenega razpada (1918). Njen dedič kraljevina SHS, kasneje Jugoslavija, ni prekinila s tradicijo, ki jo je šola v naših krajih že imela, zato predmetnik ne kaže drugih sprememb kakor tistih, ki so izvirale iz notranjepolitične ureditve nove jugoslovanske države: to je uvedba verouka in srbohrvaščine. Kasneje (v šolskem letu 1927/1928) so verouk ukinili, ukinili pa so tudi neobvezne predmete — najprej francoščino in italijanščino, nato še preostala: telovadbo in petje, strojepis pa uvrstili med obvezne. Slednjo spremembo je očitno narekoval obisk, zakaj obisk strojepisa je bil domala 100%, obisk telovadbe okoli 50%, obisk ostalih predmetov pa komaj zaznaven. Pred koncem stare Jugoslavije je tedaj učni program dvo-razredno trgovske šole obsegal: slovenščino, srbohrvaščino, nemščino, ekonomsko geografijo, zgodovino trgovine, trgovsko računstvo, nauk o trgovini (v I. letniku), trgovsko in menično pravo (v II. letniku), korespondenco, knjigovodstvo, blagoznanstvo, strojepis, lepopis in stenografijo — vse kot obvezne učne predmete.

Za oceno uspeha oz. napredka, ki so ga učenci pokazali v posameznih predmetih, so nekaj časa uporabljali 6 ocen; razen običajnih pet so poznali še šesto — »povsem nezadosten«. Toda ocenjevali niso le znanja in vedenja, ampak tudi pridnost (vztrajna, povoljna, zadostna; nestanovitna in premala) ter zunanjo obliko pismenih izdelkov (zelo lična, lična, manj lična in nellična). Administrativno sicer nekam nepraktični način, ki pa je bil v primeri z eno vrsto petih redov vendar popolnejši, zgovornejši in zato bližji načelu, da moramo oceniti vse, kar od dijakov terjamo, torej tudi kvaliteto znanja, ne le obseg znanja.

Prehod na štiriletni, ne zgolj strokovni, temveč tudi splošno izobraževalni srednješolski zavod nove Jugoslavije, na drugi strani pa načelo, da pri določanju pouka na naših šolah izhajajmo iz političnih, gospodarskih in kulturnih nalog, ki stoje pred ljudstvom, sta predpisala tale predmetnik: slovenščino, ruščino, angleščino oz. nemščino, zgodovino, gospodarski zemljepis, matematiko, gospodarsko računstvo, politično ekonomijo (razen v I. letniku), pravo v III. in IV. letniku), blagoznanstvo s tehnologijo, organizacijo in tehniko gospodarskega poslovanja, knjigovodstvo, statistiko (v IV. letniku), stenografijo (razen v IV. letniku), strojepis, telovadbo, predvojaško vzgojo, družbeno in moralno vzgojo (v I. in II. letniku poseben predmet, v III. letniku vključen

v pravo, v IV. pa v politično ekonomijo). To število predmetov, predvsem pa obseg njihove tvarine sta zahtevala preveliko obremenitev mladine, namreč 37 tedneskih ur. Skrb za izboljšanje v duhu napredne prosvetne politike je dovedla (1955/1956) do znižanja na 32 oz. v IV. letniku na 34 tedenskih ur in to za pouk prej naštetih predmetov, vendar brez ruščine in družbene in moralne vzgoje kot samostojnih predmetov, nanovo pa s korespondenco (III. in IV. letnik) in s stenodaktilografijo, ki je v IV. letniku zamenjala strojepis; pravo pa so še pred tem preimenovali v pravne osnove družbene ureditve FLRJ. Po manjši korekturi števila ur za posamezne predmete je v tekočem šolskem letu 1956/1957 predpisanih po 33 tedenskih učnih ur v I. letniku, v vseh ostalih pa po 34.

O zakoreninjenosti šole v gospodarskem življenju Celja in njegovega zaledja govori najbolj prepričevalno naraščanje števila dijakov. V petdesetih letih njenega obstoja se je namreč število dijakov podeseterilo: od skromnih 27 v prvem šolskem letu dvorazredne trgovske šole (1907/1908) se je dvignilo na 279 ob koncu šolskega leta 1955/1956 oz. 319 v šolskem letu 1956/1957. Medtem ko se v stari Avstriji število vseh dijakov ni dvignilo čez 90 (1913/1914), se je v stari Jugoslaviji že v šolskem letu 1920/1921 približalo stotici, namreč 98, brez dijakov pripravljalnega razreda. Nato se je v letih 1923/1924, 1924/1925 dvignilo na 175 oz. 158, zatem padlo na polovico, zadnje desetletje stare Jugoslavije pa se je zopet povzpelo čez 100. To gibanje je razumljivo in je odraz razmer v kapitalistični Jugoslaviji. Prvemu vzponu je botroval določen gospodarski polet — torej potreba po knjigovodjih in drugih poslovnih ljudeh, drugemu — v času krize — pa težnja po čim hitrejši in sigurni zaposlitvi, zakaj preglednice o socialnem poreklu dijakov kažejo, da so med starši prvih dijakov imeli prvenstvo t. i. pridobitni sloji: trgovci, obrtniki, posestniki ipd., med starši drugih dijakov pa je začel prevladovati mali človek: javni uradnik, upokojenec, delavec. To število postane še zgovornejše ob primerjavi s številom dijaštva na ostalih slovenskih srednjih trgovskih šolah. Tik pred koncem stare Jugoslavije (1939/1940) je štela celjska trgovska šola 126 dijakov, vtem ko jih je ljubljanska trgovska šola štela 165, ljubljanska štiriletna trgovska akademija pa le sto več — 237, mariborska trgovska akademija pa 218⁷.

Koliko bolj je še razumljivo nezadržno naraščanje števila v novi Jugoslaviji z neomejenimi ekonomskimi razvojnimi možnostmi in zato z vedno večjimi potrebami po strokovnih kadrih! Medtem ko je v bivši Jugoslaviji štela šola največkrat po 3 do 4 oddelke dijaštva, jih šteje danes 11, z delavsko-uslužbenskimi oddelki celo 14. Povprečni letni dotok dijaštva v zadnjem desetletju znaša skoraj 40. Zadržujeta ga omejeno število učilnic in nezadostno število učnega osebja.

Ves čas obstoja tega šolskega zavoda prevladuje med učenci ženska mladina. Potemtakem ni primer šole, ki bi se je ženska mladina izogibala. Vtis ženskega šolskega zavoda pa zavod zapušča zlasti v svojem zadnjem razvojnem obdobju, ko je bilo po podatkih za šolsko leto 1955/1956 doseženo razmerje že skoraj 1 : 5, namreč 49 dijakov in 230 dijakinj, v šolskem letu 1956/1957

pa celo 1:6, t. j. 46 dijakov in 285 dijakinj, medtem ko je po prvem letu obstoja moškega oddelka prvotne trgovske šole (1912/1913) znašalo razmerje komaj 1:2, in sicer 27 dijakov in 53 dijakinj. Tudi v obdobju med obema vojnama ni število dijakov nikoli preseгло števila dijakinj, dasi se razmerje te dobe od prvotnega razmerja ni mnogo oddaljilo; v šolskem letu 1939/1940 je n. pr. znašalo okroglo 1:2,4 — 37 dijakov in 89 dijakinj; bilo pa je tudi leto, ko se je razmerje že približalo današnjemu, n. pr. v šolskem letu 1933/34 — 15 dijakov in 59 dijakinj, torej 1:4. Vzrok je treba iskati v orientaciji moške mladine v tehniške šole oz. k naravnost brezštevlnim in privlačnejšim tehničkim poklicem, ki jih nudi sodobno življenje.

Učni kader, ki je na zavodu začel pred 50 leti posredovati trgovsko znanje in umetnosti, v primeri z današnjim ni bil maloštevilen. Od 19 učiteljev vseh stopenj, ki jih je štel zavod, t. j. dekliska meščanska in trgovska šola skupaj, jih je skraja poučevalo 10 na trgovski šoli, kasneje tudi 11 oz. 12 z direktorjem vred. Med njimi pa ne zasledimo le poklicnih učnih moči, marveč tudi praktike kakor občinskega tajnika za pouk strojepisa, bančnega knjigovodjo za pouk trgovinstva in knjigovodstva, zdravnika za higieno in nego bolnika itd., vendar v takem razmerju, da je večina obveznega pouka bilo v rokah stalnih učnih moči. Njih izobrazba je v glavnem odgovarjala izobrazbi strokovnega učitelja, v nekaterih primerih izprašanega posebej za pouk na trgovskih šolah.

Takorekoč zgolj na honorarne učne moči je bila šola navezana v prvih letih stare Jugoslavije, ko so njen začasni učiteljski zbor sestavljali osnovnošolski in meščanskošolski učitelji ter gimnazijski profesorji, vmes tudi kak predavatelj iz prakse. Po tej prehodni dobi pa je začasni učiteljski zbor postopoma zamenjal stalni, sestoječ iz štirih, kasneje iz petih, nazadnje iz šestih stalnih učnih moči, večidel z visokošolsko strokovno kvalifikacijo. Ta učiteljski zbor, ki ga je po vojni prevzela tudi nova Jugoslavija, seveda ni zadostoval ob perspektivi, ki se je odprla zavodu kot novi, redni štiriletni ekonomski srednji šoli in kot organizatorju vrste strokovnih tečajev.

Zadnja leta, zlasti pa ta čas — v šolskem letu 1956/1957 — je šola v pogledu učnega kadra v nezavidljivem položaju, dasi šteje še enkrat več stalnih učnih moči kakor pred vojno, namreč 13. Spričo visokega fonda učnih ur (393), ki znatno presega predpisano učno obveznost stalnih učnih moči, poučuje na zavodu še 12 honorarnih učnih moči. Ker le-te nudijo le 92 ur, odpade še vedno 73 ur na stalne predavatelje, to pa je skoraj 34% nad njihovo tedensko obveznostjo*. Če pri tem še upoštevamo pouk v popoldanskih oz. večernih delavsko-uslužbenskih oddelkih ter nadomestovanja zaradi bolezni, je obremenjenost predavateljev še precej večja in pomanjkanje učnega kadra očitno pereče. Polovica stalnih učnih moči ima nad 30 ur tedenskega pouka. V zveznem merilu jih ima tako obremenitev »le« 42%, v republiškem pa okoli 35%. Rešitev je samo v tem, kako narediti prosvetno službo bolj vabljivo.

Petdesetletna razvojna pot današnje ekonomske srednje šole kaže, da se je šola rodila iz potreb v gospodarstvu mesta Celja in njegovega zaledja, da je njen razvoj šel vedno vzporedno z ekonomskim in družbenim razvojem in da se je do danes — tik pred reformo splošnega, posebej pa še strokovnega šolstva — že vključila v mrežo izvirov nove delovne inteligence. V interesu zadovoljivega reševanja naslednjih nalog, ki jih današnji strokovni šoli nagajajo načela napredne vzgoje in usposabljanja strokovnih kadrov, pa jo bo treba oskrbeti še z opremo in pripomočki za najmodernejši pouk, zagotoviti ji zadosten učiteljski kader, predpisati sodobnejši učni načrt, zraven pa — spričo naraščajočega števila učencev — že misliti tudi na izdatnejše šolske prostore.

VIRI

Razen sproti navedene literature še:

Jahresbericht der städtischen Mädchenbürgerschule in Cilli 1905/1908 in 1906/1907.

Jahresbericht der städtischen Mädchenbürger — und Fortbildungsschule in Cilli 1907/1908.

Jahresbericht der städtischen Mädchen-Bürgerschule, der Handels- und Hausfrauenschule in Cilli 1908/1909 do 1913/1914.

Izvestje državne dvorazredne trgovske šole v Celju za šolsko leto 1932/33 do 1934/40.

Letno poročilo ekonomske srednje šole v Celju za leto 1952/1953 do 1955/1956.

Arhiv ekonomske srednje šole v Celju.

Opombe:

¹ Glej J. Orožen, *Kratka gospodarska zgodovina Celja in okolice*, Celje 1952.

² »im Angriff«: G. May, Cilli; Celje 1943, str. 24.

³ »Auffalend und bedenklich ist der Übergang deutscher Besitze in Stadt und Umgebung in slawische Hände«: A. Gubo, *Geschichte der Stadt Cilli*; Graz 1909, str. 472.

⁴ »Diese Schule besuchten Kinder deutscher und slowenischer Eltern, um des Glückes der Kenntnis der deutschen Sprache teilhaftig zu werden. Auch jetzt sollen die Pforten dieses Hauses nicht nur deutschen Eltern geöffnet sein«: A. Gubo, *Geschichte* itd., str. 468.

⁵ *Der Aufbau des Schulwesens in der Untersteiermark*, Maribor 1941, str. 35.

⁶ Vendar je bil prvo leto pouk slovenščine samo na papirju, zakaj preglednica obiska pri posameznih prostih predmetih ne izkazuje obiska pri pouku slovenščine in v seznamu učnih moči ni učitelja slovenščine, v seznamu učbenikov ne učbenika za slovenščino.

⁷ Po statističnem pregledu šolstva in prosvete v Dravski banovini 1939/40.

⁸ Učna obveznost polno zaposlenega učitelja oziroma profesorja na ekonomskih srednjih šolah znaša danes od 20 do 22 tedenskih učnih ur.

⁹ Prosvetni delavec z dne 14. januarja 1957.

V S E B I N A

Tine Orel: Uvodna beseda	7
Marjan Žagar: Savinjska dolina in hmelj	9
Ludvik Rebeušek: O pomenu in problematiki prirodnih zdravilišč celjskega področja	34
Justin Felicijan: Ekonomska utemeljenost celjske Cinkarne in njen pomen za Celje in državo	73
Josip Klemenc: Izkopavanja na Sadnikovem vrtu v Celju	92
Jože Curk: Grad Gornje Celje — njegov opis in zgodovina	103
Janko Orožen: Gmajne na področju srednje Savinje in njenih pritokov	153
Dr. Janko Lešničar: Centralnoevropski meningoencefalitis (CEE) v celjski okolici	191
Janez Rihteršič: Bentonitna nahajališča severno od Celja	204
Ivan Jakop: Cinkarna in njeno mesto v mednarodni trgovini s cinkom	209
Lojze Cukala: Prerez skozi trgovino celjskega okraja v zadnjih letih	219
Aleksander Hrašovec: Razvoj socialnega zavarovanja po osvoboditvi s po- sebnim ozirom na celjski okraj	231
Jože Curk: Razvoj celjske mestne vedute	251
Fran Roš: Maistrova celjska doba	270
Gustav Grobelnik: Petdeset let srednje gospodarske šole v Celju	284

V E S T N I K

CELJSKI ZBORNIK 1957

Izdal

SVET ZA PROSVETO IN KULTURO OKR. CELJE

Uredila

TINE OREL in GUSTAV GROBELNIK

Oprema

BOJAN KOVAC

Dotiskano

meseca avgusta 1957

Naklada

1000 izvodov

Tiskala

CELJSKA TISKARNA V CELJU

